

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ”
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)
Випуск 16

РІДНИЙ КРАЙ
КИЇВ-ДОНЕЦЬК
2001

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ”
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І С Т О Р І Я У К Р А Ї Н И

Маловідомі імена, події, факти

(Збірник статей)

Випуск 16

РІДНИЙ КРАЙ
КИЇВ-ДОНЕЦЬК
2001

У збірнику на основі широкого кола джерел, які здебільшого вперше вводяться у науковий обіг, розглядаються актуальні малодосліджені проблеми громадсько-політичного, культурного і релігійного життя України у XVIII-XX ст., висвітлюється внесок української інтелігенції у збереження та популяризацію багатовікових народних традицій, розвиток науки і культури, розкриваються питання формування і функціонування радянської тоталітарної системи в УРСР.

Для викладачів, студентів, учнів, вчителів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією України.

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності “Історія” (Бюлетень ВАК України, 1999, №4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Редакційна колегія:

П.Т.Тронько (відповідальний редактор)
Т.Ф.Григор'єва (відповідальний секретар), *О.Г.Бажан*,
А.Г.Болебрух, *О.М.Бут*,
В.О.Горбик, *Л.А.Гречина*, *Ю.З.Данилюк*, *П.В.Добров*,
В.М.Курило, *З.Г.Лихолобова*, *Р.Д.Лях*, *Л.П.Нагорна*, *С.І.Попович*,
О.П.Реєнт, *В.О.Савчук*, *Є.М.Скляренко*.

Рецензенти:

В.М.Даниленко – доктор історичних наук;
А.О.Климов – доктор історичних наук.

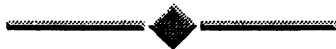
Відповідальні за випуск: *П.В.Добров*, доктор історичних наук,
Р.В.Маньковська, кандидат історичних наук

ISBN 966-02-0598-8

© Інститут історії України НАН України
© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
“Реабілітовані історією”
© Донецький національний університет

СЕКЦІЯ II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Підсекція 1. ДО ВИТОКІВ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ

*Шляховий К.В..
(м. Кіровоград)*

ІСТОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ФОРМУВАННЯ УЛЯНОВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ульяновський район Кіровоградської області розташований в південно-західній частині Придніпровської височини, в лісостеповій зоні. На заході він межує з Гайворонським, на сході – з Голованівським районами Кіровоградської області, на півночі – з Уманським районом Черкаської області. Через усю територію району з півночі на південь тече річка Синиця, вона впадає в р.Південний Буг, який відділяє район з півдня від Савранського району Одеської області та Кривоозерського району Миколаївської області.

Площа району – 0,7 тис. км². В районі – 26 населених пунктів, які підпорядковуються одній міській та 17 сільським радам.

Територія Ульяновського району здавна була заселена людьми, про що свідчать археологічні знахідки, найдавніші з яких датуються верхнім (пізнім) палеолітом (40-10 тисяч років тому). Біля сіл Данилова Балка, Луполово та Сабатинівка знайдені трипільські поселення, однієї з найяскравіших археологічних культур доби енеоліту (IV – середина III тисячоліття до н.е.). Село Сабатинівка дало назву археологічній культурі пізнього періоду бронзового віку. Сабатинівська культура, поселення якої вперше було досліджене біля с.Сабатинівки, існувала в XIV-XII ст.ст. до н.е., мала кам'яну архітектуру, розвинуті для того часу металургію та хліборобсько-скотарське господарство.

Кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гунни, обри, хозари, угри, печеніги панували на цій землі, змінюючи один одного. В середині X ст., внаслідок запеклої боротьби слов'ян з печенігами, вона була приєднана до Київської держави – Русі. У другій половині XI ст. сюди дійшла експансія половецьких ханів. Половці постійно нападали на Русь, яка в процесі нескінченних зовнішніх та внутрішніх воєн в першій половині XII ст. роздібилася на ряд самостійних та напівсамостійних князівств. В ті часи територія сучас-

ного Ульяновського району відійшла до Половецького ханства, яке у другій половині XII ст. хан Кончак перетворив у могутню державу.

В першій половині XIII ст. монголо-татарські завойовники розбили розрізнені війська руських князівств і розгромили Половецьке ханство. В 1243 р. хан Батий заснував величезну імперію – Золоту Орду і Половецька земля була поглинута нею.

В середині XIII ст. литовський князь Міндовг на основі об'єднання кількох князівств створив литовсько-руську державу, яка мирним шляхом почала приєднувати до себе підкорені Золотою Ордою і поставлені у васальну від неї залежність руські князівства. Так, 1362 р. на умовах автономного удільного князівства ввійшла до Великого Литовського князівства Київська земля. Ординці не могли погодитись зі втратою васалів і намагалися повернути статус-кво, але в битві на Синіх Водах, де 1363 р. війська трьох подільських ханів зіткнулися з русько-литовським військом, очолюваним великим князем Ольгердом, потерпіли поразку, внаслідок чого Подільська земля відійшла до Великого Литовського князівства.

Кревською унією 14 серпня 1385 р. був оформлений державно-політичний союз Великого Литовського князівства і Польського королівства. Островською угодою 4 серпня 1392 р. була закріплена майже повна автономія литовсько-руської держави, правителем якої в той час був великий князь Вітовт. Вітовт Кейстутович провів адміністративно-територіальну реформу, Велике Литовське князівство було поділене на області, якими управляли його намісники. Однак у 1401 р. великий князь Вітовт був змушений піти на укладання нової польсько-литовської унії, а підписана ним 2 жовтня 1413 р. Городельська унія передбачала об'єднання Польщі та Литви в одну державу, автономію Литви в її складі, уніфікацію адміністративно-територіального устрою, запровадження в Литві сейму та посадових осіб, подібних до польських: Таким чином, литовсько-руське князівство стало розподілятися на повіти, які управлялися повітовими сеймиками. Частина Поділля, на якій тепер знаходиться Ульяновський район, після складного періоду невизначеності остаточно була включена до Великого Литовського князівства на початку 1430-х років.

1 липня 1569 р. за Люблінською унією Литва і Польща об'єдналися в єдину державу під назвою Річ Посполита. Звенигородський повіт, якому належали землі сучасного Ульяновського району, увійшов до складу Брацлавського воєводства Королівства Польського – умовою збереження Литвою суверенності в Речі Посполитій був перехід українських земель (Брацлавщини, Волині, Київщини і Підляшшя) до Польщі.

З початком Визвольної війни 1648-1654 рр. польську адміністрацію на Україні було скасовано і утворено полковий адміністративно-територіальний устрій, за яким територія сучасного Ульяновського району відійшла до Уманського полку.

За Білоцерківським мирним договором, укладеним між гетьманом України Богданом Хмельницьким і польським урядом 18 вересня 1651 р., козацькою територією визначалося лише Київське воєводство, а в Брацлавському воєводстві була відновлена польська адміністрація. В травні 1652 р. Богдан Хмельницький анулював умови цього договору, а розпочата після проголошення 8 січня 1654 р. рішення Переяславської Ради про з'єднання України з Московією російсько-польська війна на довгі роки зробила цю територію театром військових дій. Внаслідок укладання гетьманом Юрієм Хмельницьким Слободищенського трактату 17 жовтня 1660 р. правобережні полки підпали під владу Польщі. Війна закінчилася Андрусівською угодою 9 січня 1667 р., за якою вся Правобережна Україна, крім Києва, залишилася за Польщею. Брацлавське воєводство було відновлене, але в 1671 р. спалахнула війна між Польщею і Туреччиною, внаслідок якої, згідно Бучацького мирного договору 18 жовтня 1672 р., Поділля відійшло до Туреччини, власне Брацлавщина опинилася під владою залежного від турків гетьмана Петра Дорошенка. В квітні ж 1673 р. польський сейм відмовився затвердити умови Бучацького договору, що призвело до нової польсько-турецької війни. За Журавненським мирним договором 17 жовтня 1676 р., яким вона закінчилася, Поділля залишилося в складі Туреччини, значна частина Правобережної України, в тому числі і землі сучасного Ульянівського району, визнавався козацькою територією під протекторатом Туреччини. Та й цей договір не був ратифікований польським сеймом. Бахчисарайський мирний договір 13 січня 1681 р., яким закінчилася російсько-турецька війна 1677-1681 рр., обумовив між цими двома державами закріплення Брацлавщини і південної Київщини за Туреччиною.

Мирний договір між Польщею та Росією, підписаний у Москві 6 травня 1686 р. (так званий Вічний мир) примусив Польщу відмовитися від Поділля на користь Туреччини, а Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною територією. Після російсько-турецької війни 1686-1699 рр. за рішенням Карловицького конгресу, яке було підписане 16 січня 1699 р., Польщі повернули Поділля, Брацлавщину та південну Київщину. У червні 1699 р. польський сейм ухвалив постанову про ліквідацію територіальних полків у Київському та Брацлавському воєводствах. Таким чином територія сучасного Ульянівського району знову опинилася у Звенигородському повіті Брацлавського воєводства Королівства Польського, в якому і перебувала ще майже сто років.

2 квітня 1793 р. внаслідок другого поділу Речі Посполитої у складі Російської імперії було створене Брацлавське намісництво.

27 січня 1795 р. частина Брацлавського намісництва ввійшла до складу новоствореного Вознесенського намісництва, ульянівські землі відійшли до його Єленського повіту. За указом Павла I 12 грудня 1796 р. Вознесенське намісництво було скасоване, його Єленський повіт увійшов до складу утвореної тим же указом Подільської губернії. 26 вересня 1797 р. з приєднанням

до м. Єленська слободи Балти повіт був перейменований на Балтський, в якому і опинилася територія сучасного Ульянівського району.

Після Лютневої революції 1917 р. влада в Україні з 4 (17) березня 1917 р. перейшла до Української Центральної Ради, яка 7 (20) листопада 1917 р. проголосила створення з 9 українських губерній Української Народної Республіки у федеральному складі Росії. 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила повну незалежність УНР. 2 березня 1918 р. уряд УНР прийняв закон про новий територіально-адміністративний поділ держави на 30 земель, ухвалений Центральною Радою 6 березня 1918 р. За цим устроєм, який через політичну нестабільність не був впроваджений, територія сучасного Ульянівського району повинна була ввійти до складу землі Побужжя з центром в Умані. Гетьманат Павла Скоропадського, що взяв владу в Україні 29 квітня 1918 р., відмінив закон Центральної Ради про територіально-адміністративний устрій. Гетьманський уряд повернувся до старої адміністративно-територіальної системи, тільки перейменував губернії і повіти на губернські та повітові староства. 14 грудня 1918 р. влада в Україні перейшла до створеної 13 листопада того ж року Директорії, яка теж не змогла провести адміністративно-територіальну реформу, але перетворила староства на губернські та повітові комісаріати.

Дуже складний політичний період 1917-1920 рр. не дав можливості створити в Україні сталий адміністративно-територіальний устрій. Радянська влада, яка остаточно встановилася в східній Україні на початку 1920 р., відновила губерніальний територіальний поділ, але відразу почала готувати і проводити його реформування. 28 січня 1920 р. постановою Всеукраїнському було затверджене створення Одеської губернії, постановою ВУЦВК від 18 липня 1920 р. до її складу ввійшов Балтський повіт колишньої Подільської губернії.

Наступні великомасштабні адміністративно-територіальні перетворення були започатковані постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про впорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному устрою УРСР». 25 жовтня 1922 р. II сесія ВУЦВК затвердила основні принципи майбутньої грандіозної реформи, яка передбачала створення з укрупнених повітів округів, а з укрупнених волостей – районів, потім поступову передачу губернських повноважень окружним органам з посліду-ючою ліквідацією губерній.

Реформа проводилася згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р., затвердженою II сесією ВУЦВК 12 квітня 1923 р. Згідно з цим документом Балтський повіт з волостями було скасовано, його територія ввійшла до складу Первомайського округу Одеської губернії, тоді ж був створений Данилово-Балківський район з центром в с. Данилова Балка.

Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. губерніальний поділ було скасовано і всі адміністративні губернські функції перейшли до окружних органів управління.

В кінці 1928 р. районним центром Данилово-Балківського району стало селище Ульяновка. Перейменований у 1924 р. на честь В.І.Ульянова Грушківський виселок – селище Грушківського цукрового заводу, заснованого місцевою землевласницею графинею Строгановою у 1870 р.

Постановами ВУЦВК та РНК УРСР від 13 червня 1930 р. Первомайський округ було скасовано, а 9 лютого 1932 р. IV позачерговою сесією ВУЦВК XII скликання прийнято постанову про створення в ряді перших п'яти в Україні областей Одеської області, в складі якої опинився Грушківський, колишній Данилово-Балківський, район.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР 12 лютого 1954 р. Ульяновський район був переданий Кіровоградській області, утвореної указом Президії Верховної Ради СРСР 10 січня 1939 р.

В 1963 р., згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР 30 грудня 1962 р., в результаті укрупнення сільських районів до складу Ульяновського району ввійшли селища Голованівськ і Салькове, сільради скасованого Гайворонського району та Грузька, Смилівська, Капітанська, Клинівська, Красногірська, Липовеньківська, Межирічківська, Надеждівська, Розкіпненська, Свирнівська, Семидубівська і Шепилівська сільради Голованівського району. Але таким великим Ульяновський район проіснував недовго і, згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР 4 січня 1965 р., його розукрупнено, після чого він складався з однієї селищної (з 1974 р. – міської) Ульяновської і 14 сільрад: Богданівської, Великотроянівської, Вільхівської, Грушківської, Данилово-Балківської, Йосипівської, Кам'янобрідської, Кам'янокриничанської, Лозуватської, Луполівської, Новоселицької, Розношенської, Сабатинівської та Синьківської. Порівняно з Грушківським районом Одеської області сільради Ульяновського району Кіровоградської області були укрупнені: Дельфінівська сільська рада приєднана до Лозуватської сільської ради, Кошаро-Олександрівська – до Луполівської, Мечиславська – до Йосипівської, Синицівська – до Богданівської, Станіславівська – до Грушківської, Христофорівська – до Кам'янобрідської, Шамраївська – до Ульяновської селищної ради. В 1988 р. Ульяновський район ще раз було розукрупнено: з Богданівської сільської ради виділилася Синицівська сільська рада, з Йосипівської – Мечиславська, з Ульяновської міської ради – Шамраївська сільська рада.

Територія Ульяновського району Кіровоградської області протягом тисячоліть знаходилась в зоні інтенсивної людської цивілізації, історично вона є частиною брацлавського Поділля, але внаслідок низки складних адміністративно-територіальних реформ радянського періоду була приєднана до утвореної з частини ліквідованої Херсонської губернії Кіровоградської області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних полків (Друга половина XVI ст. – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К., 1991.

2. Босечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України. – Львів, 1992.
3. Большая Советская Энциклопедия. Т.42. – М., 1939.
4. Горбунова Є.І. Зміни адміністративно-територіального поділу Кіровоградщини (1752-1965 рр.) // Кіровоградський обласний державний архів. Путівник. – К., 1966.
5. Дмитрієнко М.Ф. Особливості картографування даних про видання газет України (жовтень 1917-1920 рр.) // Проблеми історичної географії України. – К., 1991.
6. Дмитрієнко М.Ф., Маркова О.Є. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті роки ХХ ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. – К., 1992.
7. Дністрянський М.С. Кордони України. – К., 1994.
8. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.- М., 1985.
9. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
10. Історія УРСР. Т. 1-2. – К., 1969.
11. Кіровоградська область. Адміністративно-територіальний устрій. – Дн., 1985.
12. Крикун Н.В. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. – К., 1992.
13. Малий словник історії України. – К., 1997.
14. Радянська енциклопедія історії України. Т.4. – К., 1972.
15. Словарь исторический. Т.1-2. – М., 1998.
16. Українська Радянська Енциклопедія. Т.15. – К., 1964.
17. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947.
18. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ. Т.1. – К., 1969.
19. УРСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. – К., 1973.
20. Украинская Советская Энциклопедия. Т.11. Кн. 1. – К., 1984.

*Рубаник В.Є.
(м. Харків)*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В XVII – XIX СТ.

Слобожанщина – один із самобутніх регіонів України, що утворився на роздоріжжі Дикого Поля, між непевними політичними кордонами Речі Посполитої, Московського царства та Кримського ханату у XVII-XVIII ст. За вдалим виразом В.В.Кравченка, українці і росіяни спільними зусиллями в ході своєї Реконквісти відвоювали і заселили територію Слобожан-

щини в жорстокій боротьбі з сусідніми державами [1]. Слобідська Україна, включаючи територію сучасних Харківської, частини Донецької (до р. Бахмутка), Луганської (до р. Айдар), Сумської (до р. Сейм), Воронежської (правобережжя Дону від Коротояка до Богучара і м. Калача на лівому березі Дону), Курської (Глушково, Суджа) областей [2], займала проміжне становище між лісом і степом, між осілим і кочовим життям, на перехрестях старовинних трактів і торгових шляхів: Муравського, Ізюмського, Кальміуського, Кончаківського, Старого Посольського та ін. [3], тому і знаходилась вона під часто полярними впливами всього того розмаїття, що проходило через її територію і багато в чому залишало свій слід і у повсякденному житті, і в економічних відносинах, і в праві.

Намагаючись захистити себе від татарських набігів, Московська держава ще з XVI ст. починає будувати в Дикому Полі невеликі укріплення, просуваючи їх лінію все далі на південь. Однак, поселенці не поспішали заселятись у ці нові землі, і тривалий час вони були майже пустошами [4]. Д.Дорошенко зазначав, що «...рідке великоруське населення кріпостей і форпостів складалося переважно з військових та службових людей. Цивільне населення йшло сюди дуже неохоче. До того ж Московське царство після Смути початку XVII ст. само значно збезлюдніло й не мало, звідки брати кадри поселенців... Невеличке число так званих слобід ... тулилося під захист укріплених пунктів, і в них перебувало дуже нечисленне населення, переведене насильно з центральних областей Московської держави» [5]. Досліджуючи ці питання, Н.Д.Полонська-Василенко також писала, що до XVII ст. на Дике Поле час від часу приходили українські переселенці, але вони не змінювали нічого в загальній картині краю [6].

Початок козацьким слободам поклали 865 українців – учасників селянсько-козацького повстання 1637-1638 рр. на чолі з Я.Остриницею, які у 1638 р. з усім своїм скарбом прийшли до Білгородського воєводи Щетініна і отримали дозвіл поселитись на Чугуївському городищі, заснувавши м. Чугуїв [7]. Зацікавлений в колонізації південних окраїн і організації їх оборони, царський уряд заохочував переселенців з України: крім виділення землі, їм надавалась допомога в господарському обзаведенні, а також зберігались козацькі звичаї, права і організація самоуправління [8]. За це козаки повинні були «оддавати звичайне послушення воєводі й обороняти московську грядицю від татар» [9]. Однак перша спроба виявилась невдалою, між козаками і Я.Остриницею почались тертя, і козаки, вбивши його, повернулись на Правобережжя [10].

Берестецька трагедія 1651 р. викликала новий еміграційний потік на схід з Лівобережної, а особливо – з Правобережної України [11]. Друге масове переселення мало місце у 1659 р., але найбільше відбулось в тяжкі часи Руїни, у 1663-1687 рр. [12] Заселення Слобідської України і його відмінності справляли вирішальний вплив на її устрій, соціально – економічне і духовне життя. «Все оце, – писав Д.І. Багалій, – залежало од двох причин – перше від

звичаїв національного життя українців у зв'язку з їх поглядами на те, як треба улаштувати життя по правді, по справедливості, і вдруге – од обставин життя на нових місцях, де воно залежало не тільки од природи країни і народних звичаїв і поглядів, але й від центрального російського уряду» [13].

На новому місці переселенці зберігали козацький полково-сотенний устрій: уже у 1650 р. утворюються слобідські козацькі полки – Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, у 1685 р. – Бізюмський, [14] які підпорядковувались спочатку Розрядному, з 1688 р. – Посольському приказам, а з 1708 р. – азовському воєнному губернатору [15]. На чолі полку, як і на Гетьманщині, стояв полковник зі старшиною; однак, у слобідських полках вони обирались довічно. Також довічно обирались сотники, які вже самі призначали сотенну старшину. Як підкреслювала Н.Д.Полонська-Василенко, на відміну від Гетьманщини на Слобожанщині встановився порядок спадковості полковництва: з родини Донців вийшло п'ять полковників, з родин Лесевицьких та Кондратьєвих – по чотири [16]. Загалом 8 родів дали 26 полковників [17]. Д.І.Дорошенко пояснював це тим, що полковники були, як правило, провідниками переселенських груп, які приходили на нові землі; вони мали великий авторитет і фактичну владу, як посередники між населенням і московським урядом, і цей авторитет переходив на їх нащадків. Населення звикало, щоб на чолі його стояв полковник одного і того ж самого роду [18]. Полковник був наділений великими владними повноваженнями: військовими (як військовий командир він командував полком під час воєнних дій), судовими (затвердженню полковником підлягали рішення полкового суду), адміністративно-розпорядчими (видавав від свого імені грамоти, які за формою і змістом походили на гетьманські універсали, розподіляв вільні військові землі між поселенцями тощо).

Іншою важливою рисою, яка відрізняла Слобідську Україну, було те, що в ній не створювалось єдиного козацького уряду, очолюваного гетьманом, а кожний з полків окремо управлявся своєю старшиною, прямо підпорядкованою білгородському воєводі; воєвода ж вирішував і суперечки між полками, коли такі виникали. Царський уряд свідомо не об'єднував слобідських козацьких полків під єдиним командуванням, реалізуючи принцип «поділяй і владарюй», і до кожного з полків звертався окремо. У 1668-1670 рр., коли в Острогозькому полку вибухнуло козацько-селянське повстання під проводом І.Дзиковського [19] і повстанці приєдналися до широких народних виступів, спрямованих проти ущемлення українських прав і вольностей за Андрусівським перемир'ям, Харківський, Сумський і Охтирський полки не підтримали цих виступів, за що від вдячного царського уряду, кожний особно, одержали жалувані грамоти, якими було подовжено дію цілого ряду пільг, наданих при заснуванні полків в 1650-х рр. терміном на 10-13 років, а саме: будувати міста, містечка і слободи «своїм коштом», селитися там, займати землю по відведенню воєводи, володіти нею «по їх козацьких звичаях», обробляти землю і збирати врожай. Крім того, «дозволялося торгувати усякими товарами безмитно й держати шинки по своїх колишніх звичаях безмитно, й дальньої полкової служби не служити, і відбутків і оброків ніяких не платити» [20]. У пізніших жалуваних грамотах (1684, 1686, 1688, 1695 рр.) було надане право віль-

ної торгівлі, затверджене право «навіки і без чиншу володіти землями, не платити чинш за млини, шинки, кузні, лавки, риболовні і усякі промисли». У 1700 р. усім п'яти слобідським полкам було стверджене право «без чиншу мати усякі промисли, володіти землями і всякими угіддями, млинами, риболовлями, вільно курити горілку і шинкарювати нею, не платити ніяких податків і мита, а тільки вести боротьбу з татарами» [21]. У тому ж 1700 р. реєстр козаків, які мали відбувати службу («компут»), нараховував 3 500 чол.: 1 230 у Сумському полку, 820 – у Охтирському, 850 – у Харківському, 250 – в Ізюмському, 350 – в Острогозькому [22]. В 1732 р. в «компуті» було вже 4 200 чол., а всього реєстрових козаків (тобто приналежних до козацького стану) – 22 000; разом же з «підпомічниками» і «підсусідками» нараховувалось 86 000 чол. [23].

Головною з пільг, які надавались переселенцям, вважалась і такою дійсно була вільна займанщина земель. Д.І.Багалій наводив заяву сумських полчан, в якій вони визначали свій основний привілей: «Наші діди, батьки, брати і родичі, – писали сумчани, – і ми самі поприходили із ріжних гетьманських і задніпрянських міст в Україну по закликанню Белгородських та Курських воевод, котрі забезпечували нас царським словом – не однімати од нас наших вільгот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Белгородській лінії у диких степах та татарських займищах, котрими ходили татари під отсі городи. І для збільшення населення у сих нових містах велено нам було призвати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля; Білопілля і інші міста, а до них повіти, села та деревні. І ми вірою та правдою служили. І тоді, як татари приходили шкондрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. *За те і пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займаничини займати, пасіки і усякі ґрунти заводити і усякими промислами промишляти без чиншу по старому українському звичаю»* [24] (*курсив наш. – В.Р.*).

Зростання кількості населених місць у Слобідській Україні і його динаміка мали такий вигляд:

Таблиця 1*

Полки	1662р.			1692р.			1732 р.		
	міст і містечок	сіл і слобод	хуторів і слобідок	міст і містечок	сіл і слобод	хуторів і слобідок	міст і містечок	сіл і слобод	хуторів і слобідок
Охтирський				12	27	?	13	63	22
Харківський та Ізюмський	25	54	?				32	26	121
Сумський									156

* Підраховано за: Багалей Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Изд-во Императ. О-ва истории и древностей при Моск. ун-те, 1887. – С.291-295, 318, 447-449; Стефанович Н. Из истории заселения и землевладения Луганщины // Праці науков. тов-ва на Донеччині. – Луганськ, 1928. – №1. – С.77-80; Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1970. – №8. – С.41-51.

Основою всього економічного життя в Слобожанщині, як і в інших регіонах України, виступали земельна власність і землеволодіння. Маючи загалом більше спільних рис з Гетьманщиною, ніж з Правобережжям, навіть незважаючи на те, що саме з Правого берега прийшла більша частина переселенців, Слобідська Україна виявляла і в цьому цілий ряд суттєвих відмінностей, і в першу чергу – у способах набуття права власності на землю і поділу цих способів за їх значимістю. Особливості інституту права власності в Слобідській Україні знов-таки багато в чому зумовлювались своєрідністю процесів заселення цього краю. Насамперед, вони відштовхувались від того троїстого характеру, який мали погляди слобідських козаків, міщан і селян на природу земельної власності в місцях їх нових поселень. З одного боку, вони вважали, що ті «українні землі», на які їх туди запросили «Білгородський і Курський воєводи», належали Московській державі, а значить, верховним їх власником виступав цар. З іншого боку, оскільки ті, хто приходив з України, поселялись більшою частиною за Білгородською лінією, у Дикому Полі, то у них формувался погляд на ці землі як не належні до того часу нікому, а значить, рівноправними претендентами на них могли виступати і Московська держава, і кримські татари, і самі українці.

Звідси випливала і третя сторона: в Україні уявлення переважної більшості селян, а рівно і козацьких низів, і міщанства про право на землю (і це засвідчували і доводили у своїх працях такі видатні історики, як О.М.Лазаревський, О.Я.Єфименко, В.О.Барвінський, Д.І.Багалій, Д.І.Дорошенко, Н.Д.Полонська-Василенко) ґрунтувались на трудовому започаткуванні, тобто земля повинна була належати тим, хто її заселив і обробляв. Тому представники дореволюційної історіографії відстоювали точку зору, згідно якої в основі козацького і селянського землеволодіння в Слобідській Україні лежала займанщина; на підтвердження цього досить часто наводився документ, введений до наукового обігу О.М.Лазаревським – розповідь козаків села Покошиці про походження їх земельної власності. За трактуванням істориків радянського періоду, займанщина була не власністю, а феодальним володінням, що базувалось на давньому звичаєвому праві і здійснювалось під загальним контролем козацько-старшинської адміністрації і царського уряду [25].

Однак при цьому не бралось до уваги і обходилося стороною те, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. судовою практикою заїмочне землеволодіння визнавалось власністю, як це з усією очевидністю підтвердили «старозаїмочні процеси» у Харкові, коли судом були задоволені позови слобідських селян про визнання за ними права власності на зайняті їх предками пустоші [26]. В основу судових рішень було покладено те, що заїмка земель козаками і селянами проводилась згідно пожалуваного царськими грамотами права на це, отже, мала під собою правову підставу. Тому, як на цьому наголошував Д.І.Багалій, загальною основою земельної

власності в Слобідській Україні у більшості вільного населення виступала заїмка земель, які були до того часу незайнятими чи пустошами [27].

При заснуванні нового поселення визначався і відмежовувався якийсь певний район навкруг нього – з орними землями, лісами, сінокосами, іншими угіддями (рибними, мисливськими, бортними тощо). При такому межованні повинні були бути присутніми навколишні жителі-старожили (якщо такі на той час були), імена яких для засвідчення достовірності вносились до межового випису. Відмежовані і позначені відповідними межовими знаками, земля і угіддя ділились між окремими поселенцями: так, при заснуванні Чугуєва на долю кожного його жителя припало по 60 четвертей (30 десятин) землі, в Охтирці – по 42 десятини. Окрім цього, кожному було відведено ще й ділянку лісу і сінокосу [28]. У 1659 р. новоприбулим надавалось: отаманові – 15 десятин землі, осавулам – 13,5 десятин, простим козакам – 12 десятин [29].

При межованні за козаками і селянами закріплювалось право на володіння тією землею, яку вони зайняли та розорали. Так, у межовому виписі села Липців значилось: «І своїми старими пасіками, і хуторами, і старими розораними землями українцям володіти по прежніх своїх заїмках» [30].

Окрім приватних лісових угідь існували і ліси громадського користування («в'їжджі полкові ліси»), не поділені на осібні ділянки, і відкриті для користування як козакам і старшині «полкової служби», так і козакам «городової служби», тобто міщанам. При межованні земель Харківського полку у межовому виписі було вказано: «А у чорні великі полкові ліси, щоб рубати ліс на будівлі та на дрова, старшині полковій і усім полчанам полкової та городової служби в'їжджати усім взагалі, кожному у своєму городі, по своїх старих кріпосних актах» [31].

Однак і після наділення усіх переселенців вільної землі залишалось набагато більше, ніж було заселено. Ці незайняті землі утворювали фонд «вільних військових земель», яким розпоряджались полковники і старшина. Оскільки населення Слобідської України весь час зростало – як за рахунок природного приросту, так і внаслідок міграційних процесів, коли продовжували прибувати переселенці з інших регіонів України, поставало питання про джерела виділення землі для нових жителів. Якщо для козаків – як новоприбулих, так і тих слобідських, хто відокремлювався від батьківського наділу, питання вирішувалось однозначно, і вони отримували землю з козацьких масивів, зобов'язуючись за це відбувати військову службу, то для посполитих існував вибір: або отримати землю з фонду вільних військових земель (і, значить, перейти у козацький стан з усіма його і «вільготами», і головним обов'язком – військовою службою), або ж поселитись на землях козацької старшини чи заможних козаків, сплачуючи податок до царської казни і відбуваючи невелике «послушення» на користь власників тих земель, на яких вони поселялись, тобто стати «підсусідками». Як показувало життя, незважаючи на всі переваги перебування у ко-

зацтві, багато хто з посполитих все ж робив свій вибір на користь переходу в підсудіки, знаходячи таке положення для себе більш прийнятним [32].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко В.В. «Славних прадідів великих...» // Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1991. – С.6.
2. Советская историческая энциклопедия. – Т.13. – М., 1971. – С. 43.
3. Саратов И.Е. Муравский шлях через «Дикое поле» // Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С.33; Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1991. – С.19-20.
4. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. – К., 1976. – С. 306; Загоровський В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С.7-11; Полонська-Василенко Н.Д. Перші кроки європейської колонізації в Південній Україні (до студій над історією колонізації) // Праці Європейської археографічної комісії ВУАН. – К.: ВУАН, 1930. – С.27-29.
5. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2-х т. – Т.П (від половини XVII століття). – К., 1992. – С.216.
6. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1992. – С.106.
7. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С. 24.
8. Советская историческая энциклопедия. – Т.13. – М., 1971. – С.43.
9. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С.24.
10. Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – С.106.
11. Аркас М.М. Історія України – Русі / Передне слово П.М.Гвоздецького. – 3-ге факс. вид. – К., 1993. – С.198.
12. Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. // Укр. історичний журн. – 1970. – №8. – С.41-51.
13. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С.39.
14. Тополенко В. Слобідська Україна // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – С.600.
15. Советская историческая энциклопедия. – Т.13. – М., 1971. – С.43
16. Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – С.107.
17. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С.218.
18. Там само.
19. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С.75.
20. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С. 40.
21. Там само. – С.40-41.
22. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С.219.
23. Там само.

24. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С.41.
25. Звездін З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Исторические записки. – М., 1952. – №39. – С.181-203; Кравченко В.В. Коментар // Багалій Д.І. Вказ. праця. – С.241; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986; Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. – К., 1986 та ін.
26. Ковалевский М.М. Происхождение старозаймочного землевладения в Слободской Украине // Журнал Министерства юстиции. – 1908. – №7. – С.38-53; Шафир М. Об установленных законом ограничениях в отношении отчуждения принадлежащих малороссийским казакам потомственных земель // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – №4. – С.251-257; Тхоржевский С. Государственное земледелие на южных окраинах Московского государства в XVII в. Колонизация «поля» и государева десятинная пашня // Архив истории труда в России. – Пг., 1923. – Кн.8. – С.64-78.
27. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С.144.
28. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С. 220.
29. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. – К., 1999. – С.378.
30. Багалій Д.І. Вказ. праця. – С.145.
31. Там само.
32. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С.220.

Ігнат'єва Т.В.
(м. Кам'янець-Подільський)

ЯРМАРКИ ПОДЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XVIII – I пол. XIX ст.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії і звільнення Чорноморського побережжя від турецьких агресорів сприяло створенню нових умов щодо активізації та зміцнення економічних зв'язків між окремими районами України, відкривало перспективи для розширення торгівлі між історичними губерніями Росії та утвореними на теренах колишньої Речі Посполитої. Внутрішній ринок Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України почав оформлюватися у національний і водночас трансформуватися в невід'ємну складову частину загальноросійського ринку [1]. Важливе місце у

цьому процесі посідали ярмарки, в тому числі і подільські, які були основною формою торгівлі кінця XVIII – першої половини XIX століття.

Розкриваючи значення ярмарків у господарському житті Правобережної України, передусім необхідно підкреслити, що їх існування було зумовлено низкою причин, пов'язаних зі станом економіки регіону досліджуваного періоду і політикою російського самодержавства щодо його господарського розвитку. Серед них можна, зокрема, виділити такі, як потреба міського та сільського населення у мануфактурних товарах, що стали завозитись з великих промислових центрів України, Росії та з-за кордону, нерозвинутість шляхів сполучення, відсутність швидких транспортних засобів перевезення, слабкість розвитку постійної торгівлі, єдине місце збуту селянами продуктів свого господарства тощо.

Налагодження ярмаркової мережі у містах та містечках Поділля, як і всього Правобережжя, розпочалося одразу після приєднання краю до Росії. Насамперед, стали відроджуватись ярмарки, що існували за часів Речі Посполитої. Приміром, повітове місто Проскурів за польських часів мало ряд привілеїв, одним з яких було право на проведення ярмарків. У 1797р. проскурівський городничий повідомляв Подільське губернське правління, що у місті щорічно проводиться 12 одноденних ярмарків, на які з міст та містечок губернії привозили різноманітні ремісничі і промислові вироби та продукти харчування. Сюди приїздили купці та промисловці Волинської та інших сусідніх губерній і у великій кількості приганяли для продажу рогату худобу та коней. Такі ярмарки збиралися у місті Ольгополі, а у повітовому місті Літині тоді ж існувало 11 ярмарків на рік, куди приїздили купці з найближчих містечок Подільської та Волинської губерній продавати ситець, хустини, нитки, голки, тютюн, в'ялену рибу, сіль та інші товари [2]. Фактично, кожне місто та містечко і багато селищ губернії наприкінці XVIII ст. користувалися своїми ярмарками.

На початку XIX ст. на Поділлі намітилась тенденція відкриття нових ярмарків. Якщо у 1800 р. губернський землемір Екстер у топографічному та камеральному описі Подільської губернії вказував на те, що ні в одному місті губернії немає знатних ярмарків, а бувають кожні два тижні в містах та містечках так звані «ярмонки» (торги), де продають привезені з сусідніх населених пунктів сільськогосподарські товари [3], то вже протягом 1805 р. за проханнями поміщиків, купців та поселян в Ольгопольському, Ямпольському, Кам'янецькому та інших повітах губернії було відкрито понад 10 ярмарків. Досить часто відкриття ярмарків поєднувалося із переіменуванням селищ у містечка. Так, на клопотання поміщика П.Бржозовського статус містечка та дозвіл на відкриття ярмарку і торгів отримало село Жабокрич [4]. Імператорським указом від 21 липня 1805 р. поміщику В.Ярошинському дозволялося проводити 11 річних ярмарків у містечку Дзиговці [5].

Найбільш вагомим аргументом щодо відкриття ярмарків у мастках та містечках Поділля було їх територіальне розміщення на торговельних трактах. Наприклад, село Окниця поміщика І.Жавроцького розташовувалося на тракті, який вів із м.Дубосари до м.Могильова. Його мешканці традиційно займалися купецьким промислом, продажем вирощеної худоби та сільсько-господарської продукції [6]. Село Демівка поміщика С.Ягупинського розташовувалося на тракті до Одеси [7]. Після неодноразових звертань їх власники у 1805р. отримали дозвіл на зміну статусу цих сіл у містечка та відкриття там ярмарків. За підрахунками І.О.Гуржія в 1817 р. в Україні відбувалося 2 345 ярмарків, з яких на Правобережжя припадало 1 280, а на Подільську губернію – 250 [8], або майже кожний п'ятий ярмарок регіону.

Архівні документи містять численні матеріали про те, що ярмаркова торгівля виступала засобом торгових зв'язків подільських міст на початку XIX ст. не тільки з російськими губерніями, а й з-за кордоном. Скажімо, у м.Летичеві на 5 річних ярмарках продавали різноманітні товари, які привозили як з українських, так і з російських губерній, Галичини, Молдавії, Польщі, німецьких земель. Сіль єврейські купці завозили з Галичини та Молдавії, простий тютюн, віск, мило-з російських губерній, напої – з Гданська та Лейпціга. Вихідці з Росії, приписані до літинських міщан, торгували вологодськими сальними свічками, милом, російськими шкіряними товарами і горілкою, виробленою на манер французької. Крім того, з Меджибожа та Нового Констянтінова купці привозили сукно, інші тканини та хутро. В Летичів приганяли на ярмарки у значній кількості худобу. На них відбувався обмін та продаж коней.

Важливим осередком такої торгівлі був Меджибіж, де відбувалося 12 річних ярмарків. Товари на них привозили переважно із навколишніх сіл та містечок і з-за кордону. В місті торгівлю, головним чином, вели росіяни, євреї та молдавани. Молдавські купці продавали гуртом волоське вино, яке доставляли через Ямпольську митницю. Підкреслимо, що частину іноземних товарів, які надходили з Лейпціга, Бердичева і Бродів, єврейські купці продавали у стаціонарних 50 лавках. В основному, це були різнокольорові кашеміри та різного асортименту тканини. З російських губерній привозили ситець, іванівське полотно, каву, чай, різні прянощі, прованське масло, турецький тютюн, голандські, швейцарські і пармазонські сири, оливки. З Туреччини та Ніжина також привозили хутро та залізо, а з Могильова, Немирова – саф'ян та чоботарські товари. Не зважаючи на те, що у місті відбувалася жвава торгівля, гільдійських купців у ньому було мало: один купець першої гільдії та 8 купців третьої гільдії. Першогогільдійський купець вів переважно закордонний торг різними напоями, які закупляв у Гданську. Інші купці під виглядом прикажчиків самі везли у Лейпціг на продаж віск, мед та інш., а там закупляли промислові вироби [9].

Наведені приклади свідчать про те, що вже на початку XIX ст. подільські ярмарки та крамниці пропонували широкий асортимент українських,

російських та зарубіжних товарів. Тому ми не можемо погодитися із висновком зробленим, М.К.Рожковою у статті «До питання про значення ярмарків у внутрішній торгівлі дореформленої Росії (перша половина XIX ст.)», що в Подільській губернії «красним» товаром торгували лише в «одному повітовому містечку, а російськими товарами – тільки в одному містечку Ямпольського повіту» [10]. З іншого боку, вже з початку XIX ст. Подільська губернія значною мірою завдяки ярмарковій торгівлі поступово і цілеспрямовано інкорпорувалася разом з іншими українськими губерніями у загальноросійський внутрішній ринок. Через ярмарки регіону посилювалися торговельно-економічні відносини Росії із сусідніми європейськими країнами.

Аналіз показує, що поряд із кількісним збільшенням числа ярмарків відбувається і їх укрупнення. Наприклад, до 1822р. у м.Проскуріві із 12 ярмарків найбільш значимими залишились тільки 2: 29 червня – на Петра та Павла та 26 липня – в день св. Анни [11]. За класифікацією Б.А.Кругляка, за об'ємом завезених товарів ярмарки поділялися на три категорії. З привозом товарів вартістю більш як на 100 тис.крб. ярмарки відносились до 1 категорії, від 100 до 10 тис.крб. – до 2 і менше 10 тис.крб. – до 3 [12]. До першої категорії у Подільській губернії належали тільки ярмарки Балти та Ярмолинців. Поряд із Контрактовим ярмарком у м. Києві вони вважались найзначнішими у Правобережжі [13].

Петропавлівська ярмарка у м. Ярмолинці проходила 3 дні і була відома далеко за межами губернії і по суті виступала продовженням ярмарки у м.Ромнах Полтавської губернії. На її зручність вказували московські, тультські, київські та волинські купці. Сама ярмарка була розміщена на широкій площі, навколо якої стояли заїжджі доми, кам'яний гостиний двір, дерев'яні лавки. За містом знаходились пасовища та багато води, необхідні для продажу великої кількості різної худоби, табуни якої приганяли, часом з-за тисячі верст. Документи свідчать, що в 1835 р. на ярмарок було привезено товарів на 390 400 крб., з яких продано на 162 667 крб., тобто близько 42%. Саме на середину 30-х років XIX ст. ярмарка значно збільшилась за рахунок того, що поміщик А.Орловський побудував велику кількість нових лавок. 12 грудня 1839р. імператорським указом були збільшені строки проведення ярмарки у зв'язку з щорічним великим з'їздом купців. Це, в свою чергу, приводило до розширення внутрішньої торгівлі, яка давала поштовх до розвитку місцевої промисловості та сільського господарства краю, хоч у більшій мірі стимулювалася російська промисловість. 30 червня 1841 р. 25 купців та фабрикантів різних російських губерній, серед яких були московські, володимирські, таврійські та інші, звернулися з проханням до міністра фінансів Росії про збільшення тривалості ярмарки з трьох до десяти днів. Своє прохання вони мотивували тим, що торгівля збільшувалася щорічно, а ярмарка тривала тільки 3 дні. Природно, що за такий короткий термін вони не встигали продавати доставлений товар. Ще однією

причиною для збільшення строків ярмарки було те, що там продавався великий об'єм російських та українських мануфактурних і промислових товарів, а це, в свою чергу, зменшувало потік австрійської контрабанди [14]. Грунтовний опис Ярмолинецької ярмарки зробив відомий французький дослідник історії Правобережної України Даніель Бовуа в книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор», підкреслюючи, що з Бердичева, Кам'янця, Дубна, навіть з Москви тягнулися до Ярмолинець валки російських та східних товарів. Довкола міста іржали табуни диких коней, ревли воли з Поділля, Київщини, бекали саксонські та сілезькі барани [15]. З 1842 р. в Ярмолинцях існувало 3 річні ярмарки з привозом товарів на 375 870 крб. і продажем на 130 718 крб. [16]. Пізніше відбувалося поступове скорочення кількості ярмарків у місті, але одночасно значно збільшився об'єм товарних оборотів. Так, у 1846р. на дві ярмолинецькі ярмарки було привезено товарів на 595 312 крб., а продано на – 247 668 крб., тобто привіз збільшився на 219 442 крб., а продаж – на 116 950 крб. [17]. Скорочення ярмаркової торгівлі на середину XIX ст. було закономірним наслідком зростання оптових продаж та кількості об'єктів стаціонарної торгівлі.

З кінця XVIII ст. своїми ярмарками відзначалась Балта, ст. розташована на купецькому тракті Подільської, Волинської та Київської губерній до м. Одеси. Так, 1799 р. спілка купців через велику конкуренцію подала прохання в Подільське губернське правління, щоб балтський городовий Хоценевич збирав податки на користь міста з поселян, які завели лавки і торгували там без дозволу та з заїзджих із новоросійського м.Григоріополя вірменських купців [18]. Досить своєрідним було розташування самої території ярмарки, що складалася з двох частин у різних місцях міста. В одній з них знаходились торговельні лавки із «красними товарами», а в іншій зосереджувались загоны для великої рогатої худоби, коней, відбувався продаж екіпажів, дьогтю, вовни та інших товарів. Це свідчило про формування деякої спеціалізації продажу однотипних товарів, чого не було на жодній іншій подільській ярмарці. У 30-х роках XIX ст. розпочалася реконструкція торгових лавок, тому у 1847 р. поділ ярмаркової території був ліквідований. Це обумовило додаткові незручності, і годі купці, серед яких були московські, санктпетербурзькі, кишинівські, тираспольські, константинопольські та інші, подали скаргу в 1851р. на ім'я імператора Миколи Павловича щодо відновлення існуючого порядку. Вони вказували на те, що торгувати мануфактурними товарами доводилось в рядах із загонами для худоби, яку приганяли з Новоросійського краю [19]. Оскільки торгівля на балтських ярмарках ставала все масштабнішою, то 15 травня 1841 р. балтські купці та міщани подали прохання губернатору К.Я.Фліге про відкриття в місті ще двох річних ярмарок – 1 березня та 26 вересня: весною проходила дуже значна торгівля худобою, а восени поміщики та селяни у великих об'ємах продавали хліб та інші сільськогосподарські продукти. Хліб з Балти транспортували до Одеського порту, а звідти – за кордон. Проте дозволу на відкриття нових ярмарків отримано не було. Щопра-

вда, існуючі Святотроїцьку та Петропавлівську ярмарки були продовжено відповідно до трьох та двох днів [20]. За даними 1842 р., товарний обіг на них становив 400 000 крб., а привозилось товарів на 700 00 крб. [21]. Ці ярмарки мали зв'язки з Волинською та Київською губерніями, звідки привозили ялиновий та сосновий ліс [22]. У м. Бельци з Балти відправляли більше 2 000 голів коней та рогатої худоби, а підвід, на яких привозили хліб та пустих нараховувалося до 2 500 шт. [23]. Б.Н.Миронов у своїй монографії «Внутрішній ринок Росії в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.» вказує, що Балтська ярмарка була відома торгівлею шкірою та кінями.

У середині XIX ст. в Російській імперії відбувалося 511 ярмарків з продажу коней, 15 із яких знаходилося в Україні, зокрема, у Балті, Бердичеві та Білій Церкві, За його підрахунками, на кожній з них продавалося від 3 до 10 тис. коней [24]. Таким чином, ще однією позитивною особливістю ярмарків у м. Балті була їх спеціалізація щодо продажу худоби та товарного хліба.

З другої чверті XIX ст. розпочався поступовий процес зменшення кількості ярмарків. Якщо у 1817 р. на Поділлі їх існувало 250, то в 1842 р. – 149, а в 1846 р. – 139 [25], що було викликане укрупненням та об'єднанням вже існуючих ярмарків та все більшим розвитком стаціонарної торгівлі.

Таким чином, у господарському житті міст та містечок Подільської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. важливу роль відіграла ярмаркова торгівля. Відродження та розширення мережі ярмарків супроводжувалось одночасним їх впровадженням у загальноімперську систему. Досить часто їх відкривали на прохання купців, поселян та поміщиків, які мали право започатковувати торгівлю у власних маєтках. Поряд з цим відбувалися суттєві зміни і в асортименті товарів, збільшення не тільки вітчизняних, а й зарубіжних, особливо російських виробів. Це пояснювалось зручним геополітичним місцерозташуванням Поділля, як транзитної території між Заходом та Сходом, що давало можливість купцям привозити мануфактурні товари із різних країн та торгувати українською сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Відтак, ярмарки були стимулюючим фактором розвитку національної економіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1962. – С.44.
2. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.227, оп.1, спр.10, арк.6-54.
3. КПМДА. – Ф.115, оп.1, спр.2, арк.12.
4. КПМДА. – Ф.227, оп.1, т.1, спр.412, арк.1, 2.
5. Там само. – Спр.7524, арк.57, 78.
6. Там само. – Спр.408, арк.408.

7. Там само. – Спр.409, арк.1.
8. Казмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998. – С.81.
9. КГПМДА. – Ф.115, оп.1, спр.2, арк.6,7,147,168,169.
10. Рожкова М.К. До питання про значення ярмарків у внутрішній торгівлі дореформеної Росії (перша половина XIX ст.) // Історичні записки. – 1955, №45. – С.301.
11. КГПМДА. – Ф.-227, оп.1, т.1, спр.3271, арк.1,96.
12. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1974., №3. – С.38.
13. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994. – С.288.
14. КГПМДА. – Ф.227, оп.1, т.1, спр.2698, арк.131,132,143,258-261.
15. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С.259
16. КГПМДА. – Ф.228, оп.1, спр.104, арк.24.
17. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С.130-131.
18. КГПМДА. – Ф.227, оп.1, т.1, спр.103, арк.3,6.
19. Там само. – Ф.228, оп.1, спр.9602, арк.78, 429.
20. Там само. – Ф.227, оп.1, т.1, спр.3725, арк.19, 41.
21. Там само. – Ф.228, оп.1, спр.104, арк.756.
22. Там само. – Ф.115, оп.1, спр.5, арк.18.
23. Там само. – Ф.33, оп.1, спр.5, арк.41.
24. Миронов Б.Н. Внутрішній ринок Російської імперії в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. – Л., 1981. – С.1.

*Шугальова І.М., Ігнатуша О.М.
(м.Запоріжжя)*

ЗМІНИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО УСТРОЮ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХVIII – ПОЧ. ХХ СТ.

Розгляд особливостей організаційного устрою православної церкви в сучасній Україні вимагає короткого огляду вирізнення українського православ'я та його трансформації в контексті суспільних впливів у світовому православ'ї. Християнська віра прийшла на Русь з Візантії. Київська митрополія знаходилась у канонічному підпорядкуванні Константинополю. Проте, ця залежність обмежилась актами вищого канонічного порядку, без втручання у внутрішні справи управління церквою. Фактична незалежність митрополії обумовила формування специфічних рис. Головною ознакою

українського православ'я був прогресуючий демократизм, поєднаний з виборною основою заміщення церковних посад.

Українське православ'я розвивалось на засадах соборноправності – колегіального вирішення справ церковного управління на різних рівнях – від архієрейського собору до парафій. Традиційною ставала активність парафіян, їхня готовність взяти на себе відповідальність за долю не лише однієї релігійної громади, а й більшості спільноти одновірців. На наявності традицій наголошували не лише українські історики [1], але і російські. Питання про стан духовної верстви розроблялось з другої половини XIX ст. Воно отримало висвітлення у працях церковних і світських істориків – І.Покровського, С.Соловйова, В.Ключевського, О.Градовського та інших, які підкреслювали негативність підпорядкування церкви державі. У площині цього підлягання вони розглядали і стан духовенства в імперії [2]. За умов радянського режиму дослідження набули політичної заангажованості. З 90-х років XX ст. ситуація докорінним чином змінилась. Відроджується інтерес до особливостей релігійного життя населення України. Дослідниками підкреслюється історично притаманна національна самобутність організації православних громад [3]. Ієрархічна підпорядкованість єпископу не переходила в сліпу покору. Громади дбали про забезпечення духовних потреб, визначали кандидатів на священників. Останніх обирали на сході парафіян кожної окремої церкви. При цьому укладався спеціальний договір між священником і мирянами. Він був обов'язковим для обох сторін і мав значення юридичного акту. Договором визначались умови займання особою даної посади, а також розміри річного прибутку і винагороди за треби.

Після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1686 р., православна церква в Україні поступово втрачає свій традиційний устрій.

Церковна реформа Петра I, спрямована на перетворення РПЦ у державну установу, суттєво скоротила виборність духовенства. За вимогами «Духовного регламенту», кандидати на священство повинні були мати диплом про освіту. Миряни мали обирати з них двох – трьох претендентів, а єпископ затверджував одного.

Проте, в Україні засади соборноправ'я вдалось викорінити не одразу. Парафіяни відігравали вирішальну роль при обранні кліру. Оплотом збереження православних традицій залишалась Запорозька Січ. Імперський уряд вимушений був певний час рахуватись з релігійною самобутністю українців. Підставою цьому були політичні міркування: доки тривали російсько-турецькі війни, а Крим не був приєднаний до імперії, остання потребувала воєнної допомоги запорозьких козаків. Допускалось тимчасове збереження окремих національних церковних традицій. У квітні 1735 р., за циркуляром Анни Іоанівни, українським архієреям заборонялось призначати священників та церковнослужителів без згоди парафіян.

По вступі на престол Єлизавети Петрівни, почалась реакція на попередні реформи. Київський митрополит Рафаїл Заборовський добився дозволу імператриці усувати всіх обраних мирянами служителів. На їх місце він призначав вихованців Київських духовних учбових закладів. Історики РПЦ свідчать, що парафіяни спокійно ставились до призначень [4]. Українські джерела зафіксували непоодинокі виступи [5].

Після ліквідації останніх оплотів української державності – Гетьманщини та Запорозької Січі, російський уряд зосередився на уніфікації релігійної царини.

Павло I остаточно скасував виборність серед духовенства аргументуючи це тим, що воно принижує гідність священнослужителів. Тоді ж було посилено контроль за отриманням духовними особами належної освіти.

Протягом XIX ст. священнослужіння поступово перетворюється на державну службу. Уряд використовував їх як державних чиновників. Пастирі залежали від вищої світської влади – імператора, обер-прокурора, генерал-губернатора. При вступі на престол Олександра I одним з найперших його розпоряджень був наказ про необхідність для парафіяльного духовенства присягнути на вірність царю. Благочинні мали проконтролювати процедуру присяги і відвідувати до консисторій [6]. Згідно з синодальним законом про розклад штатів церков від травня 1869 р., священники призначались єпархіальною владою (консисторією та архієреєм) без згоди парафіян [7].

Навіть, якщо парафіяни пропонували свого кандидата, останнє слово було за керівними установами. Нерідко священники самі писали листи до єпископа з проханням призначити їх на посаду в ту чи іншу парафію. При цьому вони надсилали архієрею посвідчення про освіту, анкету і лист з обіцянкою вести себе морально, вивчати катехізис, дотримуватись вимог «Духовного Регламенту». В Україні віруючі довго проявляли самостійність у питаннях щодо заміщення духовних вакансій. З 1800 р. замість вибору священників введено так звані «одобрення» парафіян. Віддруковані у синодальній друкарні бланки з «одобреннями» розсилались по всій імперії.

В Бессарабії звичай обрання пастиря зберігався до 40-х рр. XIX ст. Процедура висвячення була наступною. При необхідності заміщення вакансії благочинний приїздив до певної парафії і опитував всіх віруючих, кого б вони бажали бачити на посаді священника. Відповіді заносились до бланку «одобрення». Опитувати заочно (тобто без приїзду до парафії) заборонялось. Після заповнення бланку, благочинний підписував його і надсилав до протопопа рапорт з характеристикою кандидата. Лише після згоди протопопа, претендента направляли до архієрея на екзамен зі знання богослов'я.

За наказом Синоду та Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора [8], за священниками встановлювався нагляд. Клір мав порушувати тайну сповіді та спрямовувати суспільно-політичний світогляд мирян у русло порядку і покорі.

Здебільшого парафіяльне духовенство ставилось до своїх обов'язків неухважно, часто нехтувало ними. Так Київський генерал-губернатор неодноразово звертався до митрополита з листами, в яких повідомляв, що священники лише інколи у святкові дні правлять богослужіння. А по буденним дням – ніколи. Генерал-губернатор рекомендував кліру відправляти культ не рідше трьох днів на тиждень [9]. Проте, для сільської місцевості такі вимоги були необов'язковими. Архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський) зазначав, що на селі життя відбувається не так, як у містах, тому допускалось, що сільське духовенство може відступати від вимог до священників під час богослужінь.

Взагалі, серед кліру не існувало єдності і однастайності, прагнення до підвищення свого авторитету. Навпаки, як свідчать «Єпархіальні відомості» – періодичний друкований орган в православній церкві, між членами причтів розповсюдженими були сварки навіть на побутовому рівні: із-за надання місць просфорень, із-за домашньої худоби, яка бігала з двору дяка до двору попа і останній привласнював її. Сільські священники відрізнялись ледачістю, яку обумовлювало напівдикє сільське середовище. Зокрема, відомий український історик і етнограф Я.Новицький констатує, що у «...Олександрівському повіті 21 пастир із 40 мали негативні рекомендації. Священик с. Благовіщенське Дмитро Крижанівський відбував покарання у Георгієвському монастирі за пияцтво, священника с. Велика Михайлівка Василя Рушенкова заслано в Самарський монастир за бійки, сварки і пияцтво в храмі, і такі ситуації набули неабиякого розповсюдження» [10]. Навіть архієпископ Антоній (Храповицький) у 1915 р. був вимушений визнати, що клір перетворився на переодягнених бюрократів, які повністю нехтують духовними інтересами, не дотримують постів, носять світський одяг» [11].

На початку ХХ ст. різко скоротився вплив православного кліру на віруючих. Уряд також розчарувався в православній ієрархії, оскільки вона почала втрачати свій вплив і авторитет у суспільстві. Стан православної церкви в Україні характеризувався глибокими суперечностями. Зовні благополучна форма з блиском упорядкованих храмів та усталеною адміністративною структурою лише прикривала спотворену державою бюрократичну систему функціонування релігійного життя. Об'єктивно назріла потреба церковної реформації, що мала охопити внутрішньоцерковне життя та підвищити місце РПЦ в суспільних відносинах.

Відчутний імпульс реформ дав царський наказ від 17 жовтня 1905 р, за яким надавалась свобода віросповідання. Соціальна база реформ включала майже все духовенство. Проте воно закономірно розкололось на дві партії. Першу – консервативну, що її складав єпископат (в Україні їх очолював єпископ Волинський Антоній (Храповицький)). Другу представляли ліберально-прогресивні кола – викладачі семінарій і академії та парафіяльне духовенство. Конкуренція релігійних партій відбувалась на фоні роботи

комісії по підготовці Всеросійського Собору – так званого «Предсоборного присутствія». Тут також відбувалась дискусія щодо складу Собору. Ієрархи не виключали можливості участі білого духовенства і мирян, але наполягали на наданні їм дорадчого голосу, а єпископам – виріпального.

Принцип виборності священників, починаючи з 1906 р., знаходив схвальну реакцію навіть у обер-прокурора. Тоді у церковній пресі надруковано серію статей, в яких відображено життя парафіяльного кліру. Зокрема, зазначалось, що священників поглинула бюрократична система і вони служать не народу, а владі, виконуючи виключно її розпорядження і не виявляючи ініціативи. Підготовлений проект порядку виборів передбачав, що висунання кандидатур на священництво здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства і мирян, проте остаточне рішення залишатиметься за Собором архіпастирів. Передбачалось надати парафіянам права матеріального забезпечення кліру, благодійності, освіти. Ліберально налаштовані кола усвідомлювали, що у противному випадку громада стане в опозицію єпархіальному начальству, яке не забезпечує її релігійних потреб. Окрім того, миряни можуть проявити опір необхідності матеріального утримання духовенства. Також відмічено, що влада занадто віддалена від пастви. З метою встановлення духовної єдності між ними пропонувалось передати частину повноважень з центру на місця.

До 1917 р. цей проект не було реалізовано. У 1917-1918 рр. Всеросійським Собором визначено, що єпископів мали обирати на єпархіальних з'їздах миряни, клір та ченці. Урочистій події передували вибори кандидатів, які відбувались у трьох куріях. Першу склали біле духовенство та миряни. На парафіяльних зборах визначались посланці на з'їзд благочиних у співвідношенні: один член причту – два мирянини, віком від 21 року. На рівні благочинія до єпархіального центру делегувалось 6 пастирів та 9 мирян чоловічої статі. Третя курія – духовенство від духовних семінарій і єпархіальних училищ. Єпархіальні з'їзди обмежувались обговоренням кандидатур, вибори відбувались в кафедральному соборі за участю всіх делегатів. Після молебну перше голосування визначало три кандидатури, друге – виявляло поміж них нового архіпастиря. Єпископат залишав за собою право освячення новообраного преосвященного.

Найбільш складною і дискусійною стала проблема реформи парафій. Синодальним наказом від 18 листопада 1905 р. дозволялось формування церковнопарафіяльних зборів і рад спільно з мирянами, число яких обмежувалось 20 особами. Духovenство Київської єпархії у 1904 р. самостійно започатковувало пастирські ради як нові форми організації пастирського життя. 17 жовтня 1906 р., Микола II затвердив пропозиції Ради міністрів, які спирались на тільки-но розроблений проект статуту православних парафій. Він передбачав відтворення парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовних і матеріальних потреб церковної общини. Проте, після 1907 р., Синод починає видозмінювати статут.

Центр тяжіння навколо парафіяльних дискусій перемістився у сферу матеріального забезпечення пастирів. Архієреї у травні 1916 р. вирішили відкласти реформування парафій до закінчення війни. У 1916 р. дума поновила обговорення питання щодо виборності кліру. На необхідності такого кроку наполягали навіть Синод і Сенат, а представники нижчого духовенства – і поготів. По всіх єпархіях та благочиннях відбулись наради по розробці проекту реформування і подання його до Синоду. В результаті опрацювання багатьох пропозицій, було сформовано наступні вимоги. Ввести у церковно – парафіяльних школах навчання українською мовою, створити при храмах парафіяльні ради. Пропонувалось ввести суди честі для пастирів. Найголовніше – це пропозиція виборності кліру парафіянами (а не їх призначення).

Проект зустрів опір зі сторони єпархіального керівництва. Архієреї ніби-то і визнавали необхідність перетворень. Проте, їх аж ніяк не влаштували вимоги виборності священників та можливість віруючих втручатись в економічне життя церкви. Враховуючи всі зауваження, в листі до Державної думи, єпископи та благочинні внесли пропозицію про перенесення розгляду даного питання на повоєнний час. Головним аргументом проти виборності священників виступала теза, що пастир стане залежним від волі пастви, а це принцип протестантів.

Навіть на Всеросійському церковному соборі ця проблема не була розв'язана. Згідно з новим парафіяльним статутом, право обрання на посади священно- і церковнослужителів належало архієрею. Думка парафіян лише бралась до уваги, проте не відіграла визначальної ролі. Восени 1918 р. Всеукраїнський Собор православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасував виборність священнослужителів.

Таким чином, на початку ХХ ст. стало очевидним, що традиції демократичності і соборноправності церкви занепали і українське парафіяльне духовенство навряд чи зможе самостійно, без допомоги інтелігенції, селянства і, найголовніше, без прагнення єпархіального керівництва відновити їх. Православний клір виявився неспроможним реалізувати свій духовний потенціал. Кризові явища у духовному середовищі були спричинені як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. З одного боку, постійне втручання світської влади позначилось на наданні духовенству ряду нових функцій, непригаманих йому історично. Імперська влада перетворила духовенство на підлеглу собі верству. Проте, належно матеріально забезпечити вона не змогла. Економічна політика уряду щодо православної церкви не відзначалась послідовністю. З одного боку, проводились заходи по поліпшенню забезпечення духовенства, з іншого – впроваджувався новий перелік податків, а тягар утримання кліру перекладався на віруючих. В результаті нехтування матеріальними інтересами духовенства, в православному середовищі створювалась напрута. Священики, зосереджуючись на еконо-

мічних проблемах, часто ігнорували своїми безпосередніми обов'язками, не прагнули до підвищення свого авторитету серед парафіян. Це обумовило поступове розчарування населення в церковній інституції. Тому, незважаючи на традиційну релігійність українського села, в містах поширювались соціалістичні ідеї, і разом з ними – атеїстичні погляди. Та серед більш свідомих українців не згасала надія на релігійне відродження й навіть намітились тенденції автокефального руху. І все ж, спроби реформ не були реалізовані: частину їх загальмовано Синодом, решту – війною та революціями. В результаті – у друге десятиліття ХХ ст. РПЦ вступала у новій якості, проте зі старим, бюрократизованим, консервативним внутрішнім ладом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див напр.: Костомаров Н. Две русские народности // Исторические монографии и исследования. – В 3-х томах. – М., 1989; Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси. – Львів, 1991
2. Покровский И. Русские иерархи в XVI-XIX вв. – Казань, 1913; Ключевский В. Сочинения. – В 9-ти томах. – Т.6. – М., 1959; Градовский А. Начала русского государственного права. – Собр. соч. – Т.8. – СПб., 1907.
3. Ісиченко Ю. Українське православ'я: час вибору // Прапор. – 1990. – №12. – С.139-145; Надтока Г. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
4. Карташев А. Очерки по истории русской церкви. – С.510-511.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК.). – Ф.182, оп.1, спр.45, арк.1-3.
6. ЦДАК. – Ф.1987, оп.1, спр.39, арк.1-1зв.
7. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего правительствующего Синода по ведомству православного исповедания – С.97.
8. ЦДАК. – Ф.182, оп.1, спр.183, арк.4-4зв.
9. Там само. – Ф.442, оп.815, спр.114, арк.1.
10. Новицкий Я. Личный состав духовенства Александровского уезда Екатеринбургской губернии // Киевская старина. – 1889. – №3. – С.728.
11. Екатеринбургские епархиальные ведомости. – 1905, 21 декабря.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК МІСТ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

Проблеми соціально-економічного розвитку українських міст у першій чверті ХІХ ст. досліджувалися вченими як у загальних, так і спеціальних працях.

Так, у роботах авторів 20-30 років ХІХ ст. Е.Д.Сташевського і І.М.Бровера зібраний значний матеріал про економічний розвиток міст Правобережної України. Дослідники зробили спробу дати огляд розвитку мануфактурної і фабрично-заводської промисловості, а також зупинилися на питанні про ярмаркову торгівлю. Заслужують на увагу й додатки до праць М.І.Бровера, у яких містяться статистичні відомості про розвиток промисловості в містах України у першій половині ХІХ ст. Однак, їх роботи хибують неточними і неправильними висновками, спричиненими аналізом обмеженого і випадкового фактичного матеріалу [1].

Окремі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в цілому і Київської губернії зокрема, у першій чверті ХІХ ст. висвітлювались у працях М.Е.Слабченка, О.П.Оглобліна, М.І.Яворського, які порушили проблеми використання палива і матеріалів у промисловому виробництві, дали оцінку промислової політики уряду, обґрунтували необхідність заміни іноземних спеціалістів вітчизняними, прослідкували динаміку впровадження нової техніки і технології у виробництво, в загальних рисах описали внутрішню торгівлю та соціальну структуру міст України [2].

Інтенсивніше проблема соціально-економічного розвитку міст в період розкладу феодално-кріпосницької системи розроблялася українською історичною наукою в 50-80-х рр. Проте, і в цей час дані питання розглядалися лише опосередковано, в контексті російської економіки у зв'язку з іншими проблемами, або з вирішеннями питань, пов'язаних з розвитком інших регіонів України. В узагальнюючих працях з історії України досліджувана проблема розглянута в загальних рисах [3]. Досить змістовна інформація про міські поселення Київської губернії у досліджуваній період зосереджена в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР», де, однак, характеристика більшості міст має дуже поверховий характер і не базується на достатній кількості джерел [4].

Певний внесок у розвиток теми належить українським дослідникам О.О.Нестеренко, Ф.Я.Полянському, Т.П.Брянцевій, які висвітлили соціально-економічний розвиток міст Київщини, Волині та Поділля [5].

На особливу увагу заслуговують дослідження, які належать перу І.О.Гуржія [6]. Значна частина його праць присвячена торгівій діяльності в містах України у першій половині ХІХ ст. Багатством використаного факти-

чного і статистичного матеріалу відзначають праці дослідника, в яких аналізуються різні форми внутрішньої торгівлі, що існували в дореформенній Україні. І їхній вплив на соціально-економічний розвиток міст. Тут дано характеристику основним міським центрам ярмаркової та постійної торгівлі, визначено їх місця у формуванні внутрішнього ринку в Україні в цілому.

Сучасні українські дослідники А.О.Гуменюк, С.Ю.Кулінська досліджували розвиток міст Правобережної України, і Києва зокрема, але основна їх увага зосереджена на другій половині XIX ст. [7].

У першій чверті XIX ст. на Правобережній Україні феодальні міста як центри ремесла і обміну, концентрації населення, знарядь виробництва, капіталу були носіями прогресу в суспільстві.

Розвиток промисловості і торгівлі, зміцнення зв'язків між містами сприяли збільшенню чисельності населення у Київській губернії і місті Києві. На початку XIX ст. у м.Києві проживало близько 22.000 чоловік [8]. Певна еволюція відбувалася і в системі міського самоуправління. У 1802 р. царський уряд спеціальною грамотою знову підтвердив права Києва на самоуправління. Міське населення отримувало ряд пільг, зокрема: звільнялося від військової служби, формуючи лише для охорони міста пішу і кінну міліцію, користувалося правом безмитної торгівлі, винокуріння і продажу спиртних напоїв. Однак права магістрату як органу самоуправління не були розширені. Без узгодження з губернатором магістрат не мав права займатися розкладкою податків і розпоряджатися доходами. Повноваження з питань видачі землі під забудову будинків зосередила у своїх руках губернська поліцейська влада. Під впливом економічного розвитку Київ інтенсивно забудовувався. На початку XIX ст. він забудовувався за планом архітектора А.І.Меленського, який передбачав органічне поєднання окремих частин міста. Кожній частині відповідали свої типи будинків. Найбільш прості, так звані «третьономерні» будинки з «закладами для вживання спиртних напоїв» споруджувались за Васильківською заставою, «першономерні» з аптекою – на Печерську, де знаходилась адміністративна влада і міська аристократія. Зокрема, у першій чверті XIX ст. на Печерську було споруджено декілька великих державних споруджень, серед яких виділялися триповерховий будинок, де розташовувались медичні заклади, будинок для інвалідів, а також ряд князівських і графських будинків, розташованих на колишньому пустирі. Враховуючи ту обставину, що Київ був важливим військово-стратегічним пунктом, уряд на початку XIX ст. розпочав роботи по будівництву і ремонту його оборонних укріплень на Печерську. Вони проводились під керівництвом М.І.Кутузова, який з 1806 по 1812 рр. був київським генерал-губернатором. У 1810 р. почалося будівництво нового Зверинецького укріплення, яке повинно було з'єднатися з побудованим раніше Печерським. Роботи проходили повільно і прискорилися лише у 1812 р. з початком Вітчизняної війни через загрозу нападу на Київ французької армії.

Значні зміни відбулися в забудові Подолу після пожежі 1811 р., яка нанесла великі збитки місту. Було знищено більше 2 тис. різних споруджень [10]. Значні збитки були нанесені бібліотеці Київської академії. Після пожежі Подол почав забудовуватись за планом архітектора В.І.Гесте. Під час цієї реконструкції була розширена торгівельна площа, на якій у 1817 р. споруджено двоповерхову кам'яну будівлю Контрактового будинку. За проектом архітектора Л.І.Руски продовжувалося будівництво Гостиного двору, яке почалося ще у 1809 р. Для побудови у Києві на Подолі кам'яного Гостиного двору уряд виділив 100 000 тис. крб. з поверненням у казну за перші 3 роки лише процентів, а в наступні 5 років – капіталу «у рівній частині з необхідними для сплати процентами» [11]. В цілому ж забудова міста у перші десятиліття ХІХ ст. проходила повільно. У 1817 р. у Києві налічувалося 49 вулиць, більше 100 провулків. У місті було 3919 дерев'яних будинків, 49 приватних кам'яних будинків (половина яких знаходилося на Подолі), 60 міських громадських будівель. У цей час територія міста займала близько 5 тис. десятин [12].

Розвинутими містами Київської губернії у першій чверті ХІХ ст. вважалися також Черкаси, Умань, Радомишль, Липовець та ін. Так, у м. Черкасах побудовано три греко-російські церкви: перша – соборна Миколая Чудотворця, друга – приходська Живоначальної Трійці, третя – різдва Богородиці [13]. Крім того, у місті були «медичні заклади», приватні будинки, два дерев'яні шинки, одна єврейська школа, 17 кузень, 8 лавок, 2 млини [14]. У м. Умані також було три православні церкви. У центрі міста розташовувався Гостиний двір чотирикутної форми. У ньому знаходилося 82 лавки, «з усіх чотирьох боків для виїзду купецтва з товарами ворота, а над ними кімнати, в яких розташовуються «присутственные места». В одних – нижній земський суд, в інших – повітове казначейство, а в третій унизу, у воротах – комора для грошової казни. Для виїзду в місто – кам'яні ворота. Є дві кімнати, в одній із яких утримуються арештанти, а в другій – вартові» [15]. Міське управління розташовалося у дерев'яному будинку, який належав поміщику, а поштова контора – у будинку шляхтича Іосифа Сенчинського. У місті було 24 кам'яні будинки, 27 дерев'яних лавок, 2 цегляні заводи, одна винокурня, 5 млинів [16].

Майже у кожному місті знаходилися державні заклади «приказа общественного презрения», зокрема, лікарня для пристойних хвороб, богадільня; міська богадільня, будинки для психічно невірноважених, інвалідів, виховний, акушерський, заспокійливий будинки, аптека [17]. Ці заклади фінансувалися із міського бюджету. Так, у 1806 р. в «приказ общественного презрения» (у Київській губернії) надійшло 13 000 крб., зокрема, у м. Києві – 1000 крб., у Василькові – 1000 крб., у Радомишлі – 100 крб., у Сквирі – 800 крб., у Таращі – 300 крб., у Звиногородці – 300 крб., у Черкасах – 150 крб., у Чигирині – 350 крб. Із цих грошей на утримання лазаретів

і богаділень пішло 2147 крб., зокрема, у Сквирі, Таращі, Звинигородці – по 60 крб., у Черкасах – 32 крб. [18].

На кінець XIX століття у Києві налічувалося близько 12 нічних притулків, але вони не були благодійними установами, як зазначалося в одному з офіційних документів, ці «житла» становлять собою сумне, ледь приховане зло. На аршин від підлоги із дощок зроблений поміст, який заміняв нари. Бруд і сморід у цих приміщеннях неймовірні. Видно було напівголих людей із жалогідними залишками верхнього одягу, білизни не було [19]. Досить часто нічліжками слугували приміщення найдешевих чайних, закусочних, харчевень. У них були «столи, лави, нари, стіни і всі предмети з непомірним шаром бруду. Ніяких умов для зберігання продуктів і посуду... Більшість приміщень без кватирок для вентиляції... З 10-11 годин вечора столи і лави зсовувались і перетворюючись у нари» [20]. Самі знедолені із міських низів, не маючи чим заплатити за перебування у нічліжках, у теплу пору року спали під відкритим небом, серед складів гавані чи на «зозулиних дачах» – схилах Дніпра від пристані до Ланцюгованого мосту, де вони виривали собі печери.

У лютому 1881 р. Федір Артемович Терещенко звернувся до міського голови Г.І.Ейсмана з проханням виділити земельний наділ для заснування нічліжного притулку [21]. Усі витрати, пов'язані з будівництвом і утриманням притулку, Федір Артемович брав на себе. Київська міська дума задовольнила його клопотання, і незабаром відбулася закладка нічліжного притулку за проектом В.Н.Ніколаєва [22]. Його будівництво обійшлося Ф.Терещенку майже в 50 тис. крб. [23].

У 1881 р. був заснований безкоштовний нічліжний притулок на 500 ліжок, 456 із яких відводилося для чоловіків, 44 – для жінок з дітьми [24].

Утримувався притулок на відсотки від недоторканого капіталу, внесеного засновником статським радником Федором Артемовичем Терещенком у касу Імператорського людинолюбного товариства.

Через рік, у лютому 1882 р., триповерхове приміщення було освячене. Перший поверх був відведений для жінок, два інших – для чоловіків. У кожній палаті були раковини з підведеною водою. Перший у Києві такий великий нічліжний притулок відразу заповнився: у перший рік у ньому переночувало близько 190 тис. чол., а в наступний 230 тис. [25]. Взагалі за період з 1896 по 1914 рр. у притулку ночувало 3616896 осіб, із яких 3178038 чоловік та 438858 жінок [26]. Середня кількість осіб за добу становила до 600 чоловік і 100 жінок [27]. З початком імперіалістичної війни будинок став слугувати для потреб армії.

У 1886 р. Федір Артемович заснував ще одну благодійну установу – будинок безкоштовних квартир для бідних вдов з дітьми [28].

Хоча ще до цього у Києві існували безкоштовні квартири, однак вони належали винятково монастирям. Вони були призначені головним чином для тимчасового притулку богомольців, які прибували до Києва. У будинку

ку, заснованому Федором Артемовичем, була загальна палата на 14 ліжок для старих жінок та 27 окремих кімнат, де жили вдови з малолітніми дітьми. Будинок безкоштовних квартир не був богадільнею; на відміну від неї, у ньому були кухні, комірки, все необхідне для ведення господарства кожній окремії сім'ї.

Щорічно в будинку проживало 172 особи, із них 58 дорослих і 144 дітей [29].

Безкоштовний нічліжний притулок і будинок безкоштовних квартир знаходились на Подолі – у місцевості, де проживали найбідніші люди Києва. Розташовувалися будівлі в одній садибі, по вул. Нижній вал, № 49.

Благодійна та милосердна діяльність Федора Артемовича була помічена. За відкриття нічліжного притулку Імператор указом №9220 від 7 червня 1892 р. присвоїв дійсному статському раднику Федору Артемовичу Терещенку звання Почесного Громадянина м.Києва [30].

Поряд з нічліжним притулком на кошти Терещенка була відкрита їдальня дешевих обідів, де порція з двох страв коштувала лише 8 копійок [31].

Взагалі у 1883 р. в Києві існувало п'ять їдалень. Дві з них відкрило Товариство допомоги бідним, а три утримувались на пожертвування М.А. і Ф.А.Терещенків та Р.Ф. Штенгеля. Вони щорічно відпускали до 500 тис. обідів за ціною 8 копійок [32]. Їдальня утримувалась на виручені від продажу їжі кошти і допомогу благодійного товариства та приватних осіб. У 1883 р. їдальні відвідало 585216 чоловік, з них 17298 – безкоштовно [33].

Слідом за братом, Микола Артемович вирішив заснувати ще один нічліжний притулок, але в іншому місці. На прохання Терещенка міська Дума виділила земельний наділ на Басейній вулиці, де у 1884 р. Микола Артемович заснував нічліжний притулок на 400 чоловік [34]. У жовтні 1885 р. притулок прийняв перших постояльців. Будівництво притулку обійшлося засновнику в 60 тис. крб., і ще стільки ж він виділив на його утримання [35].

За організацію нічліжного притулку дійсний статський радник Терещенко Микола Артемович 24 квітня 1889 р. був нагороджений орденом святої Анни I ступеня [36], а 12 листопада 1892 р. Імператор присвоїв йому звання Почесного Громадянина міста Києва [37].

До кінця століття у Києві було 12 нічліжних притулків на 1280 місць, серед яких – два притулки Терещенків на тисячу місць. До того ж, якщо інші приватні притулки брали 5 копійок за ніч, то ці були безкоштовні [38].

Використаний матеріал свідчить, що міста і містечка Правобережної України мали різний економічний рівень розвитку. Але міста як центри ремесла і торгівлі показали свою життєздатність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бровер І.М. Україна та переломи до промислового капіталізму. (Соціально-економічні нариси і матеріали) – К., 1933; Сташевський Е.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за дореформенної доби. – К., 1929.
2. Оглоблін О. Шевченко і його епоха. – б.м.ір. видання; Яворський М.І. Нариси історії України. – Ч.1. Натуральне господарство. – К., 1924; ч.2. Станово-шляхетське суспільство – К., 1924; Його ж. – Україна в епоху капіталізму. – Вип. 1-2. – К., б.р. видання; Слабченко М.Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – ДВУ, 1925:
3. Історія робітничого класу Української РСР: В 2-х т. – К., 1967; Голобудцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970; Історія Української РСР: в 12-ти т. – К., 1979.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К., 1971.
5. Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні у ХVІІІ ст. // Наукові записки. – Вип. 2. – К., 1954; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – К., 1959; Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у ХVІІІ ст. // Вісн. Київ. у-ту. Серія історії. №16. – 1974. Ї ж. – Соціальна структура населення міст на Волині наприкінці ХVІІІ ст. // Вісн. Київ. у-ту. Іст. науки). – Вип.23. – 1981.
6. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // УДЖ. – 1959. – №5; Його ж Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ до 1861 р.) – К., 1962.
7. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст // Дис. канд. іст. наук. – К., 1992; Кулінська С.Ю. Київ у другій половині ХІХ ст. // Дис. канд. іст. наук. – К., 1995.
8. История Киева: В 3-х т. 4-х кн. Т.2. – Киев періода позднего феодализма и капитализма. – К., 1983. – С.126.
9. Там само. – С.128.
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2, оп.3, 1803, спр.1152, арк. 172зв.
11. История Киева. – Т.2. – С.130.
12. Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР ЦНБ НАН України). – Ф.1, спр.808, арк.242.
13. Там само.
14. Там само. – Арк.245.

15. Там само.
16. Російський Державний історичний архів (далі – РДЦА). – Ф.1281, оп.11, спр.56, арк.187.
17. Там само. – Арк. 185.
18. Там само. – Арк.213
19. Центральний Державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДЦАУ). – Ф.830, оп.1, спр.636, арк.8.
20. Там само, арк.26.
21. Отчет отдела народного здоровья Киевской городской управы за 1909 г. – К., 1911. – С.27.
22. Там само. – С.28.
23. ЦДЦАУ. – Ф.332, оп.544, спр.40, арк.1.
24. Ковалинский В. Меценаты Киева – К., 1995. – С.216.
25. ЦДЦАУ. – Ф.830, оп.1, спр.293, арк.21.
26. Там само, спр.656, арк.3.
27. Ковалинский В. – Вказана праця. – С.218.
28. ЦДЦАУ. – Ф.830, оп.1, спр.656, арк.11.
29. Там само.
30. Там само. – Арк.13.
31. Там само. – Спр.656, арк.13.
32. Там само. – Ф.442, оп.544, спр.40, арк.15.
33. Там само. – Ф.830, оп.1, спр.656, арк.3.
34. Ковалинский В. – Вказана праця. – С.218.
35. Там само. – С.73.
36. Мозговой В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии. – К., 1885. – С.7.
37. ЦДЦАУ. – Ф.442, оп.544, спр.40, арк.1.
38. Ковалинский В. – Вказана праця. – С.198.
39. ЦДЦАУ. – Ф.442, оп.544, спр.40, арк.15.

ПІДСЕКЦІЯ 2. МІСТА І СЕЛА УКРАЇНИ
В 60-ТІ РР. ХІХ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.

Жалоба І.В.
(м. Чернівці)

**З ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЦІ
ЛЬВІВ – БРОДИ І ТЕРНОПІЛЬ
(к. 60-х – поч. 70-х рр. ХІХ ст.)**

Перші проекти спорудження залізниці, які висувалися професором Віденської політехніки Францом Ріплем в 30-х роках ХІХ ст., розглядали Броди як незаперечний кінцевий пункт гігантського залізничного «мосту» з Відня через Бохню і Львів. Однак з різних причин питання спорудження залізниці до Бродів з теоретичної в практичну площину не переводились. Бачачи, що справа зазнає значного затягування, що було не на користь місту, тамтешня торгово-промислова палата у 1860 р. взяла ініціативу у свої руки.

16 червня 1862 р. графи Борковський і Молодецький та Майер Каллрп (торговець з Бродів, перший президент місцевої торгово-промислової палати – І.Ж.) отримали від міністерства торгівлі дозвіл на проведення попередніх робіт і підписку на акції для будівництва залізниці Львів-Броди [б. – 1862. – 21 черв.].

Партія, що виступала за будівництво спочатку залізниці зі Львова до Чернівців, перемогла. Питання залізниці Львів-Броди відійшло само по собі в тінь.

Зовсім по-іншому почала виглядати справа у 1864 р. – успішне завершення Львівсько-Чернівецької залізниці, поживавлення економічного життя всередині монархії, успіхи у війні з Данією вселяли надію на можливість швидкої матеріалізації ідеї Львівсько-Бродівської залізниці. Але якщо за Львівсько-Чернівецьку залізницю боровся, за підтримки уряду, фактично тільки один консорціум Сапєги-Брасея, то щодо ліній до Бродів і Тернополя розгорілася справжня боротьба між різними консорціумами. У 1864 р. поновив свою діяльність комітет, очолюваний Сапєгою [б. – 1864. – 12 серп.; 30 лист.]. Полишений роботи колишній обер-інженер Владислав Заполович 26 вересня 1864 р. отримав від уряду дозвіл на проведення попередніх робіт для залізниці від Львова через Золочів, Тернопіль до Дністра з побічною лінією до Бродів. Перед цим, у серпні цього ж року В. Заполович побував у Варшаві, де мова йшла скоріш за все про сполучення передбачуваних ним віток з російськими залізницями [б. – 1864. – 12 серп.; 26 серп.; 9, т. IV, с. 30]. Інтерес до подільських ліній, зокрема тернопільської, проявили і англійці. Цим питанням на початку літа 1864 р. переймався англійський інженер Джайлс [б. – 1864. – 28 черв.]. Окрім того, протягом осені

1864 – весни 1865 рр. утворилися ще два консорціуми, які передбачали будівництво залізничних ліній до Бродів та Тернополя, а саме: консорціум, зорганізований австрійським Кредитним банком у спілці з банківським домом Годеско і графом К. Старченським і консорціум, очолюваний князем Ладіслаусом Сангушко, графом Альфредом Потоцьким та графом Володимиром Борковським [1, Kart. 6, Z. 208/ 65, 293/ 65; 9, т. IV, с. 30]. Така кількість прохачів, безумовно, була на руку урядові, оскільки надавала йому можливість для маневру. До того ж, після задоволення прохання щодо Львівсько-Чернівецької залізниці, урядові вдалося значною мірою зняти внутрішньополітичну гостроту залізничного питання в Галичині. Інша справа, що уряд сам був зацікавлений у якнайшвидшій розбудові залізниць згаданими напрямками. Новим, що з'явилося у цей час було те, що поряд з традиційним напрямком до Бродів, активно почав пропагуватися і відстоюватися також тернопільський напрямок з виходом до російського кордону біля Гусятина чи Підволочиська. В міністерстві торгівлі теж почали всерйоз задумуватися над зміною традиційних акцентів у залізничному плануванні щодо Східної Галичини. 6 листопада 1864 р. з цього відомства до галицького намісництва було відправлено листа, в якому сповіщалося про три консорціуми, які прагнули будувати три лінії: 1) Львів-Яричів-Буськ-Броди; 2) Львів-Золочів-Тернопіль з побічною лінією до Бродів; 3) Львів-Давидів-Глиняни-Броди. Міністерство торгівлі просило дати висновок щодо користі тієї чи іншої з них, і особливо, звернути увагу на другу трасу. Вона, незважаючи на її більшу довжину і затрати при будівництві видавалася у Відні найбільш відповідною загальним інтересам [1, Kart. 5, Z. 1724/ 64]. З цим погодилися й у Львові.

Саме комбінований варіант залізниці Львів-Золочів-Тернопіль з побічною на Броди розглядався як найбільш оптимальний і бажаний. Потребу якнайшвидшого залізничного сполучення Тернополя з монархією визнав і призначений 27 жовтня 1864 р. міністром закордонних справ граф Менсдорф-Пюїллі, до того намісник Галичини, до якого міністерство торгівлі теж зверталось за відзивом [1, Kart. 5, Z. 1804/ 64]. Таким чином, в міністерстві торгівлі всерйоз зацікавилися можливістю будівництва такої залізниці, яка б найбільше відповідала державним потребам і враховувала нові реалії. Одночасно і консорціум Л. Сапеги, який передбачав будувати залізницю тільки на Броди, почав схилитися до думки про можливість комбінованого варіанту [12. – 1865. – 16 січ.].

Відомості про нові настрої в уряді та серед підприємців вже на початку грудня 1864 р. досягли Бродів і викликали там хвилю громадського збудження. Ділова частина міста занепокоїлася, що будівництво залізниці до Бродів знову буде надовго відстрочено. Вирішено було відправити спільну депутацію від місцевої торгово-промислової палати та міської ради безпосередньо до цісаря й у нього шукати захисту і порятунку [4. – 1865. – № 14 (дод.); 6. – 1864. – 25 груд.]. Депутація була прийнята у Відні цісарем, мі-

ністром-президентом ерцгерцогом Райнером, міністром закордонних справ графом Менсдорфом-Пюуїлі, державним міністром фон Шмерлінгом, міністром фінансів бароном фон Пленером, керівником політичного управління Лассером, керівником міністерства торгівлі Кальхбергом. Бродичани намагалися переконати високих осіб у перевагах напрямку на Броди, розцінюючи тернопільський напрямок як неприбутковий, локальний, рух на якому залежатиме від чисто природних факторів як-то врожаїв-неврожаїв тощо [4. – 1865. – № 20].

Не встигла депутація бродичан повернутися додому, як тернопільчани прийняли рішення про організацію власної депутації до цесаря [1, Kart. 6, Z. 208/ 65]. На початку квітня їхня депутація у складі семи чоловік, одягнута у вишуканий польський національний одяг, була прийнята у Відні [1, Kart. 6, Z. 293/ 65; 6. – 1865. – 12 квіт]. Цілком зрозуміло, що вона відстоювала інтереси зернових продуцентів Східної Галичини. Проте, як у випадку з депутацією м. Бродів, так і з тернопільською мова йшла не стільки про недоцільність будівництва супротивної лінії, як, головним чином, про те, щоб будівництво тільки однієї з ліній не призвело до значної відстрочки будівництва іншої. Таким чином, всі наполягали на факторі часу і пов'язаних з ним матеріальних втрат.

Між тим міністерство торгівлі запропонувало консорціуму Л. Сапеги, який на відміну від інших претендентів мав готовий детальний будівельний проект лінії Львів-Броди та генеральний поздовжній профіль лінії на Тернопіль, взяти на себе одночасне будівництво обох ліній. Міністерство фінансів підтримало своїх колег щодо доцільності одночасного будівництва залізниць на Броди і Тернопіль та надання концесії консорціуму Л. Сапеги, який 12 лютого 1865 р. погодився на пропонований йому варіант [1, Kart. 6, Z. 835/ 65, Kart. 7, Z. 1517/ 65]. Але вже через два місяці Л. Сапега, посилаючись на зволікання уряду з вирішенням цього питання і погіршення умов на фінансовому ринку відкликав свою заяву. Це, правда, зовсім не означало, що Л. Сапега чи члени його консорціуму зовсім відмовилися від проекту. Насправді відбулося перегрупування фінансових сил і злиття консорціуму Л. Сапеги з консорціумом Кредитного банку, Годеско і Старченського. Від цієї оновленої спілки 30 травня 1865 р. надійшло в міністерство торгівлі прохання про надання концесії на будівництво обох ліній. Означений консорціум вимагав гарантії чистого прибутку в 1093000 фл. срібл., для якої наступала з моменту відкриття однієї з ліній. З метою заощадження експлуатаційних витрат консорціум домовився з товариством залізниць Карла Людвіга про прийняття нею експлуатації майбутніх ліній [1, Kart. 6, Z. 835/ 65].

Переговори з консорціумом до позитивного результату не призвели, оскільки сума гарантії в міністерстві представлялася зависокою. Керівник міністерства торгівлі Й. Кальхберг з погляду на непоступливість представників консорціуму припинив з ними подальші переговори. Зважаючи, од-

нак, на нагальну потребу будівництва східногалицьких залізниць міністерство розробило загальні принципи, без уваги на жодного конкретного прохача, на основі яких воно погоджувалося вести переговори і видавати концесію. Підготовлений міністерством торгівлі проект закону щодо залізниць Львів-Броди-Тернопіль 23 липня 1865 р. був обговорений і в цілому схвалений на засіданні державної ради, – залишалося лише очікувати його парламентського затвердження [1, Kart. 6, Z. 835/ 65, Kart. 7, Z. 1517/ 65]. Останнього, втім, так і не відбулося, оскільки наступного дня, 24 липня 1865 р. діяльність парламенту, за розпорядженням цісаря була припинена. Політичні події всередині імперії на деякий час відсунули на задній план питання східногалицьких залізниць. Лише 18 жовтня 1865 р. міністерство торгівлі віднайшло за потрібне знову звернутися до консорціуму Л. Сапеги, Кредитного банку, Тодеско з пропозицією поновлення переговорів [1, Kart. 7, Z. 1517/ 65]. 4 листопада 1865 р. керівництво консорціуму дало згоду на їх проведення, але на умовах, які висувалися ним наприкінці травня 1865 р. та ще й з врахуванням погіршення умов грошового ринку [1, Kart. 7, Z. 1766/ 65]. Переговорний процес між урядом і даним консорціумом так і не розпочався, оскільки за справу Львівсько-Тернопільсько-Бродівської залізниці активно взявся третій консорціум – консорціум князя Ладіслауса Сангушко, Альфреда Потоцького. Останній, за прикладом генерального директора Львівсько-Чернівецької залізниці В.Офенгайма, вступив у зносини з російськими урядовцями. Тільки якщо Офенгайм розраховував на підтримку бессарабського генерал-губернатора П. Коцебу, то А. Потоцький спирався на київського генерал-губернатора О.Безаку. Отримати бажану концесію від австрійського уряду А.Потоцькому було не так просто, – надзвичайно багато інтересів переплелось навколо напрямків будівництва залізниць, так і їх можливих варіантів сполучення з російською залізничною мережею. До того ж боротьба навколо концесії вийшла за рамки чисто економічних прагнень і все більше набирала політичного характеру між двома польськими партіями, на чолі яких стояли Л.Сапега та А.Голуховський [10, с. 409].

24 серпня 1866 р. консорціум князя Ладіслауса Сангушко, графа Альфреда Потоцького та графа Володимира Борковського, до якого входили також ряд землевласників Галичини, російського Поділля і деякі акціонери залізниці Карла Людвіга, ввійшов до австрійського уряду з проханням надання йому концесії для залізниць від Львова до Бродів і Тернополя. Виконання концесії керівництво консорціуму передбачало передати залізниці Карла Людвіга, як потім і саму експлуатацію. Правда, у Львові ніяк не могли збагнути для чого потрібен окремий консорціум, якщо потім все передаватиметься залізниці Карла Людвіга [6. – 1866. – 7 верес.].

Те, що серед членів практично усіх консорціумів, які утворювалися з метою отримання концесії для залізниць Львів-Броди-Тернопіль були представлені значною мірою акціонери і члени ради правління залізниць Карла

Людвіга, які, до того ж, відігравали і провідні ролі, само по собі підштовхувало до думки про недоцільність нового товариства. Ще більше сумніви у потребі нового товариства могли посилюватися з уваги на прагнення прохачів концесії, після її отримання, будівництво і експлуатацію нових ліній передати все тому ж товариству залізниці Карла Людвіга. Через це наприкінці 1866 р. в австрійському уряді відмовилися від думки злиття двох консорціумів, які на той час ще боролися за концесію, і вирішили повернутися до товариства залізниці Карла Людвіга, яке володіло правом першості згідно додаткової концесії від 7 квітня 1858 р. Свою роль відіграло і те, що Л. Сапезі вдалося схилити правління товариства залізниці Карла Людвіга перейняти на себе східногалицьких віток, яке у березні 1867 р. одноголосно висловилося за звернення до австрійського уряду з проханням про надання йому відповідної концесії [2, оп. 44, спр. 667, арк. 95; 10, с. 409].

За концесією, наданою 15 травня 1867 р. товариство залізниці Карла Людвіга зобов'язувалося побудувати залізницю від Львова до Бродів та Тернополя, а також до російського кордону, коли до нього будуть розбудовані російські залізниці. Будівництво повинно було розпочатися протягом восьми місяців з дня видачі концесії і завершитися через три роки, рахуючи з 15 січня 1868 р. З боку держави для нових ліній гарантувався чистий прибуток в 50000 фл. на мильо і звільнення від податку на дев'ять років з моменту передачі залізниць до експлуатації [11, с. 3-8, 10-11].

У Галичині видача цієї концесії викликала неоднозначну реакцію. Львівська палата торгівлі та ремесла була явно незадоволена. Вже пізніше, коли частина нових ліній була передана для руху, палата все ще висловлювала жаль з приводу того, що свого часу уряд не прислухався до «загального бажання» надання концесії іншому товариству, а не товариству залізниці Карла Людвіга [5, с. 197].

Будівництво лінії Львів-Красне-Броди та її побічної до Золочева на початку липня 1867 р. було передано спілці, на чолі якої став син Льва Сапегі Адам. Спілка, яка окрім А.Сапегі складалася також з Смарчевського, Сімона і Ісідора Кона, зобов'язувалася за загальну суму в 4946374 фл. провести вилучення землі під залізницю і збудувати її до 1 жовтня 1868 р. Рейки, рухомий склад і необхідне устаткування товариство залізниці Карла Людвіга забезпечувало саме. Окрім розрахунку на прибуток А.Сапегі мав на меті і патріотичні демарші – залізниця на польській землі будується польськими підприємцями руками польських робітників [9, т. IV, с. 31; 10, с. 409]. До роботи намагався залучати колишніх учасників повстання, своїх прибічників тощо. Все це віднаходила велике співчуття в Галичині [6. – 1867. – 24 лип.].

Саме будівництво, на відміну від сподівань, виявилось доволі складним. Воно розпочалося в серпні 1867 р. і багато допомогло місцевому населенню, яке постраждало від липневих паводків. В серпні ж місяці відбулися переговори російсько-австрійських комісій, результатом яких стала

домовленість від 8 і 20 серпня про сполучення залізниць обох держав біля Волочиська. Це уможливило підготовку до будівництва і залишкового відрізка від Золочів через Тернопіль до Підволочиська. Він у грудні 1868 р. був переданий чотирьом різним підприємцям для будівництва за загальною сумою в 5614040 фл. [9, т. IV, с. 31-32].

Різноманітні труднощі як об'єктивного (брак робочої сили, затяжна зима, несприятливі погодні умови), так і суб'єктивного (недосконалість підготовлених планів, складнощі при вилученні землі під залізницю) характеру призвели до значного затягування будівельних робіт, в результаті чого передбачуваних строків дотримати не вдалося. Тільки 2 травня 1869 р. Бродівською залізницею відправився зі Львова перший пробний пасажирський потяг, святково зустрінутий в Бродах [7]. Проте лише 12 липня 1869 р. лінії Львів-Красне-Броди і Красне-Золочів (разом 117,3 км) були остаточно передані для пасажирських і вантажних перевезень [8, с. 1].

Ще пізніше були передані для руху інші залишкові відрізки – Золочів-Тернопіль (64 км) – для вантажного руху 22 грудня 1870 р., а для пасажирського – лише 1 серпня 1871 р.; Тернопіль-Підволочиськ-державний кордон (52,9 км) – 4 жовтня 1871 р. [9, т. IV, с. 32].

Влітку 1870 р., після отримання повідомлення, від Києво-Брестської залізниці, що їй доручено будувати залізницю від Радивилова до австрійського кордону рада правління залізниці Карла Людвіга здійснила необхідні підготовчі заходи для започаткування такого ж будівництва з австрійського боку. 9 і 21 листопада 1870 р. у Києві між цими товариствами були досягнуті домовленості про сполучення їх ліній на кордоні. Але розпочати будівництво заключного 7,3-кілометрового відрізка австрійці змогли тільки влітку 1872 р., оскільки з ратифікацією листопадових угод постійно зволікали. Будівництво велося підприємцями Венцелем Брайтером і Й. Гомулінським і відрізок Бродівської лінії до російського кордону було передано для руху 27 серпня 1873 р. Момент відкриття виявився дуже вдалим, оскільки саме в цей час з Росії спрямовувалися на Захід великі транспорти зерна і Бродівська лінія відкрила їм другу, після Підволочиської вивізну лінію [2, оп. 51, спр. 17, арк. 2; 9, с. 32]. Таким чином, остаточно сполучення австрійських і російських залізниць біля Бродів вдалося реалізувати лише наприкінці літа 1873 р. (львівські дослідники П. Лазечко, І. Сьомочкін та П. Гранкін вказують на 28 вересня 1873 р. як остаточної дату з'єднання російських і австрійських залізниць біля Бродів [3, с. 19]), тобто майже через два роки після їх з'єднання біля Волочиська (4 жовтня 1871 р.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Österreichisches Staatsarchiv, Verkehrsarchiv des Allgemeinen Verwaltungsarchivs: III E, Handelsministerium (1868-1896).
2. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442.

3. Лазечко П., Сьомочкін І., Гранкін П. Магістраль перша і головна // Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Львів, 1996.
4. Austria. Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik.
5. Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Lemberg über die Handel und die Industrie, so wie deren Beförderungsmittel im Kammerbezirke für die Jahre 1866 – 1870. – Lemberg, 1873.
6. Bukowina. Landes- und Amts-Zeitung.
7. Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 7. Mai.
8. Die Eisenbahnen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und ihr Betrieb im Jahre 1869. – Wien, 1872.
9. Geschichte der Eisenbahnen der oesterreichisch-ungarischen Monarchie. – Wien-Teschen-Leipzig, 1998. [Reprint, Wien: Archiv Verlag, 1999].
10. Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828 – 1903). – Lwow, 1939.
11. Koncesya na budowę i utrzymywanie ruchu kolei żelaznej ze Lwowa do Brodów, z odgałęzieniem do Tarnopola na granicę rossyjską. – Wiedeń, 1867.
12. Lemberger Zeitung.

Романюк М.В.
(м. Запоріжжя)

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ХОРТИЦЬКОГО МЕНОНІТСЬКОГО ОКРУГУ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1917 Р.)

Південна Україна була одним з найбільш розвинутих регіонів Російської імперії в кінці ХІХ ст. – 1917 р. Цей період відзначався бурхливим розвитком сільського господарства, промисловості, торгівлі. Суттєву роль у регіоні відіграли меноніти. Меноніти – це сектанти-анабаптисти, що прибули до Південної України з Прусії в кінці ХVІІІ ст. – в першій половині ХІХ ст. На території Катеринославської губернії меноніти склали до 2% від населення, але саме тут проживало 31% менонітів Російської імперії. Вага менонітських підприємств в економіці регіону була значно більшою, ніж їхня кількість на півдні України. У зв'язку з цим увагу дослідників має привернути розвиток промисловості менонітських поселень, адже саме у промисловості меноніти досягли найбільших успіхів.

Дослідники обмежено звертались до соціально-економічного розвитку менонітських колоній. Серед вітчизняних і закордонних досліджень можна виділити два основні підходи у висвітленні історії менонітів: радянська історіографія досліджує історію менонітів у руслі вивчення релігійних рухів (А.Клібанов, В.Крест'янінов); канадські та англійські вчені розглядають менонітське середовище як прояв соціальної пам'яті (Г.Ешп, Дж.Юррі, Дж.Тевс).

У 1990-ті роки кількість робіт, пов'язаних з історією менонітів, збільшується. Сучасні історики М.Кривонос, А.Лохматова на ґрунтовній джерельній базі розглядають менонітські заводи як складову промислового розвитку Запорізького краю. Монографія Н.Остапшевої «На зламі епох...» охоплює лише кінець визначеного нами у роботі періоду. Дослідниця висвітлює причини кризи менонітської спільноти, що призвела до занепаду менонітських колоній в Україні. В монографії А.І.Карагодіна «Історія Запорізького краю (1770-1917)» висвітлюється також розвиток промисловості. Джерельною базою роботи є опубліковані та архівні джерела. Джерелом статистичного характеру є «Матеріали до опису округ УРСР» (Харків, 1926), де надані відомості про промислові заклади після Жовтневої революції. В праці використані матеріали Державного архіву Запорізької області.

Метою роботи є висвітлення історії розвитку найбільших промислових підприємств Хортицького округу: млинів Нібура, заводів «Лепш і Вальман», «Гільдебранд і Пріс», Копа, «Коп і Гелькер».

Хортицький менонітський округ знаходився на території Олександрівського та Катеринославського повітів Катеринославської губернії і включав в себе в кінці ХІХ ст. 18 колоній. До кінця 1911 р. їх кількість зменшилась до 16. Цей округ був досить ізольованою етно-конфесійною спільнотою, яка все ж відчувала на собі вплив зовнішнього світу.

Перед тим, як розпочати вивчення історії промисловості хортицьких менонітів кінця ХІХ ст. – 1917 р., треба звернутись до історії її зародження. Відомо, що у 1841 р. ремісники склали приблизно $\frac{1}{4}$ населення Хортицького округу [1], при цьому більшість майстерень мали досить значні виробництва. В той же час частина заводів не була заводами в сучасному розумінні цього слова, це були скоріше мануфактури [2].

Найбільших успіхів меноніти досягли у промисловості. Причинами бурхливого розвитку промисловості поселень Хортицького округу були:

- 1) швидкий розвиток товарного землеробства як головного споживача продукції машинобудівних заводів;
- 2) активне залізничне будівництво у регіоні;
- 3) великий ринок робочої сили з українських та російських робітників;
- 4) наявність великого менонітського капіталу;
- 5) умови фінансової стабільності для створення великих підприємств та інвестування капіталу;
- 6) вміння грамотно організувати процес виробництва, передова техніка;
- 7) конфесійний фактор: надія менонітів на релігійну віддачу за старанність, тому капітал йшов не на покращання життєвих умов власників підприємств, а залучався до процесу виробництва.

Значного поширення у колоніях набула борошномельна промисловість. Як свідчать документальні матеріали, перший млин, а він був водяний, з'явився у Розенталі у 1790-ті рр. Це був громадський млин, який проіснував 10 років – так розпочиналася історія млинарства у Хортицькій волості.

Найбільший вклад у розвиток цієї галузі промисловості був зроблений роудиною Нібурів. У 1803 р. Якоб Нібур мав млин і пекарню у колонії Кро-нсвейде. Його син Абрам володів двома млинами у Розенталі. У 1840-ві рр. Герман Нібур продовжив справу свого діда. Спершу він був робітником на млині Я.Діка, про що багато років пізніше казав: «День, коли я увійшов до млина Діка 14 грудня 1849 р., був для мене вирішальний. Він значив для мене теж, що взяття Бастилії для парижан 14 липня 1789 р.» І Герман Ні-бур став таким мельником, якому не було рівних у колоніях [3]. На почат-ку XX ст. родина Нібурів, якій належало 10 млинів, була найбільшим вла-сником млинів у Хортицькому окрузі. Загальна добова продуктивність млинів фірми «Г.А.Нібур і К^о» на початку XX ст. була 11045 пудів (пуд = 16 кг 380 г), тобто 180,9 тон [4]. На млинах Нібура використовувались останні світові технології. У 1900 р. Герман Нібур з'їздив до Америки, де він побачив гігантські млини Міннеаполіса. Після цієї подорожі млини Ні-бура будувались вже за американським технологічним принципом з необ-хідною інфраструктурою: під'їзними коліями залізниці, власними електро-станціями і величезним зерносховищем. Прикладом такого млина може бути 7-поверховий млин у Шенвізе та ще три млини, які знаходились при самій лінії Південної залізниці. Завдяки такому розташуванню млинів, зна-чно здешевлювався процес виробництва та зростав загальний прибуток.

Виробництво постійно вдосконалювалося: безпосереднім наслідком переведення млинів фірми «Г.А.Нібур і К^о» на парові двигуни стало зрос-тання виробництва муки та висівків, про що свідчать відомості 1900 р. (таблиця 1).

Таблиця 1. Темпи зростання виробництва муки та висівків

Власники млинів	Вироблено, тон	Усього вироблено, тон
Г.Ф.Дік	393	1212,12
Г.Нібур	245,7	
А.А.Нібур	294,8	
Г.А.Нібур	278,4	

Коли влітку 1906 р. грабіжниками був убитий Г.А.Нібур, засновник фі-рми, 11 із 20 парових млинів у Хортицькому окрузі належали родині Нібурів. Таким чином, фірма «Г.А.Нібур і К^о» була поза конкуренції у млинарній га-лузі в межах округу. У 1904 р. вона заснувала банк, а вже в 1911 р. перетво-рила його на Банківський дім для розширення власних прав.

Ще однією галуззю промисловості менонітів, яка, як і млинарство, бу-ла пов'язана з сільським господарством, було сільськогосподарське маши-нобудування. Початок сільськогосподарського машинобудування у хорти-цьких колоніях був ознаменований появою заводу Вальмана, який з'явився у 1850 р.

Засновник заводу в колонії Хортиця, Андрій Андрійович Вальман, був нащадком перших поселенців в Росії, вихідцем з ремісників. Певно, завод виник з майстерні з ремонту сільськогосподарських знарядь. З часом у Вальмана з'являється компаньйон Петро Петрович Лепп, а згодом спільна справа була закріплена шлюбом дітей.

До середини XIX ст. П.Лепп займався виготовленням настінних годинників. Учнями у його майстерні були Корнеліус Гільдебранд та Абрагам Коп, тому не дивно, що вони пізніше обрали той же напрямок, що й вчитель. У 1863 р. А.Коп створив дві майстерні з ремонту сільськогосподарських знарядь у Хортиці та Шенвізе. Гільдебранд відкрив свій завод у поселенні Хортиця у 1874 р., і вже тоді його компаньйоном був Пріс [5].

Підприємство Леппа і Вальмана розвивалося найшвидшими темпами серед машинобудівних заводів Хортицької волості, друге місце займав завод Копа. Так, наприклад, у 1867 р. завод Леппа і Вальмана виробив 12 збиральних машин, а вже у 1888 р. – 1200. Збільшувався асортимент продукції. У 1880 р. в асортимент входили кінні молотарки, жатки, кінні і ручні граблі та соломорізки, віялки, плуги системи Еккерта, букери, деталі парових і вітряних млинів, маслоробені. Крім цього, завод лив чавун і мідь. Продукція заводів відзначалась першокласною якістю. З 1858 р. до 1910 р. підприємство отримало 29 золотих, срібних та бронзових медалей на російських та міжнародних виставках на відзнаку якості своєї продукції.

Лепп і Вальман розширювали виробництво: у 1887 р. було побудовано завод у Шенвізе. На цей час завод у Хортиці представляв собою середнє підприємство, де працювало 94 робітники. Надалі компаньйони зосередили увагу на Шенвізькому заводі. У 1895 р. було створено акціонерне товариство «Лепп і Вальман» з заводами у колоніях Хортиця, Шенвізе та заводом – майстернею у Павлограді. Після такого об'єднання Виробничі та комерційні обороти товариства збільшились, особливо бурхливо розвивався шенвізький завод. Він знаходився на гілці Південної залізниці і займав площу 13427 кв. сажнів з 25 заводськими будівлями. Якщо у 1911 р. завод у Шенвізе було оцінено у 150 тис. крб., то у 1913 р. вже у 1075973 крб. [6].

Якщо порівняти шенвізький і хортицький заводи акціонерного товариства «Лепп і Вальман», то 1915 р. шенвізький завод мав 481 робітника, а хортицький 78, річна продукція шенвізького заводу була оцінена в 759900 карбованців, а хортицького у 301500 крб. Таким чином, якщо за кількістю робітників завод у Шенвізе перевищував хортицький у 5 разів, то за грошовою оцінкою річного виробництва лише в 2 рази.

В 60-90 рр. розвиваються заводи-майстерні сільськогосподарських знарядь А.Я.Копа, серед яких на перший план виходить шенвізький завод. У 1889 р. завод у Шенвізе виробив 50 сільськогосподарських машин, а вже у 1903 р. виробляв 3000 машин на ринок. У 1903 р. був куплений третій завод у Кічкасі (Ейнлаге). В цей час на трьох заводах Копа працювало 800 робітників, і це було найбільше підприємство за кількістю робітників у

Хортицькій волості в цей період. Таким чином, основою торгового дому «Абрагам Якович Коп – заводи землеробських машин і знарядь» стали заводи у Хортиці, Шенвізе та Ейнлаге.

Фірма «Гільдебранд і Пріс» мала найменші обсяги виробництва у порівнянні з заводами Леппа і Вальмана, А.Я.Копа. В 70-90-ті рр. розширюється її виробництво з появою заводу у Шенвізе, але працюючи на привізній сировині, фірма займалась тільки місцевим збутом. Так, на початку ХХ ст. хортицький завод «Гільдебранд і Пріс» виробляв річної продукції на 38,5 тис. крб. [7].

З часом змінювалась організаційна форма підприємств: якщо на початку ХХ ст. всі вони уявляли собою торгові дома, то згодом за формою вони наближуються до монополістичних об'єднань. У 1903 р. торговий дім «Лепп і Вальман» трансформувался в акціонерне товариство з основним капіталом в 1,2 млн. крб., згодом зріс до 1,5 млн. крб., а потім і до 2,4 млн. крб. [8].

Підприємства А.Я.Копа працювали впівсилу, оскільки ковкий чавун, необхідний для виробництва, завозився з-за кордону, тому виробництво було обмеженим. Для вирішення цієї проблеми фірма Копа об'єдналась з німецьким представником А.Гелькером. В результаті у 1907 р. у Шенвізе було побудовано завод ковкого чавуну, який задовольняв потреби власних заводів і майже всі потреби інших заводів в колоніях. Цей завод був швидко перетворений у торговий дім «А.Я.Коп і Гелькер», а в 1914 р. в акціонерне товариство з основним капіталом в 600 тис. крб. [9]. На той час Шенвізе за наказом Положення Ради міністрів від 12 липня 1911 р. було приєднано до м. Олександрівськ Катеринославської губернії, тому тепер правління знаходилось не при шенвізькому, а при олександрівському заводі [10]. У лютому 1915 р. Міською Управою Олександрівська було зареєстровано також акціонерне товариство торгового дому «Сини К.Гільдебранда і Пріс» [11].

Початок утворення монополістичних об'єднань у сільськогосподарському машинобудуванні поклав синдикат «Врожай», який був утворений у січні 1909 р. шляхом об'єднання фірм «Р. і Т.Ельворті» (Єлісаветград) та «Абрагам Яковлевич Коп – заводи землеробських машин і знарядь». Коп передав Ельворті своє «виключне представництво» на продаж жаток до Сибіру. Угоду було укладено на 10 років. Згідно проекту статуту товариства завод Копа у с. Хортиця повинен був випускати жатки, лобогрійки, нафтові двигуни і трактори [12].

В роки першої світової війни заводи «Лепп і Вальман», А.Я.Копа почали випускати військову продукцію, а робітники отримали «броню» [13]. Саме завдяки військовим замовленням і наявності робітників фірми менонітів зуміли вистояти в той час, коли підприємства інших фірм закривались.

Ліквідаційні закони 1915 р. містили загрозу для існування менонітів. Примусовому продажу підлягали великі промислові підприємства менонітів. Спочатку колишнім власникам заводів було заборонено залишатись на своїх підприємствах навіть у якості робітників. Указ від 19 серпня 1916 р.

надав відстрочку до 2 років для тих підприємств, чії заводи працювали на потреби оборони. Цей закон урятував власників заводів «Леш і Вальман», «Гільдебранд і Пріс», «А.Я.Коп – заводи землеробських машин і знарядь», «А.Я.Коп і Гелькер», «Г.А.Нібур і К°».

Таким чином, промислова спеціалізація менонітських поселень Хортицького округу мала декілька напрямків. Про це свідчить той факт, що на початку ХХ ст. тут було 17 машинобудівних заводів, завод годинників Крегера та оцтовий завод [14]. Найбільші обороти були у заводів сільськогосподарського машинобудування та млинів. Спеціалізація промисловості Хортицького округу на сільськогосподарському машинобудуванні та млинарстві була обумовлена швидким розвитком товарного землеробства у регіоні. З кожним роком землеробство збільшувало споживання сільськогосподарських машин і мало постійну потребу в обробці своєї продукції. Фірми «Леш і Вальман» (річне виробництво 900 тис. – 1 млн. крб.), «А.Я.Коп – заводи землеробських машин і знарядь» (610 тис. крб.) визначали рівень розвитку сільськогосподарського машинобудування, як і млинарна компанія «Г.А.Нібур і К°» з річним виробництвом в 450 тис. крб. визначала рівень розвитку борошномельної галузі у Хортицькому менонітському окрузі [15].

Після Жовтневої революції заводи «Леш і Вальман», «Гільдебранд і Пріс», «Коп і Гелькер», «Коп – заводи землеробських машин і знарядь» були націоналізовані та об'єднані у гігантське підприємство «Комунар». Були націоналізовані млини Нібура, а їх діяльність на деякий час припинилась. Деякі з цих підприємств функціонують і зараз.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Клибанов А. Меннониты. – М.-Л., 1931. – С.58.
2. Немцы в России и в СНГ, 1763-1993. – Б.-М., 1993. – С.51.
3. Toews J.B. The emergence of German industry in the South Russian Colonies // The Mennonite Quarterly Review. Volume LV. – October 1981. – Number 4. – С.313-319.
4. Лохматова А.И. Очерки истории промышленного развития Запорожского края во второй половине XIX ст. // Из прошлого Запорожья. Вып.2. – Запорожье, 1992. – С.88-89.
5. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.24, оп.1, спр.1448, арк. 7.
6. Там само. – Спр.823.
7. Кривонос М.А. Промышленность Александровска в начале XX века // Из прошлого Запорожья. Вып.1. – Запорожье, 1992. – С.85-86.
8. ДАЗО. – Ф.24, оп.1, спр.1448.
9. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998. – С.73-74.

10. Там само.
11. ДАЗО. – Ф.24, оп.1, спр.1448, арк.46.
12. Там само. – Ф.24, оп.1, спр.1896, арк. 115.
13. Карагодін А.И. Вказ. праця. – С.161.
14. ДАЗО. – Ф.32, оп.1, спр.103, арк.13.
15. Осташева Н.В. На переломе епох... Меннонітське общество України в 1914 – 1913 гг. – М., 1988.
16. The Mennonite Encyclopedia. A compensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement. – Scottdale, Pennsylvania, Newton, Kansas, Hillsboro, Kansas, 1955. – Volume I.

*Кравченко О.В.
(м. Харків)*

БЛАГОДІЙНІ ЗАКЛАДИ І ТОВАРИСТВА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ХАРКІВСЬКІЙ ЕПАРХІЇ (XIX – поч. XX ст.)

Система благодійної допомоги в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. представляла собою розгалужену мережу. За джерелами фінансування вона поділялася на державну, державно-громадську та приватну. Ряд дослідників в основу класифікації благодійності покладає відомчу підпорядкованість. Виділяють міністерства та відомства, які переслідували лише благодійні цілі (Відомство закладів Імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське Людинолобське товариство, Попечительство про будинки працелобства), та відомства, які не мали спеціального благодійного призначення (Відомство православного сповідання та воєнного духовенства, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство народної освіти) [1]. Від 20 до 40 відсотків всіх благодійних товариств, які відкривалися в Росії з 1856 до 1875 рр., надавали допомогу особам православного віросповідання. Більш третини всіх товариств, які виникли в 60-х р. XIX століття, запроваджувалися Відомством православного сповідання [2].

Метою даної статті є аналіз діяльності благодійних закладів і товариств Православної Церкви в Харківській єпархії.

Першим благодійним закладом Православної Церкви в єпархії було Харківське Єпархіальне Попечительство про бідних духовного звання, яке виникло 18 листопада 1823 року [3]. Кошти Попечительства формувалися з різноманітних джерел: благодійних пожертвувань парафіян, церков та монастирів, особистих пожертвувань духовенства, прибутків від свічкового продажу (пізніше – внесків від єпархіального свічкового заводу), відсотків з кредитних банківських квитків, штрафних та залишкових церковних сум.

Основними напрямками діяльності Попечительства були: надання щорічної та одноразової допомоги вдовам і сиротам священно-церковнослужителів за причиною бідності чи хвороби, прийняття сиріт чоловічої статі на казенне утримування в духовні училища, влаштування вдів та сиріт жіночої статі в просфорниці при церквах, розміщення в богодільні та монастирі, допомога тим сім'ям, які постраждали від різних нещасних випадків, оплата за утримування осіб духовного звання в богодільнях Приказів громадської опіки (із спеціальних лікарняних сум, які знаходилися у розпорядженні Харківського Єпархіального Попечительства). Щорічну допомогу від Попечительства отримувало від 600 до 900 сімей (близько 1.500-1.800 осіб) на суму до 23.000 крб. сріблом, що складало в середньому від 10 до 25 крб. на рік на кожну сім'ю [4]. Це була невелика сума, але для багатьох сімей, які не мали власного житла і нездатні були працювати за хворобою чи віком, допомога від Попечительства була єдиним засобом до існування. Попечительство за недостатністю коштів не в змозі було задовольнити матеріальні потреби всіх бідних сімей. Цей заклад був становим і надавав допомогу виключно особам духовного звання.

До благодійних закладів, які допомагали незалежно від походження, відносяться богодільні, притулки, будинки, які приймали мандрівників, готелі, лікарні як при церквах, так і при монастирях, благодійні товариства та братства при духовних училищах. Всі ці установи переслідували різні благодійні цілі. В богодільнях опікувалися особи духовного звання, притулки утримували старих, кволих, самотніх мирян. Ці заклади діяли на постійній основі. Готелі, будинки, що приймали мандрівників, надавали тимчасовий притулок богомольцям, біженцям. В лікарнях хворі отримували і постійну, і амбулаторну допомогу. Благодійні товариства та братства при духовних училищах ставили за мету допомагати малозабезпеченим учням.

При церквах функціонували лише богодільні та лікарні, причому богодільні відкривалися та діяли і на церковні кошти, і, переважно, на кошти громади, приватних осіб та благодійників. Для лікарень використовувалися будинки церков та церковнопарафіяльних попечительств, а діяли вони за рахунок приватних осіб і товариств. Власних коштів для утримування лікарень церкви не мали. Богодільні при церквах з'являються раніше інших закладів – в 1840 р. згадується 1 на 10 осіб, діяла за рахунок церковних коштів та 12 на 163 місця на кошти приватних осіб і товариств [5]. Богодільні при монастирях, а також лікарні при церквах і монастирях Харківської єпархії з'явилися лише в 1856 р. [6]. Іноді богодільні влаштовувалися за межами церков і монастирів особами духовного походження. Так, у вересні 1849 р. мешканка м. Старобільськ вдова птабс-капітана (походила з духовного звання) Ганна Іванівна Булич пожертвувала свій приватний будинок і садибу в духовне відомство для притулку вдів та сиріт жіночої статі духовного звання і влаштувала у будинку богодільню. Нагляд за богодільнею встановила Харківська духовна консисторія, завідувачем було призна-

чено протоієрея Петра Аристова. Богодільня була молитовним будинком, досить вмістовним – 12 $\frac{1}{4}$ аршин за шириною. В 1856 р. Г.І.Булич опікувала 11 сиріт (7 дівчат та 4 дорослих жінки), в 1858 р. – 15 сиріт [7]. Заклад утримувався на добровільні пожертвування, збором яких займалася сама Г.І.Булич від дня заснування богодільні до 1861 р. За 12 років було витрачено на ці цілі 10.000 крб. сріблом [7]. В 1861 р. при богодільні була збудована церква Всех Скорбящих Радость [7]. З 21/30 липня 1862 р. за затвердженням Св. Синоду, на місці богодільні була створена Старобільська жіноча община [8], яка з 1886 р. стає монастирем.

Монастирські лікарні, на відміну від церковних, утримувалися майже виключно на кошти монастирів. Перші монастирські лікарні виникли при Хорошевському Вознесенському жіночому монастирі та Святогорській Успенській Пустині. В 1845 р. ігуменя Хорошевського монастиря Анатолія звернулася до архієпископа Інокентія (Борисова) з проханням дозволити використати економічну, свічкову та карнавкову суми монастиря на матеріали для будівлі лікарні на кам'яному фундаменті. Для цієї мети було витрачено 1.078 крб. 96 коп. сріблом [9]. В 1865 р. була відкрита лікарня та освячений храм при ній у Святогорській Успенській Пустині [10]. Пізніше при Пустині згадується вже дві лікарні на 60 місць: в братській монастирській лікарні знаходилось 43 мандрівника і 30 хворих і поранених воїнів, в жіночій лікарні – 39 мандрівниці [11]. Братська лікарня мала гарну аптеку та вважалась найкращою серед всіх монастирських лікарень. В 1917 р. – хворих було 172 особи, а безкоштовну допомогу монастир надав у 14.284 випадках мешканцям сусідніх сіл, які приходили до аптеки [12]. В 1914 р. 12 монастирів Харківської єпархії за власний рахунок утримували 10 лікарень на 151 місце, 5 богоділень на 78 осіб, при церквах діяло 2 лікарні на 35 місць на кошти приватних осіб і товариств та богодільні – на церковні кошти 2 на 35 осіб і 9 на 190 місць за рахунок приватних осіб і товариств [13]. Під час першої світової війни м. Харків та монастирі були центрами опіки біженців. На повне утримування до Покровського та Курязького монастирів потрапило близько 50 чоловік до кожного. Святогорський, Ряснянський, Охтирський та інші монастирі організували тимчасові притулки на 100 – 760 біженців з більш-менш повним їх утримуванням [14].

Постійних притулків в Харківській єпархії було два – Духовний дитячий притулок при Хорошевському Вознесенському дівочому монастирі (з 1871 до 1899 рр.) та Єпархіальний сирітський притулок. Хорошевський притулок, згадується ще як училище, існував він за рахунок монастиря, благодійних пожертвувань духовенства, дотацій від Харківського Єпархіального Опікування та внесків за навчання від своскошпних пансіонерок. Програмою училища було двокласне навчання та підготовка до вступу в Харківське єпархіальне жіноче училище. Приймалися дівчатка від 7 до 12 років, можливо, з оплатою від 50 до 75 крб., але не більш 5 чоловік до кожного класу [15]. Сироти духовного звання знаходилися на повному забез-

печенні від монастиря. В 1873 р. з 26 вихованок було 17 сиріт [16], в 1878 р. з 28- 15 сиріт [17], в 1881 р. – з 30 учениць було 15 сиріт [18]. Тобто, практично про половину вихованок дбав монастир. Після закриття притулку, з 1 червня 1899 р. весь його капітал в сумі 4.200 крб. переходив до Харківського Єпархіального притулку [19], відкритого в 1896 р. духовенством на власні кошти. Притулок для вдів із малолітніми дітьми і круглих сиріт був розрахований на 60-70 чоловік. Влаштували притулок у садибі, яку купували за допомогою протоієрея Д.Регішевського у г. Дюкової за 20.000 крб. в 16 верстах від Харкова та в 5 верстах від слободи Дергачі в хуторі Беліков. До притулку відходило 60 десятин землі, сад, ставок, млин, подвір'я, новий будинок, двохповерховий флігель та багато іншого [20]. Хутір переходив у розпорядження особливого комітету із священників слободи Дергачі, комітет завідував притулком. Із сусіднього села Малої Данилівки було перенесено в Беліков і освячено 12 листопада 1898 р. дерев'яний храм в ім'я Св. Амвросія Медиоланського. На його облаштування архієпископ Амвросій надав 5.660 крб. [21]. Кошти на купівлю хутора, спорудження храму та утримування притулку, головним чином, склалися з добродійних пожертвувань духовенства (в 1897 р. архієпископ Амвросій пожертвував 500 крб., протоієрей Т.С.Павлов – 5.000 крб.), прибутків єпархіального свічкового заводу (щорічно 1.500 крб. за рішенням XV єпархіального з'їзду духовенства), щорічних внесків від причтів усіх церков єпархії [22], пожертвувань приватних осіб та відсотків від стипендії архієпископа Амвросія, встановленої 17 листопада 1898 р. В 1899 р. у сирітському притулку була збудована дерев'яна лікарня на особисті кошти архієпископа в 9.000 крб., влаштований новий кам'яний корпус притулку в 3,5 поверхи на 75 осіб. [23].

Підводячи підсумки, слід відмітити, що монастирі Харківської єпархії мали більше можливостей для створення благодійних установ, ніж церкви. Кошти для існування монастирі одержували від відсотків з капіталів, які їм належали, від оренди земель, добродійних надходжень від богомольців. Особливо забезпеченими на 1917 р. були Святогорська Успенська Пустинь (2.449 дес. землі, капітал на 231.000 крб.), Ряснянський Свято-Дмитрієвський монастир (4.348 дес. землі, капітал – 265.000 крб.), Верхньо-Харківський Миколаївський монастир (1.999 дес. землі та капітал – 150.000 крб.), Хорошевський монастир (200 дес. землі, 142.000 крб. капітал) [24]. Практично всі лікарні, притулки, богадільні (крім богадільні Ряснянського монастиря) утримувалися на монастирські кошти. Монастирі безплатно лікували і роздавали ліки не лише особам духовного звання, а й місцевим селянам. Безкоштовно утримували старих та безпритульних мирян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Социальная работа. Учеб. пособие для вузов. – Ростов-на Дону, 1999. – С.20-21.
2. Линденмайер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России 1856-1874. – М., 1992. – С.285.
3. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.40, оп.14, спр.742. – Арк.1.
4. Там само. – Оп.70, спр.764. – Арк.163в; оп.101, спр.349. – Ак.50зв.
5. Извлечение из отчёта обер-прокурора Св. Синода за 1840 г. – СПб.: Синод. тип., 1840. – приложения. – С.90.
6. Извлечение из отчёта обер-прокурора Св. Синода за 1856 г. – СПб.: Синод. тип., 1856. – приложения. – С.102.
7. ДАХО. – Ф.40, оп.37, спр.131.
8. Там само. – Оп.111, спр.36. – Арк.11.
9. Там само. – Оп.33, спр.694. – Арк.1, 20зв.
10. Там само. – Оп.46, спр.522. – Арк.6.
11. Там само. – Оп.59, спр.167. – Арк. 6зв.
12. Там само. – Оп.101, спр.349. – Арк.11.
13. Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1914 г. – СПб., 1914. – приложения. – С.22.
14. Пастырь и паства. – 1916. – № 4. – С.93.
15. Женское училище при Харьковском Хорошевском Вознесенском монастыре. (Очерк). – Х.: Тип. ун-та, 1871.
16. ДАХО. – Ф.40, оп.50, спр.81. – Арк.22.
17. Там само. – Оп.61, спр.121. – Арк.23зв.
18. ДАХО. – Ф.11, оп.1, спр.283. – Арк.22-23.
19. ДАХО. – Ф.40, оп.108, спр.184а. – Арк.132.
20. Сиротский покой, учрежденный духовенством Харьковской епархии // Церковные ведомости. Прибавления. – 1898. – № 14-15. – 4 апреля. – С.574.
21. ДАХО. – Ф.40, оп.70, спр.764. – Арк.18.
22. Десятилетие Епархиального Сиротского Амвросиевского приюта для вдов и сирот духовенства Харьковской епархии // Харьковские губернские ведомости. – 1908. – 15 ноября. – С.183в.
23. Приют для детей-сирот духовенства // Церковные ведомости. Прибавления. – 1901. – № 33. – 18 августа. – С.1192.
24. ДАХО. – Ф.40, оп.101, спр.349. – Арк.11.

ПРО ПЕРЕДІСТОРІЮ ВИНИКНЕННЯ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» У МИКОЛАЄВІ

Миколаївська «Просвіта» була створена на початку 1907 р. з ініціативи М.М.Аркаса, який і очолив це товариство. Проте ще до появи «Просвіти» у 1880р. тут діяла «Інгульська громада», про яку дуже мало відомо. Хоч вона проіснувала й недовго, проте залишила помітний слід в українському духовному житті краю, свідчила про його існування, пробудження національної свідомості в особливо зрусифікованому Північному Причорномор'ї [1].

Пізніше, в 1906 р. в Миколаєві розгорнув свою діяльність український аматорський гурток. Про це у тому ж році повідомляв кореспондент Недоля у альманасу «Рідний край»: «Тижнів кілька назад у нас в Миколаєві заснувався український гурток, з метою піднести хоч трохи національну самосвідомість тутешнього, доволі чисельного, українського суспільства. Перш усього порішили: здобути дозвіл і давати драматичні вистави, бо існуючий тут «любительський гурток» – до того ганьбив і коверкав усе українське, що боляче робилось за цю справу взагалі і за рідну мову особливо» [2].

Перша вистава українського аматорського гуртка відбулася 15 жовтня 1906 р. у залі Товариства тверезості. Актори-аматори Турков, Степаненко, Ришкевич під орудою Литвина і Петушенка з великим успіхом зіграли п'єсу Б.Грінченка «На громадській роботі». Не обійшлося, очевидно, як припускають миколаївські дослідники О.Ф.Ковальова і В.П.Чистов, без допомоги М.М.Аркаса. Та й автор кореспонденції про цю подію у згаданому вже альманасі «Рідний край» повідомляв, що «Добути дозвіл вдалося гурткові, дякуючи допомозі тутешніх значних громадських діячів-українців» [3]. Водночас не будемо забувати, що все це відбувалося під акомпанемент бурхливих революційних подій 1905-1907 рр., коли царизм, та й власті на місцях, змушені були піти на певну лібералізацію, демократизацію суспільного життя, компроміси і поступки.

На той же час М.М.Аркас уже глибоко перейнявся, за словами М.В.Лисенка, «національною ідеєю служіння народу». Він глибоко зацікавився діяльністю перших в Україні новоутворених «Просвіт» у Катеринославі і Одесі. Адже у нього самого, як писав у листі до М.Л.Кропивницького, уже «жевірла думка про відкриття «Просвіти» у Миколаєві».

Все це дозволяє достовірно стверджувати, що тогочасна реальна дійсність, громадська потреба, ознайомлення М.М.Аркаса з «Просвітою» сусідньої Одеси, послужили безпосереднім поштовхом до створення такого товариства і в Миколаєві. Про свою поїздку до Одеси, вивчення досвіду роботи її «Просвіти» в просвітницько-культурному, національно-політичному та економічному напрямках він і розповів у статті «Подоріж

до Одеси». Ці спогади були вміщені у полтавському часописі «Рідний край» за 1906р. (редактор-видавець М.Дмитрієв, пізніше редактором стала Олена Пчілка, мати Лесі Українки) [4].

Перше просвітницьке товариство, за прикладом Львівського (грудень 1868 р.) під назвою «Просвіта» виникло у жовтні 1905р. в Катеринославі і об'єднувало до 400 членів. У листопаді 1905р. «Просвіта» розгорнула свою діяльність і в Одесі. У її витоках були Іван Луценко, Іван Бондаренко, Едмунд Клюге. Вони та інші члени товариства «Просвіта», багатò зробили для утвердження на Півдні України української національної культури, мови, звичаїв і традицій. Товариство домоглося відкриття бібліотеки, книгарні, музею. Воно розпочало видавничу діяльність, проводило літературно-музичні вечори та ін. Почав виходити часопис «Народна справа». Завдяки «Просвіті», в 1906 р. в Одеському університеті проводив виклади історії України М.С.Грушевський, звичайно, українською мовою.

На запрошення «Ліги освіти» товариство направило свого делегата у Петербург на з'їзд, щоб домогтися ведення української мови у місцевих школах.

Для видання книг та іншої літератури було створено фонд імені Л.А.Смоленського. Саме його коштом незабаром побачили світ книжки М.Комарова «Запорозькі вольності», І.Бондаренка «Про Гарібальді» та ін. До речі, видання останньої і стане офіційним приводом для закриття у 1908 р. Одеської «Просвіти».

З притаманною йому наполегливістю і невтомністю підходив Микола Миколайович до реалізації свого задуму. В Одесі прискіпливо спостерігав і занотовував щонайменші дрібниці з діяльності «Просвіти», громадсько-політичного життя «зросійщеної» Одеси початку ХХ століття. Для нас є важливими пояснення та міркування самого автора «Подорожі до Одеси» тих явищ і подій, свідком та учасником яких він був. М.М.Аркас підкреслив, що тут-«...пройшли мої молоді літа, де я вчивсь і де кожний куток нагадує давно минуле...».

Спочатку М.М.Аркас розповідав читачам, як і коли, на того думку, була заснована Одеса. Потім згадує про діяльність свого вчителя музики П.І.Ніщинського, про створення в 70-х роках М.Л.Кропивницьким Українського театру в Одесі, його перші вистави, репетиції, у яких і він брав участь. Далі коротенько згадує про те, як учасники Одеської громади П.І.Ніщинський, Л.А.Смоленський, брати Зайкевичі, Чернишевські, Янченко, Коновалов, Мальований, Боровський та ще «чоловік з десять, от і всі» збиралися у Марка Кропивницького. «Давно це було, а вважається, неначе вчора усіх їх бачив, неначе вчора пережив ті хвилини. Тут у Марка уперше розучували ми «Закувала та сива зозуля...», – писав М.М.Аркас.

Водночас не менш цікаво, з нашої точки зору, хоча б фрагментарно, порівняти сьогодення Одеси (це міг би бути певною мірою і Миколаїв) зі спогадами М.М.Аркаса. Ось що він писав: «Так було колись давно, а Одеса

і тепер, не вважаючи на усякі заходи та старання обмосковити її, додати їй общеросійський характер, зостається як і тоді, – яко приморський город, – цілком інтернаціональна; однак й тепер, як колись, не хоче лишатися позаду сучасного українського руху, почуваючи себе духовним осередком південної частини великої України: як колись зайнялась перша зоря рідного театру у Одесі, так тепер вона перша підняла українські кафедри у своєму університеті, перша намагалася відкрити середню школу з викладавкою українською мовою, трохи не перша почала видавати українську часопись «Вісті» і перша заснувала своє товариство «Просвіта».

Потім М.М.Аркас ділиться враженнями, найменшими деталями, що справили на нього у товаристві Одеської «Просвіти»: «Помешкання Одеської «Просвіти» таке: перш за всього чимала зала, – правда, досить вузька; на попередній стіні тієї зали, під розпі'ятим вишиваним рушником, висить портрет Шевченка, під ним кафедра для промовців, а по інших стінах портрети наших письменників, гетьманів та різні малюнки з українського побуту; далі – читальня, а з другого кінця зали – книгозбірня...»

У «Просвіті» м. Одеси щосередини відбувалися науково-літературні вечори, а щосуботи – літературно-музичні. М.М.Аркас побував на одній з «літературно-музичних вечірок». Ось як він ділиться своїми враженнями: «Суботній же вечір ... пройшов дуже гарно. Порядкував д-ій С.П.Шелухін, публіки зібралось більше 200 чоловік; шкода тільки, що українська мова не власно панувала поміж нею, – як би воно повинно бути, – а наче крадькома вона оповіщала про своє право існування...Звичайно, це ще відгук тяжкого гніту, під яким досі була наша мова, через те наша інтелігенція, з якої складалося це зібрання, ще не призвичаїлось до неї..., але треба сподіватись, що час цей мине і мова наша залунає не на одних «просвітних» збірках, а скрізь, де можливо, бо вона має таке ж право на існування, як і інші».

На вечорі, продовжував М.М.Аркас у своїй статті, «дуже щиро і приємно продекламувала д-ка О.І.Петровська вірші С.Воробкевича «Рідна мова»: «Молодесенька, в українському убранню, вона робила таке враження, наче сама ненька – Україна з'явилась тут поперед нами, дорікаючи й закликаючи своїх синів не цуратися й любити своє слово, свою мову:

Мова рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камень має».

Стурбовані, а одночасно й оптимістичні свої роздуми і міркування звертає М.М.Аркас до всіх, передусім до молоді. Він з душевним трепетом закликає: «Дай Боже, щоб це свято почуття обхватило усю нашу молодь, а її, на жаль, не густо було серед слухачами; надто сумно було бачити, що мало було студентів. Може, модні тепер «общечеловечески» питання приглушать в ній її національні? А жаль, великий жаль. Така велика потреба у діячах і працівниках задля нашого рідного краю, які-б, мовою зрозумілою

людові нашому, понесли-б світло науки, світло розуму й добра у саму глибину наших темних мас народних; ця потреба така страшенно пекуча, що не бачити і не розуміти її може справді лише той, хто у грудях замість серця тільки камінь має. Хочеться вірити, що це тільки часовий настрій молоді і вона своїм чулим серцем з'ясує собі, де потрібна їй поміч...».

Погодьтеся, написані близько 100 років тому, ці слова співзвучні і нашому часові, залишаються водночас актуальними для українського суспільства, особливо на Сході і Півдні України.

М.М.Аркас дізнався від С.П.Шелухіна і про те, що у просвітян склався великий гурток, що «виставляв» у місцевому театрі «Гармонія» українські вистави і має добрий успіх». Водночас виявилось, що Одеська «Просвіта» має власні жіночий і чоловічий хори, що «вони дуже гарно співали і в що суботу, шкода тільки, що чоловічих голосів проти жіночих трохи обмаль, та те, що у помешканню нема ніякого резонансу; окрім хору, співали й поодинокі добродійки, соло і дуети, і декламували різні твори наших поетів та письменників...»

А молодий студент А.В.Ніковський, який «...тепер займа посаду просвітянського писаря (секретаря), повідомив М.М.Аркасу, що «справи «Просвіти» йдуть поступово гарно, що людей, які зацікавлюються і приходять на їх вечірки, усе більшає, а книгарня «Просвіти» усе краще і краще торгує українськими книжками, – на їх чим далі побільшується запит».

На завершення статті М.М.Аркас доходить до такого висновку: «Історія призначила нашим «Просвітам» зробити тепер таке саме велике діло на користь нашої вітчизни, яке робили колись наші братства у XVIII віці; у цих товариствах наші сучасні діячі народної освіти, народного добробуту повинні стрічати широку допомогу і підмогу в своїх благих начинаннях, через що й треба, неодмінно треба, щоб усі, хто може, уся людність українська, від Карпат до Кубані, від Прип'яті аж до моря, підтримувала, можливо, ці наші товариства, які повинні з'єднатись для спільної святої праці, пам'ятаючи, що тільки у єднанні сила». Цими словами, що «тільки у єднанні сила», Микола Миколайович завершив свою статтю.

За цими святими словами послідували і практичні дії М.М.Аркаса на виконання заповіту Т.Г.Шевченка про найширшу освіту народних мас, прилучення їх до віковичних багатств української культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Миколаївської області. – Ф.206, оп.1, спр.28. – Арк.97.
2. Рідний край. – 1906. – №4. – С.17.
3. Ковальова О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. От истоков до начала XX века. Книга 1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – Николаев: Издательство «Тетра». – 2000. – С.166.
4. Рідний край. – 1906. – №46. – С.4-6.

ЗЕМСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В НОВОБУЗЬКІЙ ВОЛОСТІ ХЕРСОНСЬКОГО ПОВІТУ (1917 – 1919 рр.)

Лютнева революція істотно змінила функції та характер діяльності земського самоврядування. Губернські, повітові, волосні земства, продовольчі та земельні комітети фактично були органами Тимчасового уряду, а Центральна Рада і Генеральний Секретаріат співпрацювали з ними недостатньо. Лише після Жовтневої революції земства в своїй більшості виконували розпорядження української влади.

Відсутність політичної стабільності негативно впливала на результативність діяльності Новобузького волосного земства. Як орган Тимчасового уряду, воно працювало за часів Центральної Ради, пізніше визнало її за центральну владу. З приходом більшовиків земство передало свої справи Новобузькому виконкому. З поверненням до влади Центральної Ради волосна управа відновила свою діяльність. Восени 1918 р., за гетьманату, з прийняттям законопроекту про ліквідацію волосних земств, Новобузьке земство припинило свою діяльність. Відновило роботу згідно з інструкцією Директорії «Про тимчасову організацію влади на місцях» від 24 червня 1919 р. і продовжувало діяти під час денікінської окупації.

Економічні питання займали значне місце в діяльності земств. Одним з перших практичних питань, яке доводилось вирішувати Новобузькому волосному земству, було оподаткування. Розкладку загальної суми податків (державного поземельного, земських, волосних, сільських) здійснювали сільські правління кожного селища. За розкладкою на 1919 р. на кожну десятину припадало земських зборів 5 крб., повітових – 50 коп., сільських – 2 крб. 35 коп. [1] Земському оподаткуванню підлягали нерухоме майно, торгівля, промисловість. По відношенню до цих об'єктів оподаткування на 1919 р. волосні земські збори встановили ставку в розмірі 35% з прибутковості [2]. Сума прибутковості земель волості протягом 1917-1919 рр. залишалась незмінною, а розмір повітового земського збору з цих земель зріс у 8 разів [3]. За важких фінансових умов волосне земство вдавалось до різних способів вишукування коштів. Зокрема, наприкінці 1917 р. Новобузька волосна управа зверталась до Херсонської повітової земської управи за позичкою, але та через власне скрутне фінансове становище відмовила [4]. В певних межах земству надавалась самостійність у відношенні безпосередніх об'єктів оподаткування і його розмірів.

На фінансову діяльність земства негативно впливала політична нестабільність і невизначений статус органів земського самоврядування. У 1919 р. Новобузька волосна земська управа не змогла скласти кошторис, бо гла-

сні не з'являлись на засідання, оскільки, за газетними відомостями, волосні земства вважались розпущеними [5].

Одним із напрямків діяльності волосного земства було сприяння розвитку кустарної промисловості. Але, за відомостями Новобузької волосної управи на 1918 р., в більшості сіл волості не було ні ремісників, ні торговців [6]. Старі ремісники не працювали через відсутність матеріалів, а торгівля промисловими товарами завмерла через відсутність таких у вільному продажу.

На земство також були покладені обов'язки завідування продовольчою допомогою. Вона зводилась до надання позик селянам за рахунок продовольчого капіталу. Постанова управи від 22 грудня 1918 р. визначила розмір відшкодування продовольчих боргів на 1919 р. у 100% до окладу казенних і земських поземельних зборів [7]. Розпочати збирання продовольчих боргів і коштів на утворення продовольчих капіталів мали не пізніше 20 серпня 1919 р. [8]. Але 5 вересня 1919 р. Херсонська губерньська земська управа надала сільським громадам зниження відшкодування, але за умови узгодження податкової інспекції з повітовою земською управою [9].

У 1919 р. Новобузька волосна продовольча управа, дбаючи про те, щоб населення волості не залишилось без збіжжя та хліба, заборонила вільний продаж хліба, а закупку збіжжя доручила лише місцевим кооперативам за твердими цінами [10]. Інші продукти вивозились вільно.

Жорсткий контроль за закупкою і розподілом збіжжя здійснювали й місцеві контори Державного Хлібного Бюро. В умовах хлібної кризи і спекуляції хліботорговці не бажали продавати збіжжя хлібним конторам, а намагалися продати його за вільними цінами. Задля збільшення надходжень збіжжя, Миколаївська контора Державного Хлібного Бюро зобов'язала видати для продажу конторі все збіжжя і борошно, в іншому разі збіжжя реквізують, а винних притягнуть до відповідальності [11].

Питанням, яке турбувало волосне земство, була праця сільськогосподарських робітників у приватновласницьких економіях. З огляду на те, що більшість поміщицьких господарств відчували нестачу робочих рук, місце найманих робітників зайняли військовополонені. Згідно циркулярів від 10 червня 1917 р. полонені переходили до відання волосних продовольчих управ. За користування працею військовополонених Новобузька волосна продовольча управа з червня 1917 р. по червень 1918 р. отримала майже 5,5 тис. крб. [12]. Кошти ці йшли на організацію продовольчої справи у волості.

Одним із завдань, яке стояло перед волосною продовольчою управою, було забезпечення селянських господарств необхідною кількістю посівного матеріалу. Через його нестачу, волосній управі доводилось звертатись або до повітової управи, або до місцевих відділень Державного Хлібного Бюро. Так, у 1919 р. управа звернулася до Миколаївського відділення Хлібного Бюро з проханням відпустити їй 3 тис. пудів збіжжя з запасів, які знаходились на ст. Ново-Полтавка [13].

Волосне земство турбували питання землеволодіння, розвитку землеробства, скотарства. На території Новобузької волості знаходився 21 приватновласницький маєток. Весною 1918 р. в Херсонській губернії було засіяно 50% всіх земель, найбільше по всій Україні [14]. У Новобузькій волості в багатьох селах кількість засіяної землі не тільки не зменшилась, а навпаки, збільшилась. Наприклад, в селах Семенівка та Васильєвка кількість посівної площі в 1917 р. становила 220 дес., в 1918 р. планувалося засіяти лише під ярові 228 дес., у 1919 р. було засіяно 297 ½ дес. [15]. В самому Новому Бузі було засіяно 47,7% від загальної кількості землі, яка належала містечку [16].

Певний час, поруч із земельними управами діяли земельні комітети, утворені Тимчасовим урядом 21 квітня 1917 р. Працювали вони під керівництвом Міністерства Землеробства. Протягом травня – червня земельні комітети було засновано в усіх шести повітах Херсонської губернії. На 1 вересня 1917 р. в губернії існувало 264 волосних земельних комітети [17], хоча їх утворення здійснювалось з ініціативи місцевого населення або повітового земельного комітету. Новобузький волосний земельний комітет був утворений 9 липня 1917 р.

Виконуючи свої обов'язки, 23 листопада 1917 р. земельний комітет взяв на облік живий і мертвий реманент землевласників волості [18]. Взятю на облік землю, комітет розподіляв серед безземельних та малоземельних селян. Зокрема, розподіленими виявилися 200, з 530 десятин. землі поміщика К.Ф.Шнейдера [19].

Для завідування поміщицькими господарствами земельний комітет призначив своїх комісарів. Завдяки цьому, економії новобузьких землевласників уникли пограбувань. Крім того, від деяких землевласників земельний комітет отримав подяки за охорону економії і за вдале господарювання. Наприклад, для утримання економії «Кодима» графині М.І.Стембок-Фермор земельний комітет позичив 6 тис. крб. у волосного земства і своєчасно засіяв землю, чим зберіг культурно – господарський рівень економії [20].

Земельний комітет діяв до травня 1918 р., коли херсонський губернський староста циркуляром від 14 травня заявив про їх ліквідацію. В цьому циркулярі староста зазначав, що волосні земельні управи і комітети не виконували покладених на них завдань по з'ясуванню потреб громадян у наділенні землею [21]. Можливо, привід для цього дали декілька відмов земельного комітету надати в оренду землю міським жителям – робітникам заводу «Наваль», які бажали займатися сільським господарством. Крім того, незадоволені селяни були також тим, що передача землі у відання земельних комітетів скоротила кількість їхньої толоки [22].

Згідно постанови Херсонського повітового старости від 28 травня 1918 р. всі комісари, призначені земельним комітетом до маєтків, мали подати детальний звіт про свою діяльність [23]. На середину червня всі колишні комісари здали свої звіти. Єдиною економією, яка постраждала, бу-

ла економія О.С.Тропіна. Збитки були заподіяні не стільки пограбуваннями військових, скільки діями комісара економії. І опінив їх власник в суму більшу, ніж 23 тис. крб. [24].

Після ліквідації Новобузького волосного земельного комітету волосній управі довелось розв'язувати багато спірних питань щодо користування землею. Пов'язані вони були не з діяльністю самого земельного комітету, а зі зміною політичного становища в державі, і, зокрема, з відновленням приватного землеволодіння. Частина селян досягла згоди з власниками самостійно, як це було під час конфлікту селян з власником Дідовцем. Деяким довелося чекати рішень повітової земельно-ліквідаційної комісії, до складу якої всі сільські громади волості обрали своїх представників. В Херсонському повіті така комісія була утворена на підставі закону від 15 липня 1918 р. про утворення губернських і повітових земельних комісій [25]. Часто волосна земська управа виступала посередницею при розв'язанні спірних питань. Зокрема, у конфлікті між жителями сіл Семівка і Васильєвка та землевласником Д.О.Добровольським, який навесні 1918 р. забрав орендовані цими селянами землі і віддавав іншим. Волосна земська управа в повітовій земельно-ліквідаційній комісії підтримала клопотання селян про зняття врожаю на їх користь [26].

Ліквідовані в травні 1918 р. волосні земельні управи відновили свою діяльність лише влітку 1919 р.

Практичні потреби земської діяльності зумовлювали мати точні відомості про різні сторони господарського розвитку в повітах та волостях. Необхідність таких даних особливо гостро відчувалася при вирішенні питань про розкладку земських податків. Ці практичні потреби мала вдовольняти статистика. Основне завдання статистичних досліджень полягало у вивченні стану землеробства і залежного від нього ступеня прибутковості та цінності землі. Треба зауважити, що земська статистика в роки революції не могла виконати своє завдання. Волості були просто перевантажені вимогами на підготовку різних статистичних відомостей для уряду, через що вирішення нагальних потреб залишалось поза увагою діяльності волосного земства. Звичайно, це було потрібно державі, але не потрібно місцевим жителям.

Підводячи підсумок діяльності Новобузького волосного земства, треба зауважити, що ця робота проходила в складних політичних умовах. Практичне розв'язання економічних завдань ускладнювалось економічною кризою в державі. Вирішення земельного питання виявилось дуже важким для волосного земства. Але незважаючи на це, земство виконувало всі урядові постанови. Діючи вважено, Новобузький волосний земельний комітет, а пізніше волосна земельна управа не допустили пограбувань поміщицьких маєтків і селянських виступів. Окрім цього, земство вдало вирішувало продовольче питання. Розв'язання всіх економічних завдань ускладнювалось відсутністю достатньої кількості коптів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 217, оп. 1, спр.28. – Арк. 128
2. Там само. – Спр. 60. – Арк. 251.
3. Там само. – Спр. 81. – Арк. 3, 449.
4. Там само. – Спр. 60. – Арк. 205.
5. Там само. – Спр. 81. – Арк. 143.
6. Там само. – Спр. 81. – Арк. 15, 17, 18.
7. Там само. – Спр. 92. – Арк. 64.
8. Там само. – Арк. 66.
9. Там само. – Арк. 62.
10. Там само. – Спр. 67. – Арк. 96; спр. 92. – Арк. 6.
11. Там само. – Спр. 67. – Арк. 20.
12. Там само. – Арк. 2-3.
13. Там само. – Спр. 92. – Арк. 14.
14. Державний вісник. – 1918. – №10. – 5 червня.
15. ДАМО. – Ф. 217, оп. 1, спр. 18. – Арк. 9-11, 13-15; ф. 319, оп. 1, спр. 1. -- Арк.59зв.
16. Там само. – Ф. 14, оп. 1, спр. 341. – Арк. 9.
17. Тимченко Ж.П. Організація земельних комітетів на Україні в 1917 р. // У боротьбі за Жовтень. Зб. наук. пр. – К., 1981. – С. 52-70. – С. 67-68.
18. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. – К., 1956. – С. 203.
19. ДАМО. – Ф. 217, оп. 1, спр. 18. – Арк. 40.
20. Там само. – Спр. 28. – Арк. 58.
21. Там само. – Арк. 75, 77.
22. Там само. – Спр. 82. – Арк. 7-10, 19, 52, 56.
23. Там само. – Спр. 28. – Арк. 74.
24. Там само. – Арк. 58, 79, 84.
25. Там само. – Арк. 90-91.
26. Там само. – Арк. 36, 46, 80.

*Шевченко Л.В.
(м.Київ)*

**УНІВЕРСИТЕТИ КИЄВА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917-1920 рр.)**

Повалення самодержавства, утворення Тимчасового уряду в Петрограді та Центральної ради в Києві позначилися на діяльності Київського університету св. Володимира. З одного боку, ці події викликали радісне ві-

тання передової частини професорсько-викладацького складу, демократично налаштованого студентства. Аудиторії університету були місцем багатолюдних студентських зборів та мітингів. Учні заняття фактично припинились. Більша ж частина професорів та студентів з незадоволенням сприймала порушення учбового процесу.

З метою «врегулювання університетського життя» Тимчасовий уряд дозволив створити погоджувальні комісії в університетах, які складались з професорів, молодших викладачів (приват-доцентів, асистентів) та студентів. 13 березня 1917 р. така Комісія була організована в Університеті св.Володимира. В неї ввійшли по одному представнику професури з кожного факультету (від історико-філологічного факультету – В.В.Зіньківський, від фізико-математичного 2 представники – І.І.Косоногов та В.І.Лучицький, від юридичного – В.В.Карпека, від медичного – О.П.Кримов, від молодших викладачів – приват-доцент О.Ю.Шмідт та студентства [1]. На засіданні Комісії 31 березня 1917 р. було вирішено, що до вироблення нового університетського статуту погоджувальна комісія опрацює нові форми університетського життя, які б задовольняли інтереси професорів, молодших викладачів та студентів. 9 травня 1917 р. голова ради молодших викладачів О.Шмідт звернувся до Ради професорів із пропозицією щодо виборів ректора та проректорів, щоб ними були особи, які «користуються довірою всіх колегій: професорів, молодших викладачів і студентів» [2]. У представленому списку небажаних для молодших викладачів та студентів кандидатів на посаду ректора першим був названий ніпшній ректор, юрист М.М.Цитович. Але, нехтуючи їх думкою, Рада професорів знову обрала Цитовича ректором. Молодші викладачі та студенти заявили протест. Конфлікт наростає.

Перед початком навчального року 11 вересня 1917 р. представники Ради старост (чоловік 40-50) загородили вхід професору Цитовичу до університету, заявивши, що не пустять його як ректора на роботу. Вони вручили Раді професорів резолюцію загальноуніверситетської сходки студентів, яка відбулась 9 вересня. В ній відзначалось, що повторні вибори Цитовича ректором «є однією з причин академічної кризи... Всі мирні шляхи до вирішення кризи вичерпані і (студенти) примушені стати на шлях активних дій» [3]. 7 жовтня 1917 р. М.М.Цитович змушений був подати міністру освіти заяву про відставку. Його приклад наслідували проректор і декани факультетів [4].

Слід відзначити, що професорсько-викладацький склад, в основній своїй більшості, не зважаючи на високий науковий рівень та авторитет у науковому світі, був достатньо консервативним. Перешкоджаючи демократизації в управлінні університетом, керівництво вузу також чинило опір українізації вузу.

Із заснуванням Центральної ради в Україні почався активний процес розвитку національної самосвідомості та культури. Поширилась діяльність

«Просвіт», відкривались українські школи та газети, друкувалась література українською мовою. На I Всеукраїнському педагогічному з'їзді, який відбувся 25-26 березня 1917 р., було ухвалено звернення до викладачів вищих шкіл викладати українською мовою. В університеті св. Володимира ця ідея була підтримана частиною студентів та прогресивно настроєних викладачів (А.М.Лобода, В.В.Зіньківський та ін.).

Тимчасовий уряд, проголошуючи в липні 1917 р. автономію університетів, тобто дозволяючи університетським колегіям бути незалежними від будь-якої влади, дозволило в національних університетах заснування кафедр мови та літератури. Так, Університет св. Володимира отримав дозвіл на відкриття в новому 1917-1918 учбовому році 4 кафедр: української мови та літератури, української історії та західноєвропейського права. Однак цей процес гальмувався відсутністю коштів на фінансування нових кафедр, не оголошувався конкурс на зайняття посад [5].

Тому було вирішено заснувати паралельно з російськомовним університетом св.Володимира український університет. Завдяки ініціативі Українського наукового товариства, київської «Просвіти», технічно-агрономічного товариства «Праця», Товариства шкільної освіти в липні 1917 р. створено «Комісію по улаштуванню Українського Народного Університету в Києві». В її роботі брали участь: професор Політехнічного інституту І.М.Ганицький, професора університету св.Володимира Г.Г.Павлуцький, О.С.Грушевський, А.М.Лобода та інші.

В проспекті Українського народного університету, виробленому Комісією, зазначалось: «1. Народний університет є вища школа з українською викладавкою мовою, лише виємково з деякими курсами на інших мовах, як російська й ін.; 2. Як український, він надає велике значіння наукам українознавства, як національний – обслуговує потреби переважно українського народу і взагалі всієї людності на Україні, разом з тим як всякий університет намічає широкий обсяг наукових предметів викладання, як і університети інших народів» [6]. О.С.Грушевський на засіданні Комісії обстоював думку, що «вступ до народних університетів має бути легший, ніж до університетів державних, і широкі верстви суспільства повинні мати доступ до нього», а М.С.Грушевський підкреслював, що «народний університет має поширити число української інтелігенції, даючи можливість кожному бажаючому набути певну суму знань» [7].

Український народний університет у складі 3-х факультетів (історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного) відкрився 5 жовтня 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею. Ректором був обраний професор Політехнічного інституту І.М.Ганицький, секретарем – приват-доцент Ф.П.Сушицький, деканами факультетів: історико-філологічного – проф. Г.Г.Павлуцький, фізико-математичного – приват-доцент Ф.П.Швець, юридичного – проф. М.І.Туган-Барановський. Крім того, з метою «дати можливість широким верствам народу... отримати в прискореному порядку за-

кінчену середню освіту» [8] для вступу в університет, були організовані підготовчі курси (2-х річні та 1-річні в залежності від отриманої освіти). Всього в перший рік існування в університеті навчалось 1500 студентів та слухачів підготовчих курсів. Заняття проводились в аудиторіях, наданих університетом св. Володимира, у вечірні години [9].

Лекційний курс в Українському народному університеті, хоч і був побудований за старим статутом, але включав багато нових предметів. На історико-філологічному факультеті викладали: І.І.Огієнко (історію української мови), Ф.П.Сушицький (історію української літератури), О.С.Грушевський (історію українського народу), О.М.Лук'яненко (церковно-слов'янську мову), Г.Г.Павлуцький (історію українського мистецтва), І.С.Свінцицький (загальне слов'янознавство), В.В.Зінківський (педагогічну психологію) та ін. На правничому факультеті викладали: Б.О.Кістяковський (українське право), Охримович (загальну теорію права), Лашенко (історію права на Україні), Ю.Г.Гаєвський (історію римського права), М.І.Туган-Барановський (політекономію) та ін. На фізико-математичному факультеті викладали: М.П.Кравчук (вступ до математики та геометрію), Д.О.Граєв (математику), І.І.Косоногов (фізику), І.М.Ганицький (механіку), Яніцький (фізику), К.К.Семи́нський (механіку) та ін. [10].

З приходом до влади у Києві гетьмана П.П.Скоропадського 29 квітня 1918 р. почалось багато зрушень в національній політиці. Рада Університету св.Володимира, занепокоєна українізацією та своїм скрутним фінансовим становищем (на виплати заробітної плати викладачам та на потреби університету уряди, які змінювались в Україні, грошей не виплачували), виступила ініціатором скликання в Києві «з'їзду представників вищих урядових закладів, що знаходяться на території України, для розв'язання питань, зв'язаних з правовими і фінансовими труднощами» [11]. При Міністерстві освіти, яке очолював приват-доцент університету М.П.Василенко (з жовтня 1918 р. – професор), було організовано раду і нову комісію у справах вищої школи. Комісія поставила питання про перетворення Університету св. Володимира на український. Але В.І.Вернадському, який очолював комісію, вдалося переконати її членів «не руйнувати старих позицій російської культури на Україні. Тому було вирішено закласти два цілком нових українських університети» [12].

17 серпня 1918 р. гетьман П.П.Скоропадський затвердив прийнятий Радою Міністрів закон про перетворення Українського Народного університету в Український державний університет. Він складався з 4-х факультетів (історико-філологічного, фізико-математичного, правничого, медичного). Ректором було обрано професора Ф.П.Сушицького. Під помешкання передано комплекс будівель Миколаївської гарматної школи на Кадетському шосе площею 26 десятин землі.

Урочисте відкриття Українського державного університету відбулося 6 жовтня 1918 р. На святі були присутніми гетьман, голова Українського

Національного союзу В.К.Винниченко, голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб, міністр освіти М.П.Василенко. З промовами виступали І.І.Огієнко та Ф.П.Сушицький.

Професорсько-викладацький склад нараховував 68 осіб, з них: 42 ординарних та екстраординарних професорів, 14 доцентів, 12 асистентів. Зарховано 1600 студентів [13]. Більшість з них були українцями за національністю, але й ті, що були запрошені з університету св.Володимира та інших вузів та міст, були прихильниками української мови та культури. Штатними працівниками були І.І.Огієнко, А.Ю.Кримський (запрошений з Лазарівського інституту східних мов, м.Москва), Ф.П.Сушицький, О.С.Грушевський, Ф.І.Швець (з Дерптського університету), М.П.Кравчук, Д.І.Багалій (з Харківського університету), В.В.Дубянський (з Варшавського політехнічного інституту), О.М.Нерсесов (з Московського університету), М.І.Туган-Барановський (з Петроградського університету. Був деканом правничого факультету), Яцута (з Донського університету), М.В.Птуха, В.Ю.Данилевич. З Київського політехнічного інституту перейшли в Український державний університет професори: В.О.Кістяковський, В.О.Плотноков, І.М.Ганицький (декан фізико-математичного факультету), С.О.Веселовський. Багато викладачів університету св. Володимира з успіхом працювали в Українському університеті: професори Г.Г.Павлуцький (був деканом історико-філологічного факультету), А.М.Лобода, М.К.Грунський, О.М.Лук'яненко, В.В.Зіньківський, І.В.Шаровольський, Д.А.Граве, В.І.Лучицький, І.І.Косоногов, Б.О.Кістяківський, М.П.Василенко, В.В.Карпека, О.В.Корчак-Чепурківський (був деканом медичного факультету), В.Н.Константинович, М.П.Нещадименко, Є.К.Черняхівський та ін. [14].

Університети працювали у важких економічних умовах, зумовлених тогочасною політичною ситуацією в Україні. Не вистачало палива, освітлення. Бібліотеки, клініки, кабінети не забезпечувались самим необхідним обладнанням. Заробітна плата викладачам виплачувалась за рахунок студентської плати за навчання. Не зважаючи на труднощі, заняття продовжувались. Але в зв'язку з воєнними діями, в кінці листопада 1918 р. приміщення Українського державного університету, де була раніше гарматна школа, знову стало у нагоді військам, і університет було виселено. Ректор університету звертався з проханням звільнити приміщення після приходу до влади Директорії, до командира Осадного корпусу Коновальця, але все було даремно [15]. Вони були вимушені повернутись до будинку Університету св.Володимира, становище якого було таким самим, а 14 листопада він взагалі був закритий [16].

Зовсім змінилось становище університетів, коли 5 лютого 1919 р. в Київ вступили загони Червоної гвардії. Наказом №1 Народного комісаріату освіти від 29 березня 1919 р. посади ректорів, проректорів були скасовані і всі їх функції передано спеціально призначених відділом вищої школи Наркомосу (рквузів) комісарам [17]. Ним став привезений з Харкова комісар

В. Міцкун. В роз'ясненні до цього наказу зазначалось, що всі питання, які розглядалися на Раді університетів: заміщення вакантних кафедр, призначення викладачів, їх винагорода, вибори стипендіатів та молодших викладачів, здача факультетських іспитів та інші справи, перш за все, давались на підпис комісару. А також всі папери, що виходили з канцелярії, підписувались комісаром.

Реорганізація вищої школи почалась з реформування управління університетів. З метою демократизації учбового процесу до управління залучались студенти та молодші викладачі. Ректори і декани залишались, але номінально, а керівництво факультетами доручалось Раді факультету, Науково-учбовій раді та господарчому комітету. В них широко були представлені курії: професорська, асистентська та студентська. Наприклад, у звіті історико-філологічного факультету університету св. Володимира комісару від 15 квітня 1919 р. відзначалось, що до факультетської Ради обрані 40 представників професорської курії (серед них професори М.М. Бубнов, В.С. Іконников, Т.Д. Флоринський, М.В. Довнар-Запольський, Г.Г. Павлуцький, А.М. Лобода, І.В. Шаровольський, М.К. Грунський, В.В. Зінківський, приват-доценти О.С. Грушевський, С.І. Маслов, Н.Д. Полонська та ін.), 32 представники асистентської курії (приват-доценти, асистенти, лектори, стипендіати: В.В. Карпека, В.О. Кордт, В.М. Базилевич, П.І. Рулін, П.П. Філіпович, Ф.Л. Ернст та ін.), 36 представників студентської (серед них І. Чижевський, В. Асмус та ін.). До Науково-учбової ради обирались 57 чоловік. В ній вже ширше представлені професори. В Господарську раду обрані М.М. Бубнов (декан) та проф. П.П. Смирнов [18]. Таке ж співвідношення було і на інших факультетах.

Серед нововведень в учбових програмах було ліквідування кафедр богослов'я, церковного, римського, адміністративного права [19]. Була скасована бальна система оцінок, замість оцінки писали слово «зараховано».

3 25 квітня 1919 р. змінено назву Університету св. Володимира. Він став називатись «Київським університетом» [20].

Почались злиття вузів. До Київського університету були приєднані Київські вищі жіночі курси, жіночий медичний інститут. А 16 червня 1919 р. Рада міністрів України підписала підготовлену головою РКВУЗа В. Міцкуном постанову №18, в якій зазначалось: «1. кол. Київський державний український університет і кол. Університет св. Володимира зливаються з 1 червня 1919 р. в Київський університет; 2. В Київському університеті з 1 червня 1919 р. відкриваються паралельні кафедри на російській та українській мовах; 3. Весь викладацький та службовий персонал обох університетів переходить у відання Київського університету; 4. Все рухоме і нерухоме майно обох університетів переходить у розпорядження Київського університету» [21].

За розпорядженням Ради Комісарів вищих учбових закладів м. Києва від 6 серпня 1919 р. Київський Центральний архів давніх актів, що знахо-

дився у приміщенні Університету св.Володимира, перейшов у відання Головного Архівного управління [22].

Прихід до влади більшовиків відзначився масовими розстрілами ВУЧЕКА всіх «підозрілих». Серед них були і вчені. Так, серед розстріляних 68 киян були професори університету св.Володимира історик-славіст Т.Д.Флоринський та геолог П.Я.Армашевський [23]. Їх не дозволили навіть поховати. Перепоховання професора Т.Д.Флоринського відбулось лише 29 вересня 1919 р., тіло П.Я.Армашевського не було навіть знайдене. На протокол фізико-математичного факультету про вшанування загиблого професора, Міцкун наклав цинічну резолюцію: «Страта злодія – це трагедія для його середовища та йому подібних, для всіх інших громадян це радісна подія. Протокол не затверджую і вимагаю пояснень» [24].

З приходом до Києва Добровольчої армії на чолі з генералом Бредовим, 31 серпня 1919 р. поновились заняття в університетах. Університету св.Володимира повернуто його ім'я, скинуто вивіску на порталі: «Мир хижинам, війна дворцям». Ректор Є.В.Спекторський та декани знову стали виконувати свої обов'язки. Почав працювати і Український державний університет на чолі з ректором Г.Г.Павлуцьким, повернуто було й його приміщення у гарматній школі. Пожвавилась діяльність різних товариств та музеїв. На початку вересня 1919 р. за ініціативою Ради Університету св.Володимира створено «Комітет по охороні пам'ятників історії та мистецтва» [25].

16 грудня 1919 р. до влади знову повернулись більшовики. Деякі реакційні професори і разом з ними ректор Є.В.Спекторський поїхали разом з денікінцями. Продовжились перебудови вищої школи, розпочаті попереднім урядом. Виконуючи директиви уряду про залучення до вищої школи робітників і селян, створення нової радянської інтелігенції, комісар вищих учбових закладів С.Резін 9 березня 1920 р. підписав наказ №55 про створення Робітничо-селянського університету, інститутів: гуманітарного, охорони здоров'я, народного господарства з мовою викладання українською та російською. Разом з тим, за цим наказом закривались «як такі, що не відповідають основним принципам будівництва вищої школи в Радянській республіці», факультети – юридичні, історико-філологічні і фізико-математичні, а також Інститути: Близько-східний, Міжнародний, Соціології і права (кол. Юридичний), Географічний, Археологічний, Вчительський, Фребелевський, університети: Польський, Єврейський, Вищі педагогічні курси [26].

Процес перебудови Київського університету завершився організацією на його основі Вищого інституту народної освіти (ВІНО) та медичного інституту. Згідно розпорядженню Управління вищих шкіл м.Києва №38 від 15 липня 1920 р. створено Київський вищий інститут народної освіти (ВІНО) з двома факультетами: професійної освіти та соціального виховання. В нього перейшов основний контингент викладачів та студентів обох університетів. Розміщався ВІНО також у будинку Університету по

вул Володимирській, 58 [27]. Відродження Київського державного університету відбулось у 1933 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів м.Києва (далі – ДАМК). – Ф. 16, оп. 356, спр. 39. – Арк. 11-13.
2. Там само. – Арк. 29.
3. Там само. – Арк. 61.
4. Киевская мысль. – 1917. – 13 жовтня.
5. Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 316.
6. ДАМК. – Ф.Р-936, оп. 1, спр. 1. – Арк. 40.
7. Там само. – Спр. 6. – Арк. 3-3 зв.
8. Там само. – Оп. 2, спр. 14. – Арк. 16.
9. Там само. – Оп. 1, спр. 1. – Арк. 40.
10. Там само. – Арк. 45; Оп. 2, спр. 15. – Арк. 27.
11. Там само. – Ф. 16, оп. 479, спр. 30. – Арк. 4.
12. Див.: Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження: Українські університети в 1917-1919 рр. // Вісник АН України. – 1992. – №2. – С.82.
13. ДАМК. – Ф.Р-936, оп. 2, спр. 14. – Арк. 16 зв.
14. Там само. – Спр. 1. – Арк. 11-14; Спр. 25. – Арк. 22, 280-281.
15. Там само. – Спр. 26. – Арк. 9 зв.
16. Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 327.
17. ДАМК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 1601. – Арк. 4.
18. Там само. – Оп. 479, спр. 189. – Арк. 4-5.
19. Там само. – Оп. 465, спр. 1601. – Арк. 3.
20. Там само. – Арк. 5.
21. Там само. – Ф.Р-936, оп. 2, спр. 48. – Арк. 3.
22. Там само. – Ф. 16, оп. 469, спр. 248. – Арк. 1.
23. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – Т. 6. – С. 251.
24. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета. – В кн.: *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади.* – Кн. 1. – К., 2000. – С. 64.
25. ДАМК. – Ф. 16, оп. 469, спр. 250. – Арк. 1.
26. Там само. – Ф.Р.-936, оп. 2, спр. 109. – Арк. 5.
27. Там само. – Ф.Р.-346, оп. 1, спр. 11. – Арк. 68.

ТИЛІГУЛО-БЕРЕЗАНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ ЗАГІН В ІСТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Історія Тилігуло-Березанського повстансько-партизанського загону, пізніше полку, досить активно вивчалась в радянській історіографії. І як складова частина історії Березанщини, і в контексті бойового шляху 45-ї Червонопрапорної Волинської дивізії. Оцінка, звичайно, була позитивною.

Велика увага приділялась діяльності більшовиків, які зіграли не останню роль у формуванні даного військового формування. Проте, давно настав час дещо змінити акценти і розглянути, як певні дії тилігуло-березанців впливали на загальну ситуацію в період громадянської війни на Півдні України.

Ми не ставимо собі за мету розглянути всю історію Тилігуло-Березанського полку. Ця справа спеціального великого дослідження, а тому зупинимося на деяких проблемах, історія яких потребує уточнень.

Всю бойову діяльність Тилігуло-Березанського загону можна поділити на наступні етапи:

1. 1918 – боротьба з німецько-австрійською окупацією.
2. 1918-1920 – боротьба з німцями-колоністами, денікінцями та інтервентами.

Виступи селян Березанщини проти існуючих режимів почалися ще в 1917 році і головна їх причина була в недостатній кількості землі, яку намагалося отримати селянство. Перший прихід більшовицької влади дав селянству частину давно омріяної землі. Кожна сім'я, згідно з розподілом, одержала частину родючої і частину гіршої землі. Поділ йшов таким чином, щоб кожна сім'я отримала по 2,7 десятини на сім'янина [1].

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського і австро-німецька окупація, що за ним послідувала, негативно сприйнялися селянами Березанщини, тим більш, що почало відновлюватись поміщицьке землеволодіння. В березні 1918 р. були захоплені Анатолівка і Березанка. Німці-колоністи підтримали цю окупацію. Відношення між українськими селянами і німцями-колоністами стали напруженими. Останні всіляко допомагали новій владі проводити ревізії не гребуючи і вбивством мирних жителів.

Пасивна ворожість не забарилася перерости у відкриту боротьбу. Допомогу у згуртуванні селян Березанщини надав Одеський підпільний комітет. В квітні 1918 р. до Анатолівки прибув представник Одеси М.Потриваєв [2]. Він мав завдання організувати на місцях ревкоми, створити бойові групи для боротьби з німецько-австрійськими військами. Зразу ж почали формуватися п'ятірки бойовиків-повстанців. Першими в них ввійшли О.Наконечний та І.Щекатуров. Для керівництва всіма підпільни-

ми групами було створено комітет, яким керували М.Потривасв, П.Костиркін, Л.Шелестов. 25 липня 1918 р. в Сухій Балці підпільники з Тузлів, Анатолівни, Ташиного створили об'єднаний Анатоліско-Тузлівський ревком, куди ввійшли М.Потривасв, І.Радченко, Р.Охотниченко та ін. Почали формуватися повстанські загони, центром дислокації яких стало с. Анатолівка, після того, як у ній і Антоно-Кодинцевому була ліквідована гетьманська варта. Ці перемоги послужили для інших сіл сигналом для підняття повстань, мітингів, демонстрацій [3].

Восени 1918 р. знову посилювався повстанський рух. На той час розрізнені повстанські групи Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який прийняв участь в боях проти гетьманців.

Не залишили повстанці і німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани у складі Тилігуло-Березанського загону (командир М.Панченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де реквізували коней та зброю [4]. Ці часто непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не останню роль у піднятті великої кількості національних антибільшовицьких повстань на Одещині. Всього у Південній Україні національних виступів було 32 [5]. В цей період Тилігуло-Березанський загін налічував 700 чоловік у складі шести рот, кулеметної команди, кінної розвідки, групи зв'язку, сан-групи. Допомогали загону і миколаївські робітники, від яких тилігуло-березанці одержали гармату і два кулемети. Кількість бійців збільшувалася за рахунок селян із сусідніх районів Миколаївської та Одеської областей.

Прихід інтервентів та білогвардійський режим з їх антиселянською політикою підняв проти себе нові повстання селян. Це період діяльності вже Тилігуло-Березанського полку, командиром якого став М.Гончаренко, комісаром – І.Радченко. Тилігуло-березанці разом з частинами Червоної Армії брали участь у боях за Одесу [6]. В серпні 1919 р. бійці Червоної Армії утримували оборону від Ковалівки до Дніпровського лиману.

В цих боях брав участь і 403-й Тилігуло-Березанський полк. Пізніше полк ввійшов до складу Південної групи І.Якіра. Під його керівництвом полк пройшов 600 км. бойового шляху від Первомайська до Житомира.

Повстанський селянський рух Березанщини і діяльність Тилігуло-Березанського полку продовжувалась і в 1920 р. В селі Анатолівка 21 січня 1920 р. партизани розгромили білогвардійський загін кількістю 100 бійців [7], а тилігуло-березанці в складі 45-ї дивізії під командуванням І. Якіра продовжували громити білогвардійців [8].

Таким чином, історія Тилігуло-Березанського загону-полку ще до кінця не вивчена і потребує солідного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.п.2, оп. 1, спр. 571. – Арк. 15-16.
2. ДАОО. – Ф.п.2, оп. 1, спр. 1209. – Арк. 1-3.
3. Матеріали Березанського музею. – Інв. № 321.
4. Известия (Одеса). – 1925. – 28 червня.
5. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Багтанська республіки (1919 – 1920 рр.). – Миколаїв, 1999. – С.42.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К., 1971. – С.209.
7. ДАОО. – Ф.п. 2, оп. 1, спр. 517. – Арк. 21-24.
8. Історія 45-ї стрілкової Волинської дивізії. – К, 1929. – С.51-54.

*Грінченко В.
(м.Кіровоград)*

**КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ
В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ**

Одним з важливих аспектів висвітлення соціально-економічного розвитку населених пунктів і регіонів України в радянську добу є об'єктивне розкриття місця і ролі колективного господарювання як провідного елемента економічної структури аграрного сектора на протязі тривалого часу.

В цьому плані доцільним видається ще раз звернутися до вже досить детально розробленої історичною наукою теми – витоків колгоспного руху. Саме період непу, коли колективізація всіляко підтримувалась та заохочувалась державою і при цьому, на відміну від попередніх та наступних часів, здійснювалась, як правило, не на примусових, а на добровільних началах, дає вагомі підстави робити висновки як щодо природності для українського селянина колективних форм господарювання, так і щодо інтересів, якими він керувався, вступаючи до колгоспу.

Єлисаветградщина ж, як край переважно сільськогосподарський, дає особливо багатий матеріал для аналізу зазначених питань. Автор пропонує представлені факти та їх інтерпретацію для використання при написанні відповідних розділів нової редакції «Історії міст і сіл України» (тому «Кіровоградська область»).

Як відомо, термін «колгосп» історично закріпився за господарствами, організованими за принципом колективізації, тобто повного або часткового відчуження селянських засобів виробництва у власність колективу. Форма господарювання визначалася ступенем такого відчуження.

У досліджуваній період склалися три основні форми сільськогосподарських колективів: товариства спільного обробітку землі (тсози), артіль та комуни. У тсозах, що являли собою нижчу форму колгоспу, обробка землі проводилась спільною працею та об'єднаним інвентарем, і кожен член колективу користувався урожаєм з належної йому ділянки землі. У комунах усуспільнювалось виробництво, споживання і домашній устрій життя; індивідуальне господарство селянина повністю розчинялось у колективному. Артіль – проміжна між вказаними форма колгоспу, при якій зберігалось присадибне господарство селянина.

Всі зазначені форми колективів були представлені на Єлисаветградщині. З кожним роком спостерігалось зростання їх кількості. Тенденції цього зростання можемо прослідкувати за таблицею, складеною на основі архівних документів.

Таблиця 1. Ріст колективних господарств у Єлисаветградській окрузі [1]

Дані, станом на	Всього колгоспів	Комун		Артілей		Тсозів	
		Абс. показник	%	Абс. показник	%	Абс. показник	%
01.10.1922	38	-	-	38	100	-	-
01.01.1923	48	-	-	48	100	-	-
01.10.1923	157	-	-	154	98,1	3	1,9
01.10.1924	214	3	1,4	195	91,1	16	7,5
01.01.1925	266	5	1,9	222	83,5	39	14,6
01.04.1925	311	7	2,2	238	76,6	66	21,2

Для порівняльного аналізу динаміки зростання колгоспів у нашому краї із загальноукраїнською тенденцією наведемо деякі дані в наступній таблиці.

Таблиця 2. Ріст колективних господарств в Українській СРР [2]

Дані, станом на	Всього колгоспів	Комун		Артілей		Тсозів	
		Абс. показник	%	Абс. показник	%	Абс. показник	%
01.01.1922	1339						
01.01.1923	3660						
01.01.1924	4620						
01.08.1924	5300						
01.01.1925	5406	356	6,6	4856	89,8	194	3,6

Як бачимо, в описуваний період на Єлисаветградщині спостерігалась стійка тенденція до інтенсивного зростання кількості колективних господарств, що випереджала загальноукраїнську. Так, за два роки (1923-1924 рр.) їх кількість зросла у 5,5 рази, а в цілому по Україні лише у 1,5 рази. В той же час така порівняльно висока інтенсивність, на наш погляд, говорить не про переважання у нашому краї «колективістських» настроїв, а зовсім про інше. Скоріше всього, це свідчить про ліквідацію та саморозпуск на Єлисаветградщині на кінець 1922 – поч. 1923 рр. значного числа так званих «лжеколективів», та про наступний період зростання кількості колгоспів вже з відносно нижчого рівня. Так, місцева преса писала в кінці 1922 року про «грунтовне обстеження» і «чистки», після яких було ліквідовано і розпалися 30 колективів [3].

Інтереси, які в той час спонукали селянина до вступу в колгосп, могли бути різними. Як зазначала та ж місцева преса, землеробські артїлі на початку 20-х років могли організовуватись випадково, члени колективів за своїм майновим і соціальним становищем належали до різних верств населення. Багато з них записувались в артїлі для збереження землі, що належала їм раніше, інші – «заради шкурних і корисливих цілей» [4]. Очевидно, з метою попередження подібних «цілей» селянам давалось роз'яснення такого характеру: «Сільськогосподарські колективи організовуються для того, щоб, перш за все, забезпечити самих себе шляхом товариської самопомоги; мінімальна ж державна підтримка є лише підґрунтям для незможних артїлей на початку їх діяльності. Останнє особливо слід пам'ятати землеробським артїлям, які утворюються виключно з тією метою, щоб отримати позичку від держави, а потім розпадаються» [5].

Держава, проводячи класовий принцип, матеріально підтримувала і надавала всілякі пільги в першу чергу незможницьким колективам. Виходячи з наявних можливостей, земоргани надавали їм допомогу інвентарем, насінням тощо. Відвід землі незможницьким колгоспам, що організовувались, проводився в першу чергу, і 75% плати за землевпорядні роботи покривала держава [6].

Таким чином, для бідноти колгоспи з урахуванням податкових пільг і прямої державної допомоги нерідко являли собою цілком прийнятний вихід із злиденного існування, і тому їх вступ до них є цілком зрозумілим. У тезах ЦК КП(б)У «Про подальшу роботу по колективізації сільського господарства», прийнятих у грудні 1923 року, відмічалось: «Соціальний склад колективів, переважно незможницький (більше 70%), підтверджує, що колективи дійсно є тією формою землекористування, куди прагне незможне господарство, не будучи спроможним жити індивідуально» [7].

На Єлисаветградщині можемо відмітити таку ж тенденцію. Наприклад, на 1 жовтня 1924 року із 2734 дворів, що входили до складу колгоспів, 1966 (або 72%) були бідняцько-незможницькими [8].

Цікавою також є картина співвідношення різних форм колективних господарств. В першій половині 1920-х років на Єлисаветградщині, як і в цілому по Україні, серед колгоспів переважала форма артіль. В цей же час продовжувались пошуки найбільш досконалої форми колгоспу з трьох існуючих, велись суперечки, якій формі віддати перевагу, на яку орієнтуватись.

З боку центрального та місцевого керівництва деякий час помітна була певна прихильність до вищих форм – комун та артілей, прагнення перевести економічно зміцнілі колгоспи на більш високу форму, особливо на статут комуні. У квітні 1924 року на Всеукраїнській нараді з питань партійної роботи на селі керівництвом Наркомату землеробства УСРР пропагувалась думка, що артіль є перехідною стадією до комуні, і необхідно, щоб якомога швидше артілі перетворились у комуні («в плані свого устаткування і економічного ладу» [9]). Однак, у більшості своїй комуні не користувались популярністю у населення, кількість їх, порівняно з артілями, була незначною. Ця тенденція на Єлисаветградщині була ще більш вираженою, ніж по Україні в цілому (див. табл. 1 і 2).

Згодом з'являється ряд партійно-урядових документів, в яких поряд із зміцненням більш складних форм колгоспів (артілей і комун) пропонується звернути особливу увагу на розвиток простіших форм – тсозів. Наголошувалось, що штучне форсування переходу простіших форм колективів до складніших завдало б колгоспному руху великої шкоди. В грудні 1924 року керівництвом Наркомату землеробства вже проводиться думка про необхідність «віддати перевагу товариствам спільного обробітку землі» [10].

На Єлисаветградщині у першій половині 20-х років повільно, але неухильно зростає питома вага найпростіших форм колгоспів – тсозів і, відповідно, зменшується кількість артілей (див. табл. 2). Очевидно, цьому сприяло заохочення державою найнижчого ступеня усупільнення засобів виробництва, яке більше відповідало інтересам селянства, його розвинутому інстинкту власника.

Однак, незважаючи на державну підтримку колгоспам та на стимулювання розвитку їх нижчих форм, абсолютна більшість селянства не поспішала ламати свій усталений уклад життя. Чи було це типовим для Єлисаветградщини? Як виглядало на Єлисаветградщині співвідношення колгоспів та загальної маси селянських господарств? Проаналізуємо цей відносний показник колективізації по ряду параметрів, звернувшись до даних за 1924 рік.

Таблиця 3. Стан колективізації у Єлисаветградській окрузі на 01.10.1924 р. [11]

	Кількість колгоспів	Кількість дворів	Кількість їдоків	Кількість землі (дес.)
Комуні	3	28	133	106
Артілі	195	2509	8018	14294,75
Тсози	16	197	1171	1875,5
Всього	214	2734	9322	16276,25

Число господарств у Єлисаветградській окрузі на середину 1924 року становило 101834 (це число, на нашу думку, логічно ототожнювати із загальним числом селянських дворів). Кількість ідоків, що обкладались єдиним сільськогосподарським податком у 1924/1925 господарському році – 457480. Кількість землі, що обкладалась податками у 1924/1925 господарському році – 781108 десятин [12].

З наведених архівних даних можна зробити висновок, що питома вага селянських дворів, об'єднаних у колгоспи, серед загального числа селянських господарств була ще дуже незначною – 2,68% (станом на 01.10.1924 р.). Те ж саме можна сказати як стосовно кількості членів колективів, так і стосовно кількості земель у їх користуванні. У співвідношенні із загальними показниками по окрузі це відповідно: 2,04% і 2,08% (станом також на 01.10.1924 р.).

Таким чином, можна констатувати, що в досліджуваній період перших років непу, незважаючи на всебічну підтримку держави, селянство неохоче йшло в колгоспи. Радянська колективізація в її різних формах (комуни, артлі, тсози) не могла гармонійно поєднуватись, а скоріше суперечила розповсюдженій у той же час і дійсно природній для селянства практиці кооперації, що виникла ще задовго до радянських часів і ґрунтувалась на товарно-грошових відносинах. І хоча з кожним роком загальне число колгоспів зростало, їх кількість в масі одноосібних селянських господарств була зовсім незначною, і вони не визначали лице села. В цілому роки непу, у всякому разі його перша фаза, являли собою період кризи колективного господарювання на селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф.250, оп.1, спр.65. – Арк.101; спр.132. – Арк.202.
2. Бюллетень Народного комиссариата земледелия (НКЗ) УССР. – 1924. – №1-2 (51-52). – С.72; Компартия и село. Материалы к широкому крестьянским конференциям. – Х., 1925. – С.63-64.
3. Красный путь (Елисаветград). – 1922. – 26 листоп.
4. Там само.
5. Там само. – 30 груд.
6. Там само.
7. Бюллетень НКЗ УССР. – 1924. – № 44-45. – С.16.
8. ДАКО. – Ф.250, оп.1, спр.65. – Арк.101.
9. Коммунист (Орган ЦК КП(б)У). – 1924. – 17 квіт.
10. Бюллетень НКЗ УССР. – 1925. – № 3-4 (53-54). – С.10.
11. ДАКО. – Ф.250, оп.1, спр.65, арк.101.
12. Там само. – Спр.132. – Арк.166.

Стремецька В.О.
(м. Миколаїв)

УКРАЇНІЗАЦІЯ НА ОДЕЩИНІ (20-30 рр.)

Останнім часом не втрачають актуальності питання, пов'язані з впровадженням та функціонуванням української мови. Це особливо стосується південного регіону, який до цього часу залишається переважно російськомовним. Вивчення досвіду українізаційного періоду 1920-30-х років було б у цій ситуації безперечно корисним.

У зв'язку з цим цікависті викликають дослідження, присвячені проблемам національно-культурного будівництва в Україні у 1920-30-ті роки. На теперішній час розгляду підлягала значна кількість питань стосовно українізації як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці [1]. Однак слабким місцем історіографії є розгляд проблеми на регіональному рівні, зокрема на Півдні. Частково обраної проблеми торкалися О.Долженков (Одеса) та П.Соболь (Миколаїв) [2]. Однак, на наш погляд, питання залишається відкритим і потребує подальшого дослідження.

Проведення українізації багато в чому залежало від національного складу тієї чи іншої місцевості. Одеська округа у цьому плані вважалася однією з найбільш проблемних через невелику кількість українців та сильну зрусифікованість міського населення, що утворювало значну диспропорцію порівняно з селом. Так, за даними на 1923 р., у містах Одеської округи мешкало 5,3% українців, росіян та євреїв відповідно 43,4 та 43,9%, тоді як у сільській місцевості українці становили близько 65%.

14 серпня 1923 р. Одеський губвиконком ухвалив українізувати менш ніж в річний термін увесь держапарат губернії, а саме: районний – до 1 січня, окружний – до 1 березня, губернський – до 1 липня 1924 р. [3]. Як бачимо, у першу чергу мали українізуватися установи, які мали безпосередній зв'язок з сільським населенням. Вересневий пленум губкому ухвалив перевести на українську мову не менш ніж 50% шкіл, створити необхідну кількість курсів для її вивчення, збільшити україномовне видавництво [4]. Було організовано комісію по здійсненню закону про рівноправність мов, яка почала діяти з листопада 1923 р. Однак, як підтверджують подальші події, заплановані терміни були нереальними для виконання вказаних постанов. Так, за результатами перевірки, в кінці 1925 р. до першої категорії (вільне володіння мовою) віднесли 5,2% службовців установ Одеси, до другої (вимагали удосконалення) – 37,3%, до третьої (майже не знали) – 57,5% [5]. Вживали українську мову під час виконання службових обов'язків не більше 25%. У більшості установ обмежувалися головним чином зовнішньою українізацією: листування українською мовою велося у 68,2% перевірених установ, листування з периферією – у 75,5% [6]. У першій половині 1926 р. відсоток першої категорії вдалося підвищити до

12,2% [7], і це було найбільшим досягненням за весь час проведення українізації держапарату. За даними на 1 жовтня 1929 р. вільно володіли українською мовою 7,4% службовців Одеської округи, у той час як в Україні цей відсоток становив пересічно 24,7% [8].

Коренізації було також піддано партійну та профспілкову організації. Тут основну увагу приділяли поповненню лав зазначених організацій українцями, а також впровадженню української мови у їх діяльність. Але, якщо вивчення мови було обов'язковим для партійців та профспілкового активу, то у середовище рядових членів профспілок українська мова, культура, історія впроваджувалися шляхом проведення масової, організаційної, популяризаційної роботи. За даними профспілкового перепису 1929 р., кількість українців-робітників в Одеській окрузі становила 24,3%, володіли ж українською мовою лише 11,6% робітників (для порівняння, у Херсонській окрузі ці цифри становили відповідно 64,3% та 40,3%) [9]. Завдяки методу висування українців на керівні посади, їх кількість у складі профапарату на кінець 1920-х років перевищила 50% [10].

Вдалося дещо підвищити і кількість українців у складі Одеської парт-організації. Якщо у 1922 р. їх кількість у партії у межах губернії становила 16,4% [11], а в самій Одесі їх було лише 7,2% [12], то за даними на 1 липня 1928 р. українці у складі сільської партійної організації становили 51,3%, в Одесі – 24,7% [13]. Однак, за даними на 1/1/1926 р. частка тих, хто знав українську мову, дорівнювала в окрузі лише 8,1%. Дещо вищими були ці показники у комсомольській та піонерській організаціях.

Більш-менш відповідала планам українізація у галузі соціального виховання. Вже на 1 листопада 1924 р. з 397 трудшкіл Одеської округи українських було 246 (62%), серед учнів українці складали 64%. З 12 дитячих будинків українських було 10 [14]. Значно повільніше проходив цей процес в Одесі. У 1926/27 навч. році там було 15 цілком та 8 частково українізованих шкіл (разом 23), що складало близько третини шкіл міста [15]. Крім того, українізація наптовхнулася тут на сильний опір з боку учнів та їх батьків. Протест вони виявляли у різних формах: скарги адміністрації школи, в окружну інспектуру наросвіти, залишення шкіл. Останній засіб був наймасовішим: за підрахунками автора, з 10 трудшкіл Одеси пішло близько 400 учнів, причому тільки школу № 47 кинуло 200 чол. [16]. Причинами цього були низький рівень національної свідомості городян, недостатня підготовка процесу, відсутність аналогічного досвіду в минулому. Крім того, бюрократичний принцип «чим більше, тим краще» призвів до формального ставлення до українізації як з боку виконавців, так і тих, на кого вона спрямовувалася. Так, інцидент в школі № 47 був результатом непередуманих дій окрінспектури. У 1927 р., не дивлячись на те, що серед учнів було лише 3 українці, українізували I концентр школи. Обстежуюач, ігноруючи протести та вимоги залишити школу російською, зробив невід-

повідний висновок про можливість українізації і II концентру у наступному навчальному році [17].

Іншими проблемами на шляху українізації установ соціального були неготовність вчителів до викладання українською мовою, особливо у місті, матеріальна незабезпеченість процесу (відсутність україномовних підручників, наочних приладів). Сильно давалася взнаки й відсутність належного україномовного оточення у місті. Навіть до кінця 1920-х років назви крамниць, різні вивіски, не дивлячись на неодноразові накази їх українізувати, писалися російською мовою. Така ж ситуація була з кондукторами трамваїв, контролерами тощо. Це призводило до того, що дитина, яка займалася в українській школі, спілкувалася російською на вулиці і, як правило, вдома.

Однак, не дивлячись на труднощі, українізація соціального просувалася значно краще, ніж професійної освіти. Так, у 1926/27 навч. році з 21 профшколи Одеси було 13 українських, 4 російських та 4 інших. Із зазначеної кількості реально лише 2 школи були українізовані повністю, решта фактично були російськими з незначною кількістю предметів, які викладалися українською. Серед учнів, які навчалися у цих школах, було лише 17,6% українців [18]. У межах округи відлому ситуація була ненабагато кращою: серед 32-х профшкіл було 24 українських та 8 – інших національностей (російські, німецькі, єврейські), причому цілком українізованих було 11, а в 13 школах українською мовою викладалися загальноосвітні предмети та лише частково – спеціальні. Ще гірше українізувалися заклади навчання для робітників: з 13 шкіл ФЗН на Одещині було 12 українських (тільки 1 була цілком українізована) та 1 нацменівська [19].

У галузі вищої освіти найкращих успіхів досягнуто у педагогічних закладах. Так, якщо у 1924/25 навч. році українською мовою викладав 21 педагог Одеського інституту народної освіти, то у 1928/29 навч. році – вже 72. На укрвідділі робфаку 100% дисциплін викладали українською мовою, на факультеті соціального – 89,6%, на факультеті профосвіти – 87% [20].

Набагато складніше проходила українізація у технічних вузах, особливо індустріальних, морських. Так, в одному з номерів журналу «Студент революції» за 1930 р. було надруковано лист, у якому в саркастичній формі змальовувався стан українізації в Одеському політехнічному інституті. І хоч нижченаведені слова стосувалися конкретного вузу, такий стан речей був, на жаль, притаманним більшості технічних вузів у той час: «Українізуються формально, ставляться до неї (українізації – прим. авт.) формально, саботаж українізації приховується». Наголошуючи на нежиттєздатності резолюцій по українізації, автор продовжує: «З такими резолюціями українізація, в повному обсязі як її розуміє партія, гляди що помре, і позначено буде в історії інституту та його організацій, що вона, українізація, похована проектами резолюцій перевірочних бригад, керівниками організацій, яким належало гостро ставити питання про покійницю та вести неприми-

ренну боротьбу з примиренськими ставленнями до саботажу українізації частиною професури та студентства... Створювалися гуртки українознавства, очевидно, занесені до інституту якимсь вітром, бо народившись у муках, спокійно помирили» [21]. Авторіві прикро, що багато студентів «навіть не розуміють, що українізація є щось більше, ніж формальне опанування мовою, живучи однією думкою здати на першу категорію» [22]. Викладачі, у свою чергу, сподівалися, що українізація тільки для молоді, а їх «мине ця тяжка кара».

Більших успіхів було досягнуто у галузі українізації установ політичної освіти та виховання дорослих, причому, як і в інших сферах, основні результати припадали на сільську місцевість. Так, якщо на Одещині по селах у 1925/26 рр. українською мовою працювало 89,8% шкіл лікнепу, то в Одесі таких було лише 8 (9,3%) [23]. Велике позитивне значення мала (хоч і досить пізня) українізація газети «Одесские Известия», яка восени 1929 р. почала виходити під назвою «Чорноморська комуна». Збільшилася частка україномовної роботи клубів, кількість українських книжок

Однак, з початку 1930-х років починається прямо протилежний процес: поступово надбання, яких вдалося досягти у напрямку поширення української мови, знищуються, натомість привілеї надається російській мові. Цей процес відбувається під гаслами боротьби з «націоналістичними елементами», виправлення «насправедливостей», припущених по відношенню до національних меншин, особливо російської. Найяскравіше цей процес виявив себе у галузі освіти, причому «помилки і перекручення» тут виправлялися швидкими темпами. У матеріалах до звіту Одеського облвиконкому за 1934 р. зазначалося, що «було переглянуто усю шкільну сітку, проведено велику роботу серед батьків для виявлення рідної мови дітей, змінено мову викладання у ряді шкіл міст та районів» [24]. У результаті розподіл шкіл за мовами викладання змінився так (див. табл. 1) [25]:

Таблиця 1. Розподіл шкіл Одеської області за мовами викладання у 1932/33 та 1933/34 навчальних роках

Школи	1932/33 навч. рік	1934/35 навч. рік
Українські	2512 (82,9%)	2311 (75,3%)
Російські	114 (3,8%)	137 (4,7%)
Єврейські	107 (3,5%)	82 (2,7%)
Українсько-російські	10 (0,3%)	150 (4,9%)
Інших мішаних	34 (1,1%)	130 (4,2%)
Німецьких	149 (4,9%)	147 (4,8%)
Польських	8 (0,3%)	7 (0,2%)
Інших нацменшкіл	96 (3,2%)	105 (3,4%)

Як бачимо, кількість українських шкіл зменшувалася за рахунок збільшення російських та мішаних.

Аналогічний процес відбувається і у сфері вищої освіти. 12-13 травня 1932 р. в Одесі відбулася обласна конференція викладачів соціально-економічних дисциплін, яка була скликана після обстеження роботи кафедр майже усіх вузів Одеси. На ній було заслухано доповідь «Про ідеологічний стан інститутів», у якій відмічалось, що серед викладачів та студентів трапляються «класово-ворожі виступи та ідеологічні збочення, які виявляються у формі антисемітизму та шовінізму різних гатунків» [26]. Деякі вузи почали викреслювати українську мову з навчальних програм або зводити її до рівня факультативу. Викладачі знов переходили на викладання російською, збільшилася диспропорція між тими, хто нею володів та викладав. Ті ж, хто продовжував викладати українською, опинялися у складних умовах: за ними пильнували, було дуже важко опублікувати свої твори тощо. Остаточний удар українізації нанесла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах УРСР».

Велика кількість викладачів вузів та вчителів шкіл Півдня постраждала під час масових репресій 1937-38 років. Так, в Одеському держуніверситеті органами НКВС було репресовано 26 чол., в укрпедіні – 23 професорсько-викладацького складу. На протязі року (квітень 1937 р. – квітень 1938 р.) в інституті технології зерна й борошна та на його робфаці було «викрито» 19 ворогів народу [27]. Зі шкіл Одеси та Одеської області органами НКВС було заарештовано 69 чоловік, звільнено з педроботи як «посібників ворогів народу» – 183 чоловіки [28].

У результаті репресій постав величезний дефіцит педагогічних кадрів. Так, на 1938/39 навч. рік в Одеській області не вистачало: для початкових середніх шкіл 190 мовників, серед яких 95 українців, 75 росіян, 4 болгарина, 5 молдаван, 10 німців, 1 білорус; для молодших класів – 354 мовники, серед яких 255 українців, 21 росіян, 65 німців, 8 молдаван, 3 єврея, 2 білоруса; національним школам, які залишилися після реорганізації – 115 учителів [29].

Усе це впливало на успішність учнів, випускники шкіл не могли вступати до вузів через брак знань, погано складали вступні іспити (див. табл.2) [30].

Таблиця 2. Результати вступних іспитів по вузах Одеси на 15 серпня 1938 р.(у %%)

Назва предмету	Відмінних оцінок	Добрих оцінок	Задовільних оцінок	Незадовільних оцінок
Російська мова	7	24,3	38	30,7
Українська мова	7,7	30,1	46,7	15,5

Підсумовуючи результати дослідження, можна сказати, що українізація на Одещині відбувалася у 1920-ті роки повільними темпами. Найбіль-

ших успіхів вдалося досягти у галузі початкової освіти та системи політичної освіти та виховання дорослих, причому основними досягненнями тут слід завдячувати сільській місцевості. У сфері вищої освіти найкращих результатів досягнуто педагогічними закладами, з великою напругою про-сувалася українізація у технічних вузах. Значно підвищили знання української мови і службовці державних установ, підприємств та організацій, радянські та партійні працівники, серед них істотно збільшилася кількість українців, однак коренізація цієї сфери була далекою до завершення. Але з початку 1930-х років позитивні надбання були поступово ліквідовані, а нищівний удар їм завдали репресії кінця 1930-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський П.П. Здійснення на Україні ленінської національної політики в культурному будівництві (1921-1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 10. – К.: Видавництво Київського університету, 1966. – С.3-17; Бондарчук П. Українізація і профспілки УСРР у 20-ті роки // Історія України. – 1999. – № 21-24. – С. 4-5; Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь «українізації» // Віче. – 1997. – №5 (62). – С.145-151; Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – № 8. – С.55-64; Шевельов Ю. Доба українізації // Народна газета. – 1993. – № 2-3 та ін.
2. Долженков О. Українізація на Одещині: досвід 20-их крізь призму 90-их // Долженков О.О. Етнополітичні процеси на Півдні України в період формування тоталітаризму (1920-30-ті роки) // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. 21-24 травня. Ч.ІІ – Херсон, 1997. – С.334-337; Соболь П.І. Українізація закладів професійної освіти Миколаївщини: 20-ті рр. // Щотижня. – 1998. – 24 квітня; Соболь П.І. Українізація 20-х років і сучасне національне відродження на Миколаївщині: порівняльний аналіз // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Зб. наук. праць. Ч.П. – Миколаїв – Одеса. – 1999. – С.170-171; Соболь П.І. Українофобія на терені шкільництва. 20-ті роки // Рідна школа. – 1996. – №9.
3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.р. 99, оп.1, спр.54. – Арк.20.
4. Там само. – Ф.р.3, оп.1, спр. 938. – Арк.50.
5. Там само. – Ф. р. 7, оп. 1, спр. 717. – Арк. 21.
6. Там само.
7. Там само. – Спр. 1519. – Арк. 38.

8. Радянський апарат УСРР (перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р.). – Х.: Господарство України, 1930. – С.103, 109.
9. Національний перепис робітників та службовців 1929 р. – С.99-100.
10. Статистичний бюлетень Одеської ОРПС. – 1927. – №7. – С.32-33.
11. ¹¹Центральний Державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО). – Ф. 1, оп.20, спр. 2115, арк. 4.
12. Итоги партпереписи 1922 года на Украине. В 2-х частях. – Ч.2 (Таблицы). – Х.: Издание ЦК КП(б)У, 1922. – С.68.
13. ДАОО. – Ф. р. 7, оп. 1, спр. 1994. – Арк. 17.
14. Там само, ф.р. 150, оп. 1, спр. 268. – Арк. 15.
15. Там само. – Ф. р.134, оп.1, спр. 1027. – Арк. 47.
16. Там само. – Арк. 48.
17. Там само. – Арк. 13-14.
18. Там само. – Ф.р. 7, оп.1, спр. 1519. – Арк.92.
19. Там само. – Арк. 85.
20. Там само. – Ф. р.126, оп.1, спр. 29. – Арк.15.
21. Студент революції. – 1929/30.– №2. – С.16-17.
22. Там само.
23. ДАОО. – Ф. р. 7, оп. 1, спр. 709. – Арк. 17 а.
24. Ради Одеської області в боротьбі за соціалістичне будівництво. Від I-го до II-го з'їзду рад 1932 – 34 рр. (матеріали до звіту Одеського облвиконкому). – Одеса, 1934.
25. Там само.
26. ДАОО. – Ф. р.11, оп. 1, спр.101. – Арк. 31-37.
27. Там само. – Спр. 1389; спр. 1396.
28. Там само. – Спр.1236. – Арк.176.
29. Там само. – Спр. 1390. – Арк.93.
30. Там само. – Спр. 1395. – Ак.154.

*Олійник З.В.
(м. Київ)*

СТАВЛЕННЯ БІЛЬШОВИКІВ ДО УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ 1920 Р.

На початку 1920 р. радянську владу в Україні було відновлено. Державність в УСРР мала суто формальний характер. Всеукраїнським 27 січня анулював усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ і замінив їх російськими декретами. Природно, що основним знаряддям і силою, що втілювала в життя політику РКП(б) в Україні були місцеві партійні організації. Маловпливова, нечисленна КП(б)У вимушена

була після вигнання денікінців по суті заново створювати свої організаційні структури – від ЦК до низових осередків включно. Останні нерідко поповнювалися за рахунок безпринципних, міщансько – кар'єристських елементів. Трохи більше 30 тисяч чоловік налічувалося в КП(б)У в березні 1920 р. На IV конференції КП(б)У Х.Раковський не випадково говорив про неї як про «міщанську, шкурницьку партію» [1]. Ф. Сергєєв (Артем) у листі до В. Леніна в травні 1920 р. висловився ще відвертіше: «Партія перестала кого-небудь очолювати. Партія перетворилася в одну з банд» [2]. То з ким треба було воювати радянській владі?

Становище ускладнювалося й тим, що серед відповідальних працівників КП(б)У не були подолані суперечності з ряду принципово важливих питань, передусім національного. Група так званих федералістів, очолювана Г.Лапчинським, П.Поповим та Я.Ландером, що виникла в КП(б)У влітку 1919 р., домагалася справжньої самостійності УСРР, розпуску КП(б)У і створення шляхом об'єднання з боротьбистами незалежної від московського центру Комуністичної партії України. Влітку 1920 р. ЦК КП(б)У виключив Г.Лапчинського та інших «федералістів» з лав партії [3]. Репресії проти інакодумців ставали повсякденним явищем. В результаті масової чистки, здійсненої за рішенням ЦК РКП(б) від 5 квітня 1920 р., майже третину її членів було виключено з партії.

У 1920 р. значно загострилися відносини більшовиків з партією боротьбистів, яка намагалася досягти визнання Комінтерном як представник Українських комуністів. ЦК РКП(б) за допомогою Г.Зінов'єва, який керував тоді виконкомом, вдалося схилити їх до саморозпуску і входження до КП(б)У. 22 лютого 1920 р. В.Ленін на проєкті резолюції виконкому Комінтерну щодо боротьбистів написав: «Рішуче наполягаю на тому, щоб боротьбистів обвинувачували не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності» [4]. Після цього кампанія утисків з боку більшовиків і контрольованих ними органів влади набула безпрецедентних масштабів. Проте в березні боротьбисти вирішили піти на саморозпуск і злиття з КП(б)У. В лютому 1920 р. в її складі нараховувалось 15 тисяч чол.). В.Ленін на IX з'їзді РКП(б), зрештою визнав: «Всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер в нашу партію. Ця перемога варта пари добрих битв» [5]. Кількамісячне загравання з боротьбистами, певні поступки, участь в роботі ревкомів, обіцянки здійснювати зважену національну політику звелися до ліквідації партії, а потім і знищення майже всіх її відомих діячів.

Жорсткіша політика застосовувалась до інших політичних партій. Так, на початку березня ВУНК заарештувала весь склад Всеукраїнської конференції партії лівих есерів (інтернаціоналістів), а у вересні – всіх учасників її з'їзду. 20 керівників цієї партії кинули до концтабору, після чого вона перестала існувати. Не припинялися широкомасштабні репресії проти меншовиків. З 20 по 23 березня 1920 р. в Києві тривав судовий процес над членами цієї партії, звинуваченими у співробітництві з денікінцями. Процес мав відвер-

то політичний характер і був провісником політичних судових процесів 30 – х рр. У другій половині 1920 р. було заарештовано п'ять членів ЦК УПСР, кілька інших її діячів, в тому числі колишніх голів урядів УНР – В.Голубович і С.Остапенка [6]. Незабаром доля УПСР була вирішена. Рішення про самоліквідацію прийняв в липні 1920 р. і IV з'їзд партії боротьбистів. Партія УКП (незалежників), яка організаційно оформилася в січні того ж року, продовжувала діяти, залишаючись нечисленною й невливовою. Перешкодити утвердженню монопольного панування КП(б)У вона була не в змозі. Більшовики активно протидіяли роботі українських соціал-демократів, есерів, анархістів, та інших. IV конференція КП(б)У звинуватила анархістів і меншовиків у тому, що вони «вели і ведуть роботу щодо розкладу Радянської держави», виступають у ролі «провідників і захисників великого капіталу» і тому з ними «потрібна найрішучіша боротьба аж до їх цілковитого придушення» [7]. Показові суди, облік органи НК їх активістів, збір компрометуючих матеріалів та інші репресивні заходи були на озброєнні радянської влади. У ніч на 19 серпня 1920 р. чекісти заарештували активістів меншовицького руху, які зібралися в Харкові на Всеукраїнську конференцію РСДРП [8]. Після цього репресії особливо посилювалися.

У листопаді 1920 р. була заборонена діяльність анархістської групи «Набат», лідери якої згодом були вислані за межі України.

З поразкою останнього походу С.Петлори в Україну закінчилися змагання організованого національно-визвольного руху за власну державність. «З другої половини 1920 року – писав Ю.Борис, – повільною, але рішучою політикою Україна почала попадати під вищий партійний контроль» [9]. Місія, яку намагався здійснити своїм поверненням до активної політики В.Винниченко, закінчилась безрезультатно [10]. Незважаючи на основні моменти міжнародної політики, та внутрішніх українських відносин ця комбінація мала, за висловом Х.Раковського, – набагато більше негативної, ніж позитивної сторін, реальною владою ділитися з ним ніхто не збирався [11].

Інакше оцінював позицію В.Винниченко. В «Листі до українських робітників і селян» 30 серпня 1920 р. він писав: «Участь моя в уряді помагала б тримати ті українські елементи, що довіряють моєму імені, в стані пасивного довір'я до політики керуючих центрів, а діяльність була небажана через те, що порушувала фіктивність і ліквідаційні завдання Українського Світового Правительства». «Найбільша помилка КП(б)У є та, – що вони непослідовні, не цілні в своїх заявах і ділах, – нечесні з собою» [12].

М.Скрипник на V конференції КП(б)У (17-22.11. 1920 р.), згадавши Г.Зінов'єва, який декларував взяття «українського Перекопу» і розв'язання національного питання, відзначив: «резолуції VIII конференції РКП(б) ми не прийняли», бо «це пропаща грамота» [13].

Конференція рекомендувала провести перереєстрацію парторганізацій Правобережжя, «заражених націоналізмом», а також чистку Центрального

комітету, до складу якого за «українофільство» не ввели Я.Яковлева, не говорячи про В. Блакитного. До Політбюро ЦК не було обрано О.Шумського. Все це однозначно свідчило про згортання політики національних поступок, зокрема в тому плані, що в керівні органи республіки мали потрапляти тільки «надійні товариші».

Історичний досвід переконливо засвідчує, що успішне розв'язання національних проблем в Україні мало неодмінно базуватися на міцній державній основі, яка включала першочергове залучення місцевих кадрів, заповнення наявних вакансій досвідченими працівниками, обізнаними з місцевими умовами, життєвим досвідом. Це стосувалося всіх без винятку ланок і галузей життя. Українці були не проти співробітництва з росіянами в межах розумного. Факти ж свідчать про протилежне. Окрім 2 тисяч прибулих з Росії керівних працівників в 1920 р., в наступному до них додалося ще 5 тисяч чоловік [14].

На початку 1921 року, за даними М. Фрунзе, в частинах і з'єднаннях Червоної Армії нараховувалося: 9 % українців і 85 % росіян. Та й у партійній організації республіки за переписом 1920-21 рр. нараховувалося 20,2 % українців, 61,0% росіян, 11, 4 % євреїв [15].

Отже, як і 1919 р., так і 1920 р. більшовики розмовляли зі своїми політичними опонентами мовою ультиматумів або через ВУНК. Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У перетворилася на одну з вагомих складових державного апарату. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР. Звичайно ж, вони визначали зміст їхніх постанов.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.1, спр.28. – Арк.90.
2. РЦЗВДНІ – Ф.5, спр.134. – Арк.53.
3. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С.292.
4. Ленін В. Проект резолюції до Виконавчого комітету виконкому Комінтерну Комуністичного Інтернаціоналу. – ПЗТ. – Т.40. – С.154.
5. Ленін В. IX з'їзд РКП(б). Звіт ЦК. – ПЗТ. – Т.40. – С.227.
6. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – С.25.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – С.85.
8. На защите революции: из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917-1922. Сборник документов и материалов. – К., 1971. – С.125.
9. Borys U. The sovietization of Ukraine 1917-1922: the communist doctrine and practice of national self-determination. – Edmont, 1980. – P.363.
10. Українська суспільно-політична думка в 20 ст. 36. Док. і статей. В 3-х т. – Нью-Йорк, 1990. – Т.1. – С.461.
11. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.130. – Арк.201.

12. Там само. – Ф.8, оп.1, спр.45. – Арк.26.
13. Там само. – Ф.1, оп.1, спр.42. – Арк.207.
14. Куличенко Н. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918-1920 годах. – Харьков, 1963. – С.134.
15. Панчук М. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – С.292.

Соболь П.І.
(м. Миколаїв)

УКРАЇНІЗАЦІЯ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ МИКОЛАЇВЩИНИ (1920-30-ті роки)

Українізація, яку проголосила більшовицька влада в 1923 році, охоплювала не тільки культурно-освітню сферу, а й сферу виробництва. Особлива увага зверталась на українізацію адміністративно – технічних служб підприємств, частково трудових колективів. Для Миколаєва це питання було досить важливим, бо на 95 тис. населення тут припадало 30 тис. промислових працівників (лише на суднобудівному заводі імені Марті працювало 10 тис.) [1].

Разом з тим умови для впровадження українізації на промислових підприємствах міста виявилися надто складними. По-перше, була глибокою зрусифікованість мешканців Миколаєва. За переписом населення 1926 р., в ньому проживало 28% українців, 43,4% – росіян, 23% – євреїв. У містах України відповідно: українців – 47%, росіян – 25%, євреїв – 22%. Крім того, тільки 31% українців міста вважали своєю рідною українську, а 68,3% – російську. Отже, «загубили» рідну мову, або свідомо від неї відмовились. Не надто сприятливим для українізації був національний склад міського робітництва. Так, серед індустріальних робітників українців було 36%, росіян 38%, євреїв – 10% [2].

По-друге, на заваді сприйняттю українізації стала ностальгічна туга російських мешканців за «отчим» краєм – Новоросією, яка підсилювала антиукраїнські настрої.

Українізація почалась з того, що на початку 1924 року Миколаївський окрвиконком видав циркуляр, згідно з яким в установах і на підприємствах, що мали не менше 30 співробітників, відкривались курси української мови (оплата викладачів здійснювалась за рахунок установи) [3]. Однак лише в липні-грудні цього року більшість установ і підприємств Миколаєва створили для своїх співробітників курси укромови (тривалість курсів 72 навчальні години).

Їх роботу ускладнювало ряд факторів.

У 1927-28 навчальному році було заборонено витратити кошти держбюджету на утримання гуртків української мови (їх мали утримувати самі слухачі). Гуртки української мови самоліквідувались [4].

Слід відмітити дорожнечу на українську літературу: російсько-український словник, наприклад, коштував 5 крб., хрестоматія з української літератури – 2 крб. 50 коп. та ін. [5].

Окружна і відомчі комісії у справах українізації, що були утворені на Миколаївщині, періодично здійснювали організовану перевірку знань службовцями української мови. Ось що виявила комісія на заводі сільськогосподарського машинобудування «Плуг і молот». Із загальної кількості службовців 120 чоловік було віднесено: до I категорії – 20 (17%), II – 36 (30%), III – 43 (36%), решта – не перевірялись [6].

Не просунуло суттєво справу українізації установ та підприємств міста останнє рішення ЦК КП(б)У від 23.12.1929 р. про посилення процесу українізації в промислових округах. Так, стан українізації на миколаївських суднобудівних заводах імені Марті і «Россуд» на 1 січня 1930 р. був таким: із загальної кількості службовців 1518 чоловік I категорію одержали 153 (10%), II – 622 (40%), III – 22 (1,3%), не перевірялось 708 службовців (48%) (тобто не з'явилися), не підлягали перевірці 36 чоловік (2%). Із відповідальних працівників I категорію одержали 11 чоловік, II – 33 чоловіка [7].

Отже, більшість службовців провідних підприємств міста отримали лише II категорію (посередні знання укр. мови), а майже половина із загальної численності ухилялась від вивчення української мови. Пояснення причин відповідного стану були такими: брак необхідної літератури, словників, тощо; безвідповідальне відношення службовців до справи українізації; відсутність необхідного викладацького складу для роботи в гуртках.

Дійсно, за три місяці 1930 р. на велетні «Марті» було організовано усього шість гуртків української мови, які, до того ж, працювали незадовільно. Наприклад, на доці з числом службовців 260 чоловік було відкрито лише один гурток з 40 осіб, відвідування якого не перевищувало 10-15 слухачів. Службовці головної кузні заводу майже місяць по суті зривали роботу гуртка: з 36 осіб його відвідували лише 5-10 чоловік. І це незважаючи на те, що заводоуправління за вороже ставлення до українізації уже звільнило співробітника Зеленька [8].

Не зовсім переконливими були посилення на брак педагогічних кадрів. Про що свідчив такий факт: 30 квітня 1930 р. на завод ім. Марті була направлена педагог Земницька для проведення занять в гуртку українознавства.

При першій зустрічі з головою завкому її пообіцяли викликати, як тільки будуть організовані курси. Минали дні, за ними тижні, але Земницьку так ніхто й не викликав. 11 травня вона знову йде до завкому. На цей раз голова представляє її культ – бригадирові, який називає число відкриття курсів – 13 травня. Але й в цей день Земницька у червоному кутку так і не дочекалась слухачів гуртка українознавства [9]. Наведений факт свідчив

про те, що керівники провідних організацій відхрепчувались від українізації на підприємстві.

Не випадково на суднобудівному заводі ім. Марті сталися вибухи українофобії. Продавець Біла, наприклад, заявила державній комісії, що українську мову вона ненавидить і принципово розмовлятиме російською [10]. Ще більш цинічно і брутално щодо української мови висловився заступник головного бухгалтера заводу Новиков: «Українська мова – це собача мова і вчити я її не буду. Краще відправте мене в Великоросію». Виробничий товариський суд ухвалив рішення про виключення Новикова з спілки і звільнення з підприємства, однак директор заводу Кухта відмінив його і обмежив покарання лише доганою [11].

Така поблажливість щодо цинічного українофоба не була випадковою. Бо й сам директор не дуже переймався українізацією. Від нього часто можна було почути: «Украинизация – это дело ваше (тобто відповідних органів – П.С.), у меня производство», або ж: «всю переписку ко мне несите только на русском языке, а потом делайте с ней, что хотите» [12].

В кінці 1931 року Миколаївська міська комісія з українізації розглянула питання про стан українізації на заводі ім. Марті. В її рішенні, зокрема, зазначалося: «...Заводуправління в особі Кухти ігнорує справу українізації, про це свідчили його неявка на засідання державної комісії, а також відмова прийняти її представника 27.06.1931 р.». Було ухвалено передати справу на розгляд робітничо-селянської інспекції з наступним притягненням Кухти до адміністративної відповідальності [13]. Однак, будучи підпорядкованим московському центру і одержавши від нього підтримку, Кухта залишився неприступним для місцевої влади.

Аби уникнути українізації, чимало керівників посилалися на те, що їх підприємства є підприємствами всесоюзного значення. Це відноситься до миколаївських суднобудівних велетнів ім. Марті та 61 комунара, заводу сільськогосподарського машинобудування «Плуг і молот». Навіть такі дрібні, як «Більшовик», «Союзвугілля» і ін. претендували на категорію «всесоюзних». Їх керівники державним комісіям з українізації заявляли: «Ми листуємося з Москвою, Ленінградом, наші підприємства безпосередньо пов'язані з російськими підприємствами – постачальниками або контрагентами. Тому нам майже не потрібна українізація, українська мова» [14]. На такій «підставі» керівники зазначених підприємств заспокоювалися і складали з себе всякі турботи про українізацію.

На суднобудівному ім. 61 комунара службовці вдалися до відкритого демаршу відносно українізації. Викладача російської мови Глазиріна і техніка відділу кадрів заводу Чувілова було відряджено до секції кадрів ВРНГ СРСР з метою клопотання про звільнення від українізації фабрично-заводських технічних курсів (з цього приводу було складено і підписано спеціального листа). Міська державна комісія з українізації, преса розцінили цей факт як прояв великодержавного шовінізму, «перекручення націо-

нальної політики партії». Справу розглядала КК-РСІ 19 вересня 1931 року й ухвалила таке рішення. за механічне підписання листа техніку відділу кадрів Чувілову оголосити догану, за прояв великодержавного шовінізму методиста-викладача російської мови заводських курсів Глазиріна звільнити з роботи [15].

На початку 30-х років жорсткішими стають вимоги і рішення державних комісій і партійних органів щодо службовців, які вперто не бажають українізуватися. В документах, на сторінках газет частіше зустрічаються загрози: «вжити репресивних заходів, аж до звільнення з роботи», «злісних саботажників українізації – до кримінальної відповідальності» тощо. Поряд з цим продовжують практикуватися традиційні організаційно-пропагандистські заходи по стимулюванню українізації. Так, навесні 1930 року оголошується двомісячник українського культпоходу на підприємства і держустанови. За офіційними даними, до весни 1931 року на заводі ім. Марті він дав такі результати: відкрито 11 шкіл українознавства, збільшився тираж українських видань, влаштовано 12 вистав робітничо-селянського театру (їх відвідало 10500 працівників підприємства). Однак ці хиткі успіхи не були своєчасно закріплені і незабаром згасли. Наприклад, під час двомісячника на деяких підприємствах і установах міста були створені комісії сприяння українізації, але згодом вони самоліквідувалися [16].

Як повідомляла преса тих часів, робітнича маса прихильно ставилась до українізації. Деяка частина з них брала активну участь в національно-культурних заходах. Але нерідко вона залишалася без провідників, навіть без дійсного сприяння провідних організацій. Наприклад, коли стало відомо, що робітничі колективи п'яти цехів заводу ім. Марті бажають вивчати українську мову, то організації цих цехів не спромоглися забезпечити їх навіть викладачами [17].

Про потяг робітничих мас до української культури свідчило збільшення передплати на українські газети і журнали. На заводах ім. Марті і 61 комунара передплата на українську періодику в 1930 році зросла на суму удвічі більшу, ніж в минулому році. Зріст коштів на українську книжку. Якщо в 1929 році на цих двох підприємствах було куплено в кредит українських книжок 10% від загальної кількості, то в 1930 році – вже 60% [18]. Діяли українські драматичні гуртки і хори української пісні.

Таким чином, українізація на промислових підприємствах Миколаївщини здійснювалася надто суперечливо. З одного боку, було явно помітне небажання службовців українізуватися, що нерідко знаходило вияв в українофобії, з другого – прихильне ставлення до українізації більшості робітництва. Оскільки останні без провідників, без підтримки профспілкових і партійних організацій проявляли безпорадність, брали верх антиукраїнізаторські сили, основну масу яких складали службовці. Кінець українізації був неминучим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.р. – 99, оп.1, спр.147. – Арк. 23.
2. Красный Николаев. – 1928. – 7 червня.
3. ДАМО. – Ф. р. – 99, оп. 1, спр. 55. – Арк. 35.
4. Соболев П. Українізація на підприємствах Миколаївщини: 20-30-ті роки // Радянське Прибужжя. – 2000. – 27 червня.
5. Там само.
6. ДАМО. – Ф.р. – 99, оп. 1, спр. 345. – Арк. 25.
7. Там само. – Арк. 1.
8. Шлях індустріалізації. – 1931. – 21 лютого.
9. Червоний Миколаїв. – 1930. – 30 травня.
10. ДАМО. – Ф. р. – 99, оп. 1, спр. 313. – Арк. 12.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 4172. – Арк. 17.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166, оп. 10, спр. 336. – Арк. 17.
13. Там само. – Арк. 29.
14. Шлях індустріалізації. – 1931. – 13 вересня.
15. Там само. – 23 вересня.
16. Там само. – 13 березня.
17. Там само.
18. ДАМО. – Ф. р, оп. 1, спр. 313. – Арк. 31.

*Самойленко Н.І.
(м. Полтава)*

КОМУНА ІМ. БЛАГОЄВА В ПУБЛІКАЦІЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

В історії міжнародних зв'язків особливе місце займає діяльність заснованої болгарськими політемігрантами в селі Параскіївці (сучасна Куликівка Полтавського району) сільськогосподарської комуні ім. Д.Благоева. Ця подія була свідченням тривалих і тісних зв'язків українського і болгарського народів, що сягають своїм корінням сивої давнини. Комунарам судилося пройти нелегкий шлях випробувань разом з усім українським народом. Сучасні реалії суспільного буття потребують нового аналізу минулого. Що в його спадку є актуальним зараз? Які традиції україно-болгарських відносин варто розвивати з метою їх збагачення? Об'єктивна відповідь на зазначені питання передбачає переосмислення всього спектру двосторонніх взаємин. В цьому зв'язку і зараз є актуальним аналіз висвітлення діяль-

ності комуні ім. Д.Благодєва вітчизняними фахівцями. Її історія знайшла відображення на сторінках досліджень, як присвячених двостороннім відносинам, так і руху міжнародної солідарності з радянською державою. Вагомий внесок зробили також краєзнавці [1].

Докладно з'ясовано процес заснування комуні. До цього сюжету зверталися практично всі, хто згадував про неї. Внаслідок репресій у Болгарії, після придушення Вересневого повстання 1923 р., в СРСР була спрямована хвиля політичної еміграції. Знедолені болгари намагалися знайти притулок і порятунок у «першій в світі пролетарській державі». Зважаючи на територіальну близькість України до їх батьківщини, наявність відносно розвиненої інфраструктури, здатної забезпечити робочі місця, та наявність рідної діаспори політемігранти осідали саме в цій радянській республіці. Найбільш послідовно передумови спрямованості переселенської хвилі в Україну розкрила В.В.Павленко у 1995 р. [2]. Попередні ж публікації робили акцент на традиційних революційних зв'язках та класовій солідарності.

Частина дослідників пов'язує заснування комуні з ім'ям відомого лідера комуністичного руху в Болгарії Василя Коларова та ініціативою місцевого осередку Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) [3]. Дійсно, листування МОДР Полтавської губернії з представництвом Болгарської комуністичної партії (тісних соціалістів) (БКП) при Виконкомі Комінтерну (ВККІ) дає підґрунтя для такого висновку [4]. Але розширення кола історичних джерел дозволяє внести уточнення. Як свідчить переконливий аналіз багатого архівного матеріалу та місцевої преси, зокрема публікацій газети «Більшовик Полтавщини», поданий на сторінках книги Жук В.Н. та Кушнір М.С. [5], думка про організацію комуні виникла у болгарських політемігрантів ще на шляху до СРСР. Вони навіть створили загальну касу [6]. Безсумнівно, об'єднання в комуну було найкращим способом існування за обставин, в яких вони опинилися. Прибувши до Одеси, а потім і до Москви, вони ставлять питання про створення комуні, але вже сільськогосподарського типу. В.Коларов, який у 1922-1924 рр. був Генеральним секретарем ВККІ, надав суттєвої допомоги землякам у цій справі. Разом з іншими керівниками БКП він був присутній на зборах, присвячених організації. Проте цей надзвичайно цікавий факт не завжди згадують біографи В.Коларова [7]. Адже в історії комуні він мав принципове значення, оскільки допомагає уточнити дату її народження. Як правило, в публікаціях називається лише рік, тільки Жук В.Н. та Кушнір М.С. вказують її повністю – 14 травня 1924 р. [8].

Досі є суперечливою відповідь на питання про кількість фундаторів комуні, отже, не оприлюднено всі їх імена. Аналізуючи склад благодєвського осередку інтернаціональної праці, В.В.Павленко звертає увагу на його відмінності у порівнянні з іншими комунами. Це була «збірна команда», яка об'єдналася вже в Радянському Союзі, до того ж, колишні селяни, уча-

сники Вересневого повстання, не привезли з собою капіталу і техніку [9]. Вона поповнювалась групами болгар-емігрантів у 1926-1927 рр. і 1929-1930 рр. Перша із цих груп була винесена хвилею еміграції після організованого крайніми лівими силами БКП вибуху 16 квітня 1925 р. в соборі «Свята неділя» в Софії з метою знищення верхівки урядових і придворних кіл. Репресії змусили опонентів режиму шукати порятунку за межами країни [10]. В 1929-1930 рр. лави благоєвців поповнилися болгарами-емігрантами із США та Канади, які привезли з собою значну кількість сільськогосподарської техніки [11]. Це були члени БКП і робітничого просвітницького клубу в Детройті, котрі включилися в міжнародну кампанію допомоги СРСР [12]. Згодом до неї приєдналися і місцеві селяни. Тривалий час практично всі дослідники акцентували увагу на інтернаціональному складі комуні. За умов панування заідеологізованої схеми історичного процесу інакше і бути не могло. Адже благоєвців розглядали як класичний приклад дії принципу міжнародної пролетарської солідарності. На жаль, таке тлумачення не залишало місця для з'ясування соціально-психологічних чинників, які впливали на розвиток колективу, звертання до них було б цілком природнім, якби взята до уваги, що комуні об'єднувала людей різної етнічної приналежності, людей, які зазнали тяжких моральних випробувань внаслідок політичних переслідувань, проте не втратили життєвого оптимізму і змогли адаптуватися в іншому культурному і мовному середовищі.

Неоднаково тлумачився економічний статус благоєвського осередку колективної праці як господарської одиниці. Д.Б.Мельцер вважав його «культурно-показовим радгоспом» [13]. Монографія цього автора «Советско-болгарские отношения 1917-1935 гг.» (Минск, 1975) була однією з перших спроб праці узагальнюючого характеру з історії двосторонніх взаємин, тому не є дивним, що дослідник і не з'ясовував докладно це питання, ґрунтуючись на спостереженнях, які переважали в болгарській історіографії на той час. Вітчизняні фахівці визначають благоєвський колектив як комуні. В такому статусі вона проіснувала до 1935 р., коли була перетворена на сільськогосподарську артіль. Всі без винятку публікації наголошували на її високій економічній ефективності на тлі решти господарств подібного типу, що розпалися під тиском непу. Це пояснюється цілою низкою причин. У другій половині 70-80-х рр. на першій план дослідники висували переваги колективної праці у порівнянні з індивідуальною. Але слід врахувати значну допомогу, яку приділяли комуні центральні і місцеві органи влади, керівництво МОДРУ та БКП, шефські організації. Допомога була як моральна, так і матеріальна [14]. Комуні була задумана як зразкове господарство. В.В.Павленко називає умови, створені для неї, тепличними і вбачає в них – і небезпідставно! – фактор, що сприяв економічній ефективності комуні [15]. Отже, як господарська одиниця, комуні описана докладно. З іншого боку, культурно-просвітницька діяльність благоєвців ще не

знайшла адекватного відображення. Варто було б більше уваги приділити і долі окремих комунарів, що стали жертвою сталінського терору.

Говорячи про значення комуні, дослідники виходили, перш за все, з фактів, що ілюструють її господарські здобутки. Безсумнівно, благоєвці, як і решта болгарських політемігрантів, сприяли соціалістичній модернізації України, запровадженню нових форм організації праці, підвищували культурний рівень населення. Але соціалістичні методи господарювання душили творчу ініціативу людей. Селянин, в якого відбили почуття власника, приречений був діяти за принципом «все колгоспне, все моє», тобто «нічье». А звідси випливали недоліки, на що, до речі, вже звертали увагу дослідники і що були притаманні усім колективним господарствам, – плінність кадрів, низький рівень соціального забезпечення, неорганізованість [16]. Комуністичне керівництво України активно використовувало щирі віри болгарських політемігрантів у перемогу світового пролетаріату з метою зміцнення свого політичного режиму в країні. Але попри це комуна назавжди залишиться у літопису двосторонніх відносин символом дружби і взаєморозуміння болгарського та українського народів.

Отже, у вітчизняній історіографії об'єктивно і досить докладно висвітлені сюжети з історії комуні ім. Д.Благоєва. Об'єктивність базується на вивченні комуні як невід'ємної частини процесу соціалістичної модернізації в радянській Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельцер Д.Б. Советско-болгарские отношения. 1917-1935. – Минск, 1975; Сохань П.С. Вогонь вічної дружби. – К., 1966; Його ж. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976; Сохань П.С., Чернявський Г.Й. Інтернаціональні зв'язки Георгія Димитрова і Василя Коларова // Дорогами дружби. – К.: Софія, 1989; Дихан М.Д. Българиполітемігранти и социалистическото строителството на СССР (1925-1928 гг.) // Летопис на дружбата. Т.1. – Софія, 1969. – С.75-95; Його ж. Българиполітемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. – К., 1973; Чернявски Г., Мичев Д. Съветската общественост и революционното движение в България 1923-1944. – Софія, 1979; Жук В.Н. Перша інтернаціональна комуна на Україні // Український історичний журнал. – 1975. – №1. – С. 56-63; Решетніков Л.П. З історії сільськогосподарської комуні ім. Д.Благоєва // Вісник Харківського ун-ту. Сер. історії КПРС. – 1970. – №6. – С.49-53; Павленко В.В. Братерська допомога трудящих Радянського Союзу болгарським політичним емігрантам у 20-х – 30-х рр. // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. Вип. 2. – К., 1976. – С 172-179; Жук В. Н. Цвятко Радойнов // Зоря Полтавщини. – Полтава, 1986. – 22 лютого; Її ж. Син комуні. Про Д.І.Бутанського // Ленінським шляхом. – Полтава, 1987. – 2, 6, 13, 17,

- 20, 22, жовтня та ін.
2. Павленко В.В. Україно-болгарські взаємини. 1918-1939. – К., 1995. – С.134.
  3. Мельцер Д.Б. Вказ. праця. – С.107.
  4. Советско-болгарские отношения и связи. 1917-1944. – М., 1976. – С.211.
  5. Жук В.Н. Перша інтернаціональна комуна в Україні. – С.57; Жук В.Н., Кушнір М.С. На Шипці народжена. – Харків, 1979. – С.45-47.
  6. Жук В.Н., Кушнір М.С. Вказ. праця. – С.44.
  7. Сохань П.С., Чернявський Г.Й. Васил Коларов и Советская Украина // Украина во взаимосвязях славянских народов. – К., 1983. – С.71-87.
  8. Жук В.Н., Кушнір М.С. Вказ. праця. – С.47.
  9. Павленко В.В. Україно-болгарські взаємини. – С.134.
  10. Краткая история Болгарии. – М., 1987. – С.346; Станев Н. История на нова България. 1878-1944. – София, 1992. – С.389.
  11. Жук В.Н., Кушнір М.С. Вказ. праця. – С.54.
  12. Павленко В.В. Україно-болгарські взаємини. – С.136
  13. Мельцер Д.Б. Вказ. праця. – С.107.
  14. Дихан М. Д. Чернявський Г.Й. Болгарські політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні // Дорогами дружби. – К.: Софія, 1989. – С.76; Павленко В.В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923-1934. – К., 1977. – С.128-132; Сохань П.С. Георгій Димитров і Україна. – К., 1982. – С.49.
  15. Павленко В.В. Україно-болгарські взаємини. – С.156.
  16. Жук В.Н., Кушнір М.С. Вказ. праця. – С.51; Павленко В.В. Україно-болгарські взаємини. – С.156.

*Піддубний І.А.
(м Чернівці)*

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ РУМУНІЇ (20-30-ті роки ХХ ст.)

Перша світова війна завдала відчутної шкоди господарству Буковини, причиною чому були як ведення бойових дій, так і мобілізації до армії, виселення жителів як австрійськими, так і російськими властями, що в кінцевому результаті привело до скорочення числа робочих рук. З причин частих реквізицій скоротилося число свійської худоби, реманенту та сільсько-господарських знарядь. Постійне ведення бойових дій протягом трьох років було причиною зупинення діяльності більшості промислових підприємств. Брак сировини став причиною припинення роботи лісопилень, гуралень, цукроварень, млинів та інших підприємств.

З припиненням бойових дій в краї відновилася діяльність промислових підприємств, які представляли деревообробну, харчосмакову, металообробну, хімічну, шкіряну, текстильну галузі промисловості [13, Таблиця]. Число усіх підприємств краю на 1919 р. складало 210, проте для цього ж періоду А.Рипкану подав іншу цифру – 347. Поясненням такому розходженню, на наш погляд, може служити різна методика підрахунків діючих підприємств [4, с.203].

Моторна потужність існуючих підприємств складала 14,9 тис.к.с., а роботою на всіх 210 підприємствах були охоплені 953 службовця та 6,3 тис. робітників, причому співвідношення кваліфікованих робітників до некваліфікованих становило 1 до 2. При сумі вкладеного в підприємства капіталу 198,3 млн. лей та вартості сировини 442 млн. лей, вартість продукції, випущеної в даний період, склала 633 млн. лей [4, с. 203].

Додатковою характеристикою стану промисловості Буковини може служити розташування промислових підприємств. Станом на початок 20-х років найбільша кількість промислових підприємств зосереджувалася в Чернівецькому, Радівецькому та Кимпулузькому повітах. Серед цих підприємств найбільшу кількість становили підприємства харчосмакової промисловості, на другому місці були деревообробні підприємства, число яких протягом 1900-1922 рр. скоротилося із 154 до 108 [15, с. 70]. Більшу частину цих підприємств складали тартаки з невеликою кількістю робітників та механізмами, що приводилися в дію силою води.

В перші повосенні роки на Буковині почав зміцнювати свої позиції румунський капітал, що поступово встановив контроль над промисловістю краю. Певну роль тут відігравали акціонерні товариства, яких станом на 1920 р. на Буковині було 8, серед них 2 банки з капіталом 20 млн. лей та 6 промислових товариств з капіталом 16 млн. лей. В 1921 р. число банків зросло до 4 із ростом капіталу до 35,2 млн. лей, одночасно число промислових товариств скоротилося до 5, але капітал їхній зріс до 18,7 млн. лей [14, с.12]. За величиною капіталу банки поділялися наступним чином: в Чернівцях діяли – 1 банк з капіталом в 5 млн. лей та 2 – з капіталом 30 млн. лей; в Сучаві – 1 банк з капіталом 200 тис. лей. Для порівняння зазначимо, що загалом по Румунії на кінець 1921 р. діяло 66 банків тої ж величини, що й перший, 22 – подібні до двох наступних та 58 – ідентичних Сучавському. Акціонерні товариства, що діяли в Чернівцях, мали: одне – капітал 1,2 млн. лей, одне – 1,5 млн. лей та два – 16 млн. лей [4, с. 260-261].

До числа акціонерних товариств в деревообробній промисловості, які або відновили роботу як акціонерні товариства, або були створені як акціонерні товариства, належали «Буковина», «Фурніка», «Молідул» та «Акціонерне товариство по експлуатації лісів та лісопилен з використанням пару». В 1920 р. внаслідок об'єднання лісопилен з Фалкеу, Фюрстенгала, Руської Молдовиці та інших було створено товариство «Буковина», яке орендувало ліси Релігійного фонду Буковини. Того ж року як товариство з

обмеженою відповідальністю розпочало діяльність підприємство «Фурні-ка», яке спеціалізувалося на виробництві меблів та столярних виробів [11, Industria, с. 8-9, 13-17].

Одним із старих акціонерних товариств було згадане «Акціонерне товариство по експлуатації лісів та лісопилень з використанням пару», яке почало своє існування ще до війни і мало підприємства як у Буковині, так і в Старому королівстві (Галац). На початку 1924 р. воно злилося з товариством «Фореста Ромине», а в липні 1924 р. до нього була приєднана група «Розенберг». Фабрика товариства в Чернівцях працювала на румунському та польському лісі, забезпечуючи роботою 500 робітників [11, с. 20-22]. Близьким за розмірами до вище згаданого було товариство «Лісова промисловість Буковини. Т.А.Р. з використання лісів, промисловості і торгівлі деревом», яке мало підприємство з 600 робітниками та 30 службовцями в Красній Ілській та фабрику в Нових Неполюківцях [11, с. 32-33].

В металообробній промисловості діяло акціонерне товариство «Рустика» (фабрика сільськогосподарських машин), в продукції якої були соломорізки, віялки, маслобійки та інші види продукції, необхідної для сільського господарства та переробної промисловості. Діяла «Рустика» як товариство з обмеженою відповідальністю [11, с. 30-31].

Створювалися акціонерні товариства також в харчосмаковій галузі промисловості. Серед перших з них була цукроварня «Жучка» в Чернівцях (1920 р.), відбудову якої було здійснено при фінансуванні банку «Мармарош Бланк і Ко», що сприяло встановленню головою ради адміністрації цукроварні. Бланка. Слідом за даним підприємством акціонерними товариствами стали цукроварні «Зарожани» – в 1921 р., «Хрещатик» – в 1923 р., «Лужани» – в 1924 р. [3, с.202, 205, 207].

Фінансові заклади відігравали важливу роль у формуванні акціонерних товариств та відбудові промислових підприємств, яка була тим вагомішою, оскільки перед фінансистами стояло завдання завоювання кредитного та фінансового ринку на Буковині з витісненням австрійського та угорського капіталу. Частково цьому сприяли й рішення Паризької мирної конференції про заборону німецьким банкам мати заклади в інших країнах, що спричинило часткове витіснення німецького капіталу з Румунії [14, с. 12]. Першим з румунських банків відкрив у Чернівцях свою філію Національний банк (1919 р.). Слідом, у червні 1919 р., розпочала свою діяльність філія банку «Мармарош Бланк і Ко», яка взяла активну участь у кредитуванні зруйнованих війною підприємств, внаслідок чого банку стали належати акції таких підприємств, як Перша буковинська броварня, деревообробна фабрика «Буковина», дріжджова фабрика «Карапчів», підприємства «Механо», «Дженерала» та інших. Крім того, філія кредитувала ряд підприємств, зайнятих в деревообробній та харчосмаковій промисловості.

Діяли в краї також філії Кредитного банку (з 1920 р.), Комерційного банку (з 1921 р.), поширювали свою діяльність філії Східного, Регіональ-

ного, Іпотечного, Румунського банків та Англо-банку, які здійснювали кредитні операції на Буковині, в Бессарабії та Старому королівстві [11, *Comert si industria*, с.14-36]. Найбільші з банків стали власниками акцій більшості підприємств і вже, поряд з ними вкладали кошти у підприємства бельгійські, англійські, французькі та італійські банки. Роблячи підсумок діяльності банків, наголошуємо, що саме їхня діяльність сприяла відбудові промисловості краю, бо королівський уряд для цих цілей виділив Буковині 50 млн. лей, з яких було отримано лише десяту частину [14, с. 13].

Стан промисловості краю на середину 20-х років дещо покращився, про що свідчило збільшення числа підприємств та розвиток окремих галузей промисловості, які перед війною були представлені кількома підприємствами, зокрема, в текстильній та хімічній промисловості. Так, якщо в перші повоєнні роки в краї було лише 5 підприємств текстильної промисловості з персоналом в 135 чол., то на 1926 р. їх нараховувалося вже 26 з задіяними тут 1079 службовцями та робітниками. Вартість виробленої підприємствами продукції зростає з 7 млн. лей до 180,4 млн. лей [5, с. 217]. Число підприємств хімічної промисловості зросло за цей час з 7 до 12 [5, с.223]. Загалом, з 1919 по 1926 рр. в усій Буковині загальне число підприємств збільшилося з 210 до 295, а вартість виробленої ними продукції зростає з 633 млн. лей до 3248 млн. лей [5, с. 210-211]. Оцінюючи цей період, можна стверджувати, що промисловість краю відбудовувалася і поступово включалася у загальнорумунський ринок, що, зокрема, проявилось в зростанні числа підприємств текстильної промисловості.

Проте піднесення промисловості було тимчасовим, оскільки вже наприкінці 20-х років промисловість Румунії зазнала удару світової економічної кризи, яка завдала значних збитків промисловості краю. Так як більшість промислових підприємств була невеликою, а їх продукція була недостатньо конкурентоздатною, то вони зазнали значних збитків. Внаслідок скорочення виробництва та подорожчання вартості перевезень, в краї було закрито більшість підприємств деревообробної, текстильної та металообробної галузей промисловості. Причини такого закриття також полягали у проведенні королівським урядом протекціоністської політики стосовно підприємств Старого королівства, що зумовлювало згортання діяльності підприємств у провінції. Свою роль зіграв також штучний демпінг, що його проводили монополістичні об'єднання [17, с. 41].

Прикладом сказаному може бути досить різке скорочення числа підприємств традиційної для Буковини деревообробної промисловості. Так, якщо в 1927 р. діяло 120 фабрик з 240 пилорамами, то в 1930 р. в дії залишалося лише 80 пилорам, а згідно даних «Красной Бессарабии», в 1930 р. діяло 58 фабрик, в 1932 р. – 20. В повітах таке скорочення було ще помітнішим. Наприклад, в Радівецькому повіті із 28 фабрик в 1930 р. діяли лише сім [1, оп.1, спр.1, арк.1; оп.2, спр.35 арк.67].

Позначилася криза на підприємствах текстильної промисловості, частина яких була закрита, а частина ліквідована взагалі, що збільшило число безробітних, хоча за офіційними даними, текстильна промисловість не зазнала значного удару. Так, якщо в 1928 р. діяло 50 підприємств, то в 1931 р. їх було лише 38, а вартість виробленої продукції впала з 323,1 млн. лей до 166,1 млн. лей, що свідчить про кризу у виробництві [1, оп.1, спр.1, арк.2; 6, с.194; 7, с.182].

Харчосмакова промисловість, що була однією з провідних у краї, в роки економічної кризи була змушена скоротити виробництво через обмеження споживання, оскільки збут продукції за ціною, нижче собівартості був надто збитковим для підприємців. Наприклад, в 1929-1930 рр. сезоні цукроваріння картель «Лужани» виробив 6 300 вагонів цукру, а наступного сезону – лише 500, продовжуючи реалізовувати продукцію попереднього року. Значно зменшилися виробництво пива та спирту, скоротилося виробництво на підприємствах кондитерської, олійно-жирової, м'ясної, хлібопекарної галузей [17, с.42]. Загалом по Буковині число підприємств скоротилося з 97 (1928 р.) до 82 (1930 р.), а вартість виробленої ними продукції впала з 2 092 млн. лей до 1 076 млн. лей. Щоправда, за офіційними даними, в 1931 р. в краї діяло вже 112 підприємств, які виробляли продукції на суму 389,3 млн. лей [6, с.192-193; 7, с.176-177].

Офіційні дані не показують скорочення підприємств металообробної промисловості, і якщо в 1926 р. їх нараховувалося 20, а в 1930 р. – 22, то на 1931 р. їх число знаходилося на рівні 1926 р.. Не зменшилося число зайнятих на цих підприємствах робітників, зате скорочувалася вартість виробленої продукції, яка в 1926 р. становила 123,4 млн. лей, в 1928 р. – вже 109,6 млн. лей, а в 1931 р. впала до 63,4 млн. лей. Зниження вартості виробленої продукції свідчило про скорочення попиту на продукцію цих підприємств та відсутність можливості її реалізації [5, с.212-213; 6, с.188-189; 7, с.162-163]. Відповідні зміни відбулися в хімічній, шкіряній, електроенергетичній галузях промисловості, які також були викликані економічною кризою. Найвищої точки остання досягла в 1931-1932 рр., після чого почалося поступове пожвавлення в промисловому виробництві [17, с.44].

Пожвавлення в промисловості в загальнорумунських рамках пояснювалося О.Язьковою рядом причин, серед яких були посилення експлуатації робітників, широке фінансування окремих галузей промисловості, в тому числі за рахунок збільшення прямих та непрямих податків, підвищення цін, зниження витрат на культурні та соціальні потреби. Розпирилося також виробництво у галузях, пов'язаних з воєнним виробництвом, що посилювало позиції монополістичних об'єднань та сприяло зростанню концентрації та централізації промислового та банківського капіталу [19, с. 58-59]. Дійсно, загалом по Румунії з 1928 по 1937 р. число банків скоротилося з 1 122 до 841, тобто на чверть, тоді як їхній капітал зріс в два рази. Провідні позиції в економіці в той час займали Румунський комерційний банк, Ру-

мунський банк, Банк румунського кредиту, Італо-румунський комерційний банк та Банківське румунське товариство, частина яких перебувала під контролем Національного банку та ряду закордонних банків. Проте, на Буковині ситуація була дещо інакшою і в 1936 р. тут діяли 24 банки з капіталом понад 112 млн. лей, а в 1937 р. вже існувало 26 банків з капіталом в 115 млн. лей. За визначенням О.Язькової, в 30-і роки окрім банківської справи, поступово посилювалося втручання держави в різні галузі економічного життя, що дозволяло пгучно заохочувати ряд нових галузей промисловості, а введення митного протекціонізму обмежувало ввіз товарів з інших країн, хоча вони коштували дешевше від вироблених в Румунії [10, с. 708-709]. Різними пільгами користувалися лише підприємства, що виробляли військову продукцію, а інші підприємства перебували в скрутному становищі та нерідко банкрутували [19, с. 62].

У післякризовий період промисловість Буковини була не в кращих умовах, і підприємства відновлювали свою діяльність поступово. Якщо в 1934 р. на Буковині нараховувалося 300 підприємств, то в 1936 р. їх число складало вже 313, а вартість виробленої продукції зросла з 2170 млн. до 3476,7 млн. лей [8, с. 226-227]. Проте про значні успіхи в промисловому виробництві говорити не доводиться, наприклад, 102 підприємства харчосмакової промисловості виробили в 1934 р. продукції на 1093 млн. лей, а в 1935 р. – на 1190 млн. лей [8, с. 228-229]. В деревообробній галузі діяли в 1935 р. 106 підприємств, тобто на 16 більше, ніж в 1934 р., а вартість виробленої ними продукції зросла з 258,7 млн. лей до 316,4 млн. лей. В металообробній промисловості число підприємств скоротилося з 18 до 17, а вартість виробленої продукції, хоча й не знизилася, але зросла не дуже значно – з 139 до 141,3 млн. лей [8, с. 230-233]. Текстильна промисловість була представлена в 1934 р. – 45, а в 1935 р. – 46 підприємствами, вартість виробленої продукції яких скоротилася з 421,7 млн. до 382,4 млн. лей [8, с. 238-239].

В наступні роки кількість підприємств у вказаних вище галузях значно не змінювалася. Так, в 1937 р. діяли 103 підприємства деревообробної промисловості, а вартість виробленої ними продукції становила 508,2 млн. лей. В харчосмаковій промисловості 99 підприємств виробили продукції на 1169,4 млн. лей. В текстильній промисловості кількість підприємств скоротилася до 43, в той час як вартість виробленої продукції зросла до 493,5 млн. лей. А на 18 підприємствах металообробної галузі було вироблено продукції на 10 494 млн. лей [9, с. 462-477].

Характеризуючи стан промисловості Буковини в 1937 р., автор довідника з промисловості А.Настасі наголосив на успіхах, досягнутих після війни текстильними підприємствами, що розвивалися під впливом текстильної промисловості Трансильванії та Старого королівства [12, с.43]. В цій галузі промисловості існували акціонерні товариства «Інтекс» та «Постоверія Ромине», обидва з статутним капіталом в 10 млн. лей. До акціонерних товариств з обмеженою відповідальністю належали трикотажні фаб-

рики «Текста» та «Трикот» по виготовленню одягу. До акціонерних товариств належала фабрика каучукових виробів «Кауром», акційний капітал якого складав 10 млн. лей і де були зайняті 736 робітників [12, с.45]. Майже всі підприємства деревообробної, хімічної, металообробної, харчосмакової та текстильної галузей промисловості були невеликими, а потужність їх двигунів була малою, зокрема, як зазначав В.Курило, за час з 1925 по 1937 рр. потужність фабричних двигунів зростає на 44,6 відсотка, що відповідно було причиною низької продуктивності праці [14, с. 18].

Загалом в Румунії кінця 30-х років мав місце процес зміцнення позицій монополістичного капіталу, що відбивалося на покращенні умов існування підприємств в Старому королівстві та, частково, Трансильванії, де були зосереджені підприємства важкої промисловості [19, с. 147].

На стані румунської економіки другої половини 30-х років відобразилася економічна криза 1937-1938 рр., а також події початку Другої світової війни. Певні зміни в економіці країни відбулися в період сорокаденного правління Націонал-християнської партії, коли уряд здійснив ряд політичних та економічних реформ, зокрема, в сільському господарстві [19, с.209-210]. Вплинуло на стан промисловості проникнення до Румунії та на Буковину німецького капіталу в другій половині 30-х років. Останній взяв участь у створенні підприємств по виробництву вовняних тканин, фірм по експорту зерна та ряду дрібних підприємств з імпорту, а з 1939 р. німецький банківський капітал почав займати провідне становище в румунській економіці [18, с.34-62].

Позиції німецького капіталу посилювались після укладення 23 березня 1939 р. румуно-німецького економічного договору, за яким Румунія перетворювалася на поставника сільськогосподарської сировини та нафти, додаткові угоди з поставок нафти були укладені в травні 1940 р. [16, с.187]. Загалом німецьким капіталом фінансувалися підприємства нафтової, текстильної та хімічної галузей, до яких в краї належали трикотажні фабрики «Трикотаніс», «Цесеторіс націонал», текстильно-галантерейна та хусткова фабрики [14, с.18]. Італійський капітал мав вкладені кошти у деревообробну промисловість та нарівні з німецьким брав участь у діяльності страхових товариств [16, с.168-171]. В радянській історіографії березневий румуно-німецький договір сприймається як кабальний, проте ми приєднуємося до такої думки, приводячи, як приклад кабальності, збільшення з січня 1940 р. курсу марки з 41,5 до 50 лей. Таке зростання курсу в умовах ведення Німеччиною війни могло означати лише бажання дещо здешевіти румунський експорт до Німеччини [2, оп.2., стр.303, арк.266].

Загалом в економіці краю, з початком війни спостерігався певний застій у виробництві, викликаний певним чином переходом промислових підприємств на виробництво військової продукції. Разом з тим значна частина підприємств змушена була діяти в умовах обмеженого постачання сировиною та енергоносіїв, через що зупиняли свою роботу. Таким чином

через зовнішні обставини промисловість краю наприкінці 30-х років при-
йшла в занепад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 13. Другий міністерський директорат.
2. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 26. Королівський намісник округи Сучава.
3. Anuarul general al societăților anonime pe acțiuni din România. Anul IV. 1928-1929.- București, 1929.- 616 p.
4. Anuarul statistic al României pe anul 1922. – București, 1923. – 311 p.
5. Anuarul statistic al României pe anul 1927. – București, 1928. – 471 p.
6. Anuarul statistic al României pe anul 1929. – București, 1931. – 497 p.
7. Anuarul statistic al României pe anii 1931 și 1932. – București, 1933. – 399 p.
8. Anuarul statistic al României pe anii 1935 și 1936. – București, 1937. – 421 p.
9. Anuarul statistic al României pe anii 1937 și 1938. – București, 1939. – 713 p.
10. Anuarul statistic al României pe anii 1939 și 1940. – București, f.a. – 762 p.
11. Gronich I. Un albom al Cernăuțului. – Cernăuți: Luceafărul, 1925. – 298 p.
12. Industria din Bucovina. Indicatorul întreprinderilor industriale pe anul 1937. – Cernăuți, 1937. – 90 p.
13. Râscanu A. Bucovina din punctul de vedere industrial. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1922.
14. Курило В.М. У боротьбі за визволення. Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922-1940 роках. – Львів, 1977. – 182 с.
15. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини. – Харків, 1928. – 256 с.
16. Савин Т. Иностранный капитал в Румынии с 1859 по 1945 г. – М., 1950. – 210 с.
17. Сидор Б.Й., Ігнатенко М.Г. Економічна криза в Північній Буковині 1929-1933 рр. //Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип.7. – К., 1972. – С.41-45.
18. Шевяков А.А. Экономическая и военно-политическая агрессия германского империализма в Румынии. 1936-1941 гг. – Кишинев, 1963. – 153 с.
19. Язькова А.А. Румыния накануне Второй мировой войны. 1934-1939 гг. – М., 1963. – 295 с.

Мусієнко В.Є.
(м. Донецьк)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН КОЛГОСПІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ (В СЕР. 30-Х РОКІВ)

Дніпропетровщина середини 30-х років була регіоном, який типово відображав політику партії та уряду по відношенню до українського селянства, бо за географічним положенням регіон знаходився в центрі республіки і є кордоном між Східною Україною та рештою її земель.

В середині 30-х років уряд та компартія всіма засобами намагалися укріпити колгоспний лад на Дніпропетровщині, яка завжди славилася родючими землями та великим відсотком заможного селянства. Тому державне та республіканське керівництво в зазначений період всіма силами намагалось стримати розвиток присадибних ділянок колгоспників, які, в значній мірі, прохолодно ставилися до роботи у колгоспному виробництві. На Другому Всесоюзному з'їзді колгоспників – ударників, який проходив у Москві 11-17 лютого 1935 р., був прийнятий Примірний Статут сільгоспартілі, який обмежив розмір присадибних ділянок до 0,25-0,5 га, залежно від місцевих умов [1].

Чому уряд так боявся зміцнення приватних господарств колгоспників? Першопричиною цього факту було те, що колгоспне селянство змушене було віддавати державі надто велику частку додаткового продукту у рамках розрахувань колгоспів по планах хлібозаготівель. За таких умов економічні показники добробуту колгоспів взагалі мало позначались на добробуті кожного селянина окремо [2].

Розрахунки колгоспників регіону з державою відбувалися по такій схемі: спочатку колгоспи здавали план (при умові його виконання) державних хлібозаготівель. Потім решта того, що лишалося, розподілялася на місці. Насамперед, зерно виділялося на збільшення «неподільного фонду» господарства, який не підлягав розподілу між колгоспниками та містив у собі продуктивну та робочу худобу, виробничі будівлі, машини, реманент, багаторічні насадження, допоміжні підприємства. За його рахунок утримувалася також колгоспна адміністрація [3]. Після поповнення фонду робилися вклади у каси колгоспної взаємодопомоги, які були покликані підтримувати становище непрацездатного та найнезаможнішого контингенту колгоспників [4]. Решта продукції, що залишалася після всього, виділялася на оплату праці селян по трудових днях. У залежності від рівня заможності колгоспу відповідною була і платня. Єдиною для всіх господарств була лише тарифна сітка об'єму праці, на який нараховувався трудовень. Докладно цей процес описаний у спеціальному підрозділі праці М.А.Краєва [5].

В середині 30-х рр. законодавчим чином були закріплені позаекономічні методи примушень колгоспників у вигляді відпрацювань, натурально –

продуктової та грошової повинностей селян [6]. Так, наприклад, система обов'язкових відпрацювань втілювалася в існуванні обов'язкового річного мінімуму трудоднів. Він складав для працездатного колгоспника від 60 до 100, в залежності від району [7]. Невиконання його, до речі, тягло за собою виключення з колгоспу та позбавлення права користування присадибною ділянкою. Крім того, трудова повинність колгоспників розповсюджувалася і на інші галузі народного господарства. Так, колгоспи області, нерідко, відряджали своїх працівників, за наказом місцевого уряду, у міста – на заводи або суспільні роботи. Наприклад, протягом березня 1935 р. колгоспи, за покликанням організації «Дніпроліссосплав», відрядили 150 чоловік. Відділ роздрібного постачання заводу ДЗМО в колгоспі с. Волоське завербував також 150 чоловік, а Дніпропетровський міськкомбуд залучив 100 працівників з колгоспу с. Гречанівка [8].

Натуральні повинності колгоспників до кінця 30-х років розповсюдились майже на всі основні продукти сільськогосподарського виробництва. Спочатку, в 1933 р., обов'язкові поставки з присадибних ділянок колгоспників визначалися за нормою на 5 % нижче норми одноосібників та на 5 % вище норми колгоспів [9]. Але вже з 1934 р. повинність розраховувалася за нормами, встановленими для одноосібних господарств відповідного району [10]. Обов'язкові поставки мали силу закону та повинні були безумовно виконуватись у строго встановлений термін. Невиконання їх тягло за собою судову відповідальність. І прикладів тому чимало. Так, у Дніпропетровській області за період з 1934 по 1939 рр. таких справ було розглянуто багато сотен [11]. Хрестоматійно ситуація виглядала приблизно так: наприклад, громадянин Якушенко поскаржився у міськраду на незаконні дії Миколаївської сільради по вилученню у нього корови при факті невиконання зобов'язань по здачі державі молочної продукції у розмірі 47 л. За це був оштрафований на 94 крб. Суму не зміг внести – вилучили корову (при тому, що корова його працювала на суспільних роботах під час посівної, а по причині великих навантажень та поганого її харчування, молока майже не давала). За таких умов виконати молподаток колгоспник не зміг [12]. Заради справедливості ради необхідно зауважити, що скарга ця була задоволена, але це – скоріше виключення, ніж правило.

Грошові вилучення проводились у вигляді сільськогосподарських податків як з колгоспників, так і з решти селян. Розміри його впроваджувались місцевими органами влади. Збирання коштів відбувалося у спеціально встановлений термін. Процес мав назву «мобілізації коштів» і практикувався як одноразовий податок, так і шляхом збирання грошей на позику державі. Наприклад, з протоколу засідання президії Дніпропетровської міськради від 5 лютого 1934 р. дізнаємося про проведення чергового фінансового збору на потреби житлового та культурно – побутового будівництва міста та села. Гроші повинні були вилучатися з підпорядкованих міськраді населених пунктів та підшефних сіл. Сільрадам, зокрема, наказувалось звернути особливу увагу при забезпеченні

грошового збору на нові виявлення «куркульських» та інших «нетрудових» господарств та їх прибутків. Від них було необхідно забезпечити 100 % виконання позики, не менш 50 % запланованої суми були повинні сплатити колгоспники та одноосібники. Пільги передбачалися лише сім'ям червоноармійців та малопотужним господарствам колгоспників, де в родині були непрацездатні особи. На підкріплення проведення грошового збору міськвиконком зобов'язувався забезпечити колгоспи необхідною кількістю оперуповноважених та відповідальних осіб апарату [13]. Сьогодні вже відомо, чим оберталися проведення таких зборів на селі. Секретар Дніпропетровського облвиконкому Гаврилов у листі до Секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постипева повідомляв влітку 1935 р., що, зокрема, в с. Ново – Іванівка, яке має 2 колгоспи (ім. Леніна та ім. Маркса) відбувся факт виключення з колгоспу 28 господарств як куркульських, бо вони не виконали фінансовий податок у добовий термін, призначений місцевою владою. Щоб розрахуватися з державою, майно кількох дворів продали [14]. Гаврилов також констатував, що, традиційно, виключали дітей бунших заможних селян. Секретар облвиконкому писав: «Я вважаю, Павле Петровичу, що без жорсткого рішення ЦК з даного приводу позитивно упорядкувати цю справу неможливо, бо виключення, частіше всього, відбувалися по лінії власних рахунків, окремих доносів, дуже часто – необґрунтованих. Адже наші люди не усвідомлюють того, що в наш час виключення з колгоспу – це, по суті, «чорний квиток» людині на все життя; тягне за собою зняття з роботи дітей такого «куркуля», звільнення з лав Червоної Армії тощо. Таким чином, тисячі людей нізачо викидаються з колгоспів, накопичуються десятки тисяч господарств, які вибиті з виробництва, і тепер бродять по селу та розкладають інших проти влади» [15].

Згадує мешканка с. Личкове (Дніпропетровська область, Магдалинівський район) Г. О. Костюченко про свого батька: «Білан Олександр був «п'ятигрупник» (заможний). В 1930 р., вступаючи до колгоспу, віддав козарку, коня, бричку, плуга. Відразу призначили бригадиром. В 1931-1932 рр. у колгоспі не було кормів: стали коні дохнути. Польовод пішов під суд, а батько – за свідка. У процесі слідства сам став засудженим, бо польовод вийшов з бідняків та з – за походження – викрутився. Батька разом з іншими чоловіками гнали пішки, до Магдалинівки, з собаками... Повернувся в 1935 р., до 1937 р. був у колгоспі пастухом» [16].

За приховування джерел прибутку з колгоспників вилучало майно, а з 1939 р. за подібні провини їх вже притягували до карної відповідальності [17].

Антиколгоспні настрої селян за таких умов життя міцніли. До того ж, їх підпитувала несправедлива система розподілу, коли майже вся (а часом і вся) вироблена продукція надходила державі. Наприкінці 1934 р. секретар міськпарткому Дніпропетровська Лисов повідомляв у доповідній записці, що з 85 колгоспів Дніпропетровського району було обстежено 64 на предмет наслідків господарської діяльності. При цьому, до першої, найслабкішої групи, було віднесено 23 господарства, які протягом 1934 р. отримали

дуже слабкий врожай: з загальної посівної площі зернових та соняшника було зібрано 37 400 ц, або 2,1 ц з га. 5 колгоспів, взагалі, не змогли виконати державні обов'язкові хлібопоставки. Колгоспники тут отримали на трудовдень 440 г зерна та 140 г овочів, а в окремих господарствах видали лише по 200 – 250 г зернових та соняшників: колгосп «Запорожець» – 270 г, «Червона Армія» – 240 г, «Вільна праця» – 200 г (всі належали до Криничанської МТС). Подібна ситуація склалася і в господарствах Верховецької МТС тощо. За спостереженнями секретаря міськкому, відповідною була там і трудова дисципліна. З працездатних колгоспників 4 % взагалі, не брали участі у колгоспних роботах, 20 % виробили до 50 трудоднів за рік.

До другої, не набагато міцнішої групи колгоспів у районі, віднесено 35 господарств. В них на трудовдень видавали, в середньому, по 620 г зерна та соняшникового насіння, 740 г картоплі та овочів. Проте, і тут у деяких колгоспах селяни заробили лише по 200 – 300 г зерна («Культурник», «Марті» та ін. Божедарівської МТС) [18]. Не треба серйозних математичних розрахунків, щоб зрозуміти, яке «сите» життя у «заможному» колгоспі чекало тих людей.

Що стосується агротехнічних робіт, підготовленості колгоспів до сівби та жнив, організації праці у господарствах – то тут спостерігалось страхотливе становище. Причиною було те, що весь колгоспний реманент був спільним, а як показала практика радянського соціалізму, значить – нічийим. Це доводить типовий вислів одного з колгоспників, який юридично був співвласником колгоспного майна: «Власники! Знаємо ці побрехеньки! Нас називають власниками, щоб ми сиділи тихо, тим часом вони [керівництво. – авт.] всі справи лагодять самі» [19]. При такому відношенні колгоспника до майна та суспільної праці нічого було чекати великих результатів врожаю на ланах та фермах. Архівні документи 30-х років свідчать нам про це мовою підсумків обстежень, проведених по багатьох колгоспах Дніпропетровщини.

Держава часто, навіть, не могла розумно розпланувати та отримати від колгоспників ті повинності, які на них вже були накладені. Так, Наркомзем УРСР в березні 1935 р. констатував, що доведення державних планів до колгоспів проходило з дуже великим запізненням, договірні кампанія з селянами – не розгорнута, насінням господарства не були забезпечені, земельні ділянки – не розподілені, балансів – не складено [20]. Техніка у господарствах використовувалася менш, ніж наполовину. Трактори не працювали по причині відсутності запчастин, неуважного догляду з боку персоналу, надвитрат пального тощо [21]. В окремих господарствах не вистачало навіть найпростішого реманенту, а робоча худоба (до якої, нерідко, входили і корови), була виснажена до краю [22].

Отже, як ми бачимо, у колгоспах закріплювався перехід від традиційної ринкової системи господарювання, до якої швидко звикли селяни за роки НЕПу, до радянського методу ведення сільського господарства шля-

хом обмеження приватновласницьких ініціатив та інтересів колгоспників, посилення тиску державних податків та зобов'язань, які знесилювали і так слабенке допоміжне господарство селян. У трудовому процесі колгоспникам насаджувалась психологія «гвинтика» – слухняність та безапелювано виконання урядових та партійних директив було запорукою відносно спокійного життя селянина.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Второй Всесоюзный съезд колхозников – ударников передовых колхозов: Стенографический отчет. – М., 1935. – С. 228; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. – Т. 2: 1929-1940 гг. – М., 1967. – С. 650-652.
2. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 406.
3. Вылцан М.А. Советская деревня накануне Великой Отечественной войны. – М., 1970. – С. 37-38.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27, оп. 14, спр. 118. – Арк. 86-100 об.
5. Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР. – М., 1954. – С.610-615.
6. Бензин М.А., Димони Т.М. Крестьянство и власть в СССР в конце 1930-х – 1950-е годы // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.): Материалы международной конференции (Москва, 14-15 июня 1994 г.). – М., 1996. – С.156.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971): В 10-ти т. – Т. 5: 1931-1941. – М., 1971. – С. 403.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО). – Ф. 416, оп. 1, спр. 174. – Арк. 156-161.
9. Бензин М.А., Димони Т.М. Вказ. праця. – С. 157.
10. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938-1946 годы. – М., 1948. – С. 587-592.
11. ДАДнО. – Ф. 416, оп. 1, спр. 184, 188, 189, 193, 207 та ін.
12. Там само. – Спр. 184. – Арк. 30-31.
13. Там само. – Спр. 182. – Арк. 1-10; спр. 207. – Арк. 28-29.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 6484. – Арк.121.
15. Там само. – Арк. 122.
16. Костюченко Ганна Олександрівна, 1926 року народження, початкова освіта, с. Личкове Магдалинівського району Дніпропетровської області. Тривалість бесіди близько 1 години. Запис зроблено в травні 2000 року.
17. Важнейшие решения... – Там само. – С.137-144.
18. ДАДнО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 214. – Арк. 12-14.
19. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація та голодомор. – К., 1993. – С. 371.

20. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 15, спр. 868. – Арк. 47-49.
21. Там само. – Оп. 14, спр. 40. – Арк. 61-63.
22. ДАДнО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк. 1-4.

*Кравченко П.М.
(м. Вінниця)*

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ НА ІНДУСТРІАЛЬНИХ БУДОВАХ УКРАЇНИ (30-ті рр. ХХ ст.)

В контексті більш глибокого висвітлення історії міст і сіл радянської доби більшої уваги потребує дослідження реального стану соціально-побутової сфери на новобудовах перших п'ятирічок, що мало великий вплив на весь хід індустріалізації в Україні.

Прискорене розгортання нового будівництва, супроводжуване інтенсивною урбанізацією країни [1], вимагало вирішення комплексу проблем, які стосувались формування і розвитку суспільного побуту. Однак у 20-30-х рр. побутова інфраструктура суттєво відставала від рівня розвитку продуктивних сил внаслідок зміни пріоритетів у вирішенні завдань розвитку суспільства.

У кінці першої – на початку другої п'ятирічки у керівних колах компартії посилилось розуміння прямої залежності темпів індустріального розвитку країни від стану в сфері побуту. Ставало все більш очевидним, що для забезпечення відносно збалансованого розвитку суспільства необхідно прискорити темпи зростання добробуту трудящих, розвивати побутову інфраструктуру. На XVII конференції ВКП(б) (січень – лютий 1932 р.) ставилось завдання: «...на основі ліквідації паразитичних класових елементів і загального зростання народного доходу, цілком ідучого в розпорядження трудящих, повинно бути досягнуте більш швидке піднесення добробуту робітників та селянських мас і при цьому рішуче покращення всієї житлової та комунальної справи в СРСР» [2]. Про те ж говорилось у рішеннях XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.), який звернув увагу партійних організацій республіки на необхідність розгортання роботи в напрямку покращення робітничого постачання, комунального будівництва, благоустрою міст і робітничих селищ. «Ця робота, – відзначалось на з'їзді, – набирає виключного значення при швидкому зростанні запитів та потреб робочих мас на основі успіхів більшовицької індустріалізації» [3]. Проте у виступах делегатів та рішеннях з'їздів і конференцій не називались причини відставання розвитку побутової інфраструктури від реальних потреб. А вони, на наш погляд, були викликані перш за все тим, що високі темпи індустріалізації країни супроводжувалися перерозподілом основної маси сировини, фінансів і робочої сили на користь важкої промисловості. Це об'єктивно призводило до порушення пропорційного розвитку економіки та

побутової інфраструктури [4]. Крім цього, швидка стихійна індустріалізація викликала такий же швидкий ріст міст і робітничих селищ, притік на будови великої кількості жителів села, що при недостатньому попередньому розвитку побутової сфери спричинило погіршення умов побуту в цілому. Це вело передусім до посилення плінності робочої сили, падіння продуктивності праці, послаблення трудової дисципліни тощо. Спроба індустріального стрибка обернулася вкрай негативними соціальними наслідками.

Вже з самого початку швидкого розгортання нового будівництва житлова проблема в Україні, як і в СРСР у цілому, надзвичайно загострилась. Нестача житла взагалі являла собою хронічну проблему. Як відмітив Пленум ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р., будівництво житла знаходилося тоді, тобто до розгортання капітальних робіт у промисловості у великих масштабах, у кризовій ситуації [5]. А притік робітників на індустріальні новобудови ще більш загострив цю проблему. Особливо характерним такий стан був для років першої п'ятирічки, коли в Україні розгорнулось широке понадпланове будівництво підприємств важкої індустрії, що призвело до різкого збільшення населення міст. Так, з 1927 р. по 1931 р. кількість жителів Харкова збільшилася на 28,5 %, Дніпропетровська – на 38,5 %, Сталіно – на 83,5 %, Маріуполя – на 45 %, Кривого Рогу – на 72 % [6].

Вирішення житлового питання вимагало значних капіталовкладень. На його фінансування у 1928-1937 рр. для України було виділено загальну суму 1872,8 млн. крб. [7], проте в умовах складання й утвердження залишкового принципу фінансування соціальної сфери такої суми було недостатньо. Більше того, у умовах концентрації уваги на об'єктах важкої індустрії часто виділені кошти не освоювались. Так, за 1931 р. план по житловому будівництву в республіці за об'ємом освоєних капіталовкладень був виконаний на 61,3 % [8].

Позиція союзних партійних та господарських органів, незважаючи на численні розпорядження, що приймалися з метою вирішення проблеми житла, зводилась до максимального фінансування з центру об'єктів важкої індустрії при мінімальних вкладеннях у житлове будівництво для робітників, що їх зводили. Крім того, будівництво житла покладалось головним чином на республіканські господарські органи, для чого необхідно було знайти кошти на місці. Про це відверто заявив М.Калінін у заключному слові на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.): «Житлова проблема буде вирішуватися тут (в Україні – П.К.), а Москва буде тільки трішки допомагати, і добре, якщо вона заважати вам не буде» [9].

Слова голови ВЦВК СРСР були підтверджені на практиці всією діяльністю союзних господарських органів упродовж всього періоду розгорнутого індустріального будівництва. Так, голова ВРНГ України К.Сухомлин відмічав на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в березні 1928 р., що з союзних фондів на житлове будівництво в республіці відпускається менше грошей і засобів, ніж у минулому році, а коли в Москві

представники України поставили питання про збільшення витрат на житлове будівництво, то нічого не добились [10].

В історичній літературі радянської доби питання забезпечення житлом робітників індустріальних новобудов республіки досліджувалось мало, і на це були вагомі підстави. Показ справжнього стану речей значною мірою міг затьмарити, з офіційної точки зору, успіхи «будівників соціалізму». Тому житлово-побутові умови будівельників якщо і розглядались, то лише з точки зору досягнень [11]. Окремі успіхи, поза сумнівом, були, проте в цілому ситуація з житлом для будівельників була далекою від вирішення.

Як правило, будівництво розпочиналося без необхідної кількості житла, а в деяких випадках і при повній його відсутності. Так, Краматорський машинобудівний завод, роботи по спорудженню якого почалися у квітні 1931 р., не мав житла зовсім, і тому робітники поселялись у палатках. Роботи по житловому будівництву, які велися там украй повільно, у листопаді того року були припинені зовсім внаслідок нестачі будівельних матеріалів [12]. У вкрай важкому становищі опинилось будівництво Криворізького металургійного заводу 1931 р., що змусило керівництво республіки (Г.Петровський) та будови (Фукс, С.Бірман) звернутися за допомогою до Й.Сталіна, В.Молотова та С.Орджонікідзе. У листі говорилось про відсутність креслень і житлових будинків та гуртожитків, про те, що виділені фонди на будівництво бараків не реалізуються, а на їх побудові зайнято не більш як 200 робітників [13]. На Краммашбуді у вересні 1932 р. будівельники були забезпечені бараками на 79 % [14]. Отже, майже четверта частина працюючих на будові була змушена шукати собі житло.

Ще важчою була ситуація на Луганському паровозобудівному заводі, роботи по реконструкції якого велися з 1925 р. Там на березень 1931 р. житла, навіть землянок, не вистачало для 7-8-ми тис. робітників [15]. У таких умовах їх значна кількість змушена була покидати будови в пошуках кращих житлових умов. Таким чином, саме відсутність помешкань була однією з головних причин великої плинності робочої сили на будовах, і, в кінцевому результаті, невиконання виробничих планів.

Проблемою, що вимагала негайного вирішення, було дотримання термінів вводу нового житла. Нарада в ЦК КП(б)У в березні 1932 р. констатувала, що плани житлового будівництва на нових об'єктах індустрії постійно не виконуються. Так, по Краммашбуду з виділених на цю справу 15-ти млн. крб. було освоєно всього 3 млн., причому якість житла «абсолютно незадовільна». Причину цього бачили в концентрації всієї уваги на будівництві цехів заводу [16], що відповідало дійсності. Подібна ситуація склалась і на Криворіжбуді, де план житлового будівництва станом на серпень 1931 р. був виконаний на 18 % [17].

Навіть на «зразково-показовій» будові – Дніпровській гідроелектростанції, житлова проблема за час будівництва не була вирішена остаточно.

Так, у першому кварталі 1931 р., у зв'язку з необхідністю прискорення робіт з метою виконання плану треба було збільшити кількість робітників, проте для них не було житла. У такій ситуації Президія ВРНГ СРСР рекомендувала Комунальному відділу будови провести ущільнення робітничих бараків, тобто підселити туди відповідну кількість будівельників. При цьому, передбачаючи незадоволення, Президія зобов'язувала партійні і профспілкові організації роз'яснити робітникам необхідність таких заходів [18]. Методом ущільнення вирішували питання розміщення робітників і на інших об'єктах, наприклад, на будівництві Криворізького металургійного заводу, про що свідчить звернення до генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора з проханням дозволити міськраді Кривого Рогу підселяти будівельників у квартири жителів міста [19]. Шляхом виявлення в місті житла для новоприбулих робітників намагались вирішити житлову проблему на Луганбуді [20]. На всіх будовах практикувалось заселення новоприбулими робітниками червоних куточків [21]. Отже, виробничі проблеми вирішувались за рахунок погіршення житлових умов міського населення та згортання культурно-освітньої сфери.

Період розгорнутого індустріального будівництва характеризувався постійною нестабільністю економічної та фінансової ситуації, посиленням інфляційних процесів, що доповнювалось невмілим господарюванням державних структур. Внаслідок цього відбувалось безперервне збільшення витрат, у тому числі і на побудову житла. Крім того, документи свідчать про постійне подорожчання житлового будівництва в республіці в силу комплексу причин: низької продуктивності праці, відсутності техніки, збільшення вартості будівельних матеріалів тощо. Так, у 1927 р. ціна житлового будівництва в республіці в 2-3 рази перевищувала рівень 1914 р., і збільшення вартості продовжувалось. У 1926 р. вартість зросла на 26% у порівнянні з 1923 р. [22], а в 1931 році ціна збільшилась на 30-35 % проти встановлених лімітів [23]. Перевитрата грошей на будівництво житла внаслідок збільшення собівартості робіт була характерною і для новобудов, зокрема для Дніпробуду [24].

Серйозною проблемою була якість житла. Зауважимо, що більшість житлового фонду на будовах складали бараки – тимчасові дерев'яні помешкання, будувати які було дешевше й швидше. Проте і їх не вистачало внаслідок повільних темпів робіт. Так, на Криворіжбуді у вересні 1932 р. з 12-ти бараків були закінчені чотири, а по інших готовність до заселення складала від 25 до 75-ти відсотків [25]. На будівництві Азовсталі у квітні 1932 р. було 36 бараків, з яких 15 належали будівельній колонії, 82 будинки, розташовані по місту, та 32 гуртожитки. На одного мешканця у середньому припадало по 3,25 м² площі. Для сімейних будівельників не вистачало до 200 квартир [26]. Перспективи на покращення ситуації не було. На нараді в ЦК КП(б)У (березень 1932 р.), присвяченій розглядові перспектив

житлового і комунального будівництва, відзначалось: якщо навіть буде виконаний план житлового будівництва 1932 року в м.Маріуполі, то на одну людину там буде припадати 2,2 м² житлової площі [27]. На Дніпробуді в будівельному сезоні 1930/1931 р. передбачалось мати 45 тис. робітників, а житла було для 15-ти тис [28].

Повільно велось і будівництво постійного житла. Так, на Луганбуді у 1932 р. мало бути здано 18 будинків, проте на грудень того року в стадії завершення знаходилось 5, хоча і вони на початок 1933 р., як сказано в документі, не будуть мати води й каналізації [29]. Таким чином, переважання на будовах тимчасового, неякісного житла доповнювалось у той же час його хронічною нестачею впродовж всього періоду форсованого будівництва.

Проблема постійної нестачі житла на новобудовах доповнювалась тим, що частина його була заселена особами, які не мали до будівництва ніякого відношення. Так, вибіркове обстеження 29-ти бараків та 11-ти будинків у грудні 1931 р. на Дніпробуді виявило, що в бараках таких людей більш як 5 %, а в будинках – біля 15 % [30]. На нашу думку, внаслідок дефіциту житлової площі адміністрація гуртожитків, бараків та будинків, використовуючи свої посади, поселяла сторонніх людей до будівельників за певну винагороду.

Документи архівів свідчать про вкрай незадовільний стан житла, причинами чого були поспішність при їх зведенні, труднощі, пов'язані з нестачею необхідних матеріалів на ремонт, відношення до своїх тимчасових місць проживання самих будівельників. На Харківському Тракторобуді, наприклад, обстеження житлових приміщень у липні 1930 р. виявило протікання дахів, відсутність у вікнах скла. Двері у багатьох бараках відсутні, кругом щілини, матраци брудні, у багатьох випадках їх не було зовсім. Крім того, із 128-ми бараків на будові 78 призначались для проживання в літній час, хоч використовувались і взимку. На грудень того ж року пічне опалення на будові мали лише 65 % бараків [31]. Подібна ситуація була типовою для переважної більшості новобудов – Нікопольбуду, будівництва Азовсталі, де в бараках була відсутня підлога [32]. На деяких будовах робітників селили в зовсім непридатних для проживання людей приміщеннях, як це було на Держинбуді, де питання забезпечення житловою площею сезонників вирішили неординарно – поселили їх у корівниках [33].

Зауважимо, що самі умови перебування під одним дахом великої кількості людей створювали ситуацію, у якій ніхто не відчував себе господарем. Вчорашній селянин, який прийшов на будівництво, залишався індивідуалістом, і свідомість колективіста виховувалась у ньому вкрай повільно.

Непридатність для проживання самого житла доповнювалась, як свідчать численні документи, низкою побутових незручностей у приміщеннях – відсутністю ліжок, постільної білизни, матраців, необхідних меблів тощо. На Дніпробуді, наприклад, внаслідок відсутності ліжок і топчанів частина робітників спала прямо на підлозі. Бараки Азовсталі у 1931 р. були забез-

печені тумбочками – на 30 %, табуретками – на 15 %, шафами – на 10 %. Криворіжбуд у той же час був забезпечений постелями на 50-75 %, меблями – на 75 % [34]. Показовими в цьому відношенні є дані щодо умов проживання будівельників, які проводили реконструкцію заводу ім. Томського. На 5500 робітників (не рахуючи членів їх сімей), які проживали в 12-ти бараках, припадало 4937 матраців, 4939 наволочок, 4439 ковдр і 1711 простирادل. Останні видавались тільки в жіночих бараках та ударникам [35].

Величезний дефіцит найнеобхідніших речей породжував боротьбу за них шляхом крадіжок. Так, розкрадання матраців на Дніпробуді призвело до того, що у грудні 1931 р. їх нестача складала близько 40 тис. штук [36]. Подібні негативні явища стали закономірним наслідком прискороного формування колективістського побуту в умовах, коли на першому місці стояло завдання виконання виробничих планів. На створення для робітників пристойних житлових умов не вистачало ні матеріальних ресурсів, ні, власне, бажання адміністративного апарату. А головне – незважаючи на часті перевірки та суворі розпорядження щодо забезпечення будівельників житлом, керівництво новобудов усвідомлювало своє головне завдання – виконання виробничих планів.

Отже, внаслідок концентрації всієї уваги на виконанні виробничих планів нове будівництво виявилось практично неспроможним забезпечити робітників житлом навіть у його примітивних формах (бараки), а відсутність меблів та білизни були звичайним явищем.

Відсутність нормальних житлових умов доповнювалась майже повною відсутністю елементарних засобів гігієни, таких важливих в умовах проживання в тісних приміщеннях великої кількості людей та важких будівельних робіт. Комунальне господарство навіть великих міст у своєму розвитку робило на початку 30-х рр. лише перші кроки. Так, у Харкові протяжність каналізації складала у 1931 р. 22 % від усієї довжини вулиць міста. У Дніпропетровську каналізація була практично відсутня [37]. Така ситуація була у великих містах, а в місцях проживання будівельників справи були значно гіршими.

Будівельні роботи пов'язані з пилом та брудом, і тому на кожному об'єкті повинні були бути в достатній кількості лазні, про що говорилось у багатьох партійних, радянських і профспілкових документах, проте на практиці все було інакше. Так, на будівництві Нікопольського трубопрокатного заводу на більш як 4 тис. робітників була лише одна лазня, помитись у якій могли 200 чол. на добу, і, крім того, функціонувала вона 3 дні на тиждень. Пральня на будівництві теж була одна [38]. На будівництві Азовсталі в грудні 1931 р. (другий рік робіт) не було власної лазні та пральні, які було заплановано побудувати до травня 1932 року [39]. Не були вони збудовані й у жовтні 1932 р., внаслідок чого в бараках куби для приготування кип'ятку використовувалися для прання білизни та купання [40]. На будівництві Криворізького металургійного комбінату станом на 5 травня

1932 р. була одна лазня, здатна обслужити 300-400 чол. на добу. Робітників на будові нараховувалось 16 тис., з них жінок – 3 тис. [41].

Відсутність елементарних засобів гігієни сприяла, як свідчать документи, розповсюдженню паразитів у масових масштабах. Так, перевірка стану житлових приміщень на новобудовах у 1931 р. показала, що на більшості з них клопи та воші були звичайним явищем [42]. На Дніпробуді, як зазначено в інформації на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора (грудень 1931 р.), велика кількість паразитів у бараках змушувала будівельників спати поза межами жител [43]. Зауважимо, що мова йшла про ситуацію, що склалась посеред зими. Присутність паразитів у житлах будівельників характерна і для наступних років, що було однією з причин масових епідемічних захворювань. Таким чином, відсутність найпростіших засобів гігієни була типовим явищем у місцях проживання будівельників, і це відповідним чином впливало на формування «нового способу життя».

Отже, внаслідок свідомої політики ВКП(б), господарських органів СРСР та УСРР нове будівництво в Україні, як і в державі в цілому, виявилось практично невідповідним у щодо спроможності забезпечити робітників-будівельників навіть примітивним житлом (бараки) та мінімумом побутових зручностей у ньому. Проблема не могла бути вирішена і в процесі розгортання робіт внаслідок зосередження уваги на виконанні виробничих планів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1984. – Т.7. – С.431.
2. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – 9-е изд. – М., 1984. – Т.5. – С.153, 177.
3. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1918-1941). – К., 1976. – Т.1. – С.816.
4. Див.: Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. – М., 1984. – С. 158, 244-246.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф.1, оп.1, спр.174. – Арк.142.
6. Там само. – Оп.20, спр.5284. – Арк. 3.
7. Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. – К., 1979. – С.84.
8. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.5284. – Арк. 3.
9. Там само. – Оп.1, спр.135. – Арк. 244.
10. Там само. – Спр.282. – Арк. 241.
11. Див.: Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.). – Харків, 1968. – С.114-115; Сырцова С.М. Вказ. праця. – С.85-87.

12. ЦДАГО України. – Ф 1, оп.20, спр.4231. – Арк.23, 23 зв., 25.
- 13 Там само, арк.44.
- 14.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.806, оп.1, спр.518. – Арк. 76.
- 15.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.4231. – Арк. 67.
- 16 Там само. – Спр.5359. – Арк. 36.
- 17.Там само. – Спр.4231. – Арк. 52.
- 18.Там само. – Арк. 6.
- 19.Там само. – Арк. 51.
- 20.Там само. – Спр.5571. – Арк. 124.
- 21.Там само. – Спр.3579. – Арк.1.
- 22.Там само. – Спр.2508. – Арк. 3, 4.
- 23.Там само. – Спр.5246. – Арк. 35.
- 24.Там само. – Спр.2504. – Арк. 150.
- 25.ЦДАВО України. – Ф.806, оп.1, спр.518. – Арк. 77.
- 26.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.5593. – Арк. 92.
- 27.Там само. – Спр.5359. – Арк. 62.
- 28.Там само. – Спр.3080. – Арк.1.
- 29.Там само. – Спр.5866. – Арк. 29.
- 30.Там само. – Спр.4232. – Арк. 54.
- 31.Там само. – Спр.3579. – Арк.46, 88; спр.4247. – Арк. 58.
- 32 ЦДАВО України. – Ф.806, оп.1, спр.1954. – Арк.4; ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.5593. – Арк. 93.
- 33.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.3579. – Арк. 115.
- 34.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.4232. – Арк.54; ЦДАВО України. – Ф.342, оп. 3, спр.4490. – Арк. 10, 15, 67.
- 35.Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.7680, оп.1, спр.240. – Арк.44 зв.
- 36.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.4232. – Арк. 54.
- 37.Там само, спр.5284. – Арк. 8.
- 38.ЦДАВО України. – Ф.342, оп.3, спр.4490. – Арк. 11.
- 39.Там само. – Арк. 16.
- 40.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.5593. – Арк. 93.
- 41.ЦДАВО України. – Ф.342, оп.3, спр.4490. – Арк. 67.
- 42.Там само, спр.4490. – Арк.10, 11, 16, 18, 67, 81, 83.
- 43.ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.4232. – Арк. 54.

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН АНТИСЕЛЯНСЬКИХ АКЦІЯХ (к. 20-х – поч. 30-х років ХХ ст.)

Розгортання колективізації супроводжувалося тотальним пограбуванням селянства нацменшин в ході державних хлібозаготівель. Для проведення хлібозаготівель в національних районах були створені спеціальні комісії, які контролювали перебіг кампаній. Сам механізм доведення до господарств хлібозаготівельних планів передбачав участь у ньому сільської громадськості. Перед винесенням на обговорення землегромади, вони попередньо обговорювалися на зборах комнезаму та активу села з представників інших громадських організацій. Тільки тоді ці плани представлялися на загальний схід селян, який мав формально затвердити списки поіменних твердоздатчиків та кількість зерна, очікуваного у державних засіках.

Участь сільської громадськості у хлібозаготівлях носила тотальний характер. У Високопільському німецькому районі на Херсонщині восени 1931 року для проведення хлібозаготівельної кампанії були мобілізовані поголовно усі громадські об'єднання, включаючи МОДР та Тсоавіахім. Втім, особливої активності останні не виявляли. Районне партійне керівництво змушене було констатувати: «Не було громадської ініціативи. Масова робота від початку кампанії не була поставлена на належну висоту, внаслідок чого бідняцькі маси села брали недостатню участь в роботі по хлібозаготівлі» [1]. Для боротьби з «національно-релігійною» єдністю німецького селянства під час хлібозаготівель в Люксембургському районі в цей же період районне керівництво використовувало осередки товариства «Войовничий безвірник» [2]. Комісії сприяння хлібозаготівлям, виступаючи формально як органи самодіяльності бідняцько-середняцьких мас, мали надати громадського характеру усій кампанії. Апарат сільських представництв добровільних товариств теж фактично був перетворений в придаток державно-адміністративної системи, а самі організації чисто функціонально втрачали властиві їм ідифікаційні особливості. Так, в плані участі республіканської організації Автодору в сільськогосподарській кампанії на 1933 рік вказувалося: «Зважаючи на велике розбазарювання та розкрадання колгоспного хліба в минулому році з боку чужого елемента, що намагався підірвати міць колгоспу та розвалити його з середини, Автодор мусить організувати непримиренну боротьбу з респтками куркульні... дати більшовицьку відсіч усім, хто намагається перешкодити організаційно-господарському зміцненню колгоспів». Місцеві організації Автодору закликалися до «систематичного роз'яснення хлібного закону серед колгоспників та односібників, розгортаючи боротьбу за передчасне виконання хлібних зобов'язань перед державою». Навесні 1933 року в селах різнона-

ціональних за складом сільського населення Донецької, Дніпропетровської та Одеської областей діяли бригади, сформовані з активістів «Автодору», які встановлювали «сигнальні пости» в місцях проривів і перевіряли стан підготовки сільськогосподарської техніки до посівної кампанії [3].

За зразком робітничих, профспілкою СГЛР восени 1930 року практично в усіх районах України, включаючи і національні, створюються наймитські бригади, покликані «сприяти мобілізації громадської думки колгоспників і бідняцько-середняцьких мас і в першу чергу членів спілки на дострокове і повне виконання хлібозаготівель і на розширення соціалістичного сектора села». В Одеській окрузі було створено 40 таких бригад, в АМСРР – 42 бригади. На кінець листопада 1930 року їх зусиллями у селянства було вилучено понад 20 тис. пудів збіжжя [4]. На Дніпропетровщині за час з 1 липня 1932 по 1 квітня 1933 року силами товариства «Геть неписьменність» було споряджено 5 «червоних валок» хліба на 1 850 пудів і сформовано 77 бригад сприяння хлібозаготівлям. Такі «спецбригади» «ТГН» діяли в Мелітопільському районі, де їх силами у селянських господарствах було вилучено 25,5 центнерів хліба. В Ново-Миколаївському районі вони виявили 20 ям з зерном, яке рятували селяни від грабінницьких реквізицій [5].

В таємній доповідній записці інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 27 лютого 1929 року називалися причини негативного ставлення сільської громадськості до хлібозаготівельних заходів більшовицького режиму. Обшуки, арешти, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій по хлібозаготівлям, масове складання актів про опис майна селян за невиконання норм хлібоздачі, розповсюдження «експертних» завдань на середняцькі господарства, використання хлібозаготівель з метою розкуркулення. Усе це супроводжувалося брутальною лайкою, залякуванням зброєю, побиттям обкладених селян. Таким був стандартний і далеко не повний «джентельменський набір» заходів, які запроваджували під час хлібозаготівель спеціальні комісії в місцях проживання нацменшин [6]. Методи залучення сільських громадських об'єднань в місцях проживання нацменшин до хлібозаготівель в певній мірі ілюструє рішення, прийняте на засіданні Високопільського райпарткому 21 листопада 1931 року: «Шляхом обходу ударними бригадами з членів КНС, груп бідноти, профспілок, перевірити наявність хліба у куркульських та індивідуальних господарствах, забрати увесь хліб, а у колгоспників залишити по 20 фунтів борошна на підлітків» [7]. В Мархлевському районі, в ході хлібозаготівель в січні 1932 року були створені спецтрійки у складі уповноваженого ЦК КП(б)У, районного начальника ДПУ та секретаря райпарткому. В засіданнях трійки перманентно брали участь районний начальник міліції та прокурор, для надання безапеляційної суті будь-якому рішенню цього надзвичайного органу. Трійки діяли бузувірськими методами, абсолютно не рахуючись з реальним станом селянських господарств. Так, в с.Тернецьке трійка встано-

вила експертні завдання 60% селянських дворів, загальним об'ємом в 11 тис. пудів хліба, а той час як населення цього села було переважно бідняцьким і за попереднім планом мало здати всього 3 тис. пудів хліба. Для подолання протидії селянства, усі громадські організації були розпущені, а їх керівництво піддавалось залякуванню і переслідуванню в судовому порядку [8].

Хлібозаготівельний прес з такою силою стискав село, що його окремі верстви об'єднувалися в спротиві хлібній розверстці. Хоча плани хлібозаготівель будувалися за класовим принципом і виконувалися передусім за рахунок «куркулів», слід враховувати, що понад 80% всього товарного хліба вироблялося за межами заможних господарств. Середняки ж в середовищі селянства напменшин були здебільшого колишніми незаможниками, які зміцнили свої господарства за роки непу. Відсутність продовольства, перманентні експропріації та репресії поставили селянство на межу фізичного виживання, викликавши його загальну протидію існуючому режиму [9].

Колективізацію і хлібозаготівлі правляча компартійна верхівка використала для загальносоціального наступу на селянство під гаслом «ліквідації куркульства як класу». Ленінські рядки з листа до Л. Каменева про повернення більшовиків після закінчення непу до економічного терору проти селянства з початком масової колективізації стали дійсністю національного села [10]. При чому, терор цей далеко не завжди обмежувався економічними рамками. Ліквідація куркульства носила відверто антинаціональну спрямованість. На другій Всеукраїнській нараді працівників серед напменшин в липні 1928 року заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич вимагав «біднякові німцєві, або полякові показати конкретну боротьбу з куркулем німцем, або поляком» [11].

З кінця 20-х років радянська пропаганда посилено гіперболізувала небезпеку для соціалістичних перетворень з боку націоналістично налаштованого куркульства, вкладаючи в це поняття відверто політичний зміст. Особливо це стосувалося польського та німецького села, яке стає об'єктом постійних звинувачень у антирадянській діяльності. Новий курс викликав у середовищі певної частини організованої в КНС бідноти напменшин антизаможницькі настрої, які знаходили свій прояв в попередні роки. Так, інструктор агітпропу ЦК КП(б)У повідомляв у 1926 році, що збори бідноти в чеській колонії Миколаївка Бердичівської округи, приурочені реорганізації комнезамів, проходили дуже бурхливо. Присутні прямо заявили: «Помремо, а куркуля не допустимо до влади». Незаможники усіх, крім себе, вважають куркулями», – зауважувалося в звіті [12]. Частина селян з такими настроями брала участь у розкуркулєнні. Рознарядка по розкуркулєнню виконувалася силами місцевих організацій, що не могло не позначитися на поглибленні протистояння окремих соціальних верств, зокрема так званого «неорганізованого селянства» і членів сільських громадських об'єднань.

На листопад 1929 року у 54 польських сільрадах Волинської округи було розкуркулено 1228 господарств, з яких 520 припадало на Мархлевський район. В Коларівському районі на початок 1930 року комісією, до складу якої увійшли представники класових селянських спілок, були визначені до розкуркулення 435 селянських сімей [13]. За рішенням спільних зборів колгоспу та комнезаму в с.Кубанка цього ж району, за межі сільради в березні 1930 року було виселено 51 заможне господарство [14]. З членів КНС створювалися комісії по виявленню фактів ліквідації своїх господарств селянами, які примусово об'єднувалися в колгоспи [15].

В 1929-1930 роках, згідно інструкції бюро округових парткомітетів, в місяцях проживання нацменшин створювалися спецзагони для охорони усуспільненого майна на селі. Персональний добір складу загонів з числа комсомольців та членів класових селянських спілок покладался на районні парткомітети та уповноважених ДПУ з розрахунку 10-30 чол. на колгосп або радгосп. Озброєння та практичне інструктування забезпечував окрвідділ ДПУ [16].

Одним з напрямів ліквідації куркульства по лінії класових селянських спілок була організація страйкової боротьби наймитів у приватних господарствах, спрямованої на ліквідацію останніх та створення на їх землях радгоспів та колгоспів. В Україні такі страйки пройшли в червні-вересні 1929 року, поширившись і на територію проживання нацменшин (німців, болгар, молдаван та ін.), зокрема, на так звані поля зрошення під Одесою та землі сільськогосподарської концесії «Голландія – Україна» Молочанського району Мелітопольської округи. 7 серпня 1929 року ВУК СГЛР надіслав усім окркомітетам профспілки інструкцію «Про страйкову боротьбу в куркульських господарствах», в якій зобов'язував їх «широко використовувати страйки та бойкоти, як методи боротьби проти останнього експлуататорського класу села» [17].

Обслуговуванню завдань суцільної колективізації і супровідного їй розкуркуловання усе більше підпорядковується діяльність сільських представників технічних добровільних об'єднань. В інструктивному листі Всесоюзної ради Товариства друзів радіо від 21 лютого 1932 року, адресованому усім обласним та республіканським організаціям ТДР, вказувалося, що вони, об'єднуючи навколо себе інші громадські організації селянства, повинні сприяти боротьбі за чистоту класової лінії в колективізації, «шляхом викриття куркулів та їх агентури, висування і виховання колгоспного активу з ударників». Вся агітаційно-масова робота по лінії ТДР, – наголошувалося в листі, – мала вестися принатурено до місцевих національних умов [18].

На початку 30-х років були видані директиви, які прискорили процес розкуркулення. Тепер загроза розкуркулення нависла над будь-яким селянином, який не бажав вступати до колгоспу. Розкуркулення вело до нівелювання і без того розмитих меж між різними за майновою ознакою верствами села. Закон про куркулів, згідно, радянського законодавства, мав

зворотну силу. Під загрозою розкуркулення міг опинитися будь-який селянин, який в минулому орендував землю, або використовував найману робочу силу. Особливо багато таких селян було серед представників національних меншин – німців, болгар, греків.

Більшість членів громадських об'єднань на селі негативно поставилися до розкуркулення, вважаючи цей захід економічно недоцільним. Значна їх частина дотримувалась думки, що куркулів на селі уже нема¹. Вони розуміли, що за відсутності об'єктивного критерію визначення куркульства, кожен з них може потрапити до цього розряду. В звіті інформаційного сектору організаційно-інструктивного відділу ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель восени 1930 року відзначалося опортуністично-примиренське ставлення бідняцько-середняцької громадськості до заможної частини села. Так, в польському селі Гречани Старосинявського району Проскурівської округи не було «виявлено» жодного куркуля [19]. Горезвісна політика обмеження експлуататорських тенденцій куркульства, здійснювана владними структурами напередодні суцільної колективізації, мала результатом майже повне витіснення власників заможних господарств в галузі аграрного виробництва. Частина з них «само розкуркулилася», розділивши чи розпродавши майно, частина була змушена емігрувати. Зрештою, питома вага «куркулів» у складі селянства нацменшин до початку 30-х років не дуже відхилилася від пересічної республіканської. Так, на початку 1930 року майнове становище менонітських господарств Молочанського району, які традиційно вважалися одними з самих заможних, за офіційними, завищеними оцінками щодо куркулів було таким: 96% становили бідняцько-середняцькі господарства, і лише 4% – заможні [20].

Зрозуміло, що за таких умов розкуркулення було спрямоване проти основної маси селянства і виступало як антинаціональна політика. Камуфлювати її суть мало залучення до антикуркульських акцій представників радянської громадськості із середовища національних меншин. На відміну від політики «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства», яка принесла маломіцним верствам національного села певні господарчі вигоди, розкуркулення доби суцільної колективізації зачіпало їх інтереси так само, як і інших прошарків селянства. В результаті примусової комунізації селяни втрачали землю, реманент, робочу худобу, можливість самостійного ведення господарства. Під час експропріації заможного селян-

¹ Голова однієї з сільрад прикордонної Шепетівської округи писав в 1930 році: «Мається письмове, загальне для всіх сіл, розпорядження негайно виділити 15-20 відсотків куркулів для висилки на Сибір. Що ж я можу зробити коли маю таке бідне село, в якому нема ні одного куркуля. Коли я з цим запитанням звернувся до представників влади, то мені відповіли, що коли я не знайду 15 відсотків куркулів, то сам поїду на Сибір. Ще кожному з цих людей треба видумати і сформулювати досить тяжке обвинувачення, якого кожен з цих людей не чув і не бачив» (Місінкевич А.А. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. XX ст. – К., 1999. – С.57).

ства, яке пересічно складало не більше 1,4% від усієї селянської маси, в ході суцільної колективізації за браком експлуататорів розкуркулювали саме середняків, нерідко вчорашніх незаможників, які змогли підняти своє господарство завдяки одержаній землі та наполегливій праці. Навіть незаможне селянство, за рахунок якого здебільшого поповнювалася членська маса радянських громадських об'єднань, не сприймала абсурдної соціально-економічної політики розкуркулення. Курс на тотальне розкуркулення викликав масове незадоволення селянства нацменшин, а в ряді випадків і активну протидію. В прикордонних округах, починаючи з лютого 1930 року, відбуваються масові хвилювання. Тільки в Вінницькій, Могилівській та Тульській округах вони охопили 343 сільради [21].

Таким чином, спротив селянства, в особі його організацій, акціям тоталітарної влади знаменував повну зміну аграрно-соціальної політики компартійного режиму серед національних меншин. Упродовж десятиліття вона пройшла суперечливий шлях від ліберальних початків непу до надзвичайних методів доби примусової всеосяжної комунізації селянських господарств. Підтримка соціально близьких прошарків села привела до певної поляризації сил в селянському середовищі нацменшин, чим, зокрема, пояснюється участь сільських громадських об'єднань в таких кампаніях як колективізація і розкуркулення. Проте, вони далеко не завжди виступали сліпим знаряддям в руках більшовицької еліти, використовуючи формальну радянську демократію для опору антиселянській політиці сталінського режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.5012. – Арк.57.
2. Там само. – Спр.4659. – Арк.33.
3. Там само. – Спр.5005. – Арк.193.
4. ЦДАВО України. – Ф.587, оп.2, спр.17. – Арк.12, 14.
5. Там само. – Ф.387, оп.1, спр.581. – Арк.25.
6. ЦДАГО України. – Ф.1, спр.3013. – Арк.44.
7. Там само. – Спр.4835. – Арк.63.
8. Там само. – Спр.5252. – Арк.41-42.
9. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 80.
10. Ленін В.І. Лист до А.Б.Каменева // Повне зібр.творів. – Т.44. – С.428.
11. ЦДАВО України. – Ф.413, оп.1, спр.368. – Арк.17.
12. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.2066. – Арк.12 зв.
13. ЦДАВО України. – Ф.413, оп.1, спр.456. – Арк.71, 72.; Съветско село. – 1930. – Февруари.
14. Коллективист. – 1930. – 5 марг.
15. Миколаївський облдержархів. – Ф. Р.-687, оп.1, спр.206. – арк.10.
16. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр. 3265. – Арк.17.

17. ЦДАВО України. – Ф.2841, оп.1, спр.194. – Арк.10.
18. Там само. – Ф.791, оп.3, спр.11. – Арк.33.
19. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.3260. – Арк.26.
20. ЦДАВО України. – Ф.413, оп.1, спр.552. – Арк.52.
21. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.3184. – Арк.62.

*Ігнатуша О., Бобко Т.
(м. Запоріжжя)*

СТАН ПАРАФІЙ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (20-І Р. ХХ СТ.)

Організаційний стан релігійних громад Російської православної церкви (РПЦ) в Україні в 20-х рр. був поставлений владою в залежність від своєї сваволі. Не дивлячись на деклароване відокремлення церкви від держави, вона перебрала право визначати форми організації церковного життя, регламентувала його перебіг з часу створення громад до припинення їх існування. Парафія могла розпочати свою діяльність в складі двадцяти, а з 1925 р. – п'ятдесяти членів. У разі відсутності необхідної кількості віруючих вона мала припинити будь-які дії. Влада перешкоджала реалізації декларованого права свободи віросповідання.

Для того, щоб зареєструвати парафію, необхідно було зібрати підписи під статутом. З 1923 р. він був типовим для релігійних громад всіх віросповідань.

Згідно з статутом, релігійна громада могла влаштовувати молитовні зібрання, укладати угоди приватного характеру, пов'язані з управлінням культовим майном, отриманим за договором від місцевих органів влади. Вона мала право приймати участь у з'їздах релігійних громад і призначати служителів культу для здійснення релігійних обрядів.

Членом парафії могла стати кожна людина, якій виповнилося 18 років. Зарахування до складу проводилось відкритим голосуванням всіх членів. Вибуття відбувалось за поданням заяви або за постановою двох третин членів громади. Уповноважені члени громади могли збирати добровільні пожертвування на церковні потреби.

Релігійна громада могла припинити свою діяльність за наказом державного виконавчого органу – окрвиконкому або НКВС, за рішенням власного загального зібрання і внаслідок арешту частини членів організації.

У стандартних статутах не враховувались особливості конфесій. Статут дозволяв бути членом громади з вісімнадцяти років, хоча традиційно членом парафії вважалась людина з дня її народження. Декларувалось право призначення громадою священика, псаломщика, диякона. Проте ця прерогатива залишалась за вищими церковними органами.

Подібні втручання у внутрішні справи церкви призводили до порушення громадою положень статуту. Цим вчасно користувалась влада для її закриття.

Така ситуація пояснювалась тим, що статuti розроблялись відділом по відокремленню церкви від держави при НКВС, не рахуючись з інтересами церкви, навіть, формально – без участі її представників.

Після підписання статуту в адміністративному відділі окрвиконкому громада надсилала заяву до міжвідомчої комісії зі справ товариств і союзів. Цього вимагала інструкція НКВС і НКЮ про порядок реєстрації товариств і спілок від 28 травня 1926 р., базована на постанові ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. Типовий приклад: громада Преображенської церкви села Кінські Роздори Пологівського району Бердянського округу відіслала в 1923 р. до комісії заяву про прагнення організувати релігійне товариство. До заяви додали засвідчений статут у трьох примірниках, анкетні дані про засновників громади [1].

Одночасно з статутом, діяльність релігійної громади регламентувалась постановою Помісного Собору РПЦ 1918 р. – «Определение о православном приходе», більш відомою як «Приходской устав». В цьому документі парафія розглядається як «об'єднання православних християн, що складається з кліру і мирян, які перебувають на певній місцевості і об'єднані при храмі під керівництвом священика – настоятеля» [2].

Для вирішення справ, пов'язаних з утриманням церкви, забезпеченням причту і обранням службових осіб, передбачалось дворазове скликання парафіяльного зібрання, яке обирало виконавчий орган парафії – церковну раду. Вона мала складатися з кліриків, церковного старости або його помічника і декількох мирян. Функції керівника ради виконував священик. Отже, незважаючи на те, що Собор збільшив частку мирян в управлінні церковними справами, вирішальне слово в керівництві релігійною громадою залишив за священиками.

В реальності діяльність релігійної громади відрізнялась від декларованої «Уставом». В радянські часи релігійна громада не тільки слідувала за порядком в храмі, але була тим єдиним органом, завдяки якому в умовах антирелігійної політики більшовицької влади, віруючі могли задовольнити свої духовні потреби.

За виданим 26 жовтня 1917 р. «Декретом про землю», все майно церкви перейшло у власність держави. Це рішення було підтверджено «Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», прийнятим в Україні 22 січня 1919 р. Тільки релігійна громада отримала можливість орендувати у держави церковні будівлі.

Порівняно з чисельністю релігійних громад в містах (на 1929 р. в Катеринославській єпархії в містах – 6, в селах – 173 громади), велика кількість парафій припадала на сільську місцевість [3].

На середину 20-х рр. в межах одного району налічувалось до десяти, а в деяких районах і більше релігійних громад. Так, із звіту районних партійних комітетів Дніпропетровському окружному комітету КП(б)У дізнаємося, що на терені Карло-Марксієвського району діяло 8 громад РПЦ, Єлизавето-Кам'янського, Новомосковського, Солоненського – 10, Верхньодніпровського – 17; Григорівського району Павлоградського округу – 11 громад [4].

Миряни безпосередньо могли впливати на вирішення всіх справ, пов'язаних з діяльністю парафії, приймаючи участь в загальному зібранні членів релігійної громади. Аналіз документів релігійних громад дає підстави стверджувати, що релігійні збори відбувались два-чотири рази на рік.

Парафіальні збори проходили в складі більше 100 членів громади. Наприклад, 22 травня 1926 р. відбулись збори громади Преображенської церкви села Великомихайлівки Покровського району за участю 122 віруючих. 8 травня 1928 р. на парафіальне зібрання тієї ж громади з'їхалось 150 мирян [5].

Збори вирішували питання про приналежність громади до тієї або іншої конфесії. Миряни на загальному зібранні могли відмовитись від послуг священика. Так, віруючі церкви Святого Іллі села Наталівки Запорізького округу вирішили просити благочинного «звільнити священика Іоана з його місця в церкві через ображення віруючих». Члени парафії Преображенської церкви вищезгаданого округу постановили скоротити штат священнослужителів через відсутність коштів.

Склад виконавчого органу – церковної ради не перевищував 20 чоловік. Церковна рада проводила майже щомісячні засідання. З членів церковної ради обирались правління, яке безпосередньо піклувалось справами релігійної громади. Переважно головою правління обирався голова церковної ради. Крім того, правління складалось з заступника голови, секретаря, церковного старости, членів ревізійної комісії і декількох членів церковної ради. Однак, склад правління різних релігійних організацій був неоднаковим. З документів Миколаївської релігійної громади с.Чумаківка Томаківського району Запорізького округу дізнаємося, що правління в 1926 р. складалось лише з двох селян: голови та скарбника.

Склад виконавчих органів релігійних громад не був регламентований вищими церковними установами. Таке неспівпадання приходського уставу з реальною діяльністю може свідчити про те, що РПЦ, яка завжди відзначалася прихильністю до чітких правил, в 20-х рр. ХХ ст. знаходилась в стані дестабілізації. Неоднаковий склад правлінь може бути пояснений ситуацією, в якій опинились церковні інститути і віруючі. В умовах антирелігійної політики влади, коли всі державні органи були охоплені приголошливою атеїстичною пропагандою, а боротьба з релігією розцінювалась як боротьба за соціалізм, віруючі з невеликим бажанням брали на себе функції керівників релігійних громад. Миряни відмовлялись від керівних посад в громаді через існуючу виборчу систему, за якою регенти, церковні старости, голови релігійних організацій позбавлялись виборчих прав. По-

ложення в законі не тільки морально ображало віруючих – перетворювало їх на нерівноправних людей, але й завдавало матеріальних збитків. Всі, позбавлені виборчих прав, обкладались спеціальними податками. Це підтверджується джерелами. Так, керівництво релігійною громадою Софіївської церкви села Анастасівки Токмацького району Запорізького округу змінювалось протягом 1925-1926 рр. тричі. Подібне становище прослідковується в документах інших релігійних громад. В джерелах зустрічаються чисельні прохання керівників про звільнення з посади. В громаді Георгіївської церкви села Скельки Василівського району Запорізького округу у зв'язку з поданням заяв багатьох членів церковної ради про заміну їх іншими громадянами, загальне зібрання віруючих 19 серпня 1926 р. постановило переобрати членів ради [6].

Діяльність релігійної громади відзначалась різноманітністю. Передусім, члени правління орендували у держави молитовні будівлі і приміщення для священників. З цією метою парафією виділялись уповноважені, які укладали договір про оренду з районним виконавчим комітетом. Громада за договором виплачувала страхування будівель, податки з церковних приміщень. За результатами вивчення копторисів десяти релігійних громад можна стверджувати про непомірно високу орендну плату.

Деякі громади через неспроможність вносити плату вимушені були відмовитись від необхідних будівель. Наприклад, правління парафії Преображенської церкви села Великомихайлівка Покровського району Запорізького округу внаслідок великого податку на сторожку (близько трьохсот карбованців) опинились в 1926 р. без приміщення. Таке становище викликало обурення і невдоволення віруючих [7].

Крім того, згідно з договором, члени релігійної організації ремонтували церковні будівлі. Ремонт вимагав великих затрат, тому члени правління вимушені були проводити додаткові збори пожертвувань. Однак, влада цьому перешкоджала. В таких випадках для отримання дозволу єпархіальне управління зверталось до окружного адмінвідділу. Якщо громада не ремонтувала церковні будівлі в строк, то влада згідно з статтею 371 Адмінкодексу УСРР могла їх конфіскувати.

Прибутки громади складались з продажу свічок і добровільних пожертвувань. Здебільшого, за треби встановлювалась чітко визначена плата. Так, на засіданні церковної ради вищезгаданої парафії Преображенської церкви 15 квітня 1928 р. була визначена плата за треби: за вінчання – 4 крб. священнику і 2 крб. на користь громади, хрещення – 40 коп. священнику, молебни в церкві – 40 коп., за приватну службу, літургію – 2 крб. 50 коп. священнику і таку суму – громаді.

Відповідальність за цілісність церковної каси була покладена на казначея. Він зберігав гроші, виплачував жалування службовцям і взагалі виконував грошові операції. Всі фінансові дії реалізувались після утверджен-

ня правління. У разі необхідності швидкого вирішення фінансових справ, грошові операції проводили за згодою голови та священика.

Фінансову перевірку виконувала ревізійна комісія, яка обиралась загальним зібранням або церковною радою і складалась здебільшого з трьох-п'яти осіб.

В умовах антирелігійної політики влади, коли проводились репресії проти духовенства, правління громади забезпечувало безперервність відправлення треб. Наприклад, в селі Великомихайлівка Покровського району Запорізького округу, внаслідок арешту священика, в 1924 р. правління громади вимушене було витратити великі кошти, щоб привезти священика з сусіднього села.

Окрім внутрішньоцерковних справ, громади займались благодійницькою діяльністю. Під час голоду 1921-1922 рр. віруючі продавали церковні цінності і всіляко допомагали голодуючим. Такі акти милосердя були зафіксовані і в Катеринославській єпархії. Ще до видання постанови ВУЦВК про вилучення церковних цінностей (8 березня 1922 р.), до заклик екзарха Михаїла про допомогу голодуючим, церковна рада релігійної громади села Успенівки Бердянського повіту вирішила обміняти церковні коштовності на хліб для голодуючих. Цей приклад наслідували і віруючі села Гусарки Гуляйпільського повіту. На цьому благодійницька діяльність громад не припинилась, хоча порушувала встановлений владою порядок надання допомоги голодуючим з боку релігійної громади. Наприклад, релігійна громада Воскресенської церкви села Олександрівки Покровського району в 1924 р. допомогала бідним печеним хлібом. Григорівська релігійна громада віддала в квітні 1924 р. весь зібраний хліб сиротам і вдовам [8].

Як бачимо, релігійна громада, навіть в складних умовах існування, намагалась виконувати одну із заповідей Христа – «допомагай ближньому своєму».

Однією з характерних рис, яка відрізняла релігійні громади 20-х рр. ХХ ст. від парафій кінця ХІХ ст., була неоднозначна роль духовенства в громаді. Як вище зазначалось, згідно з парафіяльним уставом, релігійна громада повинна була діяти під керівництвом священика. Однак, головами правлінь релігійних організацій в 20-х рр. були миряни. Священики не займали керівних посад в громаді. Лише тільки в єдиній громаді міста Запоріжжя на терені Катеринославської єпархії членами правління були священики Йосиф Калина і Прохор Новіков [9]. Може скластися враження, що священик як наймана людина виконувала лише треби, зовсім не приймаючи участі у церковних справах. Проте, аналіз документів дає підстави стверджувати, що незважаючи на відсутність у виконавчих органах парафії духовенства, воно впливало на прийняття рішень і вважалось неформальним керівником громади. В релігійній громаді Успенівської церкви села Басань Бердянського округу, під час вирішення питання щодо визначення конфесійної приналежності парафії, миряни звернулись передусім до священика

Чижова. Після його виступу на загальному зібранні 19 грудня 1924 р., віруючі одногосно прийняли «греко-російське віросповідання» [10].

Про безпосереднє керівництво священиків справами громади може свідчити акт, який був укладений 13 червня 1928 р. інспектором у справах культів при Запорізькому окрадмінвідділі. В цьому документі зафіксовано, що ключі від церкви знаходяться у священика Кодимського; матеріально-грошові книги ведуться не членами ревізійної комісії, а священиком. Правління громади Миколаївської церкви міста Запоріжжя постановило в 1928 р., щоб ведення матеріальних книг знаходилося в компетенції священика Можаровського. Таким чином, незважаючи на збільшення ролі мирян в управлінні церковними справами, духовенство продовжувало неофіційно брати участь в керівництві громадою.

Що стосується інших служителів культу, то в багатьох громадах псаломщики займали посади секретарів. Це може бути пояснено, по-перше, тим, що псаломщики порівняно з селянами, були більш освіченими людьми. А саме письменні люди були необхідні для ведення канцелярської справи. По-друге, в умовах несприятливого ставлення влади до участі в справах громади священиків, псаломщики діяли як представники інтересів духовенства.

Отже, діяльність релігійних громад РПЦ на Катеринославщині в 20-х рр. ХХ ст. порівняно з початком ХХ ст. зазнала суттєвих змін. Віруючі отримали значно ширші можливості безпосередньо брати участь в управлінні церковними справами. Священики формально були усунуті від керівництва громадами. Однак, духовенство впливало на вирішення всіх справ парафії. Дії релігійної організації регламентувались не тільки вищими церковними органами, а й інструкціями антирелігійної державної влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р.316, оп.3, спр.18. – Арк.56.
2. Цыпин В. История Русской православной церкви. – М., 1994. – С.22.
3. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України. – Ф.5, оп.3, спр.1647. – Арк.15.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р.80, оп.1, спр.10. – Арк.12.
5. ДАЗО. – Ф.Р.316, оп.3, спр.147. – Арк.45, 48.
6. Там само. – Спр.145. – Арк.14.
7. Там само. – Спр.147. – Арк.4.
8. Там само. – Спр.10. – Арк.536.
9. Там само. – Спр.7. – Арк.2, 50.
10. Там само. – Спр.141. – Арк.47.

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Церковно-релігійне життя в окупованій Україні визначалося багатьма факторами. Одним з основних була політика окупаційної влади, яка спрямовувала та регламентувала релігійну діяльність. Але прагматизм нацистського керівництва у використанні релігійного чинника, як важеля впливу на підкорене населення, не зміг адекватно врахувати людський фактор у тій конкретно-історичній ситуації, що зіграло не останню роль у поразці третього рейху.

На початок Великої Вітчизняної війни Українська РСР була другої за чисельністю населення республікою Радянського Союзу. За даними перепису 1939 р. на території України проживало 30 946 218 осіб. З приєднанням областей Західної України, Північної Буковини та трьох повітів Бессарабії населення республіки збільшилося на 8809 тис. осіб. При цьому треба чітко враховувати різницю між масовою свідомістю основної частини населення, яка вже більш двадцяти років прожила при радянській владі, та населенням Західних областей, для якого більшовицький режим став лише зміною польського, але з встановленням нового, для багатьох далекого, суспільно-політичного устрою. Тому початок Великої Вітчизняної війни, поразки та відступ Червоної армії і встановлення німецького окупаційного режиму сприймалося населенням окремих частин України по-різному, що певним чином відбилося на православному русі.

Академік Ю.О.Поляков, міркуючи над питанням, що захищали радянські люди під час війни, взагалі справедливо вважає, що для більшості радянських громадян соціально-політичний устрій, який склався на початок війни уявлявся цілком легітимним. Юридично він був закріплений прийняттям Конституції та загальними виборами, психологічно – впевненістю у міцності держави, яка на той час отримала перемоги над своїми ворогами, переконаністю у справедливості поставлених цією державою цілей. Соціальні досягнення, які увійшли до побуту, – безкоштовна освіта, медичне обслуговування, практично безкоштовне житло тощо, – були наочні та переконливі. А загальний низький рівень життя пояснювався тоді просто та зрозуміло: народ здійснив у відсталій державі велику, справедливую революцію, знищив панування експлуататорів, відкинув натиск імперіалістів, перетворив країну, створив модерну індустрію. Все це вимагало великих зусиль та витрат, тим більш при «безперестанних ворожих підступах» [1]. При цьому необхідно додати, що усі незадоволені були або репресовані, або підкорились системі. Могутня про-

пагандистська машина вміло використовувала усі перелічені вище переваги та ховала недоліки, а, які сховати було неможливо, просто та дохідливо пояснювала звичайній людині їх причини, в основному зовнішнього, ворожого походження. І мабуть єдиний недолік, який не просто кидався народу у вічі, а з яким він ніяк не зміг упокоритися – це боротьба радянської влади з релігією. Перемігши релігію як суспільний інститут, радянській владі не вдалося викоренити релігійність, яка у свідомості людини мирно уживалася з придбаними якостями радянського громадянина. При цьому, розуміючи серцем богоборчу політику радянської влади як її недолік, основна маса населення не переносила його у площину конструктивної опозиції, пристосувавшись до існуючого порядку.

По-іншому сприймалася, навіть у менш жорстоких формах, анти-релігійна політика радянської влади у Західних регіонах України, де суспільство, з глибоко укоріненою конфесійною традицією та усталеною церковною організацією, вважало її за руйнацію своїх сполучних основ.

Тому відродження релігійного життя у різних регіонах України мало свої місцеві особливості за ступенем активності, формами організації, національним та політичним забарвленням.

Початок війни Радянського Союзу з Німеччиною та нацистську окупацію населення Західних областей України сприйняло як ще одну зміну влади, тим більш що націоналістично налаштовані кола вважали це благоприємним моментом створення незалежної від більшовиків Української держави.

Частина вищого православного духовенства Західних областей України одразу ж підтримала проголошення ОУНівцями 30 червня 1941 р. Української держави, оскільки вбачала в цьому єдину можливість встановлення автокефального статусу Української православної церкви. Луцький єпископ Полікарп (Сікорський), щиро вітав проголошення Української держави: «сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва проголошено самостійну Українську державу. Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній Українській державі – Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю»[2].

Учасник тих подій, історик Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) І.Власовський писав, що одразу після початку війни «з походом на Схід німецьких армій, по всій визволеній Волині відбувались «Свята Державності». Активну участь в них брала Церква. Відбувались «молебні, проповіді, хресні процесії на «Святах Державності», громадські панахиди з участю тисяч народу за тисячі жертв ... більшовицького терору по містах і селах» [3]. Але після приходу до влади німецької адміністрації, яка зосередила у своїх руках все громадянське управління, будь-яка політична діяльність була припинена, у тому числі й «свята державності». До того ж вони виявились передчасними: українська «державність» не входила до планів німецького командування. За таких

умов, на перший план виходила дозволена німцями церковно-релігійна діяльність. Активний її учасник Демід Бурко писав, що «хоч ніхто з українців не думав, що новий завойовник несе Україні повну свободу, проте кожен мав надію, що з відходом советського гнобителя настане можливе християнське життя на рідній землі й горнувся до національної праці. Першим полем для такої праці кожен вважав ділянку церковну, тим більш, що тут були ширші можливості, бо національно-державної української діяльності німці не дозволяли, а у церковно-релігійну – на початок майже не втручалися» [4].

Український дослідник О.Є.Лисенко, аналізуючи релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму, пише, що, визнаючи авторитет церкви, діячі націоналістичного руху шукали в ній опір для поширення свого впливу. Але при цьому з їх боку мала місце стійка тенденція політизації церкви, прагнення перетворити її на слухняний інструмент реалізації програмних засад ОУН [5].

Учасник тих подій Улас Самчук (український письменник, головний редактор газети «Волинь», що виходила під час окупації), спостерігаючи за розвитком релігійного руху на початку війни, на наш погляд, точно охарактеризував ситуацію, що склалася: «А як з релігійним духом? У масах він живий і діючий. Як стихійний протест проти індивідуальної несвободи, як шукання протекції і оборони у небесної сили проти гніту сил земних і як природний гін до релігійного вияву людини взагалі... Український народ протягом віків поневолення на всіх своїх територіях виробив у собі певну відпорність на кожний гніт». І тут же У.Самчук застерігав активістів як національного так і церковного руху щодо використання духовного підйому серед українського народу: «Не йти туди масово, не виявляти своїх намірів демонстративно, не відрізяти себе від загального оточення. Національно нетерпимі хотіли б більшої акції для освідомлення мас, представники церкви воліли б швидко відбудову релігійного життя, а я особисто, як колись, так і тепер волів би вирішувати ці справи не конче формально, апріорно і урядово, а більш по-людськи, ... виходячи з конкретних умов і потреб» [6].

Таким чином, церковно-релігійне життя у Західних областях одразу ж набуло чіткого політичного та національного забарвлення. Відродження Церкви невідривно пов'язувалося з заходами до «усамостійнення» Православної Церкви в Україні, «... усуваючи всяку тінь дотеперишньої залежності від Москви», – писав у «Краківських вістях» відомий адвокат Степан Баран [7]. У «Кременецькому віснику» було вміщено передову статтю під заголовком «Будуймо Рідну Церкву!», в якій автор закликав: «Доволі вже нам русифікації та колонізації в Церкві! Національна рація українського народу вимагає негайної будови української рідної церкви. Хто з о.о. [отців] духовних не розуміє, хто за цим йти не хоче, того треба випросити з рядів церковних провідників українського народу» [8]. Ініціативні

комітети з числа української інтелігенції, селян, членів ОУН, які намагались створити свою місцеву адміністрацію, стали створювати в обласних та повітових містах церковні ради, які повинні були безпосередньо займатися організацією релігійного життя. Всі церковні ради вважались тимчасовими – вони існували до проведення церковних з'їздів та скликання Всеукраїнського церковного собору. Але крах державницького руху зробив скликання такого собору неможливим. Справа організації Церкви зосередилась у руках ієрархів Західної Волині – осередку українського церковного руху, на що одразу ж вплинули їх розбіжності щодо питання юрисдикційного підпорядкування.

18 серпня 1941 р. більшість православних єпископів Волині (архієпископ Олексій (Громадський), єпископи Антоній (Марченко), Симон (Іванівський), Пантелеймон (Рудик) і Веніамін (Новицький) на Соборі в Почаївській Лаврі проголосили створення Автономної Української церкви з формальним юрисдикційним підпорядкуванням Московському Патріархатові. Екзархом України був обраний Олексій (Громадський). Прибічники автокефалії на чолі з єпископом Полкарпом (Сікорським), «зраджені своїм старшим ієрархом» (Олексієм (Громадським), на Пінському Соборі єпископів 7-10 лютого 1942 р. офіційно проголосили відновлення антимосковської Української Автокефальної Православної церкви. Варшавський митрополит Діонісій, якому німецька влада не дозволила розповсюджувати свій вплив на схід, звів Полкарпа (Сікорського) до сану архієпископа і призначив адміністратором (керуючим) Церкви на Україні.

Ми вважаємо не доцільним удаватися тут до оцінки правомочності дій однієї та другої групи духовенства, тому що визначення питання канонічності тієї чи іншої Церкви не є завданням історика. Зараз ми можемо тільки міркувати про справжні та щирі наміри тих чи інших архієреїв, але на підставі подальшого перебігу подій, можна однак стверджувати, що першочерговими цілями кожної з оформлених конфесій була розбудова власної церковної інституції, яка б могла вести боротьбу з опонентами за сфери впливу на віруючих. Одна з конфесій – Автокефальна – прагнула використовувати для досягнення цього національний чинник, друга – Автономна – розраховувала привернути до себе прибічників традиційного, далекого від політики та сепаратизму православ'я. І, як це не гірко, до уваги ніхто не брав бажання та почуття простих віруючих, які вимушені були стати перед вибором тієї чи іншої конфесії, що вже само по собі підривало в їх очах авторитет Церкви й ускладнювало подальші можливості об'єднання українського православного руху. За таких обставин, вище духовенство було певним чином відірвано від своїх парафіян, спрямовуючи основні зусилля на улаштуванням організаційних справ та посилення позицій своєї конфесії. Тому, можна вести мову про стихійність відродження православ'я у вигляді релігійної практики простих віруючих, які навіть самі знаходили себе пастирів серед колишніх священиків.

Дещо інша ситуація у відродженні релігійного руху склалася у центральних та східних областях України. Населення радянської України з початком війни опинилося у стані соціальної травми. Запеклі бої, відступ Червоної армії і наступна німецько-фашистська окупація з'явилися для населення радянської України справжніми травматичними подіями, що порушили звичний образ думки та дій, трагічно змінили життєвий світ людей, їх моделі поведінки та мислення. І чим трагічніше була ситуація, чим менш вона залежала від людини, тим сильніше була її прихильність до пошуку психологічної опори, у спробі керувати зовнішніми обставинами через ірраціональні дії, тобто за допомогою релігії.

У центральних та східних областях України після мобілізації до Червоної армії та евакуації на Схід на окупованій території у більшості залишилися люди похилого віку, жінки, діти. Саме вони стали основними носіями релігійної свідомості. Особливо жінки – матери, сестри, наречені чоловіків, які пішли на фронт. Цей фактор в основному й визначав змістовну спрямованість релігійної свідомості населення цієї частини окупованої України: національно-ідентифікаційна функція релігії, яка з'явилася актуальною для Західних регіонів, відступала тут перед нагальною в той конкретній ситуації компенсаторною її функцією. Молилися за порятунок близьких, за перемогу над ворогом та скоріше закінчення війни, шукали духовної розради. Тому вдячні проповіді про визвольну місію німецької армії і, як наслідок, можливість будівництва своєї національної церкви не могли тут мати успіху. Насправді, яка жінка буде молитися за перемогу «німецької армії-визволительки», коли її син або чоловік бореться з нею у лавах Червоної Армії, або вже загинув під час запеклих боїв?

Крім того, діячі національного руху, намагаючись розповсюдити свій вплив на східні території України та покладаючи в цьому питанні великі надії на церкву, вимушені були визнати, що їх церковна політика зустрічає тут серйозні перешкоди з боку частини православного духовенства, зорієнтованого на Московську патріархію [9]. Це пояснюється тим, що вціліле тут духовенство прагнуло до відновлення консервативного, традиційного православ'я, яке асоціювалося з єдиною, канонічно неподільною церквою, що існувала до радянської влади. Віруючим похилого віку, жінкам також були не до вподоби «революційні» нововведення автокефалістів: заміна церковно-слов'янської мови українською, світський одяг у вигляді розшитих українських сорочок, коротке волосся священників. Так, наприклад, достатньо було одного лише факту відвідування автокефальним архієпископом Никанором під час посту Київської опери, щоб відштовхнути від Церкви, яку він презентує, широкого кола парафіян [10].

Звичайно, що і суперечки між ієрархами обох конфесій, у які було втягнуто місцеве духовенство, не знаходило підтримки у віруючого населення. До того ж, наприклад, у сільських місцевостях, рядовим віруючим взагалі нічого було не відомо про розбіжності між «автономістами» та «ав-

токефалістами». Для них існувала лише одна православна Церква, і люди йшли до найближчого до них священика, щоб задовольнити свої релігійні потреби, знайти у церкві розраду.

Згодом, коли «новий» окупаційний порядок виявив своє справжнє «обличчя», а Церквам обох конфесій в умовах тотального контролю з боку окупаційної відводилась роль покірних служниць режиму, на перший план для населення виходила їх патріотична діяльність. Так, народний фольклор зберіг характерний для того часу образ «попа» зі своїх же селян, який «служил, дітей крестил, потім в партизаны ушел...» У пам'яті людей навіть збереглася молитва такого собі попа-жартівника: «- Господи помилуй, Господи помилуй, пришли эти привередники, пришли эти яйцеедники, Господи помилуй... Как были наши красные, жили люди согласные, а пришли германяки, кусаются как собаки, Господи помилуй...» [11]. Можна багато привести фактів патріотичної діяльності представників обох конфесій. Так, наприклад, Кременчуцький священик Автономної церкви допомагав бургомістру рятувати від смерті євреїв, тим що хрестив їх та давав їм християнські імена [12]. Учасники радянського партизанського руху згадують про активну допомогу їм з боку митрополита Української автокефальної церкви Олександра (Іноземцева) [13]. Полікарп (Сікорський) відважувався напряду вказувати окупаційній владі на її жорстоке обходження з населенням та радив припинити репресії проти селян [14]. Тобто, попри все, православні церкви виконали свою основну місію. Духовенство обох конфесій усвідомлювало, що доля і час покликали їх служити людям, підтримуючи їх у важких випробуваннях війни.

Православний рух в окупованій Україні, хоч і розколотий за своїм організаційним оформленням, всупереч розрахункам нацистів, став духовною опозицією «новому» порядку. У західних регіонах України він з'явився втіленням боротьби українського народу за національну справу. Для населення східних регіонів православна віра була єдиною розрадою, підтримкою, а згодом – одним з символів патріотичної боротьби проти завойовників.

Таким чином, трансцендентність релігійного і національного у церковно-релігійному житті в окупованій Україні, з одного боку зумовила його кризу, розколов православний рух на дві ворогуючі конфесії, але з другого – сприяла еволюції як загального світогляду, так і національній самосвідомості населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Поляков Ю.А. Историческая наука: люди и проблемы. – М., 1999. – С.176-177.
2. ЦДАВОВУ. – Ф.3833, оп.1, спр.66. – Арк.2.
3. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк, 1966. – Т.4. – С.200.

4. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Нью-Джерсі, 1988. – С.392.
5. Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С.35, 40.
6. Самчук У. На білому коні. Спогади / Літопис Червоної Калини. Історико-літературний часопис. – Львів, 1999. – №10-12. – С.86-87.
7. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.115. – Арк.37.
8. Див.: Маріупольська газета. 1941. – 18 листопада.
9. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.115. – Арк.36.
10. Алексеев В.И., Ставру Ф. Русская Православная Церковь на оккупированной немцами территории // Рус. возрождение. – 1982. – № 17. – С.111.
11. Партизанский акафист // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С.6.
12. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945) // Отечественные архивы. – 1995. – № 3. – С.53.
13. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах. – М., 1999. – С.47.
14. ЦДАВОВУ. – Ф.3833, оп.1, спр.90. – Арк.17.

**ПІДСЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ
В 30-Х – 90-Х РР. ХХ СТ.**

*Добров П.В., Шевченко А.Є.
(м. Донецьк)*

**ВНЕСОК СПІВРОБІТНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ УКРАЇНИ В ОХОРОНУ ТИЛУ
ДІУЧОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (1941-1942 РР.).**

Героїчна боротьба радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни одна з найяскравіших сторінок світової історії. Сьогодні, напередодні 60-ї річниці початку Великої Вітчизняної війни, ця проблема особливо актуальна.

Літератури, яка висвітлює період Великої Вітчизняної війни, надруковано не мало і, незважаючи на це, автор статті на основі архівних документів і матеріалів відображає внесок співробітників органів внутрішніх справ України в охорону тилу діючої Червоної Армії.

Рішенням уряду в країні був створений інститут фронтових і армійських керівників охорони тилу. На них покладалися такі завдання: наведення порядку у військових тилах, розвантаження основних доріг від біженців, вилучення дезертирів, очищення шляхів сполучення, а також проведення операцій для ліквідації диверсантів, регулювання підвозу й евакуації, забезпечення безперебійної роботи підприємств. Їм були підлеглі винищувальні батальйони, війська Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі НКВС) і міліція. Для організації протидії ворожому підступу у тилу радянських військ із перших же днів війни на кожному фронті були створені управління військ НКВС по охороні тилу. Начальник військ НКВС по охороні тилу фронту, крім підпорядкування Наркомату внутрішніх справ СРСР, в оперативному відношенні підкорявся також Військовій раді фронту і виконував усі його вказівки щодо організації охорони тилу. Основою військ по охороні тилу діючої Червоної Армії були прикордонні і внутрішні війська. Однак багато з цих з'єднань і частин через брак сил для боротьби з ворогом у перші місяці війни залучалися безпосередньо до участі в боях на фронті. Саме тому в охороні тилу протягом двох місяців війни використовувалася міліція і винищувальні батальйони. Вони знешкодили тисячі ворожих вивідачів, диверсантів, парашутистів, розповсюджувачів помилкових слухів і інших підсобників ворога.

Міліція Радянської України, виконуючи вимоги Директиви ВКП(б) від 29 червня 1941 року [1] і керуючись у своїй діяльності постановою СНК СРСР від 24 червня 1941 року «Про охорону підприємств і установ і створен-

ня винищувальних батальйонів» [2], а також наказом НКВС СРСР від 25 червня 1941 року [3], узяла під охорону підприємства, заснування, склади, електростанції, мости, вузли зв'язку, залізничні вузли, магазини й інші важливі об'єкти народного й оборонного значення. Так, у Чернівецькій області наради міліції взяли під посилену охорону життєво важливі об'єкти міста – електростанцію, водопровідну станцію, пошту, телеграф, Держбанк. Для боротьби з ворожими диверсантами і провокаторами було створено 15 оперативних груп міліції [4].

Відповідно наказу начальника охорони тилу Південно-Західного фронту від 3 липня 1941 року працівники міліції підсилили роботу з упорядкування руху людей і транспорту по дорогах і населених пунктах України, підвищили уважність до підступів ворогів, активізували діяльність для відновлення шосейних доріг, постів, залізничних станцій, що піддавалися частому бомбардуванню ворожою авіацією, підсилили їхню охорону й оборону, організували розчищення завалів і гасіння пожеж [3].

З перших днів війни загони міліції Молдавії і західних областей України разом із воїнами Червоної Армії з боями відступали на схід. З цих загонів міліції 25 липня 1941 року в місті Первомайську наказом по військах Південного фронту був сформований полк у складі трьох батальйонів чисельністю 1127 чоловік; він був включений до складу протидесантної бригади. Командиром полку був призначений начальник управління міліції НКВС Львівської області майор міліції М.І.Мотузка [5]. Бійці полку несли охорону важливих об'єктів: гідроелектростанції, радіостанції, нафтоскладів, м'ясокомбінату, елеватору, хлібозаводу, мостів через ріку Буг. Оперативні групи полку виконували спеціальні завдання командування в районах Одеської і Кіровоградської областей. 10 серпня 1941 року Військова Рада Південного фронту прийняла рішення утворити Окрему бригаду міліції по охороні тилу Південного фронту в складі двох полків: першого, сформованого з Молдавської міліції, другого – із працівників міліції Львівської області. Командиром бригади був призначений начальник Управління міліції Молдавської РСР П.А.Орлов [6]. Бригада виконувала функції прикриття при відході регулярних військ, боролася з дивертерством, охороняла військові об'єкти і комунікації в прифронтовій смузі, забезпечувала порядок і регулювала рух по прифронтових дорогах. Виконуючи ці задачі, бійці і командири бригади, якщо вимагала обстановка, разом із частинами Червоної Армії відбивали атаки фашистів. Так, особовий склад полку, яким командував М.І.Мотузка, непохитно обороняв село Покровське Миколаївської області, забезпечуючи частинам Червоної Армії відхід на нові оборонні рубежі [7]. При забезпеченні переправи військ через Буг північніше Миколаєва, проявили себе працівники міліції Петрищев, Бабін, Кравченко, Ткаченко й інші [7]. Активні бойові дії бригада вела в районі Сіверського Дінця знищувала парашутні десанти ворога, що закидалися фашистським командуванням у тил наших військ. За мужність в боях у перші місяці війни в числі нагороджених орденами і медалями бійці бригади міліції: Мартинов,

Шередикін, Пасохов та інші [8]. Улітку 1942 року міліцейська бригада, що діяла на Ростовському напрямку, поповнилася ще одним полком, сформованим із працівників міліції окупованих областей України [9].

5 листопада 1942 року на підставі наказу Військової Ради Південного фронту бригада міліції була переформована в дивізію військ НКВС по охороні тилу Південного фронту [5]. Це було зроблено відповідно «Положення про війська НКВС, що охороняють тил діючої Червоної Армії», прийнятого у квітні 1942 року Народними комісаріатами оборони і внутрішніх справ СРСР [10]. На підставі цього положення ці війська НКВС допомогли міліції у виявленні і вилученні шпигунської і диверсійної агентури супротивника, залишеної в тилу Червоної Армії при відході, активних підсобників окупантам, зрадників Батьківщини; вилучали зброю, що нелегально зберігалася в населення, ліквідували склади зброї, матеріально-технічні бази, залишені ворогом для роботи; боролися з дезертирством тощо.

Таким чином, представлений матеріал свідчить про те, що в екстремальних умовах війни співробітники органів внутрішніх справ України, виконуючи свої повсякденні обов'язки, змогли взяти під охорону важливі об'єкти народного і оборонного значення, тим самим забезпечили надійний тил діючій Червоній Армії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – М., 1985. – Т.7: 1938-1945. – 547 с.
2. СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945. Краткая хроника. – М., 1970. – 856 с.
3. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941-1945гг. Документы и материалы. – М., 1975. – 726 с.
4. Билас И.Г. Органы советской милиции западных областей Украинской ССР в 1939 – 1945 гг. – Львов, 1987. – 195 с.
5. История советской милиции: В 2 т. – М.: Изд-во Академия МВД СССР, 1977. – Т.2: Советская милиция в период социализма (1936-1977 гг.). – 338 с.
6. Мисочкин А.М. По дорогам фронтовым (Воспоминания об единственной милицейской дивизии, сражавшейся на фронтах Великой Отечественной войны). – Кишинев, 1975. – 182 с.
7. Из истории милиции советской Украины. – К., 1965. – 400 с.
8. Биленко С.В. Из истории советской милиции в годы Великой Отечественной войны. – М., 1967. – 79 с.
9. Милиция Украины – 70 лет : Материалы научно- практической конференции 8-10 февраля 1989 г. – К., 1989. – 115 с.
10. Некрасов В.Ф. Внутренние войска советского государства 1917-1977. – М., 1980. – 469 с.

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

Велика роль у війні Третього рейху з СРСР відводилась Україні з її величезними сировинними ресурсами, промисловим потенціалом і родючими землями. Німецьке командування намагалось в найкоротші строки захопити територію України, створивши собі цим вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР. За планом «Барбаросса» в Україну було направлено 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь». Україну передбачалось перетворити на колонію, вона мала стати «житницею третього рейху» [1].

В липні 1941 року німецькі війська окупували територію Вінницької області і поділили її на дві частини. Південні і південно-західні райони увійшли до складу Трансністрії (Задністров'я), а північні райони віднесені до рейхскомісаріату «Україна». Для контролю над населенням Вінниччини окупантами 9 серпня 1941 року була створена Вінницька обласна управа, 1 листопада – міська, а згодом – сільські управи [2]. Плани нацистів передбачали запровадження нової організації управління і нового адміністративно-територіального поділу захоплених районів. Організація органів місцевого «самоврядування» спиралась, насамперед, на колишню радянську адміністративну структуру. Кордони колишніх районів та громад були в основному збережені, оскільки це влаштовувало окупантів з адміністративної і господарської точок зору, а також тому, що населення звикло до них [3]. На захоплених територіях встановлювався «новий порядок». У плануванні економічного пограбування України бралися до уваги лише потреби армії та економіки Німеччини. Приймалися економічні плани інтенсивного використання ресурсів окупованих областей шляхом активної експлуатації господарства та широкого використання робочої сили захоплених районів.

Восени 1941 року найважливішою проблемою, яка була і залишалась весь період німецько-фашистської окупації, була сільськогосподарська кампанія. Справа в тому, що через військові події сільське господарство Вінниччини опинилося у скрутному становищі. Було знищено або евакуйовано у тилowych райони значну частину тракторів і автомобілів. В сільськогосподарських общинах залишилось 82% коней і 40% тракторів. Війна також позначилась на тваринництві, яке зберегло лише 50,5% великої рогатої худоби (ВРХ), 24,7% свиней і 57,4% овець. Через нестачу тяглової сили і перебої з паливом сільськогосподарські роботи проходили з запізненням і в неповному обсязі. Так, на жовтень 1941 року було викопано буряка 66%, а вивезено лише 17,4%, виорано озимини 6,2%. Область в середньому одержала невисокий врожай зернових культур, який дорівнював 10,6 ц з одного гектара [4]. Але попри всі ці труднощі німецьке командування зуміло на

кінець осені 1941 року заготовити і вивезти до Німеччини 75 875 ц зернових, 19970 ц олійних. Посіяно жита та пшениці на 1942 рік 109 019 га та озимого ріпаку 11004 га [5].

Згодом німецьке командування Вінниччини, врахувавши всі втрати та підбивши підсумки збору урожаю 1941 року, поставило на 1942 рік конкретні вимоги перед заступником начальника обласного сільськогосподарського управління П.М.Кравченком: компенсувати недосів озимих культур збільшенням площі посіву ярих; перевірити якість насінневого матеріалу у контрольно-насінних лабораторіях; якнайшвидше закінчити молотьбу, щоб розподілити у громадських господарствах на трудодні зерно і виконати державні зобов'язання; прийняти до уваги зменшення ВРХ та дефіцит з жирами, в 1942 році збільшити посів олійних культур, зокрема соняшника та коноплі [6]. Отже, громадські господарства зимовий період мали використати для підготовки сільськогосподарських робіт та високоякісного їх виконання.

На Вінниччині німці зберегли колгоспи, перейменувавши їх в общинні господарства. Роздача землі в приватне користування не здійснювалась, лише збільшувались до 1 га присадибні ділянки. Цю землю селяни отримували не у власність, а для користування, хоч бажання селян отримати у власність землю було досить сильним. Повідомляючи в квітні 1942 року в Берлін про ситуацію і настрої серед місцевого населення в Україні, начальник поліції безпеки і Служби безпеки зазначав, що «...селяни на Поділлі, які вже 8-10 років були у колгоспі, вважають себе ще і сьогодні власниками своєї землі, яка, як вони заявляють, не була в них експропрійована, а лише об'єднана з метою колективного господарювання» [7].

Організовував роботу общинного господарства староста. Він очолював сільську управу і відповідав за реєстрацію населення та вихід на роботу, стягнення податків та ін. Але справжнім господарем був німецький сільгоспінспектор – «пан» – як називали його селяни. Він управляв 10-15 колгоспами, визначав план посіву сільськогосподарських культур та здачі врожаю, стежив за роботою селян і карав за відмову працювати [8].

Для забезпечення проведення польових сільськогосподарських робіт відновлювались машинно-тракторні станції та майстерні. В них збирались всі покинуті під час евакуації трактори, а також отримані з Німеччини нові трактори, сільськогосподарські машини та причіпний інвентар. Так, адміністрацією Жугастрівського (Ямпільського) повіту навесні 1942 року були відновлені 4 ремонтні майстерні, по одній для кожного району. Крім цих центральних майстерень, для кожного колгоспу були відкриті невеликі металобробні майстерні, кузні, які обслуговували сільські потреби. За допомогою цих майстерень, великих і малих, навесні 1942 року було поладано 292 трактори, 4965 плугів, 47 вантажних автомобілів [9].

Для виконання сільськогосподарських робіт залучались місцеві жителі. Німецька влада під час мобілізації населення на роботи керувалась розпорядженнями рейхсміністра А. Розенберга від 5 серпня і 19 грудня

1941 року, якими передбачалась обов'язкова праця для місцевих мешканців віком від 18 до 45 років [10]. За свою роботу робітники обштинних господарств у кінці сільськогосподарських робіт отримували на трудодні зерно. Так, Мукомел Левко, працівник господарства «Нове життя» села Кацмазова Станіславчицького району за 282 трудодні отримав в 1941 році 45 кг жита, 30 кг пшениці і 75 кг ячменю [11]. Труднощі виникали з осінньо-польовими роботами через нестачу сільськогосподарських машин. Незважаючи на це, в окупованих німцями районах оброблялась майже вся придатна для сільськогосподарських робіт земля. Восени 1942 і весною 1943 року їм вдалося обробити і засіяти всі сільськогосподарські площі Вінниччини. Тільки в Жугастрівському повіті восени 1942 року було посіяно 51253 га пшениці і 12746 га жита [12]. Незайняті озимими культурами площі були засіяні вівсом, горохом, просом, гречкою. Урожай цих культур оцінювався вище середнього. Особливо добре вродили просо та гречка. Значно зросли площі тютюну, маку. Ці культури висівались майже у всіх районах області.

Урожай 1941-1942 року давав можливість окупантам видати зерно населенню авансом. Так, робітники Кацмазівської трудової общини отримали в середньому по 60 кг зернових вже в червні 1942 року [13].

Та все ж у вересні 1942 року значна частина врожаю залишалась необмолоченою і зберігалася у громадських господарствах (див. табл. 1).

Таблиця 1. Кількість необмолоченого збіжжя (у возах) у Медведівському господарстві Калинівського району Вінницької області

	пшениця	жито	ячмінь	овес	горох	гречка
Зібрано	281	1000	375	592	677	192
Обмолочено	281	960	375	332	-	-
Залишилось необмолоченим	-	40	-	260	677	192

Зміна воєнного становища Третього рейху після поразки під Сталінградом та посилення експлуатації місцевого населення похитнуло довіру селян до німецької адміністрації. За цих умов вище керівництво Німеччини врешті-решт 3 червня 1943 року видало декларацію про приватну власність селян на землю у рейхскомісаріаті «Україна». В ній було сказано, що уряд Німеччини визнає і захищає селянську земельну власність. Земля, яка за дорученням німецького управління була передана селянам під час проведення планового землевпорядкування, згідно з постановою про новий земельний лад з 15 лютого 1942 року визнавалась їх особистою власністю [14]. Але «святим» обов'язком селянства, наголошувалось у документі, і

надалі є праця на Рейх. Проте ця декларація на практиці так і не була виконана і фактично залишалась, так би мовити, паперовою декларацією. Натомість, у політиці щодо селянства Вінниччини був запроваджений суворий контроль. З наближенням військових дій місцева німецька адміністрація вдавалась до жорстокого терору у разі невиконання наказів місцевих органів влади. Було встановлено новий робочий час на польових роботах – з 6 години ранку до 8 вечора з перервою з 12 до 14 години. За невиконання цього розпорядження староста села і керівник господарства несли особисту відповідальність і могли бути општрафовані на 200 крб. [15]. Значно зменшувався заробіток селян на трудовні. Так, робітник громадського господарства «Нове життя» Антонюк Степан отримав за 7 місяців своєї роботи 55 кг жита, що було в декілька разів менше, ніж у 1941 році [16]. Надалі зароблене зерно отримувала все менша кількість селян. Місцева окупаційна влада забирала з господарств увесь урожай, залишаючи тільки посівний матеріал. Це стало однією з причин ухилиння селян від господарських робіт, тому власті силою примушували місцеве населення їх виконувати. Часто покаранням за відмову працювати було вивезення на примусові роботи до Німеччини.

На окупованій території відновлювались підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. В районах збільшувались посіви цукрового буряка та відновлювали роботу цукрові заводи. Втративши цукрову сировину у 1941 році через зупинку заводів, німецька влада у 1942 році відновила їх роботу. Об'єм виробництва цукру був не набагато меншим довоєнного. Тільки один завод «Соколівка» в період 1941-1942 року виробив 56 вагонів білого цукру. В період 1942-1943 року завод у Соколівці виробив 271 вагон білого та 11 вагонів жовтого цукру, збільшивши виробництво майже у 5 разів. Було відбудовано завод з виробництва мармеладу, варення та виноробний цех. Через великі пошкодження завод не міг працювати восени 1941 року. Влітку 1942 року він розпочав свою роботу. До Німеччини було відправлено 56 вагонів мармеладу, вагон варення. Частина вина була реалізована, а частина залишена для витримки [17]. У наступному, 1943 році, були відремонтовані і давали продукцію Корделівський, Турбівський, Ситковецький, Ллінецький, Немирівський, Степанівський та інші цукрові заводи області.

Значна частина сільськогосподарської сировини перероблялась на підприємствах міста Вінниці. Тут свою продукцію випускали м'ясокомбінат, спиртозавод, макаронна й цукеркова фабрики та інші виробництва. Вся сільськогосподарська продукція йшла на потреби армії або вивозилась до Німеччини. Так, тільки під час сільськогосподарської кампанії 1941-1942 років з одного Ямпільського повіту було вивезено 1489 вагонів пшениці, 198 вагонів жита, 776 – ячменю, 225 – вівса, 133 – проса, 143 – картоплі, 8 – гречки, 5 – гороху, 5 – пшеничного борошна [18].

Отже, в роки Великої Вітчизняної війни сільське господарство Він-

ниччини використовувалося Німеччиною для задоволення своїх продовольчих потреб. Керівництво Третього рейху прагнуло перетворити Україну у аграрно-сировинний додаток, джерело дешевої робочої сили

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М.В. 1941-1945 роки. Україна // Український історичний журнал. – 1991. – №6. – С.3.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-1311, оп 1, спр.286. – Арк.1.
3. П.Рекотов. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) // Нова політика. – 1997. – №3. – С.54.
4. Вінницькі вісті. – 1942 р. – 1 січня.
5. ДАВО. – Ф. Р-1311, оп.1, спр.11. – Арк.3.
6. Вінницькі вісті. – 1942. – 1 січня.
7. Україна в Другій світовій війні в документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Т.2. – Львів, 1998. – С 250.
8. ДАВО. – Ф. П-425, оп.2, спр.11. – Арк.2.
9. Там само. – Ф. Р-2988, оп.3, спр.375. – Арк.343.
10. А.Боляновський. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941-1944 роках // Вісник Львівського університету Серія історична. Вип.33. – Львів, 1998. – С.188.
11. ДАВО. – Ф. Р-1345, оп.1, спр.1. – Арк.97.
12. Там само. – Ф. Р-2988, оп.3, спр.375. – Арк.-342.
13. Там само. – Ф. Р-1345. – оп.3, спр.2. – Арк.98.
14. Коростишівські вісті. 1943. – 12 червня.
15. ДАВО. – Ф. Р-1345, оп.1, спр.971. – Арк.93.
16. Там само. – Оп.2, спр.3. – Арк.313.
17. ДАВО. – Ф. Р-2988, оп.3, спр.375. – Арк.343.
18. Там само.

*Олійник Ю.В.
(м. Кам'янець-Подільський)*

НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ (1941-1944 рр.)

До складу генеральної округи Волинь-Поділля із центром у м.Рівне входила територія Кам'янець-Подільської області тепер (Хмельницька). З серпня 1941 р. територія генеральної округи була передана у складі рейскомісаріату України органам цивільної адміністрації [1]. Генерал-комісар округи Шоне поділив область на дев'ять адміністративно-територіальних

одиниць, які відрізнялися від радянської системи управління. Найвищою адміністративною ланкою були гебіти, середньою-райони, а найнижчою-сільські общини. Кожна із них мала власні органи управління, які підпорядковувалися вищестоящим, і дублювали аналогічні органи у рейхскомісаріаті. Керівників гебітів призначав рейхсміністр Розенберг. Гебітскомісарами призначалися лише німці. Керівниками гебітскомісаріатів у Хмельницькій області були: Кам'янець-Подільська округа – Райндль, Дунаєвецька – Еггерс, Хмельницька – Гупто, Шепетівська – доктор Ворбс [2]. Персонал гебітів також був німецьким, окрім технічних посад. Але в деяких випадках на посаду голів відділів освіти, культури, медичного та ветеринарного призначали українців [3]. Гебітскомісаріати, як правило, склалися із таких відділів: загального, медичного, українського головного управління, статистичного, промислового, фінансового, транспортного, військового. Вони працювали виключно за вказівками польових комендантів (інші інстанції не мали права розпоряджатися ними). Польові комендатури контролювали роботу гебітів в таких питаннях: 1) бюджетні плани і штати-розписи службовців в окружних управах; 2) призначення на посади начальників відділів окружних та районних управ; 3) розпорядження окружної управи, що стосувалося інтересів німецької армії; 4) розпорядження окружної управи для районних керівників, якщо вони обмежували інтереси місцевих жителів або мали на меті змінити організаційні форми місцевої адміністрації. В усіх інших питаннях права окружної управи не обмежувалися.

Районні органи управління мали аналогічну структуру, але вона відрізнялася штатом та повноваженнями. Керівниками районів призначалися політично надійні особи, які довели свою лояльність до окупантів. Вони несли політичну відповідальність за всі підлеглі їм заклади, господарства та управління, а також відповідали за проведення каральних заходів проти партизан та підпільників. Але керівники районів не мали юридичного права підпису документів, а тому у районних відділах були відсутні печатки та штампи.

У селах сільські общини замінили сільські ради. Територія цих структур збігалася. Органи управління у сільських общинах та у волосних селах були зведені до мінімуму і склалися із волосного писаря та старости. Ці посадові особи вибиралися на сходах сіл або призначалися владою.

На хуторах та на волосних селах владу представляв один писар або староста. В таких містах, як Кам'янець-Подільський, Проскурів, Шепетівка та Ізяслав, органи управління очолював староста міської управи. Наприклад, у Кам'янці-Подільському працювали: Кибець (з липня 1941 року по травень 1942 року) та Васелевський (з травня 1942 року по травень 1943 року) [4]. Проскурівську міську управу очолював Ліщинський (з липня 1943 року по 1943 рік).

У структурі міського управління функціонували відділи: адміністративний, народної освіти, культури, охорони здоров'я, ветеринарний, земельний, дорожній, постачання і сільського господарства, які підпорядко-

увалися гебітскомісаріатові. Накопичені матеріальні ресурси міська адміністрація використовувала частково на міські потреби, а решту віддавала у гебітскомісаріат. Скажімо, Проскурівський міський фінансовий відділ, стягнувши з населення міста 1942 р. 600 тис. крб. податку для власних потреб, залишив всього 100 тис. крб. [5].

Всі інші міста області входили до структури районних управ. Характерною ознакою адміністративних органів управління області було те, що вони у липні-серпні 1941 р. були створені не цивільною адміністрацією, а місцевими активістами ОУН: І.І.Наненком, В.П.Кебцем, С.Г.Івлевим та іншими. Спочатку центральний орган управління області мав назву Обласне господарське управління під керівництвом Наненко І.І. До нього входило 13 відділів, які контролювали діяльність органів управління в районах. З вересня 1941 р. Обласне господарське управління перейменували в Обласне управління, яке функціонувало до середини жовтня 1941 р., коли до Кам'янець-Подільського прибув заступник генерального комісара і без вагань ліквідував його, а відділи передпорядкував гебітам [6].

Окупаційні органи управління у містах і селах області були спрямовані на знищення матеріальних, духовних та природних цінностей краю. У цьому їм активно допомагала значна частина місцевого населення, яка працювала у місцевих адміністраціях та переслідувала різноманітні інтереси та цілі. Таке прихильне ставлення частини місцевого населення до окупантів було несподіваним для вищих посадовців Рейху, які безпосередньо займалися питаннями Східних територій (Розенберг, Гебельс, Е.Кох). У своїх щоденниках вони, зокрема, відмічали: «Населення України настроєне антибільшовицьки і пов'язує своє майбутнє з країнами вісі» [7]. «Населення Західної України зустрічає наших вояків із квітами, хлібом та сіллю» [8]. Прихильників до окупантів вихваляли і самі українці. Так, один із них Красноградський, що проживав у Рівненській області, писав: «Більшість українців і росіян позитивно настроєні до німців і дуже раді, що німці звільнили їх від більшовиків та євреїв» [9]. Він закликав Е.Коха закріпити таку лояльність шляхом надання прихильникам окупаційного режиму роботи. Представник радянського підпілля Кошарський змушений був визнати, що навіть колишні кандидати у партію говорять: «Я за ту владу, яка дає хороше життя. Інша частина населення стверджувала, що пішла б у націоналісти, якби відчула зміни. Радянська частина населення радіє хорошим новинам із фронту. Хоча кількість цих людей зменшується пропорційно до новин із фронту. Проти окупантів виступають також куркулі, але вони також проти і радянської влади» [10].

Соціальну напругу у містах і селах області загострювали до критичної межі націоналісти, які після проголошення «Акту про незалежність» у червні 1941 р., масово ринули у всі обласні центри колишньої України. У Хмельницьку область групи націоналістів прибули в кінці липня – на початку серпня 1941 р. Зокрема, у Кам'янець-Подільський приїхала група націоналі-

стів на чолі із Козаком Е.П. Вона зайняла приміщення поліцейського управління міської управи. Вони створили свій власний статут та вивішали національну символіку [11]. Керівникам націоналістичних груп у деяких районах вдалося захопити владу у свої руки та підпорядкувати своєму управлінню старост сіл. Націоналісти відкрито агітували за незалежну Україну, негативно висловлювалися проти радянської влади, поляків та росіян. Вони в обов'язковому порядку наказували представникам влади носити нарукавні пов'язки національних кольорів, мати у кабінетах національні прапори. Деякі групи націоналістів разом із місцевим населенням допомагали окупаційній владі чинити звірство над євреями. Так, команда на чолі із Балацко, створивши комендатуру із місцевих жителів у містечку Смотрич активно допомагали знищувати євреїв цілого району [12]. Націоналістична агітація у містах і селах області дуже непокоїла цивільну адміністрацію, яка в середині жовтня 1941 р. наказала націоналістам за 24 години виселитися із області. Але такий захід не міг запобігти пробудженню національної свідомості українців. Націоналісти зуміли заагітувати частину місцевого населення та частину цивільного керівництва, налагодити доставлення агітаційної літератури. То ж не дивно, що висунуті цивільною владою на адміністративні посади особи були активними націоналістами. Так, у Кам'янець-Подільському гебіті, районних відділах та міській управі націоналістами були Корбутяк (головний редактор газети «Подільнянин»), О. Івлєв (інструктор відділу освіти при гебітському комісаріаті), І.Кибець (бургомістр Кам'янця-Подільського), Г.С.Ксеножок (директор банку), С.П.Левчик (завідуючий агрономічним відділом у Кам'янець-Подільському гебіті), М. Бондаренко (директор інституту народної освіти). У Проскурівському гебіті, районних відділах та у міській управі до ОУН належали: Г.В.Ліщинський (бургомістр міста), Е.С.Лібацький (старшина Проскурівської районної управи), А.Ф.Паньков (старший бюджетний інспектор м.Проскурів) [13]. У Дунаєвецькому гебіті, районних органах управління до кола цих людей належали: Саніцький (голова просвіти), Малишевський (завідуючий окружним відділом освіти), Чарковський (агроном Дунаєвецького районного відділу), Левицький (благочинний Дунаєвецького району).

Націоналістичні осередки у гебітах частково нейтралізували нацистську ідеологію, сприяли розвитку національної культури. Але такі плани відверто суперечили окупаційній програмі. Тому у середині 1942 р. фашисти провели масові арешти та розстріли представників «Просвіти» та осередку ОУН. Так, у Кам'янці-Подільському гебіті було знищено 120, а у Дунаєвецькому – 60 осіб [14].

На політичне життя населення краю в період окупації впливали і підпільні організації та партизанські загони, які проводили значну пропаганду. Вона, за свідченням самих окупантів, давала позитивні результати. Але на початковому етапі боротьби з окупантами підпільні і партизанські органи управління, часто через відсутність досвіду та непрофесіоналізм, під-

ставляли цивільне населення під окупаційний терор. Та, у кінці 1942 р. за наказом першого секретаря підпільного обкому партії Лаврова було розпочато підготовку до збройного повстання в межах області. Правда, пізніше, у 1943 р. його було відмінено. У подальших діях партизанів прослідковується більш виважений підхід до розробки планів нападу на ворожі комунікації з урахуванням жертв з боку місцевого населення. Командир партизанського з'єднання Одуха у «Звіті про діяльність партизанське з'єднання» писав: «Під час нічних рейдів по складах ворога, які були розташовані у селах, ми враховували відповідальність місцевого населення за знищення німецьких солдатів. Тому ми, як правило, під час нападів, де це було можливо, зв'язували охорону, а старост сіл заставляли допомагати нам у виграші продуктів» [15]. У соціальній структурі населення області певну частину займали особи, які служили у цивільних адміністраціях та в поліцейських підрозділах. Кількість цих осіб змінювалась в залежності від обставин та подій на фронті. За статистичними даними адміністрації рейхскомісаріату «Україна», вичікувальну позицію займало 85-90 %, вороже настроєних елементів було 10 %, це в основному євреї та більшовики [16]. Перед кожною адміністрацією було поставлено завдання залучити на свій бік противників режиму або нейтралізувати їх, щоб позбутися негативного впливу на тих, хто співпрацює з окупантами. Особи, які служили в цивільних адміністраціях, були безпосередніми виконавцями плану економічного та культурного пограбування краю. Керівникам відділів, які забезпечували успішне виконання планів по збору податків та вивезення продукції, виносили подяки, вручали іменні портрети Гітлера, нагороджували медалями та екскурсіями до Німеччини. У середині 1942 р. Гітлер запровадив орденські відзнаки «Для заслужених народів Сходу» двох класів, різних ступенів. Наприклад, до ордену першого класу додавалася грошова премія та наділ землі у власність. На Хмельниччині, як свідчать розсекречені архівні документи, практикувалось нагородження бронзовими медалями. Їх отримали: Е.О.Лібацький (старшина Проскурівського району), З.Я.Кислюкий (завідуючий господарською управою Кам'янець-Подільського району). Іменний портрет Гітлера було вручено: М.А.Заліському (директору Кам'янець-Подільської електростанції).

На окупованій території гітлерівці відновили роботу лише тих підприємств, які забезпечували сировиною та продукцією Вермахт та Німеччину. Фабрики та заводи під воєнні замовлення отримували необхідні сировину та матеріали. Проводячи політику економічного пограбування, окупанти заохочували селян земельною реформою. З перших днів окупації була залишена колгоспна система, оскільки вона давала змогу контролювати сільськогосподарські поставки. З весни 1942 р. планувалося реформувати колгоспи на таких принципах: 1) у тих господарствах, де не залишилося сільськогосподарського інвентарю, розпакування землі не проводилося, а їх називали «громадськими дворами» і передавали до них також тваринницькі

ферми; 2) хліборобська спілка утворювалася із колишнього колгоспу у тому випадку, коли селяни виконували всі податки. Землю для ведення одноосібного господарства селяни отримували у смугах, які відповідно до сівозміни, знаходилися у кількох місцях громадської землі; 3) одноосібні селянські господарства утворювалися тільки у тих випадках, коли доводилася спроможність селян до ведення господарства; 4) присадибні ділянки землі збільшувалися удвічі за рахунок земель, розташованих поблизу; 5) жінки, які мають дітей до шести років, звільняються за їх бажанням від сільськогосподарських робіт в громадських господарствах.

За реформування колгоспів у гебткомісаріатах та районах відповідали земельні відділи. У 1942-1943 рр. у Кам'янець-Подільському гебті було проведено реформування 80, а у Дунаєвському гебті – 40 колгоспів [17]. Цей процес проходив у господарствах всієї області. Безпосередньо, сільськогосподарську політику у селах проводили старости сіл, голови громадських господарств та бригадири бригад. Саме за їх сприянням відбувалося масове пограбування сіл. Наприклад, із сіл Маків, Шатава, Блишпанівка та Михайлівка Дунаєвського району було вивезено 71000 ц хліба, 757 ц м'яса, 2500 гол. птиці, 86000 тис. яєць. Загалом по області фашисти вивезли 686,6 тис. голів птиці, 140,4 тис. тонн хліба, 1987 тис. коней, 235,4 тис. свиней.

У промисловості окупанти старалися відновити роботу меблевих фабрик, підприємств легкої промисловості, штампувально-ливарних заводів та кустарну промисловість. Вже на 18 жовтня 1941 р. Проскурівська трикотажно-ткацька фабрика реалізувала свою продукцію на суму 20 тис. крб. Це підприємство очолював Турковський. Підприємство на замовлення німецької армії виготовляло нижню білизну, носки та валянки. З 1941 р. по 1944 р. тут виготовили 20 тис. валянок, 40 тис. т трикотажної теплої одяжі [18]. Проскурівський машинний завод частково відновив роботу цехів, де працювали 170 робітників, побудував власну електростанцію та на 10 листопада 1941 р. виготовив продукції на суму 42770 крб. Значне місце у промисловості області посідала переробна промисловість: цукрові заводи, млини та молочні заводи. У області в роки окупації було створено масло-молочне об'єднання, в яке входило 18 заводів. Лише протягом 1942 р. воно поставило німецькій армії 218 тис. ц високоякісного масла. Один Проскурівський завод виробляв щоденно 1200-1500 кг масла. А після звільнення від фашистів виробництво ледь досягало 400-500 кг масла.

В цукровий трест в області за радянської влади входило 14 заводів. В роки окупації цивільній адміністрації вдалося до жовтня 1941 р. відновити роботу 8 заводів, а решта запрацювали з весни 1942 р. За всі роки окупації цукротрест виробив 529 тис. ц цукру та 18 тис. т патоки.

Таким чином, окупація території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області німецькими окупантами в липні 1941 р. призвела до відновлення тут адміністративно-територіального режиму, який мав на меті:

включення території до складу третього рейху, стопроцентний визиск трудових і матеріальних ресурсів, руйнування підприємств та фабрик.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С.35.
2. Урядові Дунаєвські Вісті. – 1941. – 20 вересня.
3. Український Голос. – 1941. – 23 серпня.
4. ДАХО. – Ф.1941, оп.1, спр.15. – Арк.25.
5. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Арх. спр. № 2794. – Арк.38.
6. Там само. – Арх. спр. № 2253. – Арк.56.
7. Там само. – Арх. спр. № 28095. – Арк.78.
8. Коваль М.В. Історія війни і війна проти історії // Вітчизна. – 1996. – №5-6. – Арк.45.
9. Там само.
10. ЦДАВОУ. – Ф.57, оп.4, спр.109. – Арк.67.
11. ДАХО. – Ф.П. 1941, оп.3, спр.18. – Арк.28.
12. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Арх. спр. № 28095. – Арк.35.
13. Там само.
14. Там само. – Арх. спр. № 23294. – Арк.65.
15. Там само.
16. ДАХО. – Ф.п. 1941, оп.1, спр.91. – Арк.23.
17. Там само.
18. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Арх. спр. № 172855. – Арк.49.

*Шитюк М.М.
(м. Миколаїв)*

ОРГАНІЗАЦІЯ «МИКОЛАЇВСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ЦЕНТР» (1941-1943)

В зв'язку з тим, що Миколаєву загрожувала окупація німецько-фашистськими військами, Миколаївський обком партії спільно з обласним управлінням НКВС в спішньому порядку організували рух мас для боротьби з ворогом у його тилу. Враховуючи те, що Миколаїв в оборонно-промисловому, географічному і воєнно-стратегічному відношеннях мав неабияке значення, було прийнято рішення створити розвідувально-диверсійну чекістську групу в місті.

При формуванні враховувались основні вимоги: ефективна діяльність і конспірація. Адже потрібно було працювати в тилу ворога, в не дуже великому місті. У зв'язку з цим до Миколаєва було направлено групу молодих курсантів-розвідників школи Комісаріату Внутрішніх Справ. Це були

добровольці, молоді, добре підготовлені воїни-патріоти: О.П.Сидорчук, О.В.Соколов, О.М.Наумов, П.П.Луценко, Д.А.Свідерський, Г.Т.Гавриленко, П.А.Шаповал та інші. З повноваженнями керівника групи прибув 14 липня 1941 року до Миколаєва капітан Віктор Олександрович Лягін. В.Лягін працював в органах НКВС близько трьох років, за цей час побував з спеціальними завданнями в Німеччині. До роботи в органах НКВС вчився в Ленінграді, потім працював інженером-механіком.

При формуванні підпільних груп Лягін особисто розмовляв з кожним кандидатом окремо, а потім і з усіма разом. Можливо останнє і стало пізніше фатальною помилкою, що вся робота розвідувальної групи велася колективно. Підпільники один одного знали особисто, були проінформовані про місця проживання і роботу кожного.

Для роботи в тилу ворога Лягін відібрав 9 чоловік: сімох розвідників-ленінградців і двох оперативників Миколаївського облуправління НКВС. Для них була створена надійна матеріальна база і продукти харчування, цінності (золоті вироби), особиста зброя – пістолети ТТ, вибухівка та інше. В Миколаєві було підготовлено і влаштовано двох радіозв'язківців з технікою: Бориса Молчанова і Геннадія Пономаренка.

З приходом окупантів до Миколаєва головну роль в організації підпілля і масово-політичної роботи в Миколаєві відіграв «Підпільний центр», що існував з серпня 1941 по березень 1943 року. Підпільний «Центр» складався з ряду бойових груп і створеного в 1942 році керівного центру.

Основною структурою «Миколаївського центру» стала розвідувально-диверсійна група, керівником якої став В.О.Лягін. З паспортом на ім'я Корнева Віктора Олександровича він влаштувався на суднобудівний завод імені Марті інженером планового відділу. Поселяється В.Корнев на квартирі Ємілії Дукарт, громадянки німецької національності. Згодом вступає у фіктивний шлюб з її дочкою Магдою.

В склад групи В.Корнева входили А.П.Сидорчук, В.А.Васильєв (справжнє прізвище Соколов О.В.), П.П.Луценко, Г.Т.Гавриленко, А.М.Наумов, Б.М.Молчанов. Група В.Корнева проводила велику розвідувальну, підривно, диверсійну і масово-політичну роботу, ретельно підбираючи і залучаючи до участі в роботі патріотів.

В грудні 1941 року в Миколаєві виникла підпільна група, організаторами якої стали червоноармієць Бондаренко В.В., інженери заводу імені 61 комунара Воробйов Б.І., Нечесамов Г.М. [1].

Група займалась антифашистською агітацією, розповсюджувала серед населення повідомлення Радінформбюро, намагалась встановити зв'язок з партизанами Кіровоградської області.

В травні 1942 року в Миколаїв на літаку були закинуті з спеціальним завданням головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії Палагнюк Анатолій Васильович (справжнє прізвище Андреев Володимир Іванович), працівник органів НКВС, і радист Днищенко О.В. В

місті В.Палагнюк створює розвідувальну групу. В зв'язку з тим, що була пошкоджена радіостанція, через лінію фронту посилають підлітків Хоменко В.К. і Кобера О.П. з цінними розвіданими. Завдання було виконано. І через деякий час на літаку підлітки повертаються до Миколаєва.

В цей час діяло 17 підпільних груп, між якими існував тісний зв'язок. Це групи В.А.Лягіна, А.Палагнюка, В.Бондаренка, група П.Защука, що мала зв'язок з селом Мазурякіно Новобузького району, група М.Комкова, основний склад якої складали жителі Водопою. На суднобудівному заводі імені 61 комунара діяла група Г.А.Степанова, на 6-му відділі зернорадгоспу імені Шевченка група В.С.Кривопоїна, з колишніх моряків в Миколаївському торговому порту діяла група І.Г.Пульканова, на заводі імені Марті – група Л.І.Воробйова, в Миколаївському торговому порту діяла ще одна група під керівництвом Н.В.Пено, на Миколаївському елеваторі діяла група С.П.Дмитрієва, на сантехзаводі група В.І.Соколова, в селі Тернівка Жовтневого району група Ф.І.Мілєва, в селі Нова Одеса група В.Г.Завадського, в селі Себіно Новоодеського району група І.С.Севастьянова, в Херсоні діяла група Воробйова Т.А. [2].

14 вересня 1942 року за доносом провокатора М.І.Соловійової був заарештований і після жорстоких тортур розстріляний А.Палагнюк. Після його арешту 30 вересня 1942 року був створений керівний підпільний центр у складі: Защука П.Я., колишнього заввідділом кадрів Миколаївського облпотребсоюзу; Воробйова Ф.О., директора приміського господарства; Комкова М.А., військового льотчика; Соколова В.І., механіка заводу імені 61 комунара і червоноармієць Бондаренка В.І. [3].

До підпільного центру входило 25 підпільних груп, в діяльності яких приймало участь декілька сот патріотів. Керівний підпільний «центр» працював під керівництвом В.Корнева (під кличкою «Кен»), хоча він сам до складу центру не входив. Перед «Миколаївським центром» були поставлені наступні завдання:

- залучення нових учасників підпільного руху і створення підпільно-диверсійних груп;
- активізація існуючих вже підпільних груп шляхом організації диверсій, терору і т. д.;
- організація друкування і розповсюдження серед населення антифашистських листівок, які викривають німецьких окупантів;
- організація диверсій і саботажу на німецьких військових об'єктах і організованих німцями промислових підприємствах.

В зв'язку з тим, що в 1942 році перервався зв'язок з Великою Землею, В.Лягін посилає нарочним через лінію фронту Петра Луценка з цінними розвідувальними даними. Під час переходу лінії фронту П.Луценко попадає в полон до німців. Через деякий час йому вдається втекти з табору військовополонених, і він повертається до Миколаєва.

Німецька поліція безпеки активізувала розшуки партизан і підпільників, які, здійснюючи диверсійні акти, наносили шкоду окупантам. В містах Миколаєві, Херсоні, Новій Одесі окупантами було створено фальшиве провокаційне підпілля, куди через свою агентуру залучали потенційних ворогів окупантів і потім ліквідували їх як радянське підпілля. Цим провокаторам вдалося вийти на зв'язок з деякими учасниками груп.

Створений підпільний «Миколаївський центр» проіснував недовго і був розгромлений гестапо в результаті зради, що виявилась серед учасників підпілля. В листопаді 1942 року за зрадою провокатора Козлова були заарештовані Ф.Воробйов [4] і його зв'язкові В.Хоменко і О.Кобер [5]. 1 грудня 1942 року фашисти заарештовують П.Я.Зашука. В ніч на 5 грудня гестапівці намагались заарештувати М.Комкова, але йому вдалось втекти, вчинивши збройний опір, вбивши одного і поранивши двох гітлерівців. В цей день на Базарній площі були повішені 10 чоловік. Серед них Ф.Воробйов, В.Хоменко, О.Кобер і інші раніше заарештовані підпільники.

Залишившись на волі, член підпільного комітету М. Комков переїхав до Херсону, де організує друкування листівок, що продовжували виходити за підписом «Центр». І налагодив доставку їх в Миколаїв для розповсюдження. В травні 1943 року М. Комков направив в Миколаїв групу товаришів для відправки в ліс до партизан.

В січні 1943 року був заарештований В. І. Соловійов, а Бондаренко В. попав в засідку, отримав поранення, але йому вдалось сховатись від гітлерівців.

В лютому 1943 року за зрадою провокатора лікаря Марії Семенівні Любченко, був заарештований з групи Корнева Г.Гавриленко, а 5 лютого гестапівці заарештовують В.Лягіна, М.Улеско, І.Коваленка, О.Соколова і інших.

М.Комков намагався організувати В.Лягіну втечу з в'язниці. Але фашисти дізнались про це і посилили охорону внутрішню. Організувати втечу не вдалося, а група учасників, що обговорювала на нараді питання відправлення людей в ліс, була виявлена гітлерівцями. В боротьбі, що зав'язалась, були вбиті активні підпільники з групи Корнева Наумов М.О., Плечов Г. і Слушаєв О.

За час існування організації «Миколаївський центр» була проведена слідуюча робота. Підпільники організували друкування і розповсюдження антифашистських листівок, звернень, наказів за підписом «Центр». Вони мали свою друкарню. Листівки «Миколаївського центру» доставлялись в усі райони області [6]. Всього було випущено близько 15 тисяч екземплярів.

В листопаді 1941 року месники підпалюють будівлі складів пального в парку культури і відпочинку Петровського, де згоріли 15 німецьких автомашин, декілька бочок бензину і загинули німецькі солдати. Після цієї диверсії в газеті «Українська думка» було поміщено оголошення коменданта Миколаєва: «22 листопада 1941 року зловмисники підпалили в парку Петровського дерев'яні будівлі. В зв'язку з цим наказую:

1. Місто заплатить до вівторка, 25 листопада 1941 року, до 9 годин ранку 500000 карбованців.

2. Якщо до вівторка до 18 годин не знайдуться зловмисники, накажу повісити певну кількість жителів» [7].

В грудні 1941 року учасники «Миколаївського центру» підпалили склад з обмундируванням німецької армії, що знаходився в підвальному приміщенні взуттєвої фабрики по вулиці Радянській. В результаті цієї акції згоріло 18 автомашин обмундирування.

В січні 1942 року в парку культури і відпочинку імені Петровського була проведена друга диверсія, під час якої було знищено 20 автомашин, 5 мотоциклів, до 30 тонн пального і запасні частини до автомашин. В березні 1942 року здійснена диверсія на військовому аеродромі за Інгульським мостом, в результаті якої згоріло 20 літаків, велика кількість пального. За цю диверсію німці повісили 10 заложників.

Влітку 1942 року на румунському кораблі, що знаходився на ремонті в заводі імені 61 комунара, було проведено зрив котла. В серпні 1942 року здійснена диверсія на аеродромі в селі Широка Балка, в результаті якої знищено 2 літаки і декілька тонн пального.

Влітку 1943 року було викрадено радіоприймач з румунського військового катера, що ремонтувався на заводі Марті.

Через сільські підпільні групи «Миколаївський центр» проводив шкідництво в сільському господарстві, яке виявлялось в знищенні врожайності шляхом поганої обробки землі, в зниженні норм висіву, в неякісному ремонті сільгосптехніки. Під час збору врожаю допускались великі втрати зерна, організовувалось масове розкрадання хліба, затягувалось збирання врожаю. Занесенням інфекцій різних захворювань і шляхом виснаження знищувались велика рогата худоба, вівці, свині.

Значна робота була проведена по звільненню з таборів військовополонених, головним чином колишніх командирів РККА, які забезпечувались підробними документами, переховувались на конспіративних квартирах, а потім направлялись за лінію фронту і в райони лісів на поповнення партизанських загонів чи залишались на підпільній роботі [8].

Провал групи В. Лягіна і підпільної організації «Миколаївський центр» пройшов в результаті зради лікаря Любченко М.С., Дідух М.Д., Круглова В. А. і інших.

Заарештована в червні 1942 р. М.Любченко на першому ж допиті зізналась в належності до підпільної організації, назвала ряд її учасників, після чого була завербована в якості агента для зрадницької діяльності серед учасників партійно-радянського підпілля в Миколаєві.

Виконуючи завдання німецької контррозвідки, М.Любченко за період свого таємного співробітництва видала німцям до 30 чоловік, організаторів

і учасників підпільної організації, в тому числі В.Ляпка, Г.Гавриленка, Подгужного [9].

Сьогодні є різні думки про останні хвилини життя В. Лягіна. Серафимов Борис стверджує, що його повісили, німецький військовий лікар Ернест Вагнер заявляє, що Лягін був розстріляний у червні 1943 року. Зрадницю Любченко було засуджено до вищої міри покарання 9 серпня 1945 року.

Зрадник Дідух М. Д., завербований органами СД в квітні 1943 року, по даній йому німцями легенді зумів встановити зв'язки серед учасників підпілля, виявити їх нову конспіративну квартиру, де німцями була організована засідка, під час якої був вбитий один з керівників підпільної організації Ніколаєв Олександр і заарештовані інші учасники організації. Всього Дідух видав німцям 10 підпільників [10]. По показанням заарештованих органами КДБ офіційних співробітників СД і ряду допитаних учасників підпільної організації, Круглов, будучи завербований СД в якості агента-провокатора, був влитий в середовище учасників партійно-радянського підпілля і видавав їх німцям, видаючи себе представником підпільної більшовицької організації в Таврії, керівником якої ніби-то був залишений в тилу німців по спецзавданню полковник Піньков.

Круглов видав німцям членів підпільного комітету підпільної організації «Миколаївський центр» П.Запука, Ф.Воробйова, учасників організації Н.Андрющенко, В.Соколова, Л.Лебедева і інших, а також розвідників, посланих на Велику Землю, В.Хоменко і О.Кобера. На ставці віч-на-віч викривав В.Палагнюка як керівника підпільної організації «Миколаївський центр». Круглов і Мухін, як зрадники, засуджені до вищої міри покарання в 1948 році.

Підсумовуючи діяльність «Миколаївського центру», потрібно сказати, що не дивлячись на ряд успішно проведених диверсій, в роботі мали місце суттєві недоліки. Одним з серйозних недоліків «центру» було те, що не приймалось рішучих мір по ліквідації провокаторів. Підпільники, маючи достатню кількість зброї, слабо використовували її в боротьбі з ворогом. Деякі підпільні організації застосовували зброю в боротьбі з німцями тільки в період з'єднання з частинами Червоної Армії [11].

Всього було заарештовано 97 учасників «Миколаївського центру», з них 46 були розстріляні або повішені, серед них – Лягін В.О., Запук П.Я., Воробйов Ф., 29 підпільників були відправлені до концтаборів в Німеччину.

3 учасників Миколаївської організації «Центр» до урядових нагород були представлені:

Лягін В. О. – 5 листопада 1944 року було присвоєно звання Героя Радянського Союзу;

Соколов О. В. нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня;

Ніколаєв О. М., Молчанов Б. І. – орденами Вітчизняної війни II ступеня;

Луценко П. П. – орденом Червоної Зірки;

Трагічною була доля Магди Дукарт. Її було репресовано по статті 58-1а КК РСФСР і засуджено до тривалих строків виправно-трудових таборів. Вона померла в 1952 році в віці 32 років в Казанській психіатричній лікарні [12].

Не дивлячись на ряд недоліків. Миколаївський підпільний «Центр» наніс німцям відчутних втрат. По оцінці самих окупантів матеріальний збиток від підпільників Миколаєва становив 50 мільйонів марок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Миколаївський обласний державний архів (філіал № 2). – Ф. 10, оп. 1, спр. 15. – Арк. 17.
2. Там само. – Арк. 21.
3. Там само. – Спр. 21. – Арк. 15.
4. Там само. – Спр. 15. – Арк. 19.
5. Там само. – Спр. 17. – Арк. 10.
6. Там само. – Спр. 89. – Арк. 120.
7. Там само. – Спр. 19. – Арк. 16.
8. Там само. – Спр. 15. – Арк. 21.
9. Там само. – Спр. 17. – Арк. 14.
10. Там само.
11. Там само. – Спр. 24. – Арк. 11.
12. Архів СБУ Миколаївської області. – Кримінальна справа М.С.Любченка. – Арк.7171-с.

*Нагорна Т.В., Руденко В.І.
(м. Полтава)*

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ГАДЯЧЧИНІ (1941-1943 рр.)

Цікавою, але недостатньо розробленою темою в історичній літературі є питання про впровадження німецького окупаційного режиму на Гадяччині та антифашистську боротьбу впродовж вересня 1941 – вересня 1943 років.

Гадяцький район Полтавської області був захоплений гітлерівцями у вересні 1941 р. Перший безпосередній бій із ворогом відбувся 27 вересня 1941 р. Цього ж дня у місті встановлено окупаційний режим. Сотні жителів міста і району з перших днів війни були мобілізовані до лав діючої армії. Мирні жителі понесли значні втрати. Наприклад, у с. Лютенька лише за один день розстріляли 150 чол. [1].

Розпочався процес створення партизанських загонів, батальйонів по знищенню ворожих диверсантів і парашутистів. Відомими стали команди-

ри народного ополчення Ф.Терченко та В.Погорілий. Партизанський рух посідає одне з провідних місць серед основних напрямків антифашистської боротьби, про що свідчать кількісні і якісні показники. У роки німецької окупації кількість партизанів із загальної чисельності учасників інших форм боротьби була великою (див. додаток 1).

Під час Великої Вітчизняної війни на території Полтавської області діяло 17 партизанських загонів і 7 партизанських груп [2]. Осередком цього руху стає Гадяцький район, де на місцевій основі сформувалося, а в різний час військові операції здійснювали ще 10 загонів.

Із перших днів війни на території окупованої Гадяччини були створені Полтавський підпільний обком партії, очолюваний С.Ф.Кондратенком та Г.Ф.Яценком, Гадяцький підпільний райком партії, керований В.М.Степаненком (до складу ввійшли: І.Т.Сахно, С.І.Мартиненко, М.П.Завгородній). Вони знаходилися у Плішівецьких лісах і мали охоронний партизанський загін під командуванням С.І.Мартиненка [3].

Поряд із налагодженням агітаційної роботи [4], підпільний обком керував партизанськими загонами Гадяцького, Миргородського, Комишнянського та ін. районів Полтавської області.

27 вересня 1941 р. С.Ф.Кондратенком було проведено нараду керівників партизанських загонів, які дислокувалися в гадяцьких лісах. Обговорювалося питання про розгортання партизанської боротьби проти окупантів [5].

28 листопада 1941 р. відбулася друга нарада керівників партизанських загонів. Із загонів сіл Малих Будищ, Харківців, Лютецьки, Вельбівки, Сар було створено новий загін чисельністю 150 чол. під командуванням А.В.Граніта. У грудні керівник загону ім. Будьоного І.Й.Копьонкін об'єднав та очолив керівництво 6 партизанськими загонами, якими керували Іващенко, Івер, Скобелев, Безпалко, Гробко, Холод. Після 18-денного перебування у тилу ворога командування прийняло рішення повертатися назад. Координуючи дії свого загону з іншими, партизани наносили значні збитки загарбникам, чим викликали ряд каральних експедицій. Загін змушений був постійно вести бої і змінювати місце дислокації (див. додаток 2).

У січні 1942 р. діючі партизанські загоны на Гадяччині розділилися на три групи. Об'єднаний загін під керівництвом І.Й.Копьонкіна вирушив до лінії фронту, щоб з'єднатися із частинами Червоної Армії, загоны Миргородського і Комишнянського районів відправилися на території відповідних районів. Місцевий загін чисельністю 31 чол. (при ньому знаходилися секретарі підпільного обкому КП(б)України) залишився на території Гадяцького району [6]. Загін вийшов у ризикований рейд. Зупинившись на хуторі Веселому, 17 січня був оточений німцями і втратив 15 чол. [7]. Партизанські групи, які ще залишалися на території Гадяцького району, вели боротьбу з окупантами до березня-квітня 1942 р., після чого перейшли в інші області.

Активними учасниками підпілля у Гадяцькому районі проявили себе К.З.Сахно, М.П.Деркач, О.С.Дигун, А.М.Бузало, які розповсюджували ли-

стівки, доставляли партизанам розвідувальні дані, продукти харчування, переправляли через річку червоноармійців, які потрапили в оточення [8].

За роки німецької окупації Гадяцький район зазнав значних втрат. Фашисти знищили промислові підприємства, житлові приміщення, забрали 29 тис. голів ВРХ, свиней, 60 тис. голів птиці. Було вбито 625 тис. мирних жителів (із них 100 дітей), 5 тис. юнаків і дівчат відправлені на каторжні роботи до Німеччини. Втрати, нанесені ворогом нашому району, складають понад 1,5 млрд. крб.

У кінці серпня – на початку вересня 1943 р. радянські війська, що наступали в центрі Воронежського фронту, зав'язали бої у східній частині Гадяцького району. У цей період німецько-фашистські війська, потерпівши поразку у весняно-літніх боях, трималися за кожний рубіж, щоб не допустити частини Радянської Армії до Дніпра.

При звільненні району головний удар по німецьких військах завдала 40-а армія у 20-кілометровій смузі правіше Гадяча в напрямі Лохвиці. Для підсилення цієї армії на період проведення операції як ударне і високорухливе з'єднання було надіслано 3-ій гвардійській танковий корпус під командуванням генерал-лейтенанта Панфілова. Лівіше Гадяча 47-а армія у 15-кілометровій смузі наносила допоміжний удар по фашистських військах.

У цей час 373-я стрілецька дивізія у складі 52-ої армії почали бойові дії на межі Зіньківського і Гадяцького районів, наносячи удар на великі села Лисівку і Лютеньку.

На підступах до Гадяча ворог зосередив велику кількість живої сили і техніки. Фашистам треба було виграти час, щоб перегрупувати свої сили і закріпитися на правому березі Псла – останньому водному рубежі на шляху радянських військ до Дніпра. Жорстокі бої протягом серпня почалися за Вельбівку, Веприк [9]. До числа сильних оборонних укріплень, які ворог створив на шляху військ до Псла, належить і с. Лютенька. Всі кам'яні будівлі були перетворені у форти, на високих будівлях розміщені кулемети, снайпери.

11 вересня 1943 р. м. Гадяч було звільнено від німецько-фашистської окупації. 13 вересня 1943 р. через р. Псьол біля с. Млини переправився танковий батальйон у складі 10 бойових машин Т-34 [10]. Танки з піхотою під командуванням капітана Ковалія прорвалися у центр села Рапівки, звільнено ряд сусідніх сел.

Таким чином, до кінця вересня 1943 р. окупаційний режим на території Гадяцького району було знищено. Дана тема потребує подальшого дослідження. Ми охопили лише один із аспектів проблеми – діяльність партизанських загонів на території Гадяччини впродовж вересня 1941 – вересня 1943 років. Діяльність партизанів характеризувалася неорганізованістю (хоча були спроби створення координаційних центрів), спонтанністю виступів, поганим матеріальним забезпеченням. Нерідко проведення успішних операцій провокувало німців до знищення мирного населення. Тому оцінка діяльності партизанського руху загалом не може бути однозначною.

Додатки

Додаток 1

Загальна кількість учасників антифашистської боротьби на Полтавщині:

1) за постановою обкому КП України від 24 серпня 1962 р. «Про затвердження звіту про антифашистське підпілля та партизанський рух на території Полтавської області в період Великої Вітчизняної війни»;

2) за постановою ЦК КП України від 4 квітня 1964 р. «Про відділ парторганів на території Полтавської області в період Великої Вітчизняної війни».

№ п/п	Рік видання постанови	Кількість			
		загальна	партизани	підпільники	учасники інших форм боротьби
1	1962	5950	1165	717	4068
2	1964	8089	1353	863	5863

* складено за: ДАПО. – Ф.105, оп.1, спр.6. – Арк.3.

Додаток 2

Завдана німцям шкода партизанським загonom під кер. Копьонкіна І.Й. на Полтавщині (вересень 1941 – січень 1942 рр.) *

№ п/п	Втрати німців			
	людські втрати	кількість	зброя і техніка	кількість
1	Німці (вбитими)	384	Станові кулемети	1
2	Поранені	113	Ручні кулемети	1
3	Поліцейські	71	Автомашини	4
4	Старости	5	Рупниці і патрони до них	240
5	Завербовані гестапо	13	Грузові автомашини	2
6	Священики	1	Легкові автомашини	1
7	Церковники	5	Пальне (в бочках)	12
8	Дезертири	3	Коней	30
9	Лояльні до фашизму	15	Мотоцикли	1

* складено за: ДАПО. – Ф.105, оп.1, спр.32. – Арк.114.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Листівка Гадяцького підпільного райкому КП(б)У до трудящих району про розгром німецько-фашистських військ під Москвою // Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 років. – К., 1977. – С.118; Нота уряду СРСР про звірства фашистських загарбників в окупованих районах від 27 квітня 1942 р. // Матеріали Гадяцького історико-краєзнавчого музею. Збірник документів. – Док.51.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.105, оп.1, спр.6. – Арк.3.
3. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків, 1981. – С.293.
4. Листівка Гадяцького підпільного райкому КП(б)У із закликом до населення включитися до активної боротьби проти окупантів // Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 років. – К., 1977. – С.99.
5. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. – К., 1967. – С.158.
6. ДАПО. – Ф.105, оп.1, спр.32. – Арк.23.
7. Полницька Л. Бій на хуторі Веселому // Будівник комунізму. – 17 січня 1967.
8. Матеріали Гадяцького історико-краєзнавчого музею. Зб. документів. – С.36-37.
9. Гнатенко Д. Незабутні бої на р.Псьол // Будівник комунізму. – 6 вересня 1973; Полонницька Л. Із сторінок історії // Будівник комунізму. – 13 березня 1966.
10. Клятченко В. З боями по землі Гадяцькій // Будівник комунізму. – 10 вересня 1983; Ми звільняли рідну Україну // Будівник комунізму. – 6 вересня 1973.

*Романюк І.М.
(м. Київ)*

ПЕРЕБУДОВА СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1959 р.)

До маловивчених, малодосліджених питань української аграрної історії кінця 50-х рр. ХХ століття належать і спроби реформування управління сільським господарством країни.

В центральному державному архіві громадянських об'єднань України зберігається копія листа, датована кінцем листопада 1959 р., направлена тодішнім керівництвом компартії України М.В.Підгорним в ЦК КПРС: «Про деякі питання колгоспного будівництва», де лідер України обґрунтовує необхідність реформи управління сільським господарством республіки [1].

Аргументуючи свої пропозиції, в листі зазначалось: «...Вимагає корінної перебудови системи сільськогосподарських органів і створення нових форм керівництва не лише сільськогосподарськими органами і підприємствами, але і колгоспами зокрема.

Відомо, писав далі М.Підгорний, що міністерство сільського господарства є безправними по відношенню до колгоспів. Вони дають колгоспам лише поради і безпосередньо ніякої відповідальності за розвиток колгоспного виробництва не несуть [2].

Керівництво республіки пропонувало центру створити в Україні виборні органи управління колгоспами – колгосп спілки [3].

В районах республіки пропонувалось утворити райколгоспспілки. Вищим органом районних колгоспспілок повинні були стати збори уповноважених від колгоспів, які мали обиратися на загальних зборах артилей. Для керівництва справами райколгоспспілок збори уповноважених від колгоспів зобов'язані були обирати терміном на 2 роки правління в складі 7-9 чоловік, в тому числі і голову райколгоспспілки. Збори уповноважених повинні були, за задумом творців нової реорганізації, скликатись не менше 3 разів на рік. Апарат управління районними колгоспними спілками потрібен бути у кількості 15-20 чоловік.

Райколгоспспілки повинні були здійснювати керівництво колгоспами, міжколгоспними організаціями і підприємствами, нести повну відповідальність за їх господарську діяльність та вирішувати всі питання колгоспного життя. У зв'язку з цим відпадала необхідність мати в районах по декілька Рад з різних галузей сільськогосподарського виробництва.

Районні інспекції по сільському господарству у зв'язку з утворенням райколгоспспілок доцільно було б ліквідувати, а відділи землевпорядників передати райвиконкомам [4].

В той час як життя вимагало нових форм управління, районні інспекції по сільському господарстві за своєю суттю залишались лише канцелярським апаратом. Вони були ліквідовані, але не за пропозицією керівництва республіки, а за директивою центру.

Обласні колгоспні спілки повинні були обиратися на обласній конференції уповноважених терміном приблизно на 2 роки в кількості 35-45 чоловік. Їх мета полягала б у здійсненні керівництва діяльністю райколгоспспілок, кооперативних організацій та підприємств обласного значення. На цій конференції планувалось також обрання і ревізійної комісії. Апарат облколгоспспілок необхідно було мати в кількості приблизно 50-70 чоловік.

Автори реорганізації намагались також утворити і Укрколгоспспілку, яку обирали б на з'їзді колгоспників республіки терміном на 4 роки. На цьому з'їзді мала також бути обрана і Рада Укрколгоспспілки в кількості 70-75 чоловік та правління – 13 чоловік.

Укрколгоспспілка повинна була здійснювати керівництво обласними колгоспними спілками, організаціями та підприємствами рес-

публіканського значення. Апарат Укрколгоспспілки необхідно було мати в кількості приблизно 300 чоловік [5].

Створення нової форми керівництва колгоспами республіки вимагало перебудови роботи міністерства сільського господарства України та його органів на місцях. Планувалось покласти на міністерство керівництво колгоспами, радгоспами, РТС, академією сільськогосподарських наук, здійснення державного контролю за додержанням встановленого порядку землекористування і державного обліку земель тощо.

Вважалось, що в областях необхідно буде на базі обласних управлінь сільського господарства і трестів радгоспів створити обласні управління сільського господарства які безпосередньо керували б радгоспами, ремонтно-технічними станціями, колгоспами [6].

В результаті проведення такої реорганізації апарат сільськогосподарських органів мав бути суттєво скороченим.

У міністерстві сільського господарства республіки, обласних управліннях сільського господарства, обласних управліннях і трестах радгоспів, райсільгоспінспекціях на кінець 1959р. працювало 12,8 тис. чоловік з річним фондом заробітної плати 139,2 млн. крб. Після завершення реорганізації апарат сільськогосподарських органів мав би залишитись приблизно біля 2 тис. чоловік з річним фондом зарплати біля 24 млн. крб.

Таким чином, при здійсненні такої реформи витрати на утримання апарату зменшувались десь приблизно на 115 млн. крб., а з врахуванням витрат бюджету ще на відрядження загальні витрати зменшувались на 133 млн. крб.

Правда, слід зазначити, що при створенні нових керівних органів на селі саме колгоспи змушені були б нести додаткові витрати на утримання апарату. Підрахунки показували, що витрати на утримання колгоспспілок всіх рівнів складали б приблизно 130 млн. крб. [7].

Однак планувалось, що такі витрати колгоспи будуть нести лише в перший період їх створення. Надалі з розширенням роботи міжколгоспних підприємств та організацій, апарат міг утримуватись за рахунок від прибутків і тому відпаде сама необхідність проводити додаткові відрахування з колгоспів.

Реформатори вважали, що проведення суттєвої перебудови управління сільськогосподарськими органами і створення колгоспспілок для керівництва колгоспами, міжколгоспними організаціями і підприємствами буде сприяти більш успішному вирішенню завдань, поставлених перед сільським господарством.

Керівництво республіки просило, як виняток, дозволити здійснити таку реорганізацію попередньо лише в Україні [8].

Ця пропозиція була направлена центральним комітетом партії в міністерство сільського господарства СРСР для подальшого розгляду і вирішення цього питання.

Через деякий час міністерство сільського господарства СРСР за підписом міністра В.Мацкевича подало в ЦК КПРС і на ім'я першого секретаря компартії України М.В.Підгорного відповідь на дану пропозицію.

У листі-відповіді зазначалось, що в Росії, Казахстані та Україні завдання і структура керівництва сільським господарством будуть наближені до завдань і структури міністерства сільського господарства СРСР [9].

Союзне міністерство не заперечувало в принципі, що в тих районах республіки, де переважали колгоспи, доцільно організувати райколгоспспілки [10].

Що стосувалось обласних колгоспних спілок, то пропозиція України взагалі була відхилена. Для координації діяльності райколгоспспілок при обласних управліннях сільського господарства повинна бути створена Рада в складі начальника обласного управління сільського господарства, одного із секретарів обкому, а також членів правління райколгоспспілок [11].

Якщо в районах нараховувалось 1-3 радгоспи, то доцільно було такі радгоспи підпорядкувати безпосередньо обласному тресту або управлінню радгоспів. В районах, де переважали радгоспи, утворювались районні трести радгоспів, які перебували на госпрозрахунку.

В районах, де було лише кілька радгоспів і колгоспів з великим об'ємом виробництва, доцільно створити районні сільськогосподарські об'єднання колгоспів і радгоспів по будівництву та використанню підприємств для виробництва будівельних матеріалів, переробки сільгосппродукції.

Для керівництва райсільгоспоб'єднаннями повинна була обиратися Рада в складі голів колгоспів та директорів радгоспів, секретаря райкому та голови райвиконкому, голови обласної дослідної станції, спеціалістів колгоспів і радгоспів, а також представників інших організацій [12].

Всі ці пропозиції повинні були бути враховані при підготовці матеріалів до грудневого пленуму ЦК КПРС 1959 р. і січневого пленуму компартії України 1960 року [13].

Так, в постанові грудневого пленуму «Про подальший розвиток сільського господарства» було записано: «Завдання подальшого підйому сільського господарства вимагають заміни організаційних форм керівництва колгоспами в сторону подальшого розвитку колгоспної демократії. Деякі партійні, радянські і сільськогосподарські працівники висловлюють побажання про створення міжколгоспних об'єднань – спілок у районах, областях і республіках при одночасній перебудові роботи сільськогосподарських органів». Далі в постанові пленуму зазначалось «...вивчити і розглянути ці питання на Президії ЦК КПРС» [14].

Але ці рішення так і залишились на папері. Замість спілок на селі утворились територіальні виробничі колгоспно-радгоспні управління по керівництву сільськогосподарським виробництвом, утворені в Україні у відповідності з постановою ЦК компартії України від 27 березня 1962 р. «Про перебудову управління сільським господарством Української РСР» [15].

Отже спроба реформи організаційних форм керівництва сільським господарством 1959 року запропонована Україною так і залишилась невиконаною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (дані ЦДАГО України). – Ф.1, оп.24. спр.4936. – Арк.46.
2. Там само. – Арк.50.
3. Там само. – Арк.52.
4. Там само. – Арк.53.
5. Там само. – Арк.54.
6. Там само. – Арк.56.
7. Там само. – Арк.57.
8. Там само. – Арк.58.
9. Там само. – Арк.86.
10. Там само. – Арк.90.
11. Там само. – Арк.91.
12. Там само. – Арк.92.
13. Там само. – Арк.72.
14. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1968. – Т.4. – С.631.
15. Марчук В.И. Органы государственного управления УССР – на современном этапе. – К., 1964. – С.85.

*Панченко П.П., Падалка С.С.,
Кубальський О.Н. (м. Київ)
Кравченко В.І. (м. Донецьк)*

ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Протягом 60-80-х рр. відбулися певні позитивні зрушення в духовній сфері життєдіяльності села, у зміцненні матеріальної бази культурно-освітніх закладів. Проте, ці досягнення були досить скромними, нерідко бажане видавалося за дійсне.

Головними осередками культури на селі виступали школи, клуби, бібліотеки. Однак, їхня функціональна роль значно відставала від потреб життя і директивних накреслень партійних та державних інстанцій.

Свідченням приналежності трудівників села до нижчої соціальної категорії було відставання їхнього освітнього рівня. На початку 70-х рр. він

був в 1,8 рази нижчим, ніж у жителів міст [1]. В окремих регіонах цей розрив був ще більшим. У 1970 р. на 1000 колгоспників і робітників радгоспів припадало відповідно лише 5 та 13 чоловік із вищою освітою, серед працівників промисловості – 42 чоловіки. Незакінчену вищу й середню спеціальну освіту (у розрахунку на 1000 осіб) мали 26 колгоспників і 40 працівників радгоспів, у промисловості – 113 чол.; загальну середню освіту – 71 колгоспник і 73 працівники радгоспів, серед робітників промисловості – 271 чол.; початкову освіту – 393 колгоспники і 387 працівників радгоспів, а в промисловості – лише 187 робітників [2].

Проблема підвищення освітнього рівня сільського населення вирішувалася дуже повільно. Для існуючої політичної системи було вигідно мати не високоосвічених ентузіастів і майстрів своєї справи, а слухняних виконавців державної волі, «гвинтиків», за поняттями сталінських часів.

Основним носієм освіти на селі була школа. Але вона знаходилася у кризовому стані. За своїм інтелектуальним і матеріальним потенціалом вона значно поступалася міським учбовим закладам. У 60-80-і рр. разом із «неперспективними» селами зникали з арени духовного життя й їхні освітні осередки. Лише за другу половину 60-х рр. загальна кількість шкіл скоротилася на 1240 одиниць. На 1970 рік 9539 (30 %) сільських населених пунктів взагалі не мали шкіл [3]. Це був нонсенс, в якому крилися причини слабого розвитку села й занепаду його духовності.

За 1965-1970 рр. було збудовано 3734 нові школи (85 % із них – силима колгоспів). Однак, переважна частина сільських навчальних закладів знаходилася у жалюгідному, навіть аварійному, стані [4]. Проведені у 1968 р. обстеження виявили, що 28 % шкільних приміщень були споруджені ще до 1918 р., 37 % експлуатувалися понад 40 років, лише кожна п'ята школа була збудована з каменю [5]. Більшість із них не мали парового опалення, каналізації, водогону.

Темпи будівництва сільських шкіл значно відставали від потреб. Негативний вплив на цей процес справляло, з одного боку, приниження ролі духовного розвитку села, а з іншого, властивий державі залишковий принцип фінансування освіти. У 1965 р. на загальноосвітні школи всіх видів із бюджету республіки було витрачено (не рахуючи капітальних вкладень) 1046 млн. крб., у 1985 р. – 1875 млн. крб. Хоча абсолютна кількість асигнувань зростала, але й освіта тим часом «дорожчала». Тому фактично частка бюджетних витрат на освіту зменшувалась: у 1970 р. вона становила 11 %, а в 1986 р. – 8 % [6].

Відставало матеріально-технічне забезпечення сільських шкіл. Кожна шоста з них не мала кабінету фізики, кожна третя – хімії, 2/3 шкіл не мали кабінетів біології [7]. За залишковим принципом компетентні інстанції постачали їм підручники, навчально-методичні матеріали, обладнання тощо. Майже половина восьмирічних і кожна п'ята із середніх шкіл не мали їдалень та буфетів, через що учні не забезпечувалися гарячим харчуванням.

Сільській школі була властива висока плінність кадрів, особливо молодих спеціалістів. Убогі соціально-побутові умови, незабезпеченість житлом змушували їх шукати кращого місця роботи. В 1969 р. 40 тис. (18 %) сільських учителів проживали на приватних квартирах [8]. Не завжди вчасно їм завозили паливо, багатьом доводилося самостійно заготовляти дрова.

Навчально-виховний процес забезпечували педагоги з невисоким освітнім рівнем. Лише 54 % сільських учителів закінчили вузи, 12 % – 2-річні й 3-річні учительські інститути, 29 % мали середню спеціальну освіту, а 5 % – лише загальну [9], тобто були вчорашніми, і не завжди кращими, випускниками тих же самих шкіл.

Чимало спеціальностей у сільських школах були гостро дефіцитними. У 1970 р. 93 % шкіл не мали вчителів малювання, 83 % – музики й співів, 53 % – вчителів фізкультури, 51 % – праці [10]. Ці посади заміщалися викладачами інших дисциплін. Нерідко одному педагогу доводилося вести два – три предмети, що, природно, негативно позначалося на якості підготовки учнів.

Значна частина сільських школярів не могли засвоїти навчальну програму. У 1968-1969 навчальному році серед нагороджених золотою медаллю випускників республіки сільські учні становили тільки 26 %, срібною – 29 % [11]. Значно слабкіші знання вони демонстрували і при вступі до вищих та середніх спеціальних учбових закладів.

Нерідко сільські учні втрачали інтерес до знань, не бачили престижності подальшого навчання. Побутувала така уява: навіщо вчитися, у колгосп і так візьмуть. Лише 44 % випускників 8-х класів хотіли здобути середню освіту, решта залишалася індивідуальною до знань [12]. У два рази менше сільської молоді, ніж міської, прагнуло навчатися у вузах, технікумах і ПТУ.

Через відсутність у багатьох селах шкіл 14 % сільських учнів змушені були ходити на навчання за багато кілометрів від домівки до інших населених пунктів. У 1970 р. 38 % сільських шкіл мали учнів, що приходили до них більш, ніж за 3 км. Лише у 3687 (45 %) школах існували інтернати. Але створити належні умови проживання вони могли тільки для третини дітей, які цього потребували.

Для 70 % учнів колгоспи й радгоспи здійснювали підвезення до школи. Проте, часто все це здійснювалося в умовах бездоріжжя, нетерпимо низької якості обслуговування. Наприклад, колгоспи Чернігівщини у зимовий період практикували підвезення дітей до школи на тракторних санях. В 1970 р. 41743 учні змушені були проживати на приватних квартирах або щодня добиратися до школи за багато кілометрів, як доведеться [13]. Такі обставини викликали критичну оцінку сільських трудівників щодо позиції держави в галузі освіти.

Не приносила бажаних результатів і введена в навчально-виховний процес профорієнтація школярів на роботу в сільському господарстві. Лунали заклики всім класом іти працювати на ферму, всім класом – у механі-

затори. Про такі пориви повідомлялося в газетах, на радіо. При цьому ігнорувалася проза життєвих реалій.

Не знайшла свого утвердження і практика оволодіння учнями сільсько-господарськими спеціальностями. У більшості шкіл не було для цього належних умов. Така форма професійної підготовки молоді як виробничі бригади діяли тільки в кожній п'ятій школі й охоплювали в 1969 – 1970 навчальному році 300 тис. учнів. У той же час на 4174 шкільні виробничі бригади припадало тільки 47 кабінетів спецтехнологій, 171 кабінет механізації, 7 агрохімічних лабораторій [14]. Такий стан трудового навчання не давав бажаного ефекту, крім того призводив до зниження рівня загальної освіти.

Однак, були в Україні й школи, яким вдавалося успішно поєднувати навчання та професійну підготовку учнів, підводячи під цю справу належну матеріальну базу. Широко відомим у 80-і рр. став досвід середньої школи села Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Її директором був знаний педагог-новатор, академік АПН України О.Захаренко. У школі застосовувалася триступенева система навчання та виховання: дружба, формування культури соціального середовища, праця й знання. Щодня школа розпочинала свою роботу з лінійки, на яку крім учнів, запрошувалися батьки та жителі села. Піднімалися державні прапори, звучали гімни. Командири класів доповідали присутнім про успіхи та прорахунки за попередній день.

Після уроків розпочиналася виробнича практика. Учні працювали по бригадно 30 хвилин і більше, залежно від віку; усі мали трудові книжки. Діяли пість навчально-виробничих цехів, продукцію яких можна було зустріти в магазинах Києва та інших міст і сіл республіки.

Спільно з учителями та батьками, у школі були споруджені музей бойових і трудових традицій, планетарій та обсерваторія, навчально-виховний комплекс із зимовим і літнім плавальними басейнами, спортзал, «казковий корпус» для малечі. Значна увага приділялася вихованню патріотизму та громадянської відповідальності. Цьому сприяв «зал честі», в якому діяли певні правила щодо тих, хто зганьбив школу, сім'ю, село [15].

Однак, такі школи в Україні становили поодинокі винятки. Їхня діяльність трималася на авторитеті та творчості керівництва, на ентузіазмі педколективу.

У деяких регіонах Київщини залучення учнів до праці на виробництві здійснювалось на основі договорів між господарствами й школами. Так, за учнями Софіївсько-Борщагівської середньої школи Києво-Святошинського району були закріплені теплиці, розроблялися спеціальні госпрозрахункові завдання. В 1987 р. школярі вирощували овочі на 5 тис м². Пість місяців вони працювали і на тваринницькій фермі, після чого їх переводили у молодіжний колектив на роботу у другу зміну. Оплата праці проводилася за розцінками головних доярок. На фермі середньомісячна зарплата учнів становила 140-200 крб., у теплицях – від 120 до 160 крб. [16].

У переважній більшості шкіл (особливо там, де не було належних матеріально-технічних умов) такі уніфіковані трудові форми, як навчальні комбінати, табори праці та відпочинку, нічого доброго не приносили, окрім привертання до праці над силу. Часто школярам надавалися у господарствах найбільш неприємні та незручні види робіт – запізніле збирання врожаю, прибирання сміття тощо. Оплата була символічною і перераховувалась у фонд школи. Цим формувалось спотворене розуміння праці, її оцінки та оплати. Розкрити справжнє достоїнство сільськогосподарських професій за таких умов не вдавалося. Масою селянства ці обставини сприймалися критично. Створювалося враження, що трудове виховання здійснюється для проформи.

З метою більш широкого охоплення загальнообов'язковою освітою трудівників села, особливо молоді, функціонували школи сільської й робітничої молоді, вечірні, районні та обласні заочні школи із розгалуженою мережею навчально-консультативних пунктів. В організації їхньої практичної діяльності існувало чимало недоліків. Близько 93 % таких шкіл проводили заняття у вечірні години – час дозвілля і культурного відпочинку населення. Не завжди молодь могла їх відвідувати через відсутність для цього належних умов.

Діяльність таких шкіл супроводжувалася «процентоманією». Згідно офіційних даних, майже 90 % їхніх учнів навчалися на «задовільно». Але насправді, за загальним визнанням, успішність не перевищувала 50 %. Це означає, що близько половини випускників отримували документ про освіту з оцінками, які не відповідали реальним знанням.

Байдужість держави до духовних запитів сільського населення, залишкове фінансування сфери культури, недооцінка зміцнення її матеріальної бази, упущення в роботі з кадрами породжували значні проблеми в культурному розвитку села. Культурно-освітні заклади підпорядковували свою діяльність питанням політичної та трудової агітації населення, орієнтації на дострокове виконання планів. Якість роботи визначалася кількістю оформлених стендів, червоних кутків і т. п., де все поставало у райдужних тонах.

Господарства здебільшого здійснювали будівництво клубів і будинків культури. У другій половині 60-х рр. стали до ладу 5065 клубних приміщень [17]. Однак, із часом темпи будівництва цих закладів уповільнюються. Якщо в 1967 р. було споруджено 1614 клубів, то в 1989 р. – лише 86 [18]. Їхня загальна кількість за цей період зменшилася з 24 до 20 тис., тобто майже на 17 %.

Разом із ліквідацією «неперспективних» сіл зникали й їхні культурні заклади. Так, за другу половину 60-х рр. кількість сільських клубів зменшилася на 384. В 1970 р. взагалі не мали клубних закладів 9117 (29 %) сіл [19]. Серед них 59 % мали їх на віддалі 3 км, 28 % – від 3 до 5 км, 13 % – понад 5 км [20].

У 1970 р. на селі діяли 22 163 клуби, в тому числі у колгоспах – 2787 [21]. Слабким було їхнє матеріально-технічне забезпечення. Лише 15 % клубів мали парове опалення, решта обігрівалися грубами і т.п. [22] Більшість клубних приміщень були такими, що в них розмішувалися тільки зал для глядачів та сцена. Були відсутні кімнати для гурткової роботи, художніх заходів тощо. Наприклад, у Київській області з 734 клубів 350 не мали сцен, 200 розташовувалися в аварійних приміщеннях [23].

Сільські клуби не були забезпечені кваліфікованими працівниками. Серед них у 1966 р. вищу й незакінчену вищу освіту мали тільки 0,8 %, середню спеціальну – 16,4 %, 82,8 % взагалі не одержали фахової підготовки. Не мали відповідної освіти й 54 % керівників художньої самодіяльності [24]. У Харківській області з 549 завідуючих клубами лише 57 чол. мали спеціальну освіту, а 63 чол. не отримали навіть середньої. Часто ці посади займали зоотехніки, агрономи, вчителі, лікарі [25].

Недостатня увага до культурно-масової діяльності, низька заробітна плата спричиняли високу плинність кадрів. У 1970 р. зарплата завідуючого клубом становила 65 крб. (такою ж була платня прибиральниці), не виплачувалась їм надбавка за вислугу років тощо. З розподілених на село в 1970 р. випускників вищих і середніх спеціальних закладів культури за призначенням поїхали лише 32%. Інші перерозподілилися й залишилися працювати в містах [26].

Робота багатьох клубів зводилася до демонстрації фільмів і організації танців. Однак, навіть ці заходи могли проводити далеко не всі клуби. У 1966 р. в 1065 селах кінофільми не демонструвались взагалі (при цьому в 664 населених пунктах проживало від 300 до 500 чол., в 401 – понад 500 мешканців). Узагалі кінообслуговування на селі було налагоджено погано, бракувало спецтранспорту, фільми доставлялися невчасно, абияк. Тематика кінофільмів, що потрапляли на сільський екран, була застарілою, а стрічки – до крайності зношеними.

Селяни не мали можливості користуватися тими ж культурними надбаннями, що й міські жителі. Тим паче – відвідувати театри, концерти, музеї, виставки. Виїзні постановки українських професійних колективів носили спонтанний характер і аж ніяк не задовольняли потреб села. Наприклад, у 1966 р. лише в кожне третє село приїздив професійний театр, у кожне друге – концертний колектив. Їх відвідали відповідно кожний сьомий і кожний п'ятий селянин [27].

Інертно функціонували сільські бібліотеки. Ситуація складалася таким чином, що чисельність цих «храмів духовності» лише за другу половину 60-х рр. зменшилася на 1070 одиниць. У 40 % сіл їх не було зовсім [28]. Найменша кількість бібліотек мала у Кримській області (34 на 100 населених пунктів), на Дніпропетровщині (41), Харківщині (44), Луганщині (45) [29]. Загалом, у 1970 р. діяли 18 693 сільські бібліотеки із сумарним

фондом літератури 133 132 тис. примірників. Але майже в 5 тис. сіл із кількістю мешканців понад 300 чол. ці заклади були відсутні [30].

Бібліотеки потерпали від тих же самих проблем, що й культурно-освітня сфера в цілому. Високою була плінність кадрів, низьким – рівень їхньої підготовки. Близько 36 % бібліотечних працівників не мали вищої чи середньої спеціальної освіти. В 1970 р. із направлених на село 567 молодих спеціалістів бібліотечної справи 25 % не влаштувалися за призначенням через незадовільні соціально-побутові умови [31].

Малися недоліки в комплектуванні бібліотек літературою: не враховувався загальноосвітній рівень сільських жителів, специфіка їхніх духовних запитів. Наприклад, в Єлиховицькій бібліотеці Золочівського району Львівщини з 1835 книг суспільно-політичної, природничої та сільськогосподарської тематики за 1966 – 1967 рр. не видавалося читачам 71,3 % літератури. З придбаних у ці роки 530 нових примірників 48,4 % зовсім не замовлялися читачами. Обіг літератури в сільських бібліотеках республіки в середньому становив 0,1 – 0,8 разів на читача [32].

При комплектуванні фондів бібліотек часто ігнорувалася виробнича спеціалізація даного регіону. Наприклад, в 1967 р. всі сільські бібліотеки Глухівського району Сумської області отримали книгу «Механізатори вирощують соняшник», хоча у даній місцевості його не вирощували взагалі [33]. І такі випадки не були поодинокими.

Аналіз використання бібліотечних фондів показує, що більше половини книг ніколи не бували на руках у читачів. Аби якимось чином засвідчити свою діяльність, бібліотеки вдавалися до збільшення абонементів, оскільки саме за ними визначався рівень їхньої активності. За статистикою, 11 млн. сільських жителів, або кожний другий, користувалися послугами бібліотек. Проте, не всі вони дійсно замовляли й читали книги. Значна кількість селян навіть і не здогадувалися, що вони є «абонентами». Трудівники села в реаліях свого життя так і не стали «найбільш читаючою» масою населення [34].

Не зважаючи на складності буття, художня самодіяльність на селі ніколи не вгасала. Талановитих аматорів село народжувало з невичерпною силою. Щоправда, не завжди їхній хист піднімався до рівня великого мистецтва, не завжди їх вчасно помічали. У кінці 60-х рр. на селі діяли 520 гуртків образотворчого мистецтва, в яких брали участь 4,5 тис. самодіяльних художників, скульпторів, графіків [35].

Серед трудівників села було немало таких самородків, які своєю творчістю збагатили духовну скарбницю всього українського народу. Зокрема, колгоспник с. Болотне Іванківського району Київської області Ф.Примаченко. Його мистецькі твори «Кінь стоїть сумує, бо козак похований лежить», «Роман воли пасе», «Оксана несе воду» та інші в 1967 р. привернули увагу обласного будинку художньої творчості та Спілки художників України. Була організована персональна виставка художника-

аматора у київському музеї ім. Тараса Шевченка [36]. Проте, такі випадки не були поширеним явищем.

Водночас на селі мало місце порушення свободи совісті, активно здійснювалася атеїстична пропаганда тоталітарної держави. Закривались і руйнувалися церкви й монастирі, переслідувалася, особливо у західних областях, релігійна обрядовість. Подекуди населення пробувало чинити опір такого роду акціям. У 1965 р. у с. Давидівці, після того як керівники Кіцманського райвиконкому і Чернівецького обкому комсомолу зняли і розбили церковні дзвони, жіноча польова бригада п'ять днів відмовлялася виходити на роботу, доки винні не були покарані. Подібні випадки мали місце і в інших областях [37].

Станом на 1965 р. в УРСР було закрито 1100 церков і монастирів. Їхні приміщення, як правило, використовували потім під господарські потреби. Через це руйнувалася архітектоніка культових споруд. Траплялося, що ці пам'ятки історії та культури втрачалися безповоротно. Наприклад, із загальної кількості церков, закритих на Луганщині, 23 були перетворені на зернові склади, в 19 влаштувалися клуби, 10 порожнювали, у трьох розміщалися дитячі садки, у двох – магазини; три церкви були розібрані, одна spalena [38].

Отже, такий стан культурно-освітнього розвитку села був спричинений політикою держави, в якій ця сфера розглядалася як другорядна. Від цього програвала і держава, і духовність всього українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – К., 1971. – С. 34.
2. ЦДАВО України. – Ф. 582, оп. 20, спр. 889. – Арк. 13.
3. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – С. 26, 480.
4. Там само. – С. 408.
5. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 22, спр. 1929. – Арк. 67.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 1190. – Арк. 70.
7. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 22, спр. 1929. – Арк. 68.
8. Там само. – Ф. 2, оп. 13, спр. 4671. – Арк. 73.
9. Там само. – Ф. 166, оп. 15, спр. 7648. – Арк. 36.
10. Там само.
11. Там само – Ф. 27, оп. 22, спр. 1929. – Арк. 70.
12. Там само. – Ф. 2, оп. 13, спр. 4671. – Арк. 74.
13. Там само. – Ф. 165, оп. 15, спр. 7657. – Арк. 1.
14. Там само. – Ф. 2, оп. 13, спр. 4671. – Арк. 37.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 974, арк. 112; спр. 944. – Арк. 280.
16. Там само. – Спр. 974. – Арк. 63.
17. Народне господарство Української РСР у 1982 році. – К., 1983. – С. 261.
18. ЦДАГО України. – Ф. 2, оп. 13, спр. 9520. – Арк. 30-31.

19. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – С. 26, 505.
20. ЦДАВО України. – Ф. 27, оп. 22, спр. 1099. – Арк. 50.
21. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – С. 504.
22. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 13, спр. 744. – Арк. 14.
23. Там само. – Ф. 1, оп. 20, спр. 891. – Арк. 167.
24. Там само. – Ф. 2, оп. 13, спр. 4643. – Арк. 82.
25. Там само. – Ф. 1, оп. 20, спр. 891. – Арк. 168.
26. Там само. – Ф. 2, оп. 13, спр. 4643. – Арк. 83.
27. Там само. – Ф. 27, оп. 22, спр. 1099. – Арк. 55.
28. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – С. 26, 500.
29. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 13, спр. 744. – Арк. 223.
30. Народне господарство Української РСР у 1970 році. – С. 500.
31. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 13, спр. 4643. – Арк. 82.
32. Там само. – Ф. 2605, оп. 8, спр. 5581. – Арк. 1-2.
33. Там само. – Арк. 4.
34. Там само. – Арк. 1.
35. Петренко В., Шевченко Л. Вклад художньої інтелігенції міста в розвиток духовної культури українського села (1959-1968 рр.) // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – С. 9.
36. Медуниця М. Малює колгоспник Ф. Примаченко // Сільські вісті. – 1967. – 28 січня.
37. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 13, спр. 745. – Арк. 26.
38. Там само. – Арк. 23, 51.

*Зінич В.Т.
(м. Київ)*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Сучасна наука приділяє значну увагу розробці теоретичних проблем комплексного розвитку регіонів. На особливу увагу заслуговують питання регіональної політики комплексного й ефективного розміщення продуктивних сил. Пояснюється це тим, що в економічній науці ще не має достатньо обґрунтованої і прийнятої в нових умовах теорії розвитку продуктивних сил регіонів, територіальної організації виробництва у взаємозв'язку з комплексним розвитком регіонів, які розглядалися б як самовідтворюючі соціально-економічні і екологічні системи.

Здійснення державної регіональної політики в Україні безпосередньо пов'язане з удосконаленням розміщення продуктивних сил. Державна регіональна політика у тісному поєднанні з адміністративною реформою спрямовується на надання істотного динамізму регіональному соціально-

економічному розвитку шляхом повнішого та ефективнішого залучення в господарський обіг ресурсного потенціалу, використання переваг територіального поділу і кооперації праці на основі розширення повноважень і підвищення відповідальності регіональних та місцевих органів влади і управління за розв'язання поточних і перспективних проблем територій [1].

Виважена державна регіональна економічна політика має стати важливим фактором ефективного проведення ринкових перетворень і подальшого розвитку економіки України, передбачаючи органічну єдність розвитку продуктивних сил регіонів і зближення рівнів їх соціально-економічного розвитку.

Важливим завданням регіональної політики є формування високорозвинених територіальних господарчих структур і можливостей участі кожної області в створенні національного продукту, вирівнювання життєвих умов населення різних регіонів, їх соціально-економічних потенціалів.

Особливої уваги заслуговують державні регіональні програми, які дають змогу узгодити територіальні та галузеві інтереси. Вже розроблено проекти регіональних програм соціально-економічного розвитку Карпат, Полісся, Придніпров'я та інших регіонів. Державні регіональні програми розглядаються як важливий інструмент посилення керованості соціально-економічними процесами в районах, містах і областях країни [2].

Згідно Постанов Кабінету Міністрів України (27.04.1994 р. №252 та від 28.10.1994 р., №743), Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України була визначена головним виконавцем комплексного дослідження «Державна програма соціально-економічного розвитку Полісся». Дослідження пошукове. Вперше в Україні вченими й фахівцями здійснено комплексне дослідження економічних, соціальних й екологічних проблем з науковим обґрунтуванням шляхів і засобів їх вирішення для великого регіону, яким є Українське Полісся. Поліський регіон в даній Програмі – це північні області України: Волинська, Житомирська, Київська (без м. Києва), Рівненська, Чернігівська і шість районів Сумської області. В нього входить 75 міст, 153 селища міського типу та 6838 сільських поселень.

Програма соціально-економічного розвитку Полісся розрахована на довготривалу перспективу (до 2010 р.). Вона охоплює усі галузі народного господарства регіону, визначає мету, пріоритети, основні завдання на весь прогностичний період, джерела фінансування передбачених заходів, механізм реалізації, можливість корекції визначених завдань.

Слід відзначити, що серед розроблених за роки незалежної України державних програм лише регіональна програма соціально-економічного розвитку Полісся була схвалена Кабінетом Міністрів України (28 березня 1996 р.)

Складовою частиною державної програми Полісся є Програма соціально-економічного розвитку Волинської області, що за розв'язання економічних і соціальних проблем являє собою один із складних регіонів України.

Волинь в недалекому минулому – один з найвідсталіших в соціально-економічному плані куточків України. Це був аграрний край з відсталим підсічно-мотижним землеробством, досить архаїчною і примітивною технікою сільськогосподарського виробництва й злидненням соціальним станом його мешканців.

Хоча за роки Радянської влади Волинь змінилась і перетворилась на індустріально-аграрну область, вона й в середині 90-х років (XX ст.) за розв'язанням економічних і соціальних проблем являла собою один із складних регіонів України. Так, в промисловому потенціалі Поліського регіону Волинська область займала найменшу питому вагу. Економічна криза найбільшою мірою з усіх областей Українського Полісся вплинула на спад промисловості, зокрема, на обсяг товарів народного споживання. За темпами зростання чисельності безробітних область випереджала всі регіони Полісся.

У Програмі на основі аналізу сучасного стану продуктивних сил області з врахуванням нових умов господарювання визначені пріоритетні напрямки їх розвитку. Накреслені заходи по виходу економіки регіону з кризового стану та розв'язання економічних і соціальних проблем області у перспективі до 2010 р. Опрацьовані в Програмі заходи призначені для використання при розробці планів соціально-економічного розвитку області, а також при складанні місцевих планових документів, зокрема, міст та інших населених пунктів.

У Програмі соціально-економічного розвитку Волинської області враховано рекомендації районних і обласних служб, управлінь й облвиконкому. Програма була схвалена на засіданні Виконавчого комітету Волинської обласної Ради 1 червня 1995р. №52. Розробка Державної програми соціально-економічного розвитку Полісся (Волинська область) здійснена під керівництвом Голови Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, члена-кореспондента НАН України, доктора економічних наук, професора С.І.Дорогунцова і заступника Голови Виконавчого комітету Волинської обласної Ради А.Г.Чумаченка. Відповідальним виконавцем (куратором) розробки Програми було призначено автора цієї доповіді [3].

Коротко охарактеризуємо деякі загальні дані про регіон.

Волинська область розташована на північному заході України. На півночі межує з Білоруссю, на сході – з Рівненською, на півдні – з Львівською областями, на заході – з Польщею. Площа 20,2 тисячі квадратних кілометрів (3,3 відсотка території України). За станом на 1.01.2000р. чисельність населення області становить 1058,7 тисячі чоловік чи 2,1 відсотка від усього населення України.

Народного господарський комплекс включає головні функціональні ланки – промисловість і агропромисловий комплекс та транспортну систему. В загальноукраїнському поділі праці область займає значне місце за розви-

твом легкої, лісової і деревообробної промисловості та агропромислового комплексу. Значного розвитку набуло машинобудування.

У структурі промисловості провідне місце займають машинобудування та металообробка, легка і харчова промисловість [2]. Машинобудування, яке набуло значного розвитку, спеціалізується на виробництві автомобілів, приладів і засобів автоматизації, машин для тваринництва і кормовиробництва, підшипників тощо.

Основу паливно-енергетичного комплексу становлять вугілля (Ново-волинське родовище) і торф (заводи Журавичівський, Маневецький та «Сойне»). Область має певні ресурси газу (Лукачинське газове родовище).

Легка промисловість – одна з провідних у промисловому комплексі області, об'єднує підприємства різних галузей: швейної, текстильної і шкіряно-взуттєвої.

До найдавніших галузей промисловості області належить лісова і деревообробна. Розвивається лісохімічна і глибока механічна переробка деревини. Значна увага приділяється комплексному використанню лісосировинних ресурсів.

Хімічна промисловість спеціалізується на виробництві продукції широкого асортименту, яка забезпечує головним чином місцеві потреби (вироби з пластмас, товари побутової хімії), має широкий попит в інших областях України.

Досить розвинена промисловість будівельних матеріалів. Найбільший в Україні Луцький картонно-рубероїдний завод виробляє понад 40 відсотків м'яких покрівельних і гідроізоляційних матеріалів республіки.

Агропромисловий комплекс включає сировинну, переробну і обслуговуючу ланки. Основна його сфера – сільське господарство – спеціалізується на молочно-м'ясному тваринництві і рослинництві льонярьсько-картоплярського й зерно-буряківничого напрямів. Важливою ланкою агропромислового комплексу є харчова промисловість. Вона займає біля 40 відсотків у галузевій структурі області. Провідне місце серед галузей харчової промисловості посідають цукрова, м'ясна, плодоконсервна, маслообробна і молочна.

Проведений нами аналіз економічних показників засвідчив, що розвиток народного господарства області, починаючи з 1991 р. значно ускладнився, обумовлений у значній мірі загальноекономічною кризою, зміною умов функціонування продуктивних сил, переходом до ринкової системи господарювання. Тому всі труднощі та проблеми розвитку промислового виробництва, сільського господарства, капітального будівництва, транспорту, зв'язку, соціально-побутової та соціально-культурної сфери можуть і повинні бути подолані в результаті цілеспрямованої регіональної економічної політики. На вирішення цих проблем розроблена нами концепція соціально-економічного розвитку Волинської області.

Основне завдання концепції полягало в тому, щоб основні орієнтири соціально-економічного розвитку області ґрунтувалися на реалізації головної мети, визначення пріоритетів, структурних змін у народногосподарському комплексі і вдосконаленні територіальної організації продуктивних сил.

До числа пріоритетів соціально-економічного розвитку Волинської області слід віднести такі:

Поліпшення демографічної ситуації; розвиток соціальної інфраструктури малих міст і сіл; пом'якшення територіальних диспропорцій у розвитку продуктивних сил; створення можливостей для розвитку народного господарства на забруднених радіонуклідами територіях; використання історико-культурної спадщини у виховній, культурно-освітній роботі і розширенні туристичної діяльності; розвиток взаємовигідних економічних зв'язків з партнерами в інших областях України та зарубіжними країнами.

У галузі сільського господарства: створення необхідних техніко-економічних та організаційних умов для вирощування суто поліських культур – картоплі, льону-довгунця та їх ефективної переробки в області; організація зон розвинутого м'ясного тваринництва; виділення відповідних бюджетних асигнувань на заходи по збереженню родючості ґрунтів.

У галузях промисловості: зміна структури виробничого потенціалу та диверсифікація виробничих потужностей відповідно до умов ринку; розширення номенклатури вироблюваної продукції, істотне підвищення її технічного рівня та якості до світових стандартів; збільшення питомої ваги машинобудування, лісової, деревообробної і целюлозної промисловості; підтримка виробничих потужностей шахт Львівсько-Волинського вугільного басейну (в межах Волинської області), ввід в експлуатацію та використання для місцевих потреб Локачівського газового родовища; будівництво, розширення або реконструкція підприємств харчової промисловості.

Структурна трансформація економіки Волинської області передбачатиме прискорене створення найновіших виробництв та оновлення традиційних галузей, в першу чергу в промисловості та сільському господарстві, технічне відставання яких стримує економічне зростання. Це забезпечить збільшення виробництва та експорту традиційних товарів, а також створення нових, які дозволять місцевим виробникам конкурувати на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Умовою здійснення структурної перебудови Волинської області є пряме державне інвестування, створення спеціальних фондів для фінансування програми, залучення зарубіжного капіталу, субсидії, дотації на розвиток соціальної сфери та вирішення проблем екології, надання пільгових кредитів і позик, змішане інвестування, створення загальнодержавного фонду регіонального розвитку.

Реалізація цієї програми в області дозволила підвищити рівень життя населення та ефективність виробництва, сформувати орієнтовану економіку ринкового типу.

В області в останні роки стабілізувалась ситуація в ряді важливих галузей економіки. Впродовж чотирьох років підряд Волинь нарощує темпи промислового виробництва, де в 2000 р. приріст склав 10,2 відсотка. Понад 50 відсотків підприємств домоглися нарощення обсягів виробництва. Він, зокрема, був забезпечений на 73 підприємствах у Володимир-Волинському, Горохівському, Іваничівському, Ковельському, Луцькому, Любомльському, Маневицькому, Старовижівському і Шацькому районах, майже в усіх містах обласного підпорядкування. За темпами приросту промислової продукції область займає перше місце в державі.

У структурі виробництва чітко простежується його соціальна орієнтованість. Приріст товарів народного споживання в 2000р. у порівнянні з попереднім роком становив 23 відсотки (програмою передбачалось 7 відсотків). У харчовій промисловості він склав 21,2 відсотка, а у легкій досяг 26 відсотків. У 2000 р. освоєно 350 нових найменувань продукції, впроваджено у виробництво 60 нових технологічних процесів [4].

Реформи в економіці вимагають підприємницької ініціативи залучення значних інвестицій. На Волині діє близько 2-х тисяч малих підприємств, які дають роботу 34 тисячам жителів області. Пріоритетними сферами інвестування в регіоні є агропромисловий комплекс, легка промисловість, машинобудування, хімічна, лісова та деревообробна промисловість, транспорт і зв'язок, соціальна інфраструктура.

Реалізації економічної політики в регіоні, стимулюванню господарської діяльності й розвитку підприємства сприяло створення спеціальної (вільної) економічної зони «Інтерпорт «Ковель» (з 1.01.2000 р.) та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності в шахтарському місті Нововолинськ та селищі Жовтневому.

З 1995 р. діє транскордонне об'єднання «Єврорегіон-Бут», співзасновником якого є Волинська область, Брестська область Білорусі, ряд прикордонних воєводств Республіки Польща, які зацікавлені у співпраці, створенні регіонального соціально-економічного комплексу, розбудові сучасної прикордонної інфраструктури, охороні навколишнього середовища.

Розвиток зовнішньоекономічних зв'язків за останні роки відзначається значним динамізмом, нарощування обсягів торгових операцій. Якщо у 1933 р. зовнішньоторговельний оборот області складав 29 млн. доларів США, то у 2000 р. – він перевищив 600 млн. Підприємства області здійснюють зовнішньоекономічні зв'язки з 60 країнами світу. В експорті товарів та послуг переважають відносини з Росією, Німеччиною, Польщею, Францією, Білоруссю, Словаччиною, країнами Балтії.

Інвестиційні залучення в господарський комплекс фінансових ресурсів з-за кордону є тим важливим фактором, який дає можливість частково розв'язати невідкладні проблеми модернізації, технічного переоснащення виробництва, освоєння конкурентоспроможних видів продукції, створення нових робочих місць.

На Волині в основному завершено перший етап реформування агропромислового комплексу. Приватний сектор сільськогосподарського виробництва дає понад 70 відсотків продукції. На селі створюється необхідна інфраструктура.

Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в області, значною мірою пов'язані з активізацією культурного життя, розвитком національної самобутності та раціональним використанням унікальної історико-культурної спадщини Волинського Полісся. Не дивно, що Державна програма соціально-економічного розвитку Полісся включає окремий розділ «Історико-культурна спадщина».

На території регіону знаходяться унікальні пам'ятки історії культури, археології, етнографії, архітектури та мистецтва. До їх складу включені комплекси історичних забудов, зразків народної архітектури, пам'ятних місць, пов'язаних з історією України. Багато історико-культурних пам'яток мають загальнодержавне значення, чимало – віднесені до надбань світової культури.

Програмою передбачено забезпечити якісні зрушення в музейній справі, розширення мережі державних краєзнавчих музеїв, їх філіалів, музейних садиб у Володимир-Волинському, Камінь-Кашірському, Луцькому, Любешівському, Любомльському районах. Намічаються заходи по виявленню нерухомих пам'яток історії та культури, їх охороні, збереженню та використанню, зміцненню реставраційної бази.

Розробка туристичних маршрутів міжрегіонального, загальнодержавного і міжнародного значення на базі відповідних пам'яток історії, культури та архітектури, їх якісне забезпечення зі створенням системи сервісу, дозволить досягти вагомого не лише культурного, але й економічного ефекту.

Отже, Державна програма соціально-економічного розвитку Полісся (Волинська область) забезпечить поступ регіону шляхом ринкових відносин, інтегрування в європейську економіку й значне підвищення добробуту людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна: поступ у ХХІ століття. – Урядовий кур'єр. – 2000. – 28 січня.
2. Ішук С.І. Розміщення продуктивних сил (Теорія, методи, практика). – К., 2000. – С.17.
3. Державна програма соціально-економічного розвитку Полісся на 1996-2010 роки (Волинська область). СОПС Київ – Луцьк, 1995.
4. Урядовий кур'єр. – 2000. – 11 квітня.

Бабак О.
(м. Кіровоград)

КІРОВОГРАДЩИНА У МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Польсько-українське співробітництво має велике значення для обох країн. Воно успішно розвивається у політичній, економічній, науковій і культурно-освітній сферах, відіграючи позитивну роль у життєдіяльності українського та польського народів. В українській економічній та історичній літературі переважають праці, присвячені міждержавним відносинам України та Республіки Польща і недостатньо вивчаються проблеми, які виникають на інших рівнях у різноманітних сферах спілкування українського та польського народів. Тим часом соціологічні дослідження показують: при відносно задовільному розвитку офіційних зв'язків проблематичними залишаються питання взаємин між народами. Так, опитування, проведені в Польщі, стабільно підтверджують існування упереджено негативного ставлення до українців з боку більшості польського населення. Тому важливішим і актуальним завданням політиків є налагодження зв'язків між Україною та Польщею на усіх рівнях і, насамперед, між окремими регіонами, установами і організаціями, діячами освіти, науки і культури, щоб домогтися, нарешті, подолання стереотипів, які роз'єднують, а не зближують народи, і вивести на новий, вищий щабель польсько-українські відносини. На нашу думку, це є один з оптимальних шляхів наповнення стратегічного польсько-українського партнерства конкретним змістом і повнішого використання можливостей, які надає взаємодоповнюваність економіки, географічна близькість, спорідненість національних культур.

Коли йдеться про міжрегіональне співробітництво України та Польщі, то здебільшого беруться до уваги зв'язки західних областей України і східних польських воєводств. Значно менше вивчається участь в українсько-польській співпраці інших регіонів України та Польщі, хоча вони теж відіграють помітну позитивну роль в економічному та культурному житті двох народів. З цієї точки зору найбільш цікавим було б, на наш погляд, дослідження досвіду організації добросусідських відносин з Польщею тих областей України, які репрезентують усі її економіко-географічні регіони.

Кіровоградщина, будучи розташованою в Центральній Україні, не має тих географічних переваг для співробітництва з Польщею, як прикордонні регіони України, наприклад, Львівщина. Проте у польських ділових колах та серед культурної еліти цей регіон не залишився поза увагою. Пояснюється це тим, що Кіровоградщина має значні ресурси для взаємовигідного міжнародного співробітництва в галузі економіки і культури. Разом з Дніпропетровською і Запорізькою областями вона входить до Придніпровського економічного регіону. Кіровоградщина віддалена від РП значною

відстанню, однак область має залізничне, автомобільне та повітряне сполучення з усіма обласними центрами України. Залізничні магістралі, що перетинають Кіровоградщину, забезпечують транспортні перевезення у напрямку Донбас – Карпати, зв'язуючи таким чином важливі промислові і сільськогосподарські райони України. Межиріччя Дніпра та Південного Бугу, де знаходиться Кіровоградська область, – серцевина України, де проходять й інші важливі транспортні артерії. Автомобільні шляхи пролягли через Кіровоградщину до країн СНД, Центральної та Південної Європи.

Кіровоградщина має розвинутий промисловий комплекс, у якому виділяються підприємства харчової промисловості (39%), машинобудування та металообробки (17,8%), електроенергетики, будівельних матеріалів [1]. Аграрно-індустріальний характер регіону визначає його сільськогосподарську спеціалізацію. Так, основним напрямком машинобудування є забезпечення потреб сільського господарства та переробної промисловості необхідною технікою і запасними частинами. Попитом на товарному ринку України користується виготовлена на підприємствах Кіровоградщини посівна і зернозбиральна техніка, мостові електричні крани. Мінерально-сировинний потенціал області нараховує понад 340 родовищ корисних копалин – бурого вугілля, заліза, нікелю, існує імовірність відкриття нових цінних мінералів. Поблизу м.Долинська знаходиться гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд, на який розраховували східноєвропейські країни ще в рамках Ради економічної взаємодопомоги і який перетворився через брак коштів на довгобуд.

Здавна славиться регіон сільськогосподарським виробництвом. Провідне місце належить рослинництву (пшениця, ячмінь, гречка, зернобобові), серед технічних культур – соняшник і цукровий буряк. Третину валової продукції сільського господарства становить тваринництво. Отже, Кіровоградщина – одна з областей, які визначають профіль сільськогосподарського виробництва в Україні.

Відповідно до спеціалізації економічного розвитку формувалася науково-технічний потенціал Кіровоградщини, спрямований на розробку нових зразків сільськогосподарської техніки і сучасних технологій, досліджень в галузі біотехнології, захисту рослин, рослинництва, землеробства, тваринництва.

Динаміка товарообігу між Кіровоградщиною і Республікою Польща протягом останнього десятиліття була нерівномірною. З 1994 р. він стрімко розвивався, внаслідок чого питома вага зовнішньоторговельного обороту Кіровоградської області з РП у загальному обсязі експортно-імпортних операцій зросла з 0,3% до 6,5% у 1996 р. [2]. Причому це відбувалося як за рахунок постачання у Польщу кіровоградських виробів та сировини, так і надходження у регіон польської продукції. У загальній квоті експорту вєводств частка вивезених товарів в Україну становила у Хелмському вєводстві 55,2%, в Перемиському 50,4%, в Замойському – 41,6% [3]. Високі темпи зростання товарообігу не вдалося зберегти у наступні роки. Його іс-

тотне зниження у 1997 р. і 1999 р. засвідчило недосконалість структури торгівлі, відсутність стійких коопераційних зв'язків. Все це недоліки, притаманні не лише для регіону, а й загалом для українсько-польських економічних відносин. У 1997 р. Україна була другим (після Росії) торговельним партнером Польщі на території колишнього СРСР. Зниження обсягу польського імпорту українських товарів пояснювалося, зокрема, введенням у РП обмежень на поставки зернових [4]. Падіння українського експорту зумовили також фінансова криза в Росії та економічні труднощі. Навпаки, поживлення української економіки у 2000 р. призвело до покращання зовнішньоторговельного обороту.

Незалежно від кон'юнктури польського ринку, там знаходять стійкий попит товари з Кіровоградської області і зберігається позитивне сальдо товарообігу. Щоправда, останнім часом намітилася тенденція до вирівнювання обсягу ввезених товарів (у 2000 р. – на суму 496 тис. доларів США) і вивезених (764 тис. дол.) [5].

Польські підприємці не виявляють зацікавленості у підтримці сільськогосподарського сектора економіки регіону, оскільки він може скласти конкуренцію польським товарам. Частка інвестицій, які надійшли з Польщі, на Кіровоградщині становить усього 0,6% іноземних інвестицій в області [6]. У абсолютному обчисленні це понад 120 тис. дол. США [7]. Майже всі кошти спрямовані у легку промисловість, у той час як інші закордонні інвестори обрали пріоритетними об'єктами інвестування підприємства агропромислового комплексу, машинобудування і металообробки, транспорту, кольорової металургії. На території Кіровоградської області зареєстровано лише 6 спільних підприємств (1999 р.), у той час як на Львівщині їх було 369, а сума польських інвестицій досягала 4,8 млн. дол. (1998 р.) [8].

Невисокий рівень обміну товарами і послугами між окремими регіонами України та Польщі пояснюється не лише їх якістю чи обмеженістю асортименту. Нерідко розширення співпраці гальмується незнанням потенційних можливостей партнерів, що суперечить інтересам і політиків, і підприємців. Виправити ситуацію може урізноманітнення форм спілкування українських та польських представників різних регіонів і різних галузей економіки, подолання спільними зусиллями дефіциту інформації. Цій меті можуть служити конференції, симпозиуми за участю представників органів державної влади України, Польщі та інших країн. Важливе значення відводиться у зв'язку з цим Торгово-промислової палаті області.

З метою налагодження співпраці з регіонами Республіки Польща представники ТПП взяли участь у міжнародній конференції «Польща – Україна: торгівля і співробітництво», яка відбулася у 2000 р. в м.Харкові. Пропозиції щодо налагодження конкретних форм співробітництва були передані польським учасникам форуму від імені таких підприємств Кіровоградщини, як ВАТ «Гідросила», «Червона Зірка», «Кіровоградграніт» та інших. Заінтересованість у організації взаємовигідних зв'язків висловили і

польські бізнесмени. Згодом керівники низки підприємств Кіровоградщини провели ділові переговори під час 5 Господарчого форуму у Миколайках (Польща). За підсумками цих форумів досягнуто домовленості про розширення співпраці Польщі з українськими підприємствами [9].

На сьогодні перспективними вбачаються такі шляхи розширення і поглиблення участі Кіровоградщини в українсько-польському співробітництві: розвиток обміну товарами і послугами між регіонами, поліпшення його структури, розширення асортименту товарів; співробітництво з проблем розвитку і підтримки малого бізнесу; виробнича і науково-технічна кооперація між підприємствами регіонів, надання їм довгострокового і стабільного характеру; створення спільних підприємств в Україні та Польщі шляхом спільної участі у реалізації різних проектів; проведення виставок та ярмарок, як засобів просування товарів на ринки обох країн; використання інших форм співробітництва (лізинг, продаж ліцензій, спільний вихід на ринки третіх країн тощо). На умовах розвитку прямих зв'язків між партнерами двох регіонів вигідним було б налагодження співробітництва з метою підготовки кадрів (навчання, підвищення кваліфікації, стажування) у галузі економіки, науки, управління, тобто у тих сферах, де Польща досягла найбільших успіхів і які б сприяли реформуванню української економіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Поточний архів Кіровоградської обласної державної адміністрації (далі – ПА КОДА). Інформаційне повідомлення про економічний потенціал Кіровоградської області. – С.1.
2. Зовнішня торгівля товарами Кіровоградської області. //Державний комітет статистики України. Кіровоградське обласне управління статистики. – Кіровоград, 1995 – 2000.
3. Горун Д. Українсько-польське регіональне співробітництво. – Нова політика. – 1999. – №3. – С.16.
4. Польський часопис бізнесу. – Варшава, 1998. – С.3.
5. Зовнішня торгівля... 1995 –2000.
6. ПА КОДА. Довідка про співробітництво Кіровоградської області з Республікою Польща. – С.1.
7. ПА КОДА. Довідка про стан співробітництва підприємств Кіровоградської області та РП. – С. – 1.
8. Економічний часопис. – 1998. – № 6 – 7. – С. 25.
9. ПА КОДА. Звіт про роботу Торгово-промислової палати Кіровоградської області за 2000 рік. – С.1.

Кривдіна І.Б.
(м. Одеса)

АКТИВНІ ДІЯЧІ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В ОДЕСІ (II пол. 70-х – 80-ті рр. XX ст.)

Правозахисний рух в Україні був течією загального руху опору радянській тоталітарній державі в другій половині XX ст. Спираючись на підписаний 1 серпня 1975 р. керівництвом СРСР прикінцевий акт Народи з безпеки та співпраці в Європі, частина свободомислячої інтелігенції країни виступила за дійсне дотримання прав і свобод людини, створивши групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

9 листопада 1976 р. виникла Українська Гельсінська група (УГГ). Своім головним завданням організація вважала ознайомлення урядів країн-учасниць та світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою [1]. Хоча центром правозахисної боротьби вважається Київ, окрему увагу необхідно приділити діяльності Гельсінського руху на Одещині.

Ім'я одесита Святослава Караванського виділяється серед активних його діячів. Ще після виходу з оточення в білоруських лісах, в роки II світової війни, в 1942 р. він поступив на історико-філологічний факультет Одеського університету і встановив зв'язок з підпіллям ОУН, пізніше був головою відділення ОУН. В 1944 р. він залишив місто, але незабаром повернувся в Одесу, де був заарештований; в лютому 1945 р. засуджений Одеським військовим трибуналом на 25 років таборів. Звільнений по амністії в грудні 1960 р., він поновив заочне навчання в університеті та розгорнув боротьбу проти русифікації, вимагаючи притягнення до судової відповідальності міністра освіти УРСР Даденкова за русифікацію навчання школярів. В час розгрому опозиційного руху в 1965 р. його знову заарештовано. Генпрокурор СРСР Р.А.Руденко без суду й слідства відправив С.Караванського відбувати 8 років і 7 місяців по вироку 1945 р. Перебуваючи у Володимирській тюрмі, він зібрав свідчення колишніх учасників розстрілу польських офіцерів в Катині й передав ці відомості та інші матеріали на волю, за що в квітні 1970 р. отримав ще 10 років таборів. В лютому 1979р. С.Караванський заочно вступив до Української Гельсінської групи; у вересні звільнений з табору, відбувши в цілому 31 рік ув'язнення. На Україну йому заборонили повертатися, й він з дружиною емігрував до США [2].

Найпоследовнішим захисником С.Караванського перед репресивним комуністичним режимом була його дружина Ніна Строката. Вона теж народилася в Одесі. Закінчила медінститут, працювала мікробіологом у цьому вузі та лікарнях міста. За участь в опозиційному русі, розповсюдження самвидаву та публічний захист чоловіка її спочатку звільнили з роботи, а в грудні 1971 р. заарештували й через декілька місяців відправили на 4 роки

в табір суворого режиму. На закритому процесі в Одеському обласному суді 17 травня 1972 р. в останньому слові вона так визначила свою позицію: «Український патріотизм, національна гордість українця заклеєні терміном «націоналізм». Но український патріотизм – это природная сущность украинца, сущность, которая наследуется, становится моральным достижением и не позволяет стать перебежчиком, янычаром... Украинский патріотизм – чувство высокое и такое же природное, как российский патріотизм, патріотизм узбека, эстонца, араба или итальянца» [3].

Арешт Н.Строкатої призвів до створення В.Чорноволом у Львові в грудні 1971 р. першої правозахисної організації в Україні – «Громадського комітету захисту Ніни Строкатої» [4]. В нього увійшов, зокрема, одесит-матрос буксиру «Рекорд» Леонід Тимчук. Комітет у січні 1972 р. було розгромлено; всіх, окрім Л.Тимчука, заарештували й судили. Його було притягнуто до відповідальності пізніше за розповсюдження самвидаву, за що він отримав 30 грудня 1975 р. один рік виправних робіт [5].

Неординарною особистістю одеського правозахисного руху був викладач університету Василь Барладяну-Бирладник. В 1975-77 рр. він організовував підпільні семінари з історії української та світової культури, які відвідували близько 20 осіб. Крім того, за інформацією спецорганів, систематично виготовляв та розмножував рукописні й машинописні тексти заяв, звернень, статей та інші самвидавчі документи, робив фотокопії документів такого ж змісту, а потім розповсюджував їх серед своїх знайомих в Одесі та Києві, частину їх передавав за кордон для друку в пресі; стверджував, що радянський режим за своєю суттю є антигуманним режимом. Він є автором «Звернення до всього християнського світу, до всіх людей доброї волі», написаного в червні 1976 р. [6]. В документі повідомлялося, що В.Барладяну звільнили з роботи і звинуватили в українському, румунському і, навіть, давньоболгарському націоналізмі. Автор так пояснює причину репресій: «Аналізуючи твори Маркса та його послідовників, я прийшов до висновку, що в мене і подібних до мене відібрані всі людські права лише за те, що ми не вміємо і не хочемо стати безбатченками, що ми неспроможні відмовитися від національних здобутків, від святинь та історії народів, дітьми яких ми є» [7]. В березні 1977 р. В.Барладяну-Бирладника заарештували та в червні відправили на три роки в табір. Перед звільненням за ряд опублікованих у Парижі антирадянських статей він отримав ще три роки ув'язнення.

Діяльність педагога Ганни Михайленко – ще одна сторінка одеського правозахисного руху. В 1951 р. вона була переселена на Одещину зі Львівської області у зв'язку з передачею її рідного села Польщі. Г.Михайленко відстоювала право України на свою державність, брала активну участь в діяльності УГГ, готувала документи та матеріали для московської «Хроніки текущих событий» та радио «Свобода», а працюючи вихователем у гуртожитку одеського автопідприємства, організувала страйк її робітників [3].

вимогами економічного характеру, зокрема, поліпшення житлових умов. Після ряду звільнень з роботи, судових переслідувань, у лютому 1980 р. її заарештували, а в грудні того ж року після декількох «експертиз» відправили до Казанської психіатричної лікарні. На свободу випустили лише в травні 1988 р. Подвійна експертиза американських лікарів в Україні (1989) та в США (1990) засвідчила, що Г. Михайленко психічно здорова людина. В 1991 р. вона була реабілітована [8].

Одним з напрямків правозахисту в Одесі був єврейський рух, що орієнтувався на протидію проявам антисемітизму та боротьби за право виїзду на постійне проживання до Ізраїлю. Відомим учасником цього руху був Давид Найдіс. У часи навчання на факультеті журналістики Київського університету до акцій протесту його притягнула однокурсниця зі Львова Людмила Шеремет'єва (в 60-х роках вона жила та навчалась в Одесі) та її київський колега В. Чорновіл. Д. Найдіс відзначився курсовим дослідженням про можливість нового культу особи в СРСР, розповсюдженням в 1966-67 рр. своїх віршів, а 31 серпня 1967 р. в овідіопольській газеті «Надднепрянская правда», де він працював відповідальним секретарем, видрукував 45 листівок з засудженням «вирішення» національного питання в СРСР, розповсюдивши їх через поштові скриньки Одеси. Суд в березні 1968 р. засудив його на три роки, але амністія скоротила цей строк навпіл. Через два роки перед судом з'явилася бібліотекар Рейза Палатник. У неї знайшли звернення до самвидаву івритом та передрук заборонених віршів. Вирок – 3 роки таборів. Завдяки організованій А. Д. Сахаровим, В. Чалідзе та Л. Чуковською кампанії протесту, Р. Палатник 20 грудня 1972 року випущено до Ізраїлю [9].

Не можна обійти стороною всесвітньо відоме ім'я поетеси Ірини Ратушинської, яка народилася в Одесі, потім жила в Києві, займалася правозахисною діяльністю, пройшла табори та еміграцію. Її вірші переведені майже на всі європейські мови, а книга «Сірий – колір надії» став бестселером. Хоча І. Ратушинська й російськомовна поетеса, але вболівала за долю України, за її народ: «Наша Батьківщина – Україна, це наша справжня і сдина Батьківщина. І всі болі, всі проблеми – це й наші болі» [10]. Вона була правозахисником-одинаком. В Одесі наприкінці 1970 – на початку 80-х рр. написані вірші (зокрема, «Родина»), за які поетеса засуджена в 1982 р. на 7 років таборів та 5 років заслання; та ще за правозахисну діяльність у вигляді «Відкритого листа на захист А. Д. Сахарова», протестів проти переслідування російського академіка. За її визволення виступали Р. Рейган, М. Тетчер, Ф. Міттеран, ПЕН-клуб та різні суспільні та релігійні організації Заходу [11].

Опозиційний Гельсінський рух в Одесі не був замкнутим середовищем, його члени підтримували широкі зв'язки з іншими учасниками руху, правозахисними організаціями як на території України (в Києві, Львові, Харкові, Криму, Миколаїві, Херсоні), так і за її межами (в Москві, Ленін-

граді, Калінінграді, Кишиньові, Вільнюсі), а через останніх – через членів екіпажів суднів – з закордоном. В Одесі була одна з найбільших в СРСР бібліотек самвидаву, велася активна робота по збору та поширенню матеріалів. Наведені факти стверджують, що Одесу можна назвати південним центром правозахисного руху в Україні, а внесок одеситів у діяльність Гельсінського руху важко переоцінити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод // Самостійна Україна. — 1996. — Жовтень. — Ч.25-28.
2. Шелест Д.С. Одесса: время испытаний и надежд. — Одесса: Юридическая литература, 2000. — С.125.
3. Там само. — С.126.
4. Заява про виникнення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої // Рух опору і самоборони в Україні. — С.84-85.
5. Одеський Мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы Советской власти, т.1 / Сост. Ковальчук Л.В., Разумов Г.Г. — Одесса: ОКФА, 1997. — С. 324 -325.
6. Барладяну В. Звернення до всього християнського світу, до всіх людей доброї волі // Сучасність. — 1976. — №7. — С.87.
7. Заарештували В.Барладяну // Там само. — 1977. — № 6.- С.119.
8. Клюєнко Д.М., Фурсенко Л.Г. Освітяни Одещини – жертви репресій тоталітаризму.- Одеса: Астропринт, 1995. — С.73.
9. Там само. — С.75-76.
10. Сірий – колір надії І.Ратушинської // Голос України. — 1991. — 2 лютого.
11. Свобода и расплата за нее // Комсомольская правда. — 1990. — 4 марта.

ПІДСЕКЦІЯ 4. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Грон В.В.
(м. Черкаси)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Однією з основних проблем сучасної української історіографії є проблема формування нації та розвитку державотворчого процесу на вітчизняному ґрунті. У центрі уваги дослідників, як правило, опиняються ті періоди нашої історії, які найщільніше наближали українство до стану «історичної нації». Це «княжа доба», становлення української державності у XVI-XVII ст., українська революція 1917-20 рр. [1]. Щодо II половини XIX століття, то за вказаним часовим відрізком закріплюється швидше роль підготовчого етапу перед наступним поновленням державотворчого процесу, аніж самостійним етапом самого процесу. Хоча, на наш погляд, обмежувати значення цього періоду виключно функцією «споглядання» було б не зовсім справедливо. До того ж на детальне дослідження заслуговує як реальний перебіг подій, так й історіографія проблеми.

Тут є сенс згадати про суттєві відмінності в розвитку країн Західної та Східної Європи. На Заході процес формування націй проходив паралельно з процесом становлення громадянського суспільства. Таким чином, процес державотворення відбувався як становлення національних держав. Інакше ситуація розвивалася на Сході, де традиційною формою державності довгий час залишалися багатонаціональні утворення. Тут національні рухи спрямовувалися не паралельно, а проти старих державно-політичних рамок. А у Російській імперії становище ускладнювалося ще й через відсутність демократичних традицій співіснування влади і суспільства. Отож в Україні процеси державотворення і націотворення хоч і були нерозривно пов'язані між собою, але повністю ототожнювати їх не слід.

Повернімося тепер до історіографії українського національного становлення у II половині XIX століття. Ми умовно поділили її на три періоди:

- середина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.;
- початок 30-х рр. – початок 90-х рр. XX ст.;
- з 1992 року.

Критерієм даної періодизації послуговувала зміна співвідношення класових та національних пріоритетів у поглядах зарубіжних та вітчизняних істориків на процес формування української нації.

Особливістю першого з означених періодів було тісне переплетення соціальних та національних проблем, що є характерним для суспільств з досить низьким ступенем національної самосвідомості. Тому, як зазначав Я.Грицак у статті «Драгоманов, Франко и дилема українського соціалізму»: «Діячі українського соціалістичного руху завжди стояли перед вибором: чи приближати час тріумфу соціалістичної революції, зрікаючись, до певної міри, своїх національних аспірацій, а чи працювати на користь національного відродження, ризикуючи ввійти в конфлікт з соціалістичним рухом сусідніх державних народів» [2]. Подібна невизначеність у поглядах на пріоритетні завдання визвольного руху була характерна також і для історико-політичних досліджень даного періоду. Це, зокрема, стосується творів таких видатних українських діячів, як М.Драгоманов та І.Франко.

Але нас більше цікавить наступний період історіографії проблеми. Його розгляд ми почнемо з короткого аналізу історичної концепції М.Грушевського, оскільки саме вона виявилася тією точкою, за якою історіографічна лінія розділилася на дві: радянську і діаспори.

Отже, О.Оглоблин у статті «Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)» писав: «Для Грушевського 19 століття в історії України – це було «століття українського відродження», яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19-20 століття. Таким чином, широка і повноводна ріка історичного процесу України переходить у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й остронь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України» [3]. Розподіл пріоритетних напрямків досліджень визначався основною метою кожної з вказаних історіографічних ліній. Історики діаспори, обґрунтовуючи право на існування української державності, продовжували традиції державницької школи. Радянські дослідники, виходячи з того, що національні прагнення українського народу найголовніше задовольнилися завдяки радянському державному устрою, сконцентрували зусилля на вивченні революційного руху та розвитку соціально-економічних процесів.

Крім різниці у виборі тем досліджень, представники вказаних історичних шкіл з протилежних позицій підходили до процесу становлення української нації взагалі й у II половині XIX століття зокрема. Ця протилежність виявила себе у багатьох аспектах. Ми зупинимось лише на трьох: по-перше, на проблемі провідної суспільної верстви, по-друге, на питанні про ступінь завершеності формування української нації, по-третє, на питанні про різну трактовку поняття «народ», «народні маси». Зрозуміло, що всі три проблеми переплетені між собою так, що розглядаючи будь-яку з них ми обов'язково торкатимемося інших.

Отож, почнімо з проблеми лідерства в українському визвольному русі. За відправну точку нам слугуватиме позиція М.С.Грушевського, який, по-

дібно М. Драгоманову, вважаю, що українське суспільство, в силу нещасливого збігу обставин було позбавлене тих класів, які традиційно покладають на себе роль національної еліти. Але, на відміну від свого попередника, він не став підняти національне питання боротьбою за громадські права. На думку М. Грушевського, роль, яку західні революції віддали буржуазії, в Україні здатне зіграти селянство. Цю тенденцію продовжила зарубіжна україністика, розвиваючи її та поглиблюючи і, тим самим, суттєво віддаляючись від первісної ідеалізації селянства в якості основного носія національної ідеї. Зокрема, С. Екельчик у монографії «Пробудження нації» писав: «...власне національний рух, через втрату колишньої політичної еліти з її ідеологією мусив тепер виходити не з міркувань історичної легітимності, але ґрунтуватися перш за все на етнічних та лінгвістичних засадах» [4]. Таким чином соціальною базою українського національно-визвольного руху автор називає інтелігенцію та селянство – носіїв тих самих етнічних та лінгвістичних засад, підкреслюючи «низький рівень національної свідомості та освіти останнього» [5]. Розмірковуючи над проблемою провідної верстви, далі ми повинні згадати й про саму основу українського відродження (принаймні, як її уявляли собі українські діячі позаминулого століття), а саме – про так звану «народну культуру». Явища етнографії та фольклору, з яких вона складається, є невід'ємними елементами культури будь-якого народу, але елементами консервативними. До того ж, якщо говорити про місце вказаних елементів у структурі національного менталітету, то їх слід віднести до сфери суспільного безсвідомого. На це, між іншим, вказує І. Лисяк-Рудницький у статті «Формування українського народу й нації». Він підкреслює «вегетативність» етнічних ознак, що визначають нашу приналежність до того чи іншого народу, оскільки вони виникають «несвідомо, через безпосередній вплив найближчого оточення». «Натомість, існування нації, – продовжує Лисяк-Рудницький, – опирається на свідому волю її членів» [6]. Отже, представники національного руху, будуючи свою діяльність на лінгвістичних та етнічних засадах, тим самим навантажували ці явища непритаманною їм функцією. Те ж саме можна сказати і про селянство та його роль у національному відродженні. І. Р. Юхновський у передумові до книги М. Грушевського «На порозі нової України» називає селянство «найбільш недержавним елементом».

Таким чином, в історіографії діаспори проблема провідної української верстви залишалася відкритою, що одночасно слід розуміти як визнання незавершеності формування української нації у II половині XIX століття. Стверджуючи це, ми опираємося на думку О. Оглобина, висловлену ним у статті «Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)». Власне, він називає відразу декілька проблем, на які варто звернути увагу при вивченні епохи. Проблема української провідної верстви серед них чи не найскладніша. Цікаво, що сам Оглоблін розуміє її як проблему вивчення історії українського дворянства.

Між іншим, саме дворянство, великих землевласників називали основним джерелом формування української буржуазії радянські історики. Зокрема Лось Ф.Є. у монографії «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба» вказував на наявність чіткого розмежування сфер прикладання капіталів між українською, російською та іноземною буржуазією. Якщо російські та закордонні підприємці цікавилися переважно важкою індустрією, то українська буржуазія концентрувала в своїх руках цукрову і винокурну промисловість. Ми зможемо логічно завершити свою думку, спираючись на висновки, зроблені іншим істориком Л. Корнійчуком, який прямо називав цукрові заводи однією з перших форм капіталістичного виробництва в Україні, а перших промисловців – вихідцями з дворян та поміщиків.

Отже, визначаючи існування української буржуазії, радянська історіографія, тим самим заперечувала тезу про незавершеність формування української нації, що, як підкреслювалося вище, мала своїх прибічників серед діаспори. Не збігалися позиції двох історичних шкіл і в питанні лідерства в українському національно-визвольному русі.

Тепер розглянемо ситуацію з боку останньої серед виділених нами проблем, а саме – з трактування поняття «народ» в зарубіжній та радянській історіографії. Серед численних аспектів цього поняття нас цікавить «народ» у значенні «народні маси», тобто «більшість народності, що протистоїть реакційній меншості» [7]. Власне, радянські історики зверталися до того ж об'єкту, що й, свого часу, М. Драгоманов, народники, М. Грушевський, а пізніше – представники діаспори. Різниця полягає лише у виборі критеріїв, за якими український народ протиставлявся панівним класам. Якщо одні, керуючись принципами національної ідентичності, вважали українство позбавленим панівних класів (що мали б відігравати роль національної еліти) і тим самим ставили під сумнів завершеність процесу становлення нації, то інші, відділяючи «народ» від панівної суспільної верстви за класовими ознаками, розглядали його як явище самодостатнє, тобто здатне самостійно витворити із своїх надр нового лідера. У статті «Критичні замітки з національного питання» В. Ленін писав: «Є дві нації в кожній національній культурі: є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури й в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т.д.» [8]. Розглядаючи з цих позицій національно-визвольний рух в Україні, ми мусили б визнати існування відразу двох національно-визвольних рухів. З одного боку – рух українського народу, що спільно з робітниками і селянами Росії боровся проти царського самодержавства, з іншого – рух буржуазних націоналістів. Класова боротьба має на меті зміну соціально-економічних відносин, а боротьба за національне визволення у чистому вигляді консервує ці відносини, переміщуючи лише центр експлуатації з колишньої метрополії до но-

воствореної держави. Отже, та частина визвольного руху, мета котрої обмежується виключно незалежністю України, повинна була мати в якості керівної вили експлуаторські класи буржуазного суспільства, що єдині вигравали у разі досягнення вказаної мети. Таким чином, саме консервативне крило, очолюване буржуазією, оголошувалося носієм ідей сепаратизму. В той час демократичне крило визвольного руху розглядалося радянською історіографією лише як частина всеросійського революційного руху, очолюваного пролетаріатом. Історики діаспори навпаки вважали український визвольний рух позбавленим консервативного крила. Тому, на їх думку, люди, що мали відповідні переконання, перебували під впливом російських консервативних партій.

Як бачимо, питання лідерства в українському русі на формування нації мають похідною ще одну проблему, при вирішенні якої радянська та зарубіжна україністика займали діаметрально протилежні позиції. Це проблема структури української революції та українського історичного процесу взагалі: чи були вони самостійним явищем, чи їх слід розглядати як частину загальноросійських процесів. Джерело розбіжностей влучно визначив І. Лисяк-Рудницький: «Драгоманов і Ленін, перебуваючи на протилежних позиціях у питанні централізації й децентралізації, погоджувалися в одному: організаційна структура революційного руху визначає наперед характер устрою, породженого переможною революцією» [9]. Від себе додамо: безпосередній зв'язок існує не тільки між структурою революції та структурою породженого нею суспільства, але й сучасна структура суспільства, в свою чергу, породжує відповідну їй систему поглядів на минуле. Отже, не дивно, що різні аспекти історії України розглядалися радянськими істориками в руслі загальноросійських чи всесоюзних процесів. Проте, коли почалися серйозні розмови про перетворення УРСР на незалежну Україну, вітчизняна історіографія здійснила поступовий перехід на позиції зарубіжної україністики. Про це свідчить, насамперед тематика дисертаційних досліджень. Якщо ще на початку 90-х рр. основними об'єктами досліджень залишалися робітничий клас, українське селянство та їхня боротьба з класовим ворогом, то з 1992 р. увагу істориків починають привертати проблеми зародження і розвитку традицій української державності, питання українського визвольного руху, різні аспекти економічного та політичного становища українських земель у складі Росії, Австро-Угорщини та СРСР. Крім того, перетворення України на суверенну державу та пов'язані з цим зміни у суспільному житті країни остаточно знищили також і концептуальні відмінності у поглядах зарубіжних і вітчизняних істориків на український історичний процес.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Міносян А.С. Становлення української державності у IX – на початку XX століття. – Дніпропетровськ, 1996.
2. Грицак Я.Й. Драгоманов, Франко і дилема українського соціалізму. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С.77.
3. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року). Студії з історії України: статті та джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С.43.
4. Екельчик С. Пробудження нації. – Мельбурн, 1994. – С. 28.
5. Там само.
6. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 12.
7. Пінчук Ю. А. Значення поняття «народ», «народні маси» при висвітленні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Історія та Історіографія України. Зб. наукових праць. – К., 1985. – С.55.
8. Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. – ПЗТ. – Т. 24. – С.125-126.
9. Лисяк-Рудницький І. Сторіччя першої української політичної програми // Сучасність – 1979. – №43 (219). – С. 107.

*Ковальський А.В.
(м. Запоріжжя)*

ТОРГІВЛЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У сучасних умовах, коли в Україні відбувається реформування суспільства, перед історичною наукою стоїть завдання об'єктивного висвітлення її минулого. Це стосується і соціально-економічної історії. До того ж, Україна прямує до ринкової економіки і досвід ринкового господарства, яке склалося у дожовтневій Російській імперії, може бути використаний в сучасних умовах. Саме такий досвід може надати вивчення історії Південної України.

Південна Україна. – важливий промислово-аграрний регіон нашої держави. Нині тут зосереджена більшість підприємств гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості. На нього припадає значний відсоток посівних площ України. Тут розташовані такі важливі для всієї держави міста, як Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одеса, та ін. Його сучасний рівень є безпосереднім наслідком розвитку в минулому, зокрема, в першій половині ХІХ ст.

На цей час завершився етап колонізації тих територій Північного Причорномор'я, які Російська імперія отримала у ході російсько-турецьких воєн. Головна маса переселенців уже освоїлася на нових місцях, переселення вже не мало такого масового характеру; налагодилося економічне життя, склалася адміністративно-територіальна система. Таким чином тут сформувалися умови для економічного розвитку, що і підтвердили подальші події, коли Південна Україна, за досить короткий час, перетворилася в один з найрозвинутіших в економічному відношенні регіонів Російської імперії.

Торгівля відігравала велику роль у економіці Південної України першої половини XIX ст. У цей період вона характеризувалася бурхливим розвитком різних її галузей: зростають обсяги, збільшується товарний асортимент, розширюється торговельна інфраструктура, зростає чисельність торгового населення. Вона залежить від державної політики, чисельності населення, рівня товарності економіки, яка, у свою чергу, стимулює розвиток інших галузей економіки. Адже, зростання попиту на товари з боку торговців викликає збільшення виробництва. Виходячи з вищевказаного, зрозуміло, що торгівля є багатоаспектною проблемою та важливим фактором історії регіону того періоду. До того ж вивчення торгівлі обраного регіону в зазначений час дозволяє визначити його місце в загальноукраїнських процесах першої половини XIX ст.

Загалом питанням розвитку торгівлі історіографія, особливо XX ст., відводила чимале місце, однак не всі регіони України були об'єктом комплексного дослідження. Одним з таких є Південна Україна першої половини XIX ст. В історичній науці відсутні праці, в яких би комплексно розглядалися всі аспекти порушеної теми в межах регіону та окресленого часу. Такі питання, як торгове населення Південної України, його чисельність, соціальна структура та етнічний склад, особливості формування торговельної інфраструктури зазначеної території, фактично не були предметом дослідження, або їх торкалися мимохідь чи в контексті інших питань. Зрозуміло, що як торгівля Південної України першої половини XIX ст. загалом, так і окремі аспекти цієї проблеми заслуговують на увагу.

Результатом роботи має стати створення узагальнюючого дослідження, присвяченого вищезгаданій проблемі. Першим кроком на цьому шляху має стати узагальнення попереднього досвіду. Адже відсутність спеціалізованих праць, присвячених торгівлі Південної України, зовсім не означає, що це питання не розглядалося в історіографії. Навпаки, маємо представницьку літературу, в якій досліджуються окремі аспекти торгівлі Південної України першої половини XIX ст. У нашій статті ми і спробуємо її проаналізувати.

Аналіз досліджень проблеми дає підстави виділити три періоди за часом видання літератури: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (20-ті – 80-ті рр.) та сучасний (90-ті рр. XX ст.).

Серед дореволюційних дослідників торгівлі Південної України першої половини XIX ст. ми можемо відзначити Скальковського А.О., Аксакова І.С.

та Багалія Д.І. А.О.Скальковському належить перша спроба хронологічного розгляду історії Південної України та узагальнення статистичних матеріалів по регіону [1]. Сильним місцем праць цього непересічного дослідника є наявність великої кількості фактичного матеріалу. Нажаль, наводячи значну кількість різноманітних відомостей, автор не звертає достатньої уваги на узагальнюючі питання схиляючись до надмірної ілюстративності; він не робить посилань та не вказує, де запозичив той чи інший факт.

В центрі його уваги знаходилася політика російського уряду і адміністрації південних губерній щодо перетворень у краї та результати цієї політики. Торгівля Південної України цікавить дослідника переважно як об'єкт, результат або наслідок цієї діяльності, але не зважаючи на це, можна відзначити кілька робіт. В статті, присвяченій південноросійським ярмаркам, містяться статистичні відомості про ярмарки регіону, отримані з губернаторських звітів, залучені численні спогади очевидців та активних учасників новоросійських ярмарків. Відома також праця, присвячена розвитку соляної торгівлі та соляній промисловості на території регіону [2].

І.С.Аксаков, розглядаючи українські ярмарки, приділив певну увагу Новоросії, адже серед інших описувався і Георгіївський ярмарок, який проводився у Єлисаветграді Херсонської губернії [3]. У його творі містяться загальний опис українських ярмарок та торгівлі на них, відомості про рух товарів та їх асортимент, опис 9 великих ярмарок і т.д. Не міг автор також обійти увагою тих людей, що приймали участь у діяльності ярмарок.

З одного боку, він описує осіб, що були на цих ярмарках переважно продавцями (купців, фабрикантів, їх прикажчиків, прасолів, чумаків, самовозів); з іншого – покупців, які досить часто купували товари для збуту у інших місцях (євреї, караїми, офені, торговки). Маємо також цікаві дані про національний склад торговців та роль у торгівлі росіян, євреїв, караїмів. Наводяться подробиці побуту різних соціальних типів торговців, які мали свою мову, свої форми комерційних угод, умови кредитів та торговельні шляхи. Загалом праця Аксакова І.С. стала значною подією для свого часу, про що свідчать відгуки на неї сучасників [4].

Д.І.Багалій вперше розглядає історію Південної України як безперервний процес, що починається від історії запорозького козацтва. Вивчаючи її, він приділив увагу розвитку торгівлі на території Південної України у кінці XVIII – на початку XIX ст., але більшість відомостей стосується зовнішньої торгівлі [5]. Автор наводить дані про вартість товарів, які в різні роки ввозилися або вивозилися з окремих портових міст Південної України. На жаль, це лише епізодичні відомості. На цьому фоні розглядається роль іноземних купців у торгівлі регіону, яка значно перебільшується прикладом може стати теза про панування іноземного купецького капіталу на внутрішньому ринку Південної України.

Значну кількість матеріалу містять опубліковані до революції статистичні дослідження: військово-статистичні та військово-топографічні описи,

списки населених пунктів, описи міст і т.д. У них можна знайти відомості про кількість ярмарок, базарів, лавок та магазинів у губернії або в окремому населеному пункті, обсяги торгівлі, асортимент товарів, напрямки торговельних шляхів, чисельність, етнічний склад торгового населення (хоч мова переважно йде про купецтво); кількість оголошених капіталів і т.д.

Військово-топографічні та статистичні описи характеризуються значною точністю і мають комплексний характер. Первинний матеріал для такого роду описів був досить значним. Техніка його заготовки була традиційною, тобто основні статистичні дані йшли з канцелярії цивільного губернатора. На жаль, видані екземпляри описів досить часто значно скорочені порівняно з оригіналами, які переважно зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві. Серед недоліків видання слід відзначити те, що майже скрізь в ньому подавалися середні відомості, вони часто не охоплювали всіх повітів та міст. Виняток склали ті міста та села, що призначалися для розташування військ, про них інформація була докладнішою.

Назвемо деякі з них. «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния» офіцера генерального штабу Павловича, де містяться дані про стан розвитку торгівлі, чисельність купецтва, роль у торгівлі окремих етнічних груп [6]. «Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии». т. XI ч.4 з відомостями про стан розвитку торгівлі у губернії загалом та у окремих її містах [7].

До іншої групи відносяться статистичні праці, видані не військовими, а громадськими організаціями, державними установами. «Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-1862 гг.» з даними про чисельність купецтва в окремих містах, його етнічний та релігійний склад, суми оголошених капіталів [8]. Існують також і інші публікації цього типу у яких містяться відомості щодо розвитку торгівлі, кількості ярмарок і базарів, торговельних шляхів. До них, відносяться «Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Список населённых мест по сведениям 1859 года» [9] та «Таврическая губерния. Список населённых мест по сведениям 1864 года» [10].

Видання цих праць сприяло покращенню знань про торгівлю Південної України першої половини XIX ст. Однак, вони мали значні недоліки в історичному аспекті бо писалися з конкретною метою, на замовлення центральних або місцевих органів влади, громадських організацій. Для кращої організації оподаткування, проведення рекрутських наборів, організації управління були потрібні відомості про стан економіки, чисельність населення та його соціальну структуру; для військових потреб – про стан шляхів, можливості перевезення, забезпечення та розквартирування військ. Виходячи з цього, проводили свої дослідження офіцери та чиновники, які, виконуючи конкретне завдання, описували лише сучасне становище у гу-

берніях, мало уваги звертаючи на історичний досвід розвитку регіонів, який не був потрібний владі. До того ж не проводилися детальний аналіз, порівняння та синтез отриманих матеріалів. Адже серед них не було професійних істориків, які б були зацікавлені у детальному дослідженні та обробці матеріалів.

Головним результатом дореволюційного етапу стало накопичення значного комплексу джерел та видання, спираючись на них, статистичних праць. Проблема полягає у тому, що більшість з дослідників того часу так і не змогла вийти за межі статистичних досліджень. Їх праці характеризувалися, переважно, відсутністю узагальнень, схильністю до описовості. Досліджень наукового характеру було недостатньо. До того ж більшість уваги зосереджувалася на зовнішній торгівлі. Але вже у той час дослідники розуміли необхідність наукового підходу у вивченні торгівлі. Про це свідчить виданий у 1854 р. «Проект инструкции для обозрения украинских ярмонок», у якому розроблялися напрямки дослідження становища тодішніх ярмарок [11].

Загалом можна з повним правом сказати про створення у цей час надійного фундаменту для подальшої роботи, який, на жаль, у наш час ще повністю невикористаний. Разом із тим не з усіма їх висновками можна погодитися. Це, наприклад, стосується тверджень про нездатність українців займатися торгівлею та промислами, неспроможність конкурувати у цій сфері з росіянами, євреями, вірменами та панування у торгівлі Південної України іноземного купецтва. Ще одним значним недоліком було те, що Новоросія, тобто Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії досить часто не розглядалася як єдине ціле. Значна частина досліджень присвячувалася окремим губерніям та населеним пунктах, становище у трьох новоросійських губерніях не узагальнювалося.

Радянська історіографія приділяла вивченню торгівлі Південної України першої половини XIX ст. значно меншу увагу, ніж вона того заслуговує. Але все ж серед дослідників цієї проблеми ми можемо виділити прізвища Гуржія І.О., Кабузана В.М., Дружиніної О.І., Слабєєва І.С. Кожен із них, так чи інакше, вивчав торгівлю Південної України або окремі її аспекти.

Кабузан В. М. дослідив чисельність купецтва Південної України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. [12]. Недоліком, щоправда, є те, що він зосередив більшість уваги на Катеринославській і Херсонській губерніях та не розглядав новоросійські губернії як єдине ціле. До того ж при розгляді купецького стану не просліджується його поділ на гільдії, чисельність та роль кожної з них в економіці регіону. Однак саме завдяки йому ми можемо прослідити тенденції змін чисельності купецтва регіону.

Гуржій І.О., досліджуючи розвиток торгівлі на Україні, приділяв увагу розвитку зовнішньої та внутрішньої (періодичної, постійної) торгівлі, генезі купецтва, селянським і міщанським торговим промислам, але все ж робив це у загальноукраїнському аспекті [13]. Південна Україна згадувала-

ся лише побіжно. Дружиніна О. І. головну увагу зосереджувала на історії Південної України кінця XVIII – XIX ст., але питання розвитку торгівлі у регіоні зайняло у її працях своє місце [14]. З її праць ми можемо почерпнути відомості про становище внутрішньої та зовнішньої торгівлі, її обсяги та асортимент товарів, чисельність купецького стану та його ролі у економіці регіону.

Досліджуючи первісне нагромадження капіталу та соціальне розпакування селянства України, І. С. Слабеев розглядав торгові промисли селян, зосереджуючи головну увагу на чумацькому промислі та його ролі у економіці, чумацькій торгівлі, соціальній структурі чумаків (яких за певними ознаками можна віднести до торгового населення) [15]. У його працях ситуація на Південній Україні спеціально не розглядалася, але вони надають можливість прослідити загальноукраїнські тенденції розвитку торговельних промислів.

Загалом, потрібно відзначити, що радянська історіографія зробила значний крок уперед у дослідженні торгівлі Південної України. У цей час було залучено до наукового обігу широке коло джерел, використовувалися нові методи досліджень. Дослідження мають яскраво окреслений науковий характер. Але, на жаль, увага до розвитку торгівлі у регіоні була недостатньою. Переважна частина дослідників зверталася до цього питання у контексті інших проблем. Навіть ті хто більш детально вивчав його часто обмежувалися окремими аспектами, характерними рисами цієї проблеми. До того ж значна частина істориків не розглядала Південну Україну як єдине ціле, зупиняючись на окремих губерніях, містах. Великим недоліком була відсутність узагальнення та врахування досвіду дореволюційних істориків та статистиків. Результатом стала відсутність узагальнюючих досліджень, значна кількість джерел так і не була залучена до наукового обігу.

Серед сучасних дослідників ми можемо виділити Кругляка Б.А., Мельника Л.Г., Лазанську Т.І., Бойко А.В. На сучасному етапі відбувається пошук нових підходів, що спричинило увагу до соціальної та економічної історії. Кругляк Б.А. вивчає торговельну буржуазію та ярмарки України (у загальноукраїнському аспекті), товарні біржі Російської імперії у другій половині XIX ст. [16]. Його дослідження надають можливість простежити тенденції розвитку товарних бірж та торгового населення, перетворення останнього на торговельну буржуазію; його соціальну структуру та чисельність цього стану.

Мельник Л.Г., вивчаючи міста України першої половини XIX ст., не міг обійти увагою соціальну структуру та чисельність їх населення. Зрозуміло, що разом з іншими групами розглядалися і торговці (переважно купці) [17]. Серед іншого, він наводить відомості про чисельність купецтва у південноукраїнських губерніях. Лазанська Т.І., вивчаючи соціальне походження промислової буржуазії України XIX ст., зупинилася на ролі купецтва у її формуванні [18].

Можна також згадати роботу Бойка А.В. та Маленко Л.М. «Матеріали до історії Азовського козачого війська», у якій, серед інших питань, приділяється увага формуванню купецтва Південної України, державній політиці по відношенню до нього, його структурі та ролі у розвитку економіки регіону [19]. У ній також розглядається Торгове товариство азовських козаків, що сприяло торговельній діяльності азовських козаків та відіграло значну роль у торгівлі регіону.

Можна з повним правом сказати, що у сучасних умовах вивчення торгівлі Південної України першої половини XIX ст. значно активізувалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850-1853. – Ч.1-2.; Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч.1-2.
2. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847). – Спб., 1849. Він же. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. – Спб., 1855.
3. Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Спб., 1858.
4. Безобразов В. Обзорение украинских ярмарок (по исследованию действительного члена И.С.Аксакова)// Вестник императорского Русского географического общества. – Ч.19. Раздел II. – Спб., 1857.
5. Багалея Д. И. Колонизация Новороссии и первые шаги ее по пути культуры // Киевская старина. – Апрель-май. – 1889.
6. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. – Спб., 1862.
7. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – Т. XI. – Спб., 1850.
8. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-1862 гг. – Ч.1-2. – Спб., 1863.
9. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Список населённых мест по сведениям 1859 года. – Спб., 1863.
10. Таврическая губерния. Список населённых мест по сведениям 1864 года. – Спб., 1865.
11. Проект инструкции для обозрения украинских ярмонок // Вестник императорского Русского географического общества. – Ч.10. Раздел IV. – 1854.
12. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX веков. – М., 1963. Він же. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // УДЖ. – №12. – 1969. Він же. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М., 1976.

13. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. Він же. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. Він же. Основні закономірності розвитку торгівлі на Україні у XVIII ст. // УДЖ. – № 8. 1986. Він же. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УДЖ. – № 5. – 1959. Він же. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УДЖ. – №5. – 1960.
14. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775-1800 гг. – М., 1959. Вона ж. Южная Украина 1800-1825 гг. – М., 1978. Вона ж. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981.
15. Слабеев І.С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII-XIX ст. // УДЖ. – №2. – 1959. Він же. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – I половини XIX ст.). – К., 1964.
16. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // УДЖ. – №6. – 1994. Він же. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УДЖ. – №3. – 1974. Він же. Товарні біржі в Російській імперії // УДЖ. – №2. – 1992.
17. Мельник Л.Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // УДЖ. – №12. – 1989.
18. Лазанська Т.І Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УДЖ. – №2. – 1996.
19. Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – Запоріжжя, 1995.

*Бойко А.В.
(м. Запоріжжя)*

МІСТО В ДЕРЖАВНІЙ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ост. чв. XVIII ст.)

Одним з головних завдань внутрішньої політики Російської імперії на півдні України після зруйнування Січі було встановлення контролю за населенням колишніх Запорозьких Вольностей. На його виконання було запроваджено інститут земських комісарів, поширено общинний устрій на сільське самоврядування, чисельні територіально-адміністративні перерозподіли та обмеження пересування. В цьому відношенні міста південного краю повинні були виконувати роль головного осередку проведення державної політики. Успішність такого виконання цілком залежала від толерантності міського населення, його економічного потенціалу та міри зале-

жності від держави, відповідної культурної традиції. При тому, що міста південного краю в розглянутий період тільки-но будувалися, уряд отримав унікальну можливість з самого початку впливати й регулювати усі ці фактори. Але на поспіх з яким уряд «призначав» міста, необізнаність з географічними умовами гальмували вирішення поставленого державою завдання.

Значна частина міст південного краю, через несприятливі природні умови, змушена була змінювати своє місцезнаходження. Можна згадати Катеринослав, для якого у 1776 році було обрано місце при впадінні р.Кільчені у Самару. Вже за кілька років стала очевидною незручність і шкідливість цього місця для його мешканців [1]. Тому тільки-но створений адміністративний центр у 1784 році перенесли до старовинного козацького Кодака з якого й починається будівництво Катеринослава. Побудована у 1770 році вище річки Мокрої Московки Олександрівська фортеця через весняні повені через рік теж була перенесена на нове місце.

У 1795 році подібна проблема виникла і в Олександрії. Мешканці міста звернулися до губернського правління з проханням перенести повітове місто до Крилова [3]. Серед причин були названі – незручність розташування міста. Річна протока, що знаходилася у місті, влітку пересихала і загнивала. Це спричиняло хвороби, а тому мало хто бажав тут оселятися і розбудовувати місто. Як наслідок, на початку 90-х р. у повітовому місті нараховувалося трохи більше 60-ти будинків поселян. Та й ті були побудовані з лози і обмазані глиною. Старенька церква, триста мешканців та шість купців, які за відсутністю торгівлі промишляли по інших населених пунктах повіту, – склали повітовий центр. Подібне становище міст, які повинні були стати державними осередками на півдні України, не задовольняло уряд. Саме тому з 80-х років XVIII століття міста стають об'єктом особливої уваги уряду. Останній застосовує усі важелі для перетворення міст не тільки в адміністративні, а й економічні центри з толерантним та зобов'язаним йому населенням. Водночас відсутність достатньої кількості промислового населення, нерозвиненість інфраструктури, віддаленість від торговельних шляхів, усталена ще з часів Запорізьких Вольностей традиція товаропотоків, стояли на перешкоді урядовим намаганням зробити міста не тільки адміністративними, але й економічними центрами. Уряд чудово розумів, що без економічного добробуту місто не буде містом. Але уряд не мав часу, щоб створювати природнім шляхом економічну інфраструктуру. Він не мав часу, зате мав силу і бажання, а тому він діяв притаманними йому засобами. Для розвою ярмаркової торгівлі в Катеринославі розганяють ярмарки в Кодакі, щоб перенести їх до нового губернського міста. Для Олександрівська – переносять митницю і карантин з Білозірки до Олександрівської фортеці. Це все змінює і руйнує традиційні товаропотоки. Опис ярмарок 1781 року вже констатує, що товари на ярмарок до Городища надходять з Азовської губернії через Олександрівську фортецю, а з Новоросійської – через Кременчук і Переволочну з Кримського півострова

надходити сіль та риба [4]. Зауважимо, не через Білозірку, не через Микитин перевіз, що зручніше і вигідніше для торговців, а через Олександрівську фортецю.

При цьому уряд переймається і формуванням толерантного міського населення. У підходах до вирішення цього питання на різних щаблях державної влади відносилися по-різному.

На кінець XVIII століття змінюється відношення місцевого уряду до верховної влади. Про це яскраво свідчить законодавство останніх років царювання Катерини II. Особливо після смерті Г.Потьомкіна. Відбулася пavidка зміна пріоритетів внутрішньої господарської політики, амбіції молодого Платона Зубова, місце, яке він посів при дворі, фактично безмежна влада, що значно перевищувала владу Г.Потьомкіна, при відсутності потьомкінського дару відшукувати, відбирати і підіймати з небуття талановитих виконавців його фантастичних ідей, робила виконавцями пройдисвітів. Останні вже не рахувалися з настановами верховної влади, а редагували їх за своїми інтересами, примхами та уявленнями. Свідченням тому є наказ «О учреждении города Вознесенска при реке Буге и о способах к скорейшему совершению сего предположения» від 2 жовтня 1795 року [5].

Він складається з двох частин. В першій частині йдеться про заснування та затвердження планів новоствореного губернського міста Вознесенська. Друга – стосується подальшого розвитку і надання пільг новоствореним містам Вознесенської та Катеринославської губернії. Вона складається з п'яти параграфів: 1) про десятирічні пільги на податок для тих, хто збудує своїм коштом заводи, фабрики, лавки та магазини; 2) про дозвіл старообрядцям відправляти службу відповідно своїх законів, будувати церкви і монастирі в містах та багатолюдних слободах; 3) про надання позики міським промисловцям; 4) про переселення до округи міста Вознесенська державних селян з центральних російських губерній; 5) про створення Експедицій будівництва міст Вознесенської та Катеринославської губернії. Для поширення наказу серед жителів 25 жовтня 1795 р. був підготовлений спеціальний відкритий лист [6].

При намаганні зберегти головний зміст іменного наказу відкритий лист суттєво відрізняється від першооснови. В ньому повністю відсутні другий і четвертий параграфи. Це не дивно. Тільки в царських покоях можна було говорити про толерантність до віри, свободу совісті, віротерпимість. Все це призналося для державної, освіченої публіки та дипломатичного корпусу. На місцях такі рішення залежали від бажання губернатора. Він міг усе це змінити, що Й.Хорват і робив. Про будівництво церков для старообрядців в містах Катеринославської та Вознесенської губернії вже ніде не згадується.

Відкритий лист становить собою досить цікавий зразок трактування іменного наказу. Він складається з двох частин: пояснення Катеринославського губернатора Й.Хорвата і переказу катерининського наказу.

Й.Хорват пояснює причину появи відкритого листа тим, що згідно ордеру намісника П.Зубова від 5 жовтня 1795 року губернаторам приписано об'явити про наказ Катерини II від 2 жовтня [7].

В титулатурі увесь Й.Хорват. Навіть Г.Потьомкін в офіційних документах не дозволяв собі таких вольностей у формулярах документів з ім'ям імператриці. Та й не прийнято було для публічно-правових документів включати в титулатуру всі регалії, при цьому підкреслювати якусь невідому наближеність до імператорської особи через подобострастне «государыни моеї генерал майор». Амбіційне уявлення дозволяло йому робити таке, чого робити не дозволялося. Крім того, Й.Хорват мав підтримку П.Зубова.

Доповідь генерал-губернатора П.Зубова про будівництво Вознесенська, подана Катерині II 25 вересня 1795 року⁸, складена при активному сприянні Й.Хорвата. Таким чином, законодавчі акти останніх років XVIII століття стають ареною неоголошеної, прихованої боротьби фантазій та мрій верховної влади і амбіційних уявлень місцевої влади. Останні склалися не без впливу геополітичного становища південного краю, специфіки його внутрішнього устрою. Подібний дуалізм також не міг не позначитися на розвитку міст і формуванні міського населення південного краю.

Примітки

1. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С.32-33.
2. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського. – Ф. V, 267. – Арк. 108.
3. РДАДА. – Ф.16, оп.1, спр.966, част.1. – Арк.103-104.
4. РДАДА. – Ф.397, оп.1, спр.370-б. – Арк.142 зв.
5. ПСЗР. – СПб., 1830, – Т.ХХІІІ. – С.793-794.
6. Державний архів Херсонської області. – Ф.22, оп.1, спр.1. – Арк.242-242 зв.
7. Там само.
8. ПСЗР. – СПб., 1830. – Т.ХХІІІ. – С.794-804.

*Тригуб О.П.
(м. Миколаїв)*

ІСТОРІЯ МИКОЛАЇВЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЗАПИСОК ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ

З розбудовою міст та сіл північночорноморських степів історія цього краю почала все більше приваблювати до себе краєзнавців, істориків та громадських діячів Новоросії. З цієї причини в 1839 році з ініціативи одного з

членів гуртка любителів історії Михайла Михайловича Кір'якова було створено Одеське товариство історії і старожитностей (затверджене 25 березня 1839 року), яке своєю метою поставило дослідження та популяризацію результатів історичного минулого Новоросійського краю та Таврії. 23 квітня того ж року Товариство було урочисто відкрито й обрано керівництво, до якого увійшли: почесний президент – Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор граф М.С.Воронцов, президент – Д.М.Княжевич, віцепрезидент А.С.Стурдза, секретар М.Н.Мурзакевич, бібліотекар – А.Ф.Ніковул і скарбник – А.О.Скальковський. В різні часи воно налічувало більше 200 дійсних членів та кореспондентів, серед яких були такі видатні вчені, як М.Г.Палеолог, М.П.Погодін, М.О.Максимович та інші.

Для публікації своїх розвідок Товариство відразу ж започаткувало друкований орган «Записки Одесского общества истории и древностей», а надалі – «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», які видавалися до 1922 року, і налічують 33 томи. Серед основних тем, які висвітлювалися краєзнавцями, були: історія Криму, археологія античності, церковна історія, історія населених пунктів Північного Причорномор'я, запорозькі старожитності, російсько-турецькі взаємовідносини і т. ін.

Певну увагу дослідників привертала і сторінки історії міст та сіл теперішньої Миколаївщини. Першими дослідниками історичного розвитку цієї території були визначні краєзнавці Південної України М.Н.Мурзакевич і А.О.Скальковський. Молодий чиновник канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Аполлон Олександрович Скальковський (1808-1898) в своїй роботі «Статистическое описание Новороссийского края» [1] звернувся до подій другої половини XVIII – початку XIX ст. Крім соціально-економічного опису, він торкнувся багатьох питань заснування та розвитку міст і сіл не тільки Миколаївщини, а й усєї території Новоросії. Інша його робота «Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах» [2] в порівняльному аспекті розкриває історичний шлях так званої Очаківської області (територія між Бугом та Дністром, приєднана за Ясським мирним договором 1791 р.), схід якої є західною частиною Миколаївської області. Крім пояснення приєднання території до Російської імперії, проаналізовано статистичні дані по заселенню на основі порівняння відомостей 1792 та 1840 рр. Особливу увагу звернено на становище та розвиток протягом цих років сільського господарства та торгівлі, при чому відмічено, що з початком розбудови Одеси Очаків втрачає своє значення як морського торговельного порту Причорномор'я, що надалі в значній мірі відобразилося на розвитку всього регіону.

Особливий інтерес у сучасних дослідників можуть викликати документи, які в значній кількості наповнюють цю роботу і були взяті Скальковським з канцелярії М.С.Воронцова, до якої мав необмежений доступ. В більшості – це рапорти Катеринославського губернатора В.В.Каховського,

які приведені майже без випущень, що в значній мірі збільшує їх цінність, бо як відомо, при існуючій ситуації в дослідженні історії Південної України, коли майже всі комплекси документів останньої чверті XVIII століття у місцевих архівосховищах загинули, а археографічна робота в південному краї була зведена нанівець, ця робота Скальковського, так само як і попередня, все більше буде привертати до себе увагу.

До історії Очакова звертався і краєзнавець, нумізмат барон Карл Феодорович Сталь (1816-1890), який після відставки з військової служби оселився в місті і відразу ж став активним членом Одеського Товариства історії та старожитностей. Ним було описано події, що відбувалися під Очаковом у вересні – листопаді 1788 р. (взяття та штурм міста російськими військами). Це невелика, але досить детальна розвідка [3]. До речі, ця робота збереглася в рукописному оригіналі німецькою мовою з автографом автора під назвою «Vorfälle bey Otchakoff, von baron Karl Stahl» /Події біля Очакова барона Карла Сталя/ і зберігається в Миколаївській обласній бібліотеці [4] разом з рукописними оригіналами інших авторів – членів Товариства: З.Аркаса, Ф.Лялікова та інших, частина з яких не була опублікована.

Значний внесок у розвиток місцевого краєзнавства вніс видатний історик і археолог Микола Никифорович Мурзакевич (1808-1883). Він працював у бібліотеці графа М.С.Воронцова і знайшов велику кількість документів з історії Миколаєва. Починаючи із заснування у 1839 році Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, він постійно друкував у його «Записках» праці з краєзнавства. Йому належить ряд цікавих та цінних добірок документів з історії Миколаєва, більшість з яких відноситься до кінця XVIII століття, це, насамперед: «Собственно-ручные распоряжения князя Потемкина-Таврического, во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II» [5]; «Собственно-ручные ордера князя Потемкина графу Войновичу, хранящиеся в Николаевском Черноморском управлении» [6]; «Докладная записка М.Л.Фалеева Его Светлости. Какие приказания Его Светлости были оберштер-кригскомиссару Фалееву, о строениях в городе Николаеве и заведениях в окружности онаго и намерения в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских. 1791 года [7]; «Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского, состоящему при делах Ея Величества Екатерины II, тайному советнику В.С.Попову, для доклада князю Платону Александровичу Zubovu (с 20 января 1792 по 24 июня 1794 года)» [8]. Документи досить детально висвітлюють період забудови міста Миколаєва та становлення Чорноморського флоту і можуть відіграти неоціненну роль у написанні ґрунтовної розвідки з історії міста Миколаєва.

Особливе зацікавлення викликає «Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края» [9], яка представляє собою аналіз листування Михайла Фалеева, першого будівничого Миколаєва, та Григорія Потьомкіна щодо будівництва міста. Крім цього, в роботі наве-

дені досить цікаві статистичні дані про кількість будинків, церков, мешканців і т.п. станом на кінець XVIII ст. (в різні роки) та початку XIX ст., що дає змогу прослідкувати у динаміці забудову та заселення міста.

Для робіт Миколи Мурзакевича характерні логічний підбір фактів та документів і ретельність в їх систематизації. Але значним недоліком його праць є їх звичайна описовість, а також метод простого хронологічного викладення фактів. Та, не дивлячись на ці недоліки, цінність доробку цього дослідника виявляється в тому, що роботи побудовані на документах і матеріалах, які на сьогодні безнадійно втрачені для сучасного дослідника.

Членом Товариства історії та старожитностей з моменту його заснування був архієпископ Херсонський та Таврійський Гавриїл (Розанов) (1781-1858), який особливо плідно працював на теренах церковного краєзнавства. Тільки в «Записках» він надрукував більше десятка повідомлень і серед них таку значну працю, як «Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической» [10], яка не втратила своєї наукової цінності і для сучасних істориків-краєзнавців. Крім вказівки на дату будівництва та освячення тієї чи іншої церкви, Гавриїл відмітив багато особливостей заснування поселення та його мешканців Херсонської та Таврійської губерній (до першої входила теперішня територія Миколаївської області), бо, як він сам вказував у вступі, його робота – це не тільки опис церков епархії, але й хронологічна таблиця, яка допоможе в майбутньому довідатися, коли, ким і як було засноване те чи інше село або місто. Робота ґрунтувалась на історичних довідках парафіяльних священиків епархії Херсонської та Таврійської, які були зібрані владикою за час його перебування на посаді архієпископа Катеринославського та Херсонського (1828-1837), а згодом – Херсонського та Таврійського (1837-1848), а також на широкій етнографічній та джерельній базі епархіального архіву. Ця робота була видана окремою книжкою в 1848 році [11].

Займаючись добором матеріалів з історії Новоросійського краю та православ'я, Гавриїл створив значну синтезуючу працю з історії Північного Причорномор'я – «Очерк о Новороссийском крае», яка мало чим поступається роботі А.О.Скальковського, до того ж її основу складає розповідь про історичний розвиток православ'я Новоросійського краю до 1837 року, до складу якого він відносив Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії [12]. Автор розкриває процес заселення та політичної історії краю і, не дивлячись на те, що історичний розвиток у Гавриїла викладений в дусі великодержавної монархічної історичної школи, ця праця є більш-менш ґрунтовним дослідженням з ранньої історії Причорномор'я періоду 1775-1837 рр., хоча вона і має характер звичайного опису подій в хронологічній послідовності, але з фактологічного боку є безцінним джерелом.

Однозначно, що дослідникам історії Миколаївщини багато треба працювати над джерельною базою, але при цьому значну допомогу їм можуть надати вищевказані публікації в збірнику «Записки Одесского общества

історії и древностей», члени якого плідно попрацювали над історією Північного Причорномор'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковский А. Статистическое описание Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИИД). – Т.3. – Одесса, 1853. – С. 466-507.
2. Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах // ЗООИИД. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 257-273.
3. Сталь К.Ф. События под Очаковым в 1788 году // ЗООИИД. – Т.6. – Одесса, 1867. – С. 597-600.
4. Karl Stahl. Vorfälle bey Otchakoff // Сборник рукописных работ [направленных в Одесское общество истории и древностей. 1840-1854] (Рукопись из фонда отдела редких и ценных изданий Николаевской областной научной библиотеки им. А.Гмырева). – 11 листов.
5. Мурзакевич Н. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического, во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II // ЗООИИД. – Т. 2. – Отд. 2, 3. – Одесса, 1850. – С.667-674.
6. Мурзакевич Н. Собственноручные ордера князя Потемкина графу Войновичу, хранящиеся в Николаевском Черноморском управлении // ЗООИИД. – Т. 7. – Одесса, 1868. – С.211-218.
7. Мурзакевич Н. Докладная записка М.Л.Фалеева Его Светлости. Какие приказания Его Светлости были обер-птер-кригскомиссару Фалееву, о строениях в городе Николаеве и заведениях в окружности онаго и намерения в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских. 1791 года // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (далі – ЗИООИИД). – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 182-183.
8. Мурзакевич Н. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского, состоящему при делах Ея Величества Екатерины II, тайному советнику В.С.Попову, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 января 1792 по 24 июня 1794 года) // ЗИООИИД. – Т. 12. – Одесса, 1881. – С.330-427.
9. Мурзакевич Н. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края // ЗООИИД. – Т. 2. – Отд. 2, 3. – Одесса, 1850. – С.740-787.
10. Гавриил, архп. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИИД. – Т. 2. – Отд. 1. – Одесса, 1848. – С.140-210.
11. Гавриил, архп. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. – Одесса: Городская типография, 1848. – 71 с.
12. Гавриил, архп. Отрывок повествования о Новороссийском крае // ЗООИИД. – Т.3. – Одесса, 1853. – С. 79-129; Його ж. Продолжение очерка Новороссийского края с 1787 по 1837 год // ЗООИИД. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 420-490.

Григор'єва Т.Ф.
(м. Київ)

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Перевидання багатотомної праці «Історія міст і сіл України» повинно базуватись на широкій джерельній основі з залученням маловідомих і замовчуваних, з ідеологічних міркувань, цілих пластів документальних матеріалів. Серед праць Історичного товариства Нестора-літописця заслуговують на увагу дослідження, присвячені вивченню старожитностей. Після успішно проведеного XI Археологічного з'їзду, що проходив у Києві в серпні 1899 року, громадськість стала активно перейматись станом пам'яток старовини, звертаючись за захистом їх до наукових товариств, що діяли на теренах Росії.

У листопаді 1899 року голова Московського археологічного товариства П.С.Уварова звернулась до Історичного товариства Нестора-літописця з проханням прийняти необхідні заходи щодо збереження у м.Козельці Чернігівської губернії храму, побудованого у XVIII ст. на кошти графа К.Г.Розумовського відомим архітектором Растреллі. У зверненні пропонувалось розглянути пропозиції щодо охорони старожитностей, підготовку та видання нарисів про пам'ятки Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської губерній. Для розгляду цього питання Історичне товариство Нестора-літописця (далі – ПНЛ) створило комісію у складі: В.Б.Антоновича (голова), М.П.Василенка, І.П.Каманіна, О.М.Лазаревського, Ор.І.Левицького, Вс.Г.Ляскоронського, М.В.Молчановського, В.І.Щербини. 12 грудня 1899 року комісія розглянула пропозиції, викладені головою Московського археологічного товариства. В обговоренні приймали участь В.Б.Антонович, В.З.Завитневич, В.С.Іконніков, М.В.Селін, Ф.Я.Форгинський, В.І.Щербина, М.Н.Ясинський. На підставі обміну думок, комісія прийняла рішення: 1. Звернутись до ради Товариства з проханням розглянути питання про включення до Статуту ПНЛ додаткових статей відносно охорони і збереження пам'яток старовини; 2. Просити Московське археологічне товариство підготувати і опублікувати збірник існуючих законодавчих актів і постанов уряду стосовно охорони пам'яток старовини. При відсутності серед них постанов щодо охорони пам'яток історичними і археологічними товариствами, порушити клопотання перед урядом про необхідність прийняття таких. 3. Звернутись до членів Історичного товариства Нестора-літописця з проханням надати інформацію про відомі їм пам'ятки, включно до XVIII ст. Назвати осіб, до яких можна звернутись за відомостями про старожитності; 4. Доручити, названим нижче, членам ПНЛ підготувати списки пам'яток старовини:

по Київській губернії — І.М.Каманіну і В.І.Щербині;
по Подольській — Н.В.Молчановському і

- Ю.Й.Сіцинському;
по Волинській — В.Б.Антоновичу і Ор.І.Левицькому;
по Чернігівській — М.П.Василенку, О.М.Лазаревському,
Ф.М.Уманцю;
по Полтавській — М.П.Василенку, Ор.Левицькому,
Вс.Г.Ляскоронському, А.В.Стороженку;

5. Рекомендувати доцільність проведення спеціальної експедиції для обстеження, опису, фотофіксації пам'яток старовини [1].

Пропозиції комісії були розглянуті на засіданні ІТНЛ і прийнято рішення звернутись до Московського археологічного товариства з наступними питаннями: про видання брошури з постановами і законодавчими актами, стосовно охорони пам'яток старовини; про виділення коштів на проведення обстежень і підготовку нарисів. З приводу поставлених питань Московське археологічне товариство відповіло, що видання брошури справа марка з погляду невизначеності законів з цієї проблеми. Відносно фінансування видання нарисів про пам'ятки південно-західного краю, то воно порекомендувало звернутися за допомогою до місцевих доброчинців. Але пізніше Московське археологічне товариство надало ІТНЛ фінансову допомогу [2].

На прохання Товариства Археологічна комісія, очолювана графом О.О.Бобринським, переслала метрики церков 5 губерній, складених у 1837 році священиками на прохання Академії мистецтв. У квітні 1901 року Історичне товариство Нестора-літописця звернулось до міських і сільських священиків, народних вчителів з проханням дати відповіді на запитання, що торкались місцевої старовини. В повному обсязі надіслали відповіді Київська, Волинська, Чернігівська єпархії, Полтавська і Подільська з відповідями не поспішали.

Протягом 1900 року комісія підготувала програму дій, члени ІТНЛ провели короткотермінові екскурсії по обстеженню церков на предмет виявлення там предметів старовини, розглянули перші результати відряджень.

Про результати проведеної роботи на засіданні ІТНЛ доповідав М.Ф.Біляшівський (1867-1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець. Під час проведення обстеження старожитностей, постала низка проблем стосовно збереження пам'яток старовини, котрі можна було розв'язати лише на державному рівні і в масштабах всієї країни. Багато пам'яток гинуло через невизначеність урядових розпоряджень. З цього приводу М.Ф.Біляшівський говорив, що спочатку необхідно хоча б у загальних рисах визначитись, що саме необхідно зберігати, щоб люди, особливо священики, мали уяву про цінність того чи іншого предмету. Він пропонує забронити відчуження, нищення будь-яких церковних предметів, речей, включаючи і фрагменти старих іконостасів.

На підставі проведених обстежень, М.Ф.Біляшівський робить висновки, що на території Київського повіту відсутні церкви XVIII ст., що більшість іс-

нучоких церков побудована в II пол. XVIII ст. [3] Вони мають форму корабля з трьома банями, що цінне начиння давніх церков, з дозволу влади, обмінюється на нове заїжджими міннялами чи зацікавленими особами з Києва. Як приклад недбайливого ставлення до церковних цінностей, він наводить випадок, що стався з ним у с.Жуківцях Київського повіту.

Перебуваючи в цьому селі, він звернув увагу на іконостас церкви, що виділявся серед інших, бачених ним в бідних сільських церквах, своєю величчю, художнім виконанням живописних робіт і різьбленням по дереву. Наведені довідки допомогли з'ясувати, що це іконостас старої Андріївської церкви м.Києва, що існувала до 1750 року, коли за проектом В.Растреллі розпочалося будівництво нової. Своїми розмірами іконостас не підходив до невеличкої сільської церкви, тому частину іконостасу передали до однієї з церков містечка Трипілля. Намісні ікони, висотою до 3-х аршинів (213,36 см), виконані в південно-руській манері, колорит зображень м'який, заспокійливий, живопис бездоганий. Капітелі багато оздоблені накладним різьбленням по дереву. Їх підтримували глибокорізьблені, великого діаметру колони, виконані із суцільних стовбурів липового дерева. Особливо тонким різьбленням були прикрашені царські врата. Іконостас повністю був позолочений і являв собою довершений пам'ятник свого часу – I пол. XVIII ст. Виконані М.Ф.Біляшівським фотографії інтер'єру церкви, за браком освітлення були, на жаль, невдалими. Через певний час стару церкву розібрали і на її місці розпочали будівництво нової. Іконостас розібрали і перенесли на зберігання до повітки псаломщика. В першій половині квітня 1904 року Микола Федотович відвідав село Жуківці і запропонував священику продати іконостас Київському міському музею, директором якого він був. Та, незважаючи на згоду селян, священик не пристав до цієї пропозиції. В травні 1904 року стався пожар, який знищив ікони, що знаходились у молитовному будиночку і повітку, де лежав іконостас. Від унікального мистецького витвору не лишилось і сліду [4]. Тому з погляду саме на цю подію, проведене обстеження пам'яток старовини, фотофіксація їх набувала важливого значення.

У 1901 році М.Ф.Біляшівський здійснив подорож до м.Глухова Чернігівської губернії, де обстежив соборну Троїцьку церкву, котра являла собою «незграбну споруду» XVII ст. Серед речей церковного начиння, переданих з інших церков, він назвав євангелії, видані у Москві (1681 і 1704 рр.), стародавні портири (4 шт.) Трьохбанну, кам'яну Миколаївську церкву XVII ст. відносить до місцевого архітектурного стилю, а серед цінних речей називає срібний напрестольний хрест, подарований К.Г.Розумовським, дарохранительницю, ризи, фелонь, плащаницю. У місті Глухові він познайомився із зібранням чернігівських старожитностей П.Я.Дорошенка, відвідав с.Сварков – родинний масток Марковичів, Миколаївську церкву,

побудовану у 40-х роках XVIII ст. Я.А.Марковичем, оглянув рідинні коштовності тощо [5].

Бердичівський, Васильківський, Уманський повіти Київської губернії обстежували професор Київського університету В.І.Щербина і викладач історії Київського реального училища Л.П.Добровольський. У своєму звіті вони підкреслили особливості розвитку цих територій, котрі протягом тривалого часу входили до складу Речі Посполитої, що відбилося на формуванні історико-культурної спадщини і підтвердили свої доводи культовими спорудами, що збереглися: Кармелітським костьоолом XVII ст. у м.Бердичеві, костьоолом XVIII ст., палацом і парком «Александрія» (у м.Біла Церква), Божою Горою у с.Пруси. Вони відмітили, що в багатьох селах збереглися дерев'яні церкви XVII-XVIII ст., котрі вражають своїми скромними розмірами і бідністю. Єдиним кам'яним храмом була церква Феодосія у м.Василькові, споруджена 1756 року архітектором В.Рестреллі. Вона мала значні розміри і вишукану архітектуру. Протягом екскурсії вони обстежили культові споруди у 34-х населених пунктах: 16 – у Василівському і 18 – у Бердичівському повітах. Виконали замальовки планів 30 споруд, провели фотофіксацію і обміри 22 храмів [6].

Про результати екскурсії до Таращанського і Чигиринського повітів Київської губернії звітував І.М.Каманін. За відомостями, поданими священиками, найстаріші церкви знаходились у м.Таращі, містечках Старому і Новому Животові, у селах Матвіївці, Погребях, Кошеві, Кашперовці, Дзвинячому, Чолновиці, Тельжинцях, Дубровці, Росошках, Якимівці, Ружині, Себедажі [7]. Обстеження показали, що в Таращанському повіті переважають 3-х банні церкви з різними варіаціями нижніх, середніх і верхніх частин, з невеликими розбіжностями і варіаціями в банях і дзвіницях. Однобанні храми виявлені лише в селах Тележинцях і Якимівці. Таким чином, узагальнюючи результати екскурсії по Таращанському повіту, автор наголошує на перевазі 3-х банних храмів, однобанні храми для цього регіону були виключенням із загальної характеристики.

У Чигиринському повіті обстеження повітового міста і ряду містечок показали, що тут переважають однобанні, 2-х поверхові храми, а 3-х банні виявлені лише у с.Маслові і Кожарках, соборна церква Медведівського монастиря поєднує в собі 2 типи: головна частина храму 3-х банна, добудовані частини храму з півночі і півдня однобанні, усіх бань – 5, головна частина храму 4-х поверхова – до 20 сажень (більше 40 метрів) [8].

Із кам'яних храмів в повіті зберігся лише один – в Суботові, споруджений у 1651 році Б.Хмельницьким. Відрізняється красивим місцем розташування – на високому валу, котрий в період польського володіння був складовою укріплення міста. Вдалим місцезроташуванням характеризується Мотронинський монастир, що знаходиться серед лісу на високому городищі. Окрім церков XVIII ст. І.М.Каманін обстежував споруди пізнішого походження з метою визначення чи продовжувалось у XIX ст.

будівництво храмів типу XVIII ст. Обстеження показали, що у XIX ст. продовжували споруджувати храми за типом XVIII ст. Зокрема, вони існували у селах Бурковці, Скибинці, Лебедині, Звенигородці, Златополі, Бужині, Крилові та інш. А з початку XIX ст. всі церкви вже будувались за північно-руськими зразками. Таким чином, початок XIX ст. є межею, за якою старі типи малоруських (українських) церков уже не повторюються і народжується новий тип [9].

Іконостаси всіх обстежених храмів поновлені, значна кількість церковних речей і начиння залишилась від часів польського панування. І.М.Каманін переконаний, що при активній роботі Історичного товариства Нестора-літописця, при допомозі місцевої адміністрації через певний час можна буде намалювати цікаву картину минулого церковно-побутового життя Південно-західного краю.

Під час обстеження Звенигородського повіту Київської губернії В.М.Доманицький і П.Г.Петрушевський оглянули 36 церков, в основному Звенигородського повіту, а також у с.Глибочки, Криве Коліно Уманського повіту, у с.Сидорівці Канівського повіту, у м.Лебедин Чигиринського повіту. Із 26 оглянутих храмів, побудованих у XVIII ст., майже всі 3-х банні, а у селах Босовні, Шубиних Ставах, Вогиловці – 5-и банні, найдавніші церкви 1750-60-х рр. спорудження. Із 3-х банних, на особливу увагу заслуговують церкви у с.Бородецькому (1761 р.), Окнині (1773 р.), Хижинцях (1773 р.), Кривому Коліні (1753 р.), Глибочці (1764 р.), що збереглися у первісному вигляді і мають форму корабля. Серед іконостасів вони виділили іконостаси Миколаївської церкви у с.Ольхівці (1723 р.), у с.Колодистому – визнали найвищим, багато орнаментованим. У 1833 році іконостас був перевезений із с.Макіївки Черкаського повіту, а до цього перебував у м.Лебедині Чигиринського повіту [10]. На увагу заслуговують іконостаси у с.Хижинцях, Кобеляках, Залісному, Ріпках, Майдановці, Водяному, Бродецькому, Козацькому та ін. Практично всі вони датуються II пол. XVIII ст. багато з них пренесені із старих церков. В більшості трьоюрусні, рідше – п'ятиюрусні і більше. 8 ярусів мав іконостас у с.Колодистому, але зустрічались і одноюрусні. Високохудожній живопис зберігся у селі Козацьке – родинній церкві графа О.С.Голіцина. Найцікавіші і древні ікони знаходились в церквах с.Щербашинцях, Бродецькому, Кобеляках. Стародавнє церковне начиння не збереглося в жодній церкві, а ризи, підризники, плащаниці, напрестольні хрести, диски – датуються кінцем XVIII ст. [11].

У травні 1901 року Полтаву і Миргородський повіт обстежував Ор.І.Левицький. В Полтаві він оглянув Успенську соборну церкву, парафіяльні – Воскресеньську, Миколаївську, Сретенську, Спаську церкви. Навів цікаві відомості з історії 5-банної Успенської церкви, спорудженої у 1748-1770 рр. коштом полтавського полковника Андрія Горленка на місці старої дерев'яної церкви, перенесеної із села Івашки Полтавського повіту.

Первісний вигляд храму змінили прибудови 1899 року, тоді ж був встановлений іконостас, розписані стіни. Окремо від храму побудована у 1774—1801 рр. дзвіниця. Її прикрашав дзвін, привезений із Кизикермена (Крим) у 1695 році. Серед церковного начиння називались в письмових джерелах давні різьблені ікони, перенесені із старої церкви, але у 1901 р. їх вже не було [12]. Однобанну дерев'яну церкву Спаса Нерукотворного Ор.І.Левицький відносить до малоросійського (українського) типу. Після пожежі, що сталася 1704 року, її відновили і вона існувала як тимчасова. У 1845 р. за проектом архітектора К.Тона над дерев'яною церквою побудували кам'яний (футляр) храм з вільним проходом навколо старого. На кошти, зібрані по підписаному листу, відремонтували древній іконостас, підлогу, стіни, спорудили дзвіницю. 5-банні кам'яні церкви Воскресіння, Сретеньська теж були побудовані в кінці XVIII ст. на місці старих дерев'яних. Миколаївська церква на другому поверсі мала теплу Георгієвську церкву, в ній зберігалось 4 ікони із старої Георгієвської церкви, що до 1856 року стояла окремо від Миколаївської.

Недалеко від Полтави Ор.І.Левицький обстежив Хрестовоздвиженський монастир, заснований у 1650-х рр. Головний монастирський храм побудований коштом В.В.Кочубея (син Л.Кочубея), візантійського архітектурного стилю, 7-и банний, 4-х престольний, з іконостасом у 3,5 яруси південно-руського стилю з ажурним високомистецьким різьбленням.

У наступні роки дослідження старовини по заданій програмі продовжувались. У 1902 році, під час літніх канікул, М.П.Істомин здійснив подорож у Межигір'є і Полісся. Він оглянув Спасо-Преображенську церкву, побудовану 1787 року, іконостас, внутрішнє оздоблення, підкреслив, що живопис церкви зазнав литовського і білоруського впливу. Навів відомості про церкву Петра і Павла, побудовану коштом кошового Запорізької Січі Петром Кальнишевським, котра збереглася від дня побудови в первісному стані.

У м.Чорнобилі, що протягом XVI—XVII ст. був адміністративним центром Полісся, обстежив замкове укріплення, три церкви, описав давню ікону церкви Різдва Богородиці, костьол (1626 р.), а також дерев'яні церкви XVIII ст. у селах Товський Ліс, Варовичі, Луб'янці, Ладижині, Стечанці. Село Ладижин він називає оазисом, в розумінні іконографії минулого, підкреслює майстерно виконану групу апостолів в Чорнобильській церкві. Особливості іконографії цих церков тісно пов'язані між собою, виражаються натуралізмом образів, привнесенням місцевих побутових рис в костюмах і зачісках і таке інше [13].

Зібрані під час екскурсій матеріали були використані для написання статей, рефератів, котрі заслуховувались на засіданнях Товариства, пізніше були опубліковані у «Чтениях» Історичного товариства Нестора-літописця. Зокрема, І.М.Каманінін – «Договори о сооружении церквей в Малороссии в XVIII в.», «О придорожных крестах, иконах и статуях святых в селах Киевского уезда» [14]; Г.Г.Павлуцьким – «Древняя церковная архитектура в

Юго-Западном крае в XVII и XVIII вв.», «О деревянных резных изображениях путтов в южно-русских церквях XVII—XVIII вв.», «Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа» [15]; А.В.Стороженка – «О существовании в Киеве латинских храмов» [16] та ін. На підставі матеріалів, зібраних Комісією по опису старожитностей, її голова Г.Г.Павлуцький підготував і видав книгу «Древности Украины», що вийшла друком у 1905 році. До другого випуску планувалось включити матеріали про давні дерев'яні синагоги Південно-Західного краю» [17].

Таким чином, використання матеріалів, зібраних членами Історичного товариства Нестора-літописця, дозволить відновити сторінки історії багатьох населених пунктів України, пов'язаних з архітектурними спорудами культового призначення. Багато з них були визначними художньо-мистецькими витворами, створеними руками місцевих майстрів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сведения о заседаниях общества // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 1. – С.36-38.
2. АЛЮР. – 1900. – Т. 2. – С. 145.
3. Там само. – С. 162.
4. Беляшевский Н. Охрана памятников старины // АЛЮР. – 1904. – №1-2. – С. 37-38.
5. Беляшевский Н.Ф. Отчет о поездке в г.Глухов // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 17. – Вып. 1. – С. 8, 13.
6. Щербина В.И. Отчет об археологической экскурсии в Бердичевский, Васильковский и Уманский уезды летом 1901 г. // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вып. 4. – С. 67-80.
7. Каманин И.М. Результаты археологических экскурсий в Таращанский и Чигиринский уезды летом 1901 г. // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вып. 4. – С. 55.
8. Там само. – С. 57.
9. Там само. – С. 59.
10. Доманицкий В.Н. Отчет об археологической экскурсии в Звенигородский уезд Киевской губернии летом 1901 года // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 17. – Вып. 2. – С. 92.
11. Там само. – С. 102-104.
12. Левицкий Ор. И. Отчет об осмотре старинных храмов в г.Полтаве и в г.Богачке и Шишаках Миргородского уезда // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 17. – Вып. 3. – С. 22.
13. Истомин М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 17. – Вып. 1. – С. 30-31.

14. ЧИОНЛІ. – 1904. – Кн. 18. – Вып. 1. – С. 28; Там само. – 1906. – Вып. 3. – С. 41.
15. Там само. – 1906. – Кн. 19. – Вып. 1. – С. 21; вып. 2. – С. 39; вып. 3. – С. 41.
16. Там само. – Вып. 2. – С. 16-19.
17. Там само. – С. 39.

Петров О.О.
(м. Дніпропетровськ)

ПРАЦІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО СТАТИСТИЧНОГО КОМПІТЕТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК XX ст.) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ

Губернські статистичні комітети – заклади адміністративної статистики, були створені урядом у 1834 році й неодноразово потім реорганізовувалися. Крім суто статистичної діяльності (збирання найточніших статистичних відомостей про кількість та якість земель, про населення та виробничий потенціал губерній; перевірка й обробка цих даних; створення статистичних таблиць, які вимагалися Центральним Статистичним Комітетом, та статистичних й описових відомостей – додатків до всепідданейших звітів губернаторів російському імператору про стан доручених їм правлінь, які носили назву «Обзоров губерній»), урядовим положенням, за яким ці заклади створювалися, ставилося у обов'язок створення докладних історичних клімато-географічних, етнографічних, археологічних, економічних та ін. описів губерній, окремих міст й місцевостей та видання цих праць [1]. Створення таких описів було однією з форм так званої необов'язкової діяльності. Під обов'язковою діяльністю комітетів розумілася така діяльність, результатів якої вимагав уряд.

Наслідком цих двох видів діяльності ставали публікації губернських статистичних комітетів. Вони були цікаві ще в часи їх створення, як відображення суспільно-політичних, економічних та т.п. процесів життя губерній, як носії цікавого історичного, природничого, красназвчого матеріалу. А тим більше вони цікаві зараз як джерела з історії України та її окремих регіонів.

Необов'язковими періодичними публікаціями губернських статистичних комітетів були «Трудь», «Записки», «Сборники», «Листки», «Памятные книжки» (майже однотипні – з деякими варіаціями, збірники статей, документів зі статистичних, економічних, історичних, культурно-освітніх

питань). Необов'язкові публікації Катеринославського губернського статистичного комітету (далі – КГСК) репрезентують його «Памятные книжки» за 1867, 1875, 1889, 1895, 1900, 1901, 1903, 1908-1913 рр. Традиційно «Памятные книжки и Адрес-календари» КГСК поділялися на дві великі частини, що й знайшло відбиток у назві праці. «Адрес-календарь Екатеринославской губернии» містив, крім іншого, релігійні календарі різних віросповідань; святкові дні; відомості про різні товариства, відомості про місцеві органи: прізвища та посади членів урядової адміністрації різних міністерств, земських та міських закладів; склад місцевого духовництва, вчителів та лікарів. Це само по собі є вже цінним краєзнавчим матеріалом.

Частина, що мала назву «Памятная книжка» містила статті з різних питань, один перелік яких зайняв би доволі багато часу.

Статей, які цікаві в краєзнавчому відношенні, в «Памятных книжках» КГСК дуже багато. Катеринославський комітет дуже сумлінно підходив до свого обов'язку, що полягав у створенні описів губернії, міст та місцевостей. Це такі статті як, наприклад, «Ростов на Дону» (який входив до складу Катеринославської губернії до 1888 року) та «О месте, занимаемом Новороссиєю, в международной торговле Империи» А.Скальковського, стаття «Никополь» (нині місто Дніпропетровської області) протоірея І.Кареліна та стаття «О ярмарках в Екатеринославе, Новомосковске и Никополе» І.Вашинського – у «Памятной книжке» КГСК за 1867 рік. «Памятная книжка» на 1889 рік містила історичний нарис губернії: утворення намісництва, його скасування і утворення губерній, заселення губернії й склад її мешканців, а крім того нариси: географічного становища губернії, її кордонів, простору та клімату; промисловості й с/господарства; освіти; адміністративного устрою [2]. «Памятная книжка» на 1900 рік містила статті про мобілізацію земельної власності в губернії з 1861 по 1898 рр.; про сільськогосподарську, фабрично-заводську та гірничу промисловість губернії з 1867 по 1897 роки; нариси про торгівлю та відкриття Катеринославського Вищого Гірничого училища у 1899 році [3]. «Памятная книжка» на 1902 рік містила статті, серед яких найцікавішими є «Краткий очерк городского и земского хозяйства за 1899 год» та «Деятельность образованого по Высочайшему повелению комитета по сбору пожертвований и устройства зданий для Екатеринославского Высшего Горного Училища» [4]. В «Памятной книжке» за 1903 рік найбільш цікавою була «Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк)» де розповідалося про проведення реформи 1861 року: заходи адміністрації та відгук селян на реформи; склад та діяльність губернських й повітових закладів по селянським справам та мирових посередників; практика адміністративно-судової діяльності з селянських справ; устрій побуту селян тощо [5]. «Памятная книжка» за 1908 рік надавала читачеві змогу познайомитися з ілюс-

трованим нарисом Едуарда Штебера «Екатеринославская губерния (история края, климат, промышленность, средний урожай, пути сообщения, население)», а також зі статтями «Города Екатеринославской губернии» й «Потемкинский сад в археологическом отношении». В «Памятных книжках» за 1909, 1910, 1911 рр. містилися статті «Екатеринославский областной музей имени А.Н. Поля», «Екатеринослав и его окрестности», «Екатеринославская железная дорога за двадцать пять лет ее существования (иллюстрированный очерк с картой дороги)», з запорізьської старовини: статті Г.А. Надхіна «Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи», «Памятники Запорожья: Троецкий Собор» та п. Сочинського «Памятники Запорожья: Самарский Пустынно-Николаевский монастырь».

Одним з видів видань КГСК були публікації під назвою «Вся Екатеринославская губерния». В праці під такою назвою за 1913 рік читач знайде «Общие сведения об Екатеринославской губернии» (короткий історичний нарис від часу первісної людини), «Общий очерк Екатеринославской губернии: историческое и статистическое описание наиболее населенных и замечательных мест Екатеринославской губернии» (короткі відомості про повітові міста Катеринославської губернії, а також міста Луганськ, містечко Нікополь, селище Юзівка, заводське село Кам'янське), «Список населенных пунктов по уездам и волостям Екатеринославской губернии» разом з такими додатками, як «Алфавитный указатель волостей; сел, деревень, колоний, селец, поселков и выселок Екатеринославской губернии» та «Алфавитный указатель фамилий владельцев хуторов, усадеб, водяных мельниц, сторожек и прочих населенных мест» [6].

Обов'язковими періодичними (щорічними) публікаціями губернських статистичних комітетів були «Обзоры губерний» – додатки до щорічних звітів губернаторів. Катеринославський ГСК видавав щорічні «Обзоры Екатеринославской губернии» (далі – Огляди). Огляди поділялися на дві частини: перша – це описові відомості про природні та виробничі сили губернії й економічну діяльність населення (землеробство, промисловість, промисли, географічно-кліматичні умови, зміни в територіальному устрою, торгівлю, рух населення, міграції сезонних робітників та ціни на робочі руки тощо); про громадський благоустрій і моральність (казенні та громадські будови, шляхи та мости, пошти та телеграф, в'язниці та арештантів; релігійні заклади, розповсюдження сект та ересей, пожежі та пожежні частини міст, губернії тощо); про медичні заклади, лікарів та їх діяльність; про благочинні заклади; про учбові заклади й освіту у цілому; про банки, судні каси та їх діяльність; про хід селянської реформи (купівля землі, відокремлення селян на хутори, діяльність мирових посередників, суддів тощо) [7].

З Оглядів можна довідатися, які газети та журнали виписували в Катеринославській губернії. Так, у 1883 році найбільш популярною була га-

зета «Южный край», якої виписувалося 437 примірників, далі йшли газети «Новости» (430 пр.), «Свет» (379), «Сельский вестник» (378), «Новое время» (273), «Екатеринославский листок» (179), «Московские ведомости» (109) та журнали «Нива» (2340), «Луч» (497), «Неделя» (339), «Модный свет» (271), «Вестник красного креста» (221), «Церковный вестник» (89), «Всемирная иллюстрация» (123), «Гражданин» (85). Польськомовних видань отримувалося в 1883 році 106 примірників, німецькомовних – 25, інших іноземних періодичних видань – 79 [8]. Роком раніше у 1882 році мешканці Катеринославської губернії отримували ще й такі журнали як «Москва», – 29 примірників; «Сын отечества» – 288 примірників, «Киевская старина» – 36 примірників [9]. В Огляді за 1897 рік є також, наприклад, відомості про будівництво нових заводів в селищі Амурі Новомосковського повіту (нині це один з районів м. Дніпропетровськ): «В селищі Амур Новомосковського повіту в звітному році [1897] створено анонімними компаніями три заводи під назвами Товариство Франко-Руських майстерень, Товариство болтонарізних заводів, Товариство Машинобудівних заводів, сума виробництва яких вже перевищила 730 тис. крб. В цьому ж селищі розпочате будівництво ще двох трубопрокатних заводів» [10].

Друга частина Оглядів – статистичні таблиці («Ведомости»), що ілюстрували цифровим матеріалом описові відомості першої частини. Цей цифровий матеріал можна використовувати при вивченні історії якогось явища, міста або закладу. Так, наприклад, після заснування у 1899 році найстарішого у краї вищого навчального закладу – Катеринославського Вищого Гірничого Училища (нині – Національна Гірнична Академія України) в «Ведомостях» №9 («О числе учебных заведений») з'явилася графа «Вищі навчальні заклади», де повідомлялося про кількість професорів та навчачоючихся. Наприклад, у 1899 році (перший рік навчання) у цьому закладі навчалася 12-тьма професорами 77 студентів [11], у наступному 1900 році вже навчалася 128 студентів при 19 професорах [12], у 1901 році – 123 студента і 26 професорів [13], а у 1903 році було 295 студентів та 36 професорів [14]. В 1911 році в Гірничому Училищі навчалася 311 студентів, а до педагогічного складу входили 31 професор, 1 наглядач і 1 законовчитель [15].

Отже, в публікаціях Катеринославського губерньського статистичного комітету можна знайти різноманітну інформацію або у вигляді статей, або розпорошену серед цифрового чи описового матеріалу. Ця інформація може слугувати неоціненним джерелом для краєзнавчих студій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Губернские статистические комитеты. // Большая энциклопедия / Под редакцией Южакова Н.С. – Т. VII. – Спб.: 1903. – С. 693.

2. Памятная книжка и Адрес –календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав, 1889.
3. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и Адрес-календарь на 1900 год. – Выпуск 1. – Екатеринослав, 1899.
4. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и Адрес-календарь на 1901 год. – Выпуск 2. – Екатеринослав, 1900.
5. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и Адрес-календарь на 1903 год. – Выпуск 3. – Екатеринослав, 1903.
6. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1913.
7. Обзор Екатеринославской губернии за 1913 год. – Екатеринослав, 1913.
8. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1884. – С. 24.
9. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1883. – С. 20.
10. Обзор Екатеринославской губернии за 1897 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1898. – С. 9.
11. Обзор Екатеринославской губернии за 1899 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1900. – «Ведомость» № 9 (сторінка не вказана).
12. Обзор Екатеринославской губернии за 1900 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1901. – «Ведомость» № 9 (сторінка не вказана).
13. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1902. – «Ведомость» № 9 (сторінка не вказана).
14. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1904. – «Ведомость» № 9 (сторінка не вказана).
15. Обзор Екатеринославской губернии за 1911 год: Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1912. – «Ведомость» № 9 (сторінка не вказана).

Бондаренко І.В.
(м. Донецьк)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ к. XVIII – поч. XIX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОПОГРАФІЧНИХ ТА КАМЕРАЛЬНИХ ОПИСІВ)

Кінець XVIII ст. ознаменувався неспинним зростанням експансії Російської імперії на правобережні українські землі. Внаслідок підписаних у 1793 р. та 1795 р. міжнародних конвенцій з урядами Прусії, Австрії про II-й та III-й поділ Речі Посполитої під владою Російської держави опинилися значні за обсягом території – Київщина, Поділля, Волинь, Білорусія, Литва й Курляндія. Інкorporація цих земель до складу Росії безумовно призвела до певних змін в їх територіально-адміністративному та політичному устрою. Так, після попередніх підготовчих заходів на Правобережжя було поширено чинність наказу «Управління про губернії» (1775 р.), Жалуваної грамоти дворянству, запроваджено російське законодавство. А пізніше, саме в 1796-1797 рр. у зв'язку з вступом Павла I на престол сталися нові зміни в адміністративно-територіальній системі правобережних земель. Указом від 29 серпня 1797 р. на теренах Правобережної України утворювалося три губернії: Волинська у складі 12 округів (Володимирського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новгород-Волинського, Овруцького, Острозького, Ровенського, Староконстантинівського), Київська з 12 повітів (Махновського, Радомисльського, Черкаського, Чигиринського, Богуславського, Васильківського, Київського, Уманського, Липовецького, П'ятигірського, Звенигородського, Сквирського) та Подільська з 12 округів (Вінницького, Балтського, Брацлавського, Гайсинського, Ушицького, Могилівського, Ямпільського, Летицького, Проскурівського, Кам'янецького). Центрами губерній визначались Київ, Кам'янець-Подільський та Новгород-Волинський [1].

Процес утворення нових адміністративних одиниць та формування службового апарату правобережних губерній супроводжувався широкомасштабними заходами імперського уряду щодо топографічного обстеження та картографування новоприєднаних українських земель. Внаслідок проведення загального опису Поділля місцевими органами влади були підготовлені «Топографічний та камеральний опис Подільської губернії 1801 р.», «Опис місцевих вигод Подільської губернії», «Топографічний опис Подільської губернії 1805 р.» та описи населених пунктів Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Литинського, Проскурівського, Ушицького повітів до атласу Подільської губернії.

Незважаючи на високий рівень репрезентативності та достовірності цього виду джерел, топографічні та камеральні описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. в історичних дослідженнях вітчизняних нау-

ковців (наприклад, А.Л.Перковського [2], Брянцевої Т.П. [3]) залучались головним чином в якості окремих прикладів для авторських висновків та ілюстрацій. Що ж до питання аналізу теоретико-методологічних засад підготовки цих описів, їх інформаційних можливостей, то воно до сьогодні так і не привернуло увагу українських істориків. Ця стаття як раз має за мету заповнити цю інформаційну прогалину.

Ідея створення атласів з доданням до них описів усіх населених пунктів завжди знаходила підтримку на самих вищих рівнях державної влади, а з новою реорганізацією адміністративно-територіального устрою Російської імперії стала вкрай необхідною. Вже, у січні 1797 р. до Подільського губернського правління у письмовому вигляді надійшло прохання генерал-прокурора О.Б. Куракіна про упорядкування атласу Подільської губернії з відповідним до нього описом населених пунктів [4]. Усі вищезгадані примірники географічних атласів російських губерній та національних територій з описами повітів призначалися для власної «планной» російського імператора Павла I. Керівництвом Подільської губернії було вирішено покласти збір відомостей статистичного характеру для цих описів на повітових землемірів, місцевих городничих та канцеляристів нижніх земських судів. І вже у 1797-1798 рр. місцевими землемірами були підготовлені чорнові варіанти топографічних описів Брацлавського, Вінницького, Литинського, Проскурівського, Ушицького та Кам'янецького повітів, пізніше вони були направлені до губернського землеміра з метою остаточного редагування.

Однак, на цьому копійка робота по топографічному описуванню Подільської губернії (як, до речі, й інших адміністративно-територіальних одиниць Російської держави) не припинялася й пізніше. 25 жовтня 1800 р. до Подільського губернського правління з Камерц-колегії надійшов новий наказ про упорядкування камерального опису Подільської губернії [5]. І вже через декілька місяців, а саме, 23 січня 1801 р. губернський землемір Екстер рапортував перед губернатором про успішне виконання покладеного на нього доручення, і представив до правління чистовий варіант топографічного та камерального опису Подільської губернії [6]. Паралельно з цим описуванням, у губернській креслярні йшла робота над упорядкуванням опису для подільського губернатора А.Г.Розенберга. Вище згаданий документ складався з єдиною метою – забезпечення інформаційних потреб новопризначеного губернатора про економічний стан довіреної йому губернії. Маючи вже певний досвід у підготовці топографічних описів, А.Г.Розенберг власноручно відпрацював певні правила та настанови, на підставі яких передбачалося здійснити нове обстеження регіону. По-перше, опис повинен був складатися з трьох традиційних частин: 1) загальний опис Подільської губернії, 2) опис губернського та повітових міст, 3) опис кожного повіту окремо. По-друге, при описуванні економічного стану губернії вимагалось також визначати її географічне положення (широту, довготу, межування з іншими регіонами), адміністративний устрій,

кліматичні умови, якість ґрунту, професійний, кількісний та національний склад населення та ін., для міст – наявність фортифікаційних укріплень, їх (міст) географічне положення, ступінь забезпечення водними ресурсами, відомості про церковні та адміністративні споруди; навести інформацію про час заснування міста та надання йому гербового символу, розкрити умови функціонування богаділень, закладів освіти, аптек, шпиталів, трактирів, лавок та магазинів. Вимагалось також до усіх стаціонарних закладів вказати їх асортимент товарів; подати відомості про фабрики і заводи, робітників в них, про ярмарки, купецькі та «обивательські» промисли [7]. У зв'язку з цим дорученням, 8 січня 1803 р. Екстер звертається до губернського правління з проханням посприяти йому в одержанні необхідних статистичних матеріалів, а саме, про кількість сільських та державних магазинів, казенних маєтків, народних училищ, монастирів та іншої додаткової інформації [8]. Першим на запит Екстера відгукнувся протоієрей кафедрального собору Добровольський, який надіслав 30 березня 1803 р. до губернського землеміра «Відомість місцевої єпархії про штатні, заштатні, чоловічі та жіночі монастирі, церковні заклади.» На відміну від протоієрея, представники місцевої влади не поспішали з наданням Екстеру необхідної інформації, і тому зазначений опис був складений лише у 1805 р. [9].

Така програмна заданість документів та ретельний контроль виконавчих органів влади за упорядкуванням описів забезпечили їм високий рівень інформативної репрезентативності та достовірності. На основі матеріалів камеральних та топографічних описів Подільської губернії, можна дослідити такі питання історії Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., як розвиток сільського господарства, ремесла та торгівлі, соціальних відносин, динаміку та природний рух населення, процес архітектурної забудови міст, систему адміністративного управління, питання культури та ін.

Для більш докладного відтворення демографічної ситуації у регіоні губернський землемір Екстер додав до топографічного опису 1805 р. дві таблиці «Генеральная табель, сочиненная Подольской казенной палаты в экспедиции о ревизии душ, о числе народа, обитающего в Подольской губернии, платящих в казну податей», «Табель, учиненная в Подольской казенной палате, сколько в Подольской губернии состоит людей разного звания платящих и не платящих податей». Як свідчать зведені відомості, на території Подільської губернії проживало 1123900 осіб чоловічої та жіночої статі, у тому числі представників шляхти 95006 (що становило приблизно 8,5% від всього населення губернії), священослужителів – 14663 (1,3%), купців – 2497 (0,2%), міщан – 63538 (5,65%), селян різних категорій 939708 (83,6%). Подільська губернія традиційно була багатонаціональним регіоном, тут проживали представники різних етнічних груп: росіяни, українці, поляки, свреї, німці, вірмени, цигани, молдавани, греки. Переважну більшість населення становили західно та східнослов'янські народи, в

описах вони етнічно не відокремлюються і тому ми маємо лише загальне уявлення про їх розселення, кількісний та статевий склад. З інших етнічних груп найбільш численним було єврейське населення. Розселення євреїв на території Поділля було доволі рівномірним: в Кам'янецькому повіті їх мешкало – 5026 (5,17% від загальної чисельності повіту), Летичівському – 2917 (3,4%, Литинському – 4375 (5,15%), Брацлавському – 4354 (4,3%), Проскурівському – 4133 (4%). Особливо численні єврейські общини були у містах, де зосереджувалися їх адміністративні органи влади, освітні та релігійні заклади. За професійною ознакою більшість єврейського населення було записано до стану міщан або купецтва. Так, за даними топографічного опису 1805 р., у повітових містах, містечках та селах губернії налічувалося 795 купців єврейської національності, які становили приблизно 30,4% від загальної чисельності гільдійського купецтва.

Кількість міщан у повітових центрах губернії і містечках також зростала за рахунок єврейського населення. На Поділлі мешкало 42901 міщан-євреїв, що становило 3,72% до всього населення губернії або 66,4% від цієї станової групи. Незначну групу сільського населення складали молдавани, що компактно проживали в Ольгопольському, Балтському та Ямпільському повітах [10]. Вони спеціалізувалися на вирощуванні овець та великої рогатої худоби, що становило основну статтю їх сімейного доходу.

Більшість населення Подільської губернії займалася з давнини традиційними для цієї місцевості видами господарської діяльності – землеробством та скотарством. Головними зерновими культурами на території Подільської губернії були озима та ярова пшениця, жито. Значне місце в економіці селян посідало вирощування гречки, гороху, ячменю, кукурудзи та проса. Поступово розширювалися посівні площі і під технічні культури – льон, коноплю, тютюн, що здебільшого було обумовлено зростанням на внутрішньому ринку попиту на суконні та тютюнові вироби. Внаслідок залежності врожайності від низки факторів, а саме від терміну посіву, землеробської техніки та якості ґрунту, її показники в окремих районах регіону значно коливалися. Якщо врожайність пшениці та жита на опідзолених та малогумусних чорноземах (центральні та північні райони губернії) сягали сам-12, сам-15, то в південних повітах на опідзолених та дерново-підзолистих ґрунтах вони не перевищували сам-4, сам-5. Також іноді внаслідок несприятливих кліматичних явищ – пізніх весняних заморозків, засухи, відсутності взимку снігового покриву, суховіїв (особливо у південно-східній частині губернії), граду – врожаї знижувалися.

Обробляли землю селяни здебільшого такими знаряддями праці як плуг, рало, збирали врожаї косами й серпами. Під озими зернові культури перший раз починали орати десь у червні місяці, в другий вже перед самим посівом у вересні. Для другої оранки здебільшого використовували рало, до якого впрягали двох волів. Для ярових зернових культур, окрім гречки, обробляли землю спочатку в жовтні, а навесні, коли земля звільнялася від

снігового покрову, що частіше бувало після рівнодення, в останніх числах березня та на початку квітня. Починали сіяти спочатку ярове жито, пшеницю, ячмінь, горох, фасолю, кукурудзу, у квітні – просо та льон. Збір урожаю на Поділлі починали близько 10 липня і закінчували – 16 серпня [11].

Соціально-економічні зрушення, що відбувалися у поміщицьких і селянських господарствах наприкінці XVIII ст. призвели до зростання ролі промисловості в економічному житті цього регіону. Більшість підприємств губернії орієнтувалася на переробку сільськогосподарської продукції – зерна, коноплі, льону. Саме до підприємств такого типу належали суконні мануфактури. На території Подільської губернії функціонувало 6 підприємств (м. Тульчин, м-ко Мінковці, Пиляв, Ладижин, Ярмолінці, Дунаївці), що спеціалізувалися здебільшого на виготовленні сукна, байки, скатертин. Більшість з названих підприємств належала поміщикам губернії, і тому усе необхідне для виробничого процесу, за невеликим винятком, вони одержували з власних маєтків. Готова продукція збувалася на самих підприємствах приїжджим купцям з Волинської та Київської губерній [12].

Протягом останньої чверті XVIII ст. продовжували розвиватися на Поділлі поташна, селітроварна, залізородна, легка промисловість. Так, на території Летичівського та Литинського повітів у містечку Зіньків та у селі Мартиновцях діяли мідні заводи поміщиків Адама Чарториського та Андрія Орловського. Не маючи власної сировини, власники підприємств були вимушені купувати руду в Росії або спеціалізуватися на переробці металевого краму. І тому зрозуміло, що виробнича спроможність їх заводів була не дуже високою. За рік роботи підприємств вони виготовили 10000 одиниць посуду для домашнього вжитку, здебільшого це були чайники, каструлі, які реалізовувалися на місцевих торгах або ярмарках [13]. На відміну від цієї галузі, більш прибутковим виробництвом було виготовлення головних уборів. Тільки на підприємстві князя Чарториського щорічно виготовлялося 42 дюжини шляп, що продавалися на внутрішньому ринку не менш як за 60 коп. (в залежності від якості сировини ціни на них підвищувалися до 4 крб. за 1 одиницю виготовленої продукції) [14]. Що ж до питань функціонування селітряних підприємств, то більшість з них працювало за державним замовленням. Починаючи з 1801 р. подільський цивільний губернатор А.Г. Розенберг поставив під власний контроль доставку селітри на казенні порохові заводи. За його наказом у 1803 р. А.Шуковичем було проведено перепис усіх селітряних підприємств, з показанням їх виробничих потужностей. Як довів перепис, на території Подільської губернії діяло 17 підприємств, більшість з яких знаходилася у власності поміщиків Орловських, Любомирських, Ярошинських та купців єврейського походження М. Абрамовича, Я. Шломовича, І. Берлінця і мали невеликі виробничі спроможності [15].

На рубежі XVIII – XIX ст. однією з найрозвинутіших галузей промисловості на Правобережжі була обробка шкіри, основний асортимент під-

приємств даного профілю був обмежений виробництвом сап'яну, а також так званої англійської та турецької шкіри. Найбільше підприємство у губернії діяло в м-ку Браїлові Вінницького повіту (власник С. Потоцький). Щорічний обсяг виготовленої продукції на ньому становив не менше як 8000 одиниць [16].

Входження Правобережної України до загальноросійського ринку сприяло зростанню ролі торгівлі в економічному житті регіону та посиленню економічних зв'язків з Лівобережною та Слобідською Україною, Новоросією, Туреччиною. Наприкінці XVIII ст. головними формами організації внутрішньої торгівлі на правобережних українських землях були ярмаркова, базарна та стаціонарна торгівля. Так, за даними «Опису м. Литина та сільських поселень Литинського повіту», тільки в Литині у 1797 р. відбулося 11 ярмарок: на Новий рік, Стрітіння господня, на Преставлення апостола Іоанна Богослова, на Свято сорока Великомучеників, на Пасху, Троїцинь день, Різдво Хрестителя Іоанна, свято Ахістратиґа Михайла, Святої Ганни та ін. [17]. Загальноімперське значення мали ярмарки у м. Кам'янець-Подільському та Могилеві. Сюди приїжджало багато купців з Австрії, Пруссії, Росії, Лівобережної та Слобідської України. Вони привозили бавовняні та шовкові товари, галантерейні вироби. Місцеві поміщики, селяни та міщани збували на ярмарку олію, прядиво, горілку, шкіру, тютюн, приганяли рогату худобу, коней.

Крім ярмарків, важливу роль у товарообміні відігравали також базари або торги. Вони бували один-два рази на тиждень (найчастіше проводились у п'ятницю, понеділок та неділю). Асортимент товарів на них мало чим відрізнявся від ярмаркового: продукти сільського господарства, худоба, їстівні припаси, вироби місцевих ремісників.

Завершуючи аналіз теоретико-методологічних засад підготовки описів, їх інформативних можливостей, можна з певністю констатувати, що програмна заданість описів та ретельний контроль виконавчих органів влади за діяльністю повітових землемірів під приводом Екстера, забезпечили високий рівень репрезентативності цих джерел. Як бачимо, описи акумулювали у себе значний масив описово-статистичних матеріалів, які дають можливість більш комплексно представити основні тенденції розвитку промисловості та аграрних відносин, з'ясувати причинно-послідовну обумовленість демографічних процесів на території Правобережної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской и о разделении их на уезды // Полное Собрание Законов Российской Империи. – Т. XXIV. – СПб, 1830 – С.709.

2. Перковський А.Л. Структура українського населення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (історико-географічний нарис) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С.149-163.
3. Брянцева Т.П.Топографічні описи губерній Правобережної України 1798 – 1799 як джерело до вивчення історії міст // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К, 1988. – С.87-88.
4. Камянець-Подільський міський державний архів (далі КМДА): – Ф. 228, оп. 1., спр.4. – Арк.22.
5. КМДА. – Ф. 227, оп.1, спр.111. – Арк. 1.
6. Там само. – Арк. 3.
7. КМДА. – Ф. 228, оп.1, спр. 9. – Т.П. – Арк.311.
8. Там само. – Арк. 313зв.
9. КМДА. – Ф.227, оп.1. – Арк.7-9.
- 10.Національна Бібліотека ім. Вернадського Національної Академії Наук України (далі НБ НАНУ), відділ рукописів. – Ф. 1, спр. 1657. –Арк.6.
- 11.Там само. – Арк.11.
- 12.Там само. – Арк.15.
- 13.Там само. – Арк.15.зв.
- 14.Там само. – Арк.15.
- 15.КМДА. – Ф. 227, оп.1, спр.184. – Арк.1-16.зв.
- 16.НБ НАНУ, відділ рукописів. – Ф.1, спр.1657. – Арк.17.
- 17.КМДА. – Ф.115, оп.1, спр.8. – Арк.168.

*Капустян Г.Т.
(м. Кременчук)*

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЛ 1920-х РОКІВ У ФОНДАХ ЦА ФСБ РФ

Суспільно-політичну історію українських сіл 1920-х років достатньо відображають представницькі джерела, що відклалися в архівах колишніх радянських спецслужб: ВЧК – ДПУ – ОДПУ. Унікальне централізоване архівосховище представляє відомчий Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ РФ). Солідність джерельної бази цього архіву дала можливість творчому колективу істориків-науковців, очолюваного професором В.П.Даніловим, започаткувати здійснення багатотомного наукового документального проекту «Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939». На даний час вийшли в світ перші два томи. Переважну частину матеріалів фундаментальної документальної праці складають інформативні зведення і огляди, тематичні

довідки і аналітичні доповіді, що були виявлені в ЦА ФСБ РФ і представлені до друку в рамках території колишнього СРСР.

Окрім опублікованих документів, фонди цього архіву зберігають соціальний пласт специфічних джерел із суспільно-політичної історії українських сіл періоду 1920-х років.

Жодне питання із історії як соціально-економічного так і суспільно-політичного життя неможливо зрозуміти без аналізу директивних документів РКП(б) – ВКП(б) – КПРС. Політика вищого керівництва радянського політичного режиму передбачала створення розгалуженої сітки поінформованості для обмеженого кола осіб до якого і належало це керівництво. Протягом 1920-х років правила збору і донесення інформації вироблялися Інформаційно-статистичним, Організаційно-інструкторським і створеним в 1924 році Інформаційним відділом ЦК РКП(б). Основу їхньої діяльності складав збір різноманітної інформації про настрої різних прошарків населення і їх реакцію на події внутрішнього і міжнародного життя, на дії владних структур. Про потребу в зборі такої інформації говорилось на X Всеросійській партконференції в 1921 році [1]. Таким чином, одним із перших каналів збору політичної інформації про настрої населення стає комуністична партія.

У фондах «ВЧК» та «ДПУ» ЦА ФСБ РФ зосереджені унікальні матеріали для дослідження суспільно-політичних процесів в українських селах протягом 1920-х років.

Суттєві зміни в суспільно-політичні настрої українського селянина приніс несп. Щомісячні «Інформаційні бюлетені» Всеукраїнської ЧК відстежують динаміку цих настроїв: «Змінилось також судження селян про несп, який вони почали розуміти не як поступку буржуазії, а як нову форму державного будівництва». Документ фіксує селянську занепокоєність мірою неспівського відступу радянської влади в питаннях власності на землю: щоб влада не віддала «землю поміщикам» [2].

Соціальну полярність в оцінках несп засвідчили прояви так званого «червоного», «радянського» бандитизму, що виникав на ґрунті «тяжкого економічного стану незаможних селян» Київщини, Полтавщини, Поділля. Цій темі присвячено спеціальну доповідь «Про червоний бандитизм на Україні» та хроніку одноденних оперативних розвідувальних зведень КРВ ОДПУ за 1923 рік [3]. В огляді «Політичного і економічного стану СРСР» за січень 1924 року констатувалось про те, що «радянський бандитизм» більше не проявляється [4].

Про подальше поглиблення соціальних протиріч між незаможниками і куркулями рясніє повідомлення держінфзведення Інформвідділу ОДПУ № 58/208 ПП по Україні за 26 липня 1924 року: «Одеська губ... – Настрій селян пригнічений, в зв'язку з неурожаєм. Незаможники експлуатуються куркулями (Свідіопольський, Одеський, Тарасо-Шевченківський і ін райо-

ни)...у незаможників хліб загинув на 50%. Економстан неіміщого селянства погіршується, розпродується худоба» [5].

Характерною ознакою змісту держіфзведень залишалась багатоплановість презентованої інформації. Тим самим відображалось актуальне сьогоднішнє село: «ножиці цін», товарний голод, податки, вибори до сільрад, боротьба куркулів за політичне рівноправ'я. Зведення намагались охопити якомога ширше місцеву географію. Якщо піддавався аналізу загальний політстан губернії, то, як правило, конкретизувались місця значених подій [6].

Інформація для вищого політичного керівництва країни по каналам ОДПУ протягом 1923-1925 років про суспільно-політичне життя українських сіл містилася не тільки в Держіфзведеннях, але і в такій особливій формі подання інформації як Земзведення. Щоденно фіксувалися політнастрої селян і аналізувалися їх причини. Невдоволення у селян викликали низькі ціни на сільгоспродукти, (Поділля), «неправильний розподіл землі» (Чернігівська губ.), репресії з боку трійок, організованих з метою «ліквідації всіх недоїмок». Селяни Харківщини невдоволені різноманітними податками. В Чугуївському п... до неплатників застосовують репресії [7].

Стрімко розповсюджувався голод на півдні України. В земзведенні ДПУ за 29, 30, 31 січня 1923 р. повідомлялось: «В Павлоградському п. число голодуючих збільшується з кожним днем. Допомога там надається слаба. В тяжкому стані знаходяться діти Запорізького п... В Новомосковському п. в деяких волостях число голодуючих різко підвищилось» [8].

Поняття «економрозшарування» стає часто вживаним в Держіфзведеннях з середини 1920-х років. Процеси майнової диференціації на селі особливо посилювалися на фоні економічної та політичної лібералізації радянського суспільства, в зв'язку із поворотом «Обличчям до села» в рамках «нового курсу». Цим темам присвячувалися окремі зведення. Як наприклад, «Про політстан і економрозшарування села» (за 8 – 16 вересня 1925 р.) [9].

Серед чисельних політичних кампаній, що проводились на селі, пріоритету надавали перевиборчим. Ці кампанії постійно перебували в полі зору спецслужб, які готували спеціальні огляди, добирали відповідні матеріали, здійснювали власний аналіз. Тема виборів конкретизувалася місцевими матеріалами. Зокрема, в резолюції виборчих зборів громадян села Червоне Колядино Дмитрівського району Чернігівської губ., яку прийняли по доповіді про роботу губвиконкому протягом 1924/25 р. наголошувалося на необхідності звернути увагу губвиконкому «на виправлення дефектів» при проведенні кампанії збору ЄСПІ, кредитування. Рекомендувалося також владним структурам більш уважніше підходити до визначення розміру обкладання селянських господарств сільськогосподарським податком, вимагали прискорити землеоблаштування, утримувати школу за рахунок місцевого бюджету, поліпшити медичне обслуговування на селі [10].

Ряд зведень інформвідділу ОДПУ про хід перевиборів до сільрад в 1927 році деталізують вимоги селян на волосних і районних з'їздах Дніпропетровської, Кременчуцької, Сталінської, Сумської округ [11].

Адекватно віддзеркалювали суспільно-політичні настрої українського села червоноармійці – вихідці із сіл. Їхні турботи, сподівання і розчарування наповнювали зміст армійської переписки. Підвідділ військової цензури Інформвідділу ВЧК із серпня 1921 року починає виконувати функції перлюстрації – цим самим підкреслювалась виняткова роль органів ВЧК в житті суспільства, посилювалась роль політичного контролю. Вилучена таким чином інформація із змісту червоноармійських листів оформлялася для відповідних користувачів у вигляді різноманітних зведень протягом певного проміжку часу. Зведення складалися по областям, вказувалося ім'я автора листа, його мешкання до служби в армії, проблеми з якими довелося зіткнутися вже демобілізованим червоноармійцям вдома (на це вони часто скаржилися в листах, адресованих колишнім колегам по службі). Таємною поліцією фіксувалися і листи до червоноармійців із сіл, де мешкали їхні родини. Так, в зведенні, складеному 3-м відділенням відділу політконтролю ОДПУ за листами селян до червоноармійців протягом березня – травня 1924 року, піддавалися аналізу селянські настрої в селах Тритузново, Павлівка що на Катеринославщині.

Чутками про можливу війну повнілося українське село. Щомісячні огляди політстану СРСР, починаючи з 1927 року, в рубриці «Відношення до війни» фіксували настрої кожної соціальної категорії селян з приводу цього: «Кульцтво і заможне селянство цілком налаштоване на поразку і вітає війну» (Тульчинська округа); «Подібно середнякам, біднота стоїть за продовження мирної політики» (Кременчуцька округа) [12].

Коли селянські сподівання на усунення диспропорції в цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію, на зниження податкового тиску на село, на проведення справедливого землеоблаштування і інші важливі для селянина питання залишалися марними – вони прагнуть створити селянську організацію на зразок робітничої профспілки, котра могла б при сприятливих демократичних обставинах перетворитися в селянську політичну партію.

Активізувалися прагнення селян створити власну організацію, котра могла б стати на захист селянських інтересів, під час виборів до сільрад в березні 1927 року в Херсонській, Артемівській, Зінов'ївській округах [13]. Політогляди СРСР, підготовлені органами ОДПУ, за 1927 рік фіксують 712 випадків прагнень селян організувати Селянську спілку в Україні. (Село Шкарівка Шепетівської округи, село Касанове Вінницької округи, село Знамянка Зінов'ївської округи, село Успенське Головапівка Сумської округи, село Моркуші Бердичівської округи) [14].

З другої половини 1920-х років серед інформативних «жанрів» органів ОДПУ з'являються аналітичні фоліанти доповідних записок «Про кур-

кульський терор на селі» протягом 1924-1927 рр., «Про антирадянські прояви в селах СРСР за 1925-1927 рр.», де робилася спроба аналізу особливостей проявів форм класової боротьби в українському селі [15].

Сталінська «революція зверху» 1927-1929 рр. установила в країні жорсткий авторитарний режим, супутником якого виступала система репресивних заходів. Примусові хлібозаготівлі перетворилися на театр соціальних, ідейних протистоянь, де з одного боку опинилося самотнє українське село з своїм природним статусом виробляти і вільно розпоряджатися результатами власної праці, а з іншого – більшовицька держава з її прагненням будь-якою ціною реквізувати хліб у сільських власників автономного села.

Кінець-кінцем село стає ареною першої спроби комуністичної партії здійснення «широкомасштабної соціальної інженерії» – примусової колективізації і початком сталінського масового терору [16].

Примусові хлібозаготівлі фундують систему надзвичайних заходів, і з кінця 1927 року залишаються в числі пріоритетних у визначенні інформативної політики органів ОДПУ на селі. Інформативні зведення, щомісячні огляди політстану СРСР, спецдоповіді та інші оперативно-інформативні документи органів ОДПУ рясніють хронікою «надзвичайщини»: примусові хлібозаготівлі, позика для індустріалізації, самооподаткування, непомірні податки, контракція, «кратування», примара голоду, опір «надзвичайщині» [17].

Організація інформаційного відділу в структурі ВЧК (функції якого спочатку стосувалися інформувати суспільство про різноманітні політичні кампанії) сприяла тому, що, як писав з погордою Лаціс: «не існує такої області життя на котру б не розповсюджувалася діяльність ВЧК» [18].

Все це змінює суть початкових намірів Інформаційного відділу ВЧК. Одним із важливих завдань органів ВЧК стає збір інформації про настрої та поведінку різноманітних груп населення, в тому числі і на селі. Відповідні структури органів державної безпеки займались зведенням воедино отриманої інформації, її аналізом і підготовкою відповідних зведень для осіб вищого партійно-державного керівництва.

Більшовицька партія несла організуючу і керуючу функцію в здійсненні суспільного контролю. Паралельно із органами таємної поліції політичний контроль проводився і компартійними органами, вищі керівні органи останніх директивно обґрунтовували необхідність існування в суспільстві політичного контролю, котрий в умовах закритого радянського простору перетворювався на знаряддя боротьби радянського політичного режиму з демократичними проявами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., «Политгиздат», 1970. – Т.2. С.270.
2. Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далее – ЦА ФСБ РФ). – Ф.1, оп.5, спр.446. – Арк. УІ.
3. Там само. – Ф.2, оп.1, спр. 565; Ф.2, оп.2, спр.535.
4. Там само. – Оп.2, спр.32.
5. Там само. – Спр.756.
6. Там само. – Спр.756.
7. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.2. 1923-1929 / Под ред. А. Береловича, В.Данилова. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С.145, 155.
8. Там само. – С.66.
9. ЦА ФСБ РФ. – Ф.2, оп.3, спр.594.
10. Там само. – Арк. 16,17.
11. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т.2. 1923-1929 / Под ред. А. Береловича, В.Данилова. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С.552-553.
12. ЦА ФСБ РФ. – Ф.2, оп.5, спр.385.
13. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т.2. 1923-1929 / Под ред. А. Береловича, В.Данилова. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С. 537.
14. ЦА ФСБ РФ. – Ф.2, оп.5, спр.385; Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т.2. 1923-1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С.1026.
15. ЦА ФСБ РФ. – Ф.2, оп.5, спр.389; оп.6, спр.607.
16. В. Данилов. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: «РОССПЭН», 1999. – С.7.
17. ЦА ФСБ РФ. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.502; Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х тт./ Т.2. 1923-1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С.732-736, 855-862, 880-884, 937-939, 991-998.
18. Лапис /Судрабс/. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. – М.: ГИЗ, 1921. – С.24.

Филимонов С.Б.
(м. Симферополь)

СУДЕБНО-СЛЕДСТВЕННЫЕ ДЕЛА АРХИВА ГЛАВНОГО УПРАВЛЕНИЯ СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ В КРЫМУ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КРАСНОГО ТЕРРОРА В 1920-1921 гг.

1. Восемь десятилетий назад, в ноябре 1920 года, победой красных завершилась братоубийственная Гражданская война. 13 ноября 1920 года части Красной Армии вошли в Симферополь, 14 ноября – в Феодосию, 15-го – в Севастополь, 16-го – в Керчь, 17-го – в Ялту. Крым стал красным в прямом (от крови) и переносном значении этого слова.

2. До недавнего времени получить информацию о красном терроре можно было лишь из малодоступных для советских исследователей зарубежных изданий (в частности, из книги С.П.Мельгунова «Красный террор в России, 1918 – 1923 гг.»). Ныне для исследователей приоткрылись двери архивов бывшего КГБ СССР и его региональных подразделений.

3. В середине 1990-х годов научно-редакционная группа Крымской республиканской коллегии книги «Реабилитированные историей», сотрудником которой состоял и я, получила доступ в архив Главного управления Службы безопасности Украины (ГУ СБУ) в Крыму для работы с судебными делами репрессированных и впоследствии реабилитированных крымчан. Таких дел в этом архиве – более 20 тысяч. Они недавно рассекречены и подлежат передаче для дальнейшего хранения и использования в Государственный архив Автономной Республики Крым. Из этих дел видно, какое множество безвинных людей стало жертвами политических репрессий, какое море крови было пролито понапрасну.

4. Многие судебные дела для изучения истории красного террора в Крыму представляют чрезвычайный интерес. Таковы, например, дело А.П.Барта, в годы революции и Гражданской войны ведавшего финансами Крыма и одним из первых расстрелянного красными в Симферополе в ноябре 1920 года; дело выдающегося религиозного мыслителя отца Сергия Белгакова, служившего 2-м священником в Александро-Невском соборе г. Ялты, в декабре 1922 года высланного властями за пределы Советской России; дело 73-летнего генерал-лейтенанта в отставке И.Р.Буглера, расстрелянного в Севастополе в январе 1921 года; дело капитана I ранга Л.И.Захарченко, расстрелянного в Севастополе в декабре 1920 года за то, что служа в 1905 году лейтенантом на крейсере «Очаков», противодействовал матросскому восстанию во главе с лейтенантом П.П.Шмидтом; дело 74-летнего Георгиевского кавалера генерал-лейтенанта в отставке Л.И.Защука, в 1921 году едва не расстрелянного ялтинскими чекистами; дело графа Р.Р.Капниста, одного из героев «Под-

вальных очерков» замечательной писательницы А.К.Герцык, расстрелянного в 1921 году в Судаче; дело семьи баронов Корф, расстрелянной в 1920 году в Севастополе лишь за «классово-чуждое» происхождение; дело П.В.Макарова, ставшего прототипом главного героя популярного телесериала «Адъютант его превосходительства»; дело священника и последнего керченского городского головы В.Г.Станиславского, в 1921 году едва не расстрелянного; дело внука основателя Никитского ботанического сада Х.Х.Стевена А.А.Стевена, бывшего в годы Гражданской войны министром продовольствия во втором Крымском краевом правительстве и расстрелянного в Симферополе одновременно с А.П.Бартом; дело С.А.Усова, в годы Гражданской войны являвшегося симферопольским городским головой, который по причине своей исключительной порядочности едва не был казнен сначала белыми, а затем и красными; дело Н.П.Чоглакова, последнего редактора «Таврических губернских ведомостей», расстрелянного в Симферополе в ноябре 1920 года (добавлю, что одновременно с казнью редактора прекратила существование и газета «Таврические губернские ведомости»; главным печатным органом новой власти на полуострове стала газета «Красный Крым»).

5. В архиве ГУ СБУ в Крыму, помимо персональных судебно-следственных дел, имеются и дела групповые. Одно из них – севастопольское «Дело 66-ти». Дело открывает «Протокол № 12 заседания Чрезвычайной Тройки Крымской ударной группы Управления Особотделов Южго-запфронтов при председателе В.Чернобривом и членов: тов. Кростынь и тов. Чистяков. 1 января 1921 года». В графе «Слушали» перечислены фамилии, имена, отчества, должности или род занятий 66 человек. 30 из них – врангелевские офицеры, одна женщина – сестра милосердия Дроздовской дивизии, еще 5 женщин – жены офицеров, остальные 30 – монахи Херсонесского монастыря во главе с 73-летним архимандритом Зосимой (Иосифом Бондаревым). В графе «Постановили» указан приговор. Против фамилий офицеров – «Расстрелять», против фамилии сестры милосердия – «В концлагерь на 10 лет», против фамилий жен офицеров и монахов – общая резолюция: «Монахи и жены офицеров передаются в распоряжение [руководства] концлагеря на их усмотрение». Концовка протокола: «Постановление о расстрелянных привести в исполнение в течение 24 часов, а осужденных в концлагерь немедленно направить таковых в Херсонесский концлагерь. Монахов и всех жильцов, укрывающихся в монастыре, передать в распоряжение заведующего отделом Управления тов. Салтыкову».

Вслед за вышепротитированным протоколом заседания Чрезвычайной Тройки в деле подшиты собственноручно заполненные анкеты тех 66-ти человек, которые перечислены в протоколе.

6. «Дело 66-ти» представляет многоплановый интерес. Во-первых, оно свидетельствует о том, что с приходом красных в Севастополь на территории Херсонесского Свято-Владимирского монастыря – одного из самых

почитаемых, основанного в 1850 году на месте, где в 988 году крестился креститель Руси Святой Равноапостольный Князь Владимир – был организован концлагерь. Во-вторых, дело свидетельствует о масштабности красного террора в Севастополе: красные вступили в город 15 декабря 1920 года, а 1 января 1921 года Чрезвычайная Тройка заполняет уже 12-й протокол своего заседания. В-третьих, дело свидетельствует о том, что репрессиям подвергались отнюдь не только врангелевские офицеры. В-четвертых, сохранившиеся в деле анкеты репрессированных представляют собою уникальный историко-биографический источник. В-пятых, дело это, как и многие другие групповые дела периода красного террора, лишь условно можно отнести к категории судебно-следственных дел: как мы убедились, не было ни следствия, ни суда. Наконец, «Дело 66-ти» служит ярким свидетельством не только вероломства новой власти (напомню, что врангелевским офицерам была обещана амнистия), но и ее цинизма: протокол заседания Чрезвычайной Тройки датирован 1 января 1921 года. Как видим, свой первый Новый год в Крыму большевистская власть ознаменовала весьма символично – расстрелами и заключением в концлагерь...

7. Сколько же всего человек было уничтожено в Крыму в пору красного террора 1920 – 1921 годов? Точного ответа на этот вопрос сегодня не знает никто. Цифры, приводимые исследователями, колеблются от 20 до 120 тысяч человек. А есть ли возможность уточнить искомую цифру? Думаю, есть. По моим сведениям, основная масса анкет зарегистрировавшихся и казненных в 1920 – 1921 годах крымчан хранится в Киеве, в Государственном архиве Службы безопасности Украины. Тщательное изучение этих документов позволит уточнить и количество, и персональный состав жертв красного террора в Крыму, даст ответы на другие малоизученные вопросы истории Гражданской войны.

8. Все вышеперечисленные и некоторые другие персональные и групповые судебно-следственные дела архива ГУ СБУ в Крыму послужили основой для написания мною документальных очерков о жертвах политических репрессий в Крыму. Очерки эти были опубликованы в 1995 – 2001 годах на страницах крымских газет и журналов, а также в книге: **Филимонов С.Б.** Тайны судебно-следственных дел. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920 – 1940-е годы / К 80-летию окончания Гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – 128 с. – 1000 экз.

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ВУЧК-ДПУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ (20-30-х р. ХХ ст.)

В наш час зріс інтерес до вітчизняної історії та вивчення архівних документів. За примхливими проявами цікавості і смаків масової свідомості простежується нова суспільна тенденція – спілкування з історичними джерелами стає духовною потребою не тільки вченого, а і й більш широкого кола дослідників.

Матеріали, що відображали діяльність колишніх радянських спецслужб були повністю закриті з моменту їх заснування. Нечисленні збірники документів та монографічні дослідження були написані або самими співробітниками спецслужби, або у співдружності з «довіреними» істориками-дослідниками. Цим, напевно, пояснюється той величезний інтерес громадськості до їх документальної спадщини спецслужб.

Демократичні зміни, які відбулися в українському суспільстві на початку 90-х років ХХ ст. призвели до розсекречування значного документального масиву в державних архівах та відомчих архівах спецслужб. Зокрема, в науковий обіг було введено матеріали ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, які тривалий час знаходилися в обмеженому користуванні.

В сучасних умовах розвитку джерелознавства, появи нових та удосконалення вже апробованих методів обробки документальних масивів, інтерес до таких джерел повністю закономірний. Дослідження їх походження, політичного та ідеологічного значення дозволить більш ефективно використати закладену в них інформацію і також реконструювати історичні процеси.

Проте вчені вже неодноразово стикалися з тим, що деякі матеріали колишніх радянських спецслужб створювалися з метою фальсифікувати історичні події. Яскравим прикладом є архівно-слідчі справи на громадян, які стали жертвами необґрунтованих політичних репресій. Виконуючі замовлення вищого політичного керівництва СРСР, працівники органів державної безпеки в процесі дізнання масово фальсифікували кримінальні справи. Вони видумували цілі «контрреволюційні організації», «повстанські загони», «терористів-одинаків» тощо. Так, під час проведення масових арештів 1937-1938 рр. слідчі навіть не обтяжували себе оформленням кримінальних справ, залишаючи це на майбутнє. На розгляд в центр надсилалися так звані альбоми, де вказувалися прізвище, ім'я, по-батькові, адреса проживання та передбачений вирок. Тому наукове використання архівно-слідчих справ можливе лише при співставленні з нормативними, організаційно-розпорядчими матеріалами ВУЧК-ГПУ-НКВД, документами партій-

них та радянських органів, виявленні цілей і мотивів фальсифікації, врахуванні загальної політичної ситуації тощо.

Аналізуючи документальний масив колишніх спецслужб, слід відзначити особливу цінність інформаційно-аналітичних матеріалів, які, на превеликий жаль, і досі перебувають на обмеженому користуванні у Державному архіві Служби безпеки України та у відповідних підрозділах обласних управлінь СБУ.

Перші спроби введення в обіг цього кола джерел пов'язанні з науковими дослідженнями В.Золотарьова, В.Пристайка, Ю.Шаповала [1]. Свою частку у введенні в науковий обіг інформаційно-аналітичних матеріалів вніс журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» на сторінках якого публікуються окремі звіти, доповідні записки, спецзведення республіканських, губерньських, обласних відділів спецслужб.

Вже з перших днів існування ВЧК вище партійно-державне керівництво Радянської Росії поставило перед нею завдання постійно відслідковувати ситуацію в регіонах, містах і селах республіки. В роки громадянської війни налагодити систематичне інформування було складно. Головним завданням ВЧК були ліквідація контрреволюційних організацій, подолання збройного опору радянській владі, боротьба з саботажем тощо.

Після завершення військових дій на фронтах у другій половині 20-х років розпочалося утвердження радянської влади в регіонах України. У вищого та місцевого партійно-державного керівництва виникла потреба в отриманні регулярної інформації про ситуацію в містах і селах республіки. Тому 30 червня 1921 року всім губерньським відділам ВЧК була надіслана телеграма за підписами В.Менжинського та Т.Самсонова. В ній, зокрема, відзначалося: «Прийняти заходи по насадженню інформування на фабриках, заводах, в центрах губернь, радгоспах, кооперативах, лісгоспах, каральних загонах, на селі. До роботи про постановку інформування віднести як можна уважніше, дотримуючись всіх принципів конспірації» [2].

Але, очевидно, рівень надісланих до центрального апарату інформаційних матеріалів не задовольняв керівництво ВЧК. Для поліпшення ситуації були створені трійки по державній інформації у складі представників ВЧК-ГПУ, парторганізації та виконкому. Начальником інформаційного відділу Всеросійської надзвичайної комісії Ошмаріним була підготовлена інструкція по держінформації, затверджена 7 листопада 1922 р наказом ВЧК. Остання стала своєрідним регламентом діяльності державних інформаційних трійок під керівництвом ГПУ.

Як вказувалося в інструкції «...основною метою ...є інформування центру про ступінь стійкості становища на місцях і про проведення та зміцнення на місцях нашої політики. Тому, в основу державної інформаційної роботи покладено висвітлення політичного стану даного району і виявлен-

ня економічних причин, що впливають на зміну цього стану, а також висвітлення ступеня успішності проведення в життя найголовніших заходів радянської влади як в політичній, так і в економічній сферах. Детальне висвітлення цих питань повинно дати точну картину політико-економічного становища даного району. Цілком зрозуміло, що розміри телеграфної інформації не дають можливості деталізувати картину політико-економічного стану місць. Тому, перед держінформацією стоїть завдання – врахувати і поставити питання, що мають державне значення, виділити на перший план найбільш важливі фактори, що мають суттєве значення для даного району і моменту».

Одночасно з цим конкретизувалися основні напрямки збору та узагальнення необхідної інформації. По-перше, рекомендувалося з'ясовувати настрої всіх груп населення і факторів, що впливали на зміну цих настроїв, реакцію населення (робітників, селян, червоноармійців та ін.) на заходи радянської влади.

Друге важливе завдання, як вважали організатори системи держінформування, полягало у відстежуванні процесів у «...дрібнобуржуазній стихії, проявів дрібнобуржуазних настроїв в робітничій, партійній, союзній масах». Особлива увага зверталася на стару інтелігенцію, що від початку розглядалася в якості небезпечного носія дрібнобуржуазного настрою».

Третім пріоритетним напрямком роботи вважалося вивчення і висвітлення економічного розвитку районів, нагляд за проведенням нової економічної політики, організацією та результатами «ударних кампаній», «ударних тижнів та днів», виконанням виробничих завдань.

Четвертим, «чисто чекістським» завданням держінформації повинно було стати «...інформування центру про активні прояви відкритої і таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань, звичайно, лише там, де вони виходять за рамки звичайного агентурного нагляду і набирають розмірів явищ державної ваги».

До інструкції по держінформації додавався перелік питань, які по відповідним розділам підлягали висвітленню в державних зведеннях. Особлива увага зверталася на такі питання: 1) політичний стан робітників, стан промисловості: державної, приватної, кустарної; 2) політико-економічний стан селянства (хід сільськогосподарських кампаній, повинностей, податків, робота радянських сільських господарств, артільей, заготівля палива); 3) робота кооперації і стан вільного ринку; 4) політичний настрої червоноармійців і стан військових частин; 5) настрої союзної і партійної маси, робота професійних і партійних організацій; 6) настрої радянських службовців і радянське будівництво; 7) санітарний стан населених пунктів і організація допомоги голодуючим; 8) робота контрреволюційних партій, організацій духовенства, сект, активне виявлення контрреволюційних настроїв; 9) політико-економічний стан шкільних

працівників, політико-освітня робота; 10) політико-економічний стан залізничників, робота транспорту; 11) для прикордонних губерній інформація про стан кордонів і закордонні зведення [3].

Надалі органи державної безпеки постійно удосконалювали роботу інформаційно-аналітичної мережі. Свідченням цього може служити інструкція про організацію інформаційної роботи окружних відділів ГПУ, розісланих на місця в травні 1930 р. за підписом начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР І.Леплевського та начальника Відділу інформації та політконтролю Кривця. В ній, зокрема, функції інформаційних відділень окружних відділів ГПУ розглядалися за такими основними лініями:

– по лінії інформації: 1) інформаційне відділення, виконуючи одне з найважливіших завдань апарату ДПУ в сфері політичної інформації, сконцентровує на ній основну увагу. З цією метою веде глибоке висвітлення політичних настроїв всіх верств населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизан, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про наявні процеси і назріваючі явища; 2) систематично інформує ГПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання і зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків; 3) своєчасно сигналізує про наростаючі політичні події, про активні антирадянські прояви; 4) спеціально вивчає назріваючі політико-економічні процеси серед всіх соціальних прошарків міста і села; 5) веде облік і статистику активних антирадянських проявів найважливіших подій, типових явищ по всім об'єктам; 6) узагальнює весь матеріал по політичному стану округу або окремої ділянки на основі відомостей, здобутих усіма підрозділами секретно-оперативного управління;

– по підсобній роботі: 1) широка оперативна інформація, яка повинна жити спеціальні відділення ДПУ; 2) систематичне висвітлення взятих на облік осіб іншим спеціальним відділенням; 3) виявлення не взятих на облік кадрів «куркульсько-контрреволюційного активу» на селі, в промисловості та в місті; 4) підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами інфо (концентруються в реєстраційній групі); 5) виконання завдань усіх частин апарату ГПУ.

В усій своїй підсобній роботі інформаційне відділення повинне мати установку на виявлення конкретних політичних та економічних справ, а також ненормальних явищ зловживань і дефектів в радянському, кооперативному, інших апаратах та на виробництві.

По лінії оперативній: 1) заводити агентурні розробки в порядку перевірки первинних матеріалів по «куркульській контрреволюції і антирадянському елементу»; 2) вести роботу по оперативній профілактиці, вживаючи заходи до видалення «класово-чужого елемента та куркульства» з підприємств міста та на селі, низового радянського адміністративно-судового та кооперативного апаратів; 3) ліквідувати перегини і викривлен-

ня в низовому радянському кооперативному апараті шляхом інформаційної постановки питань у відповідних органах начальниками окрвідділу [4].

У відповідності з поставленими завданнями формувалася інформаційна мережа, яку на рівні району очолювали районні уповноважені ГПУ. В інструкції зазначалося, що їх основні обов'язки полягали в «...чіткому і безперервному обслуговуванні району, в якому вони працюють». З цією метою уповноважені ГПУ утримували на зв'язку резидентуру, яка в свою чергу спиралася на мережу інформаторів.

Як довідуємося з інструкції, мережа інформаторів будувалася за такими принципами:»... 1) обліку господарсько-політичного стану населеного пункту промислового підприємства, прошарку, окремої системи, ланок в апараті; 2) насиченості окремих ділянок обслуговування контрреволюційним елементом; 3) ураженості їх активними антирадянськими проявами» [5].

За встановленими правилами районний уповноважений зведення інформаторів «в сирому вигляді» з своїми помітками мав регулярно і своєчасно надсилати до інформаційного відділення окрвідділу ГПУ. Там вони оброблялися і узагальнювалися. Надалі інформація у вигляді періодичних зведень надходила до місцевих партійних комітетів, вищестоящих органів ГПУ.

Аналіз великого кола інформаційно-аналітичних матеріалів ВУЧК-ГПУ-НКВД дозволяє класифікувати їх за ознаками:

а) приналежності:

- інформаційно-аналітичні зведення республіканського ВУЧК-ГПУ-НКВД, губернських, обласних, окружних відділів;
- інформаційно-аналітичні зведення дорожньо-транспортних відділів ВУЧК-ГПУ-НКВД;
- інформаційно-аналітичні зведення окремих секретних груп та підрозділів ВУЧК-ГПУ-НКВД;

б) часу:

- періодичні тижневі, декадні, двотижневі, щомісячні, піврічні, річні інформаційно-аналітичні зведення та звіти;
- позачергові інформаційно-аналітичні зведення про конкретні події чи виявленні тенденції суспільного розвитку;

в) предмету. Зокрема, окремих галузей народного господарства, промислових підприємств, колгоспів діяльність громадських організацій тощо.

Дослідження архівних матеріалів свідчить, що вище та місцеве партійно-державне керівництво постійно отримувало періодичні інформаційно-аналітичні матеріали від територіальних органів ВУЧК-ГПУ-НКВД. Так, у піврічному звіті українського ГПУ за січень-червень 1922 р. міститься цікавий матеріал про маловідомі сторінки діяльності політичних

партій, повстанського руху, аналіз політико-економічного стану розвитку регіонів тощо [6].

У звіті докладно висвітлюються реальні масштаби повстанського руху. Лише за перше півріччя 1922 р. було проведено: операцій – 539; ліквідовано банд – 40; ліквідовано 29 підпільних організацій з загальним числом заарештованих 895 чол.; вбито отаманів – 53; добровільно з'явилося отаманів – 6; заарештовано отаманів – 69; убито рядових бандитів – 830; заарештовано рядових бандитів – 2040; добровільно з'явилося рядових бандитів – 73 [7].

Аналітичні матеріали місцевих органів ВУЧК-ГПУ дозволяють зробити висновок, що орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів України. Наприклад, на Поділлі, Волині, де особливо сильним був вплив УНР, в складі повстанських загонів, переважали національно-свідомі сили, які прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки. На півдні України налічувалось чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації [8].

Перед місцевими органами спецслужб, центральним апаратом ставилися також завдання підготовки розгорнутих аналітичних записок про діяльність окремих повстанських загонів, їх керівників, соціальний склад, зв'язок з населенням тощо. Їх опрацювання в умовах сьогодення дозволяє з'ясувати єдність і розбіжності в політичних поглядах ватажків повстанського руху, конкретні підходи в сфері державного будівництва, реалізації національної, аграрної політики тощо. Належне уявлення щодо згаданого кола питань дають аналітичні записки про діяльність повстанських загонів під проводом Гальчевського, Лиха, Гиви, Заболотного, Тополя, Кошового, Пугача, Шевчука, Хмари, Дорошенка, Якубенка [9].

Сферою особливої уваги вищого та місцевого партійно-державного керівництва було українське село. У сучасного дослідника неабиякий інтерес викликають матеріали періоду «воєнного комунізму», масової колективізації та депортації селянства, перманентного голодування села. Зокрема, у інформаційно-аналітичних доповідних записках Вінницького обласного відділу ГПУ подаються зведені статистичні відомості проведення розкуркулення по районах області. Так, на червень 1932 року в Любарському районі нараховувалось 17160 господарств. З них куркульських господарств за даними райвиконкому – 1137. Було розкуркулено і розпродано у 1930 році 564 господарства, у 1931 р. – 284 господарств. У Чечельницькому та Немирівському районах розпродано по 700 господарств, у Тиврівському районі – 265, з них 50% бідняцько-середняцьких. У Літинському районі з 15172 господарств було розкуркулено 446, у Ллінецькому районі з 15282 господарств розпродано у 1931 році 126, за шість місяців 1932 року – 241, з них – 149 середняків. У Старокостянтинівському районі у 31 сільраді з 46 було розкуркулено 425 господарств, з

них куркульських – 74, у Липовецькому районі з 20584 господарств було виявлено 194 сімей куркулів, але було розкуркулено всього 66 – інші втікли з села або були вже засуджені. Натомість місцевою владою було розпродано 291 господарство повністю, 148 частково. Як бачимо, що під розкуркулення потрапила значна кількість середняцьких господарств. Такий же висновок зробив і заступник начальника Вінницького обласного відділу ГПУ Рахліс, підписуючи доповідну записку про ситуацію з розкуркуленням у Вінницькій області на адресу обкому партії [10].

В інформаційно-аналітичних документах територіальних відділів ГПУ-НКВД досить точно фіксована динаміка хвороб та смертей по регіонах, окремих містах і селах України в період голоду 1931-1933 рр. Так, в позачергових зведеннях Вінницького обласного відділу ГПУ говорилося: «21 лютого 1933 г. Любарський район. В селі Браталово зафіксовано 20 семейств поражених недоеданием. В этих семействах имеется 62человека опухших, из них колхозников-21, единоличников-41. Среди опухших насчитывается 16 детей колхозников, 27 детей единоличников. ... На 5 лютого в г. Бердичев зафиксированы 234 человека отечных больных по причине систематического недоедания. Больше всего больных на предприятях: «Победа»-56 человек, «Швейкотаж»-60, Гожкожзавод-22, «Прогресс»-12...» [11].

Крім періодичних інформаційно-аналітичних зведень, вище та місцеве політичне керівництво постійно зверталися до органів держбезпеки з окремими дорученнями по наданню додаткової інформації про ті чи інші події, що відбувалися в українському суспільстві. Так, політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 25 червня 1925 р. доповідь голови ГПУ УСРР В.Балицького, своєю постановою доручило ГПУ звернути увагу на вивчення діяльності рад (хто ними керує, який вплив ради мають на селі, особливо на роботу на селі у літній період, їх робота серед молоді тощо), зайнятися вивченням питання про положення селянства у прикордонній смузі, з'ясувати його настрої [12].

Аналогічні завдання отримували органи держбезпеки від губернських, окружних, обласних комітетів КП(б)У. Наприклад, Могилів-Подільський окрпартком 22 жовтня 1927 р. звертався до окружного відділу ГПУ з проханням терміново з'ясувати коло таких питань: 1) настрої щодо можливої війни (бідняків, середняків, молоді, жінок, куркулів, інтелігенції тощо); 2) ставлення селян до робітників; 3) церковні справи (релігійні угруповання, вплив, боротьба, ставлення селян); 4) бандитизм (характер, причини, форми, ставлення населення); 5) чи знаходяться в обігу золоті монети старої чеканки, які гроші краще сприймаються населенням [13].

Таким чином, інформаційно-аналітичні матеріали радянських спецслужб можна по праву вважати одним з найбільш цінних історичних джерел для вивчення історії міст і сіл України, в яких міститься докладна інформація про основні процеси, що відбувалися в українському суспільстві в 20-30-х

рр., розкриваються настрої самих різноманітних пропарків населення, аналізуються проблеми економічного розвитку республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.
2. Альбац Е. Мина замедленного действия. – М., 1992. – С.52. Слід зазначити, що авторка посилається на документи з архіву колишнього КДБ.
3. Державний архів Одеської області. – Ф.1, оп.1, спр.100. – Арк.1-6.
4. Архів УМВС України в Харківській області. – Ф. 48/169, оп.1, т.1, пор.3. – Арк.14.
5. Там само.
6. Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР. (Январь-июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1/2-1997. – С.317-384.
7. Там само. – С.367-368.
8. Там само.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П-1, оп.1, спр.123.
10. Там само. – Ф. П.136, оп.3, спр.11. – Арк.86.
11. Там само. – Спр.80. – Арк.6-8.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.16, спр.1. – Арк.209-209зв.
13. ДАВО. – Ф.П-31, оп.1, спр.378. – Арк.6-9

*Баженев Л.В.
(м. Кам'янець-Подільський)*

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ ІСТОРИКАМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1921-2001 рр.)

Оглядаючи розвій історичного краєзнавства та регіональних досліджень в західній українській діаспорі упродовж 20-х – 90-х років ХХ ст. можна, на наш погляд, окреслити три головних, якісно відмінні етапи його генезису: 1) 20-ті – перша половина 40-х років – час народження і формування; 2) друга половина 40-х – 80-ті роки – період становлення і утвердження; 3) 90-ті роки – етап перебудови і об'єднання його з краєзнавчим рухом незалежної Української держави.

Зокрема, біля витоків українського історичного краєзнавства на Заході стояли такі відомі вчені, котрі з дореволюційного часу займалися регіональними дослідженнями, як Михайло Грушевський, що до 1924 року перебував в еміграції, та діячі діаспори Олександр Оглоблин, Василь Біднов,

Дмитро Дорошенко, Наталія Полонська-Василенко, Іван Огієнко, Дмитро Антонович, Олександр Лотоцький, Володимир Січинський та інші, які спирались у своїй подвижницькій праці на створені численні наукові центри, культурно-освітні заклади, товариства, земляцтва української діаспори. Діяльність даних осередків позитивно позначилася на формуванні і становленні в діаспорі національної історичної науки та в її системі історичного краєзнавства. Проте спочатку наукові кола та громадськість еміграції розпочали свою діяльність з створення джерельної бази історичної науки. Тому в 20-30-ті роки проведено напружену роботу по фундації загальних і галузевих архівів, меморіальних комплексів і бібліотек за рахунок відбору і систематизації вивезених з України документів, матеріалів та літератури. Важливе значення для розвитку краєзнавства в той період мали оприлюднені багатопланові мемуари відомих діячів української громади – істориків Д.Дорошенка [1], О.Лотоцького [2], В.Приходька [3] й ін. Основними науковими центрами історичної науки і краєзнавства стали у 20-30-ті роки в Західній Європі Український Вільний університет (УВУ) і Український Високий Педагогічний інститут ім. М.Драгоманова (УВПІ) у Празі та Український технічно-господарський інститут (УТГІ) у Подебрадах (Чехо-Словаччина), Український науковий інститут (УНІ) у Берліні, кафедри історії України у Варшавському, Карловарському, Чернівецькому і Львівському університетах, а в США – українознавчі студії в Нью-Йорку, Філадельфії та ін. Науковці і краєзнавці всієї діаспори об'єднувалися навколо НТШ, яке до 1939 року базувалося у Львові.

До вагомих здобутків краєзнавства варто віднести видання зусиллями НТШ у Львові за редакцією його голови Івана Раковського трьохтомника «Української Загальної Енциклопедії» (1930-1933). У ній належним чином представлена регіональна історія та культура України, її головні міста і села, місцеві діячі. Хоча доля цієї першої в ХХ ст. вітчизняної енциклопедії була трагічна (1939 року радянська влада в Західній Україні практично знищила весь її наклад), вона стала серйозним підґрунтям для створення більш удосконалених таких видань. Зокрема, вона послужила прототипом для видрукування 1942 року за редакцією Івана Мірчука вперше зарубіжною (німецькою) мовою двохтомної «Енциклопедії України»⁴. Водночас зпоміж чисельної історичної з регіональним ухилом та історико-краєзнавчої літератури, створеної діаспорою у 20-ті – на початку 40-х років, привертали увагу новизною матеріалу та історіографічним спрямуванням наукові публікації та книги Івана Огієнка «Історія українського друкарства» (Львів, 1925), Володимира Січинського «Дерев'яні церкви і дзвіниці Галицької України XVII – XIX ст.» (Львів, 1925), «Сутковецька твердиня /на Поділлі/» (Львів, 1927), «Кам'янець-Подільський» (1937), особливо монографія «Чужинці про Україну» (Прага, 1937), яка витримала до 90-х років шість перевидань, а також Дмитра Дорошенка «Нариси історії України» (Варшава, 1932-1933), Дмитра Антоновича «Українська культура: курс ле-

кцій» (Подебради, 1940), Богдана Крупницького «З історії Правобережжя» (Прага, 1942) й ін. У всіх цих працях з тривогою і жалем описувалося нищення національних традицій і менталітету в регіонах радянської України, засуджувалося свідоме руйнування там церков та інших історико-культурних пам'яток. Нарешті, важливими в методологічному і науково-теоретичному плані для формування і становлення історичної науки і краєзнавства діаспори стали праці Д. Дорошенка «Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення» (1940) [5] і В. Січинського «Вступ до українського краєзнавства» (1937) [6]. Остання книга заповнювала вакуум в розробці теоретичних і практичних засад історичного краєзнавства після розгрому краєзнавчого руху в Україні у 30-ті роки.

Закінчення Другої світової війни викликало чергову хвилю емігрантів на Захід з СРСР, в тому числі з України, яка викликала зміну поколінь української діаспори. Відповідно започаткувався другий етап розвою історичної науки і краєзнавства (1945-1989 рр.). Для цього періоду характерні розбудова УВАН та під її егідою активізація роботи УВУ в Мюнхені, створення нових українознавчих центрів в Нью-Йорку, Блаумінгтоні та інших містах США, в Торонто, Вінніпезі, Альберті (Канада), в Парижі тощо. Одним з самих молодих таких осередків став заснований 1977 року Канадський (Канадський) Інститут українознавчих студій при університеті м. Альберта, головною структурною ланкою якого є Центр вивчення історії України ім. П. Яцика. Цією установою вже видано понад 80 українознавчих книг і 50 довідників та завершується публікація п'ятитомної «Енциклопедії України» [7]. Головними виданнями в галузі історії і краєзнавства наукової діаспори продовжували залишатися «Наукові записки НТШ» та з 1963 року періодичний журнал «Український історик». Основні зусилля вчених і краєзнавців діаспори 40-х – 80-х років були спрямовані на підготовку й видання за редакцією проф. Володимира Кубійовича спочатку трьохтомника «Енциклопедії Українознавства» (1949-1952), а згодом на її тлі фундаментальної десяти томної «Енциклопедії Українознавства» (1955-1984), які нині є невичерпним джерелом наукової інформації про матеріальне, культурне, духовне й політичне життя українського народу, його етнографічних земель і регіонів з найдавнішого часу до 60-х років ХХ ст. Вона змістовно висвітлює найрізноманітніші аспекти української історії та краєзнавства, альтернативно радянській науці характеризує історичні процеси, події та персоналії [8].

Упродовж зазначеного періоду краєзнавчий рух в українській діаспорі набрав предметних форм свого розвою. Зокрема, у 1950 році вихідці з Волині заснували в США культурно-наукове товариство «Волинь» зі своїми основними філіями в Клівленді, Буффало і Детройті, яке поширилось у канадські міста Торонто і Вінніпег, а згодом утворило свої осередки у Південній Америці, Західній Європі та Австралії. 21 липня 1951 року у Вінніпезі при товаристві «Волинь» було відкрито самий авторитетний краєзнав-

чий центр «Інститут дослідів Волині» (ІДВ), першим головою якого став волинянин Юрій Мулик-Луцик, а секретарем – його земляк Максим Бойко. ІДВ проголосив себе продовжувачем традицій Товариства дослідників Волині, котре діяло у Житомирі з 1900 по 1920 роки. ІДВ зосередило всю краєзнавчу діяльність по різноаспектному вивченню української землі – Великої Волині. Вже у 1951-1952 роках товариство «Волинь» видало два числа щоквартального журналу «Волинь», а ІДВ – збірник праць і документів «Волинь у боротьбі за волю України». З 1953 року ці два видання були об'єднанні в науково-популярний збірник «Літопис Волині», до 1990 року який побачив світ у 18-ти книгах, що склали своєрідну краєзнавчу енциклопедію регіону, котра нині є цінним надбанням для історичної науки і українського народу [9].

З початку 70-х років при УВАН у Нью-Йорку зорганізувалося товариство «Поділля». Воно започаткувало серію історико-меморіальних видань. З-поміж них вартують уваги книга Василя Горби «На розпутьях (До історії одного покоління)» (Нью-Йорк, 1976) та збірник «Шляхами золотого Поділля» (Філадельфія, 1983). У 1981 році заснувалося «Об'єднання Надбужанців», яке оприлюднило два томи «Надбужанщина». В них зібрані документи, матеріали й спогади свідків подій про Сокальщину, Холмщину, Волинь. Загалом у західній діаспорі утворилися менші і більші за своїм складом земляків і науковців за інтересами подібні товариства й осередки, що практично представляли всі етнографічні й адміністративно-територіальні регіони нинішньої України, в яких зосереджувалась предметна вузькоспеціалізована краєзнавча діяльність.

До суттєвих здобутків наукової діаспори в галузі історичного краєзнавства України 40-х – 80-х років доцільно віднести праці Володимира Січинського «Пам'ятки української архітектури» (Філадельфія, 1951) і «Історія українського мистецтва. Архітектура» (Нью-Йорк, 1956, т.1-2), Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся» (Варшава, 1961, Вінніпег, 1984-1986, т.1-2) і «Старовинні пам'ятки Волині» (Торонто, 1975), Івана Левковича «Нариси історії Волині» (Вінніпег, 1953), Степана Килимника «Український рік в народних звичаях» (1955-1957, т.1-5), Івана Огіска «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (Вінніпег, 1958), Юрія Шумовського «Остріг. Історичний нарис» (Вінніпег, 1964) й чимало інших, а також понад 20-ти томне видання з 1977 року «Літопису Української Повстанської Армії» [10].

Варто відзначити позитивну роль в розвії історичного краєзнавства, яку відіграє заснований 1967 року Максимом Бойком у м. Блаумінгтоні, Індіана (США) Осередок бібліографії Волині. За 10 років його існування тільки М.Бойком було оприлюднено 9 капітальних бібліографічних видань і 3 монографії, з-поміж яких заслуговують уваги «Бібліографія джерел Волині до 1900 р.» (1967), «Бібліографічний довідник поселень Волині XIX ст.» (1970), «Волиняна – матеріали до бібліографії Волині» (1978), «Бібліографія церковного жит-

тя Волині» (1974), «Бібліографічний огляд збройної боротьби на Волині» (1976), краєзнавче дослідження «Волюдимир – столичний град Волині» (1988) та ін. Усього ж цей осередок опублікував близько 30 різних таких видань з історії, народознавства та культури Волині [11].

Загалом період другої половини 40-х – 80-х років для історичного краєзнавства наукової діаспори був своєрідним зоряним часом, упродовж якого воно надійно утвердилося, здобуло належне місце і визнання в історичній науці, сформувало свої кадри вчених і аматорів, відзначилося капітальними розробками минувшини та культури всіх регіонів України, заповнило так звані «білі плями» й свідоме замовчування місцевих історичних подій і постатей, які не вписувалися в радянську ідеологію та політику.

Із здобуттям у 1991 році державної незалежності України, про яку так давно мріяла і так боролася українська громада за рубезем, приплив на Захід чергової хвилі емігрантів уже в своїй переважній більшості не з-за політичних мотивів відкрило заключний і докорінно новий етап у розвитку історичної науки та краєзнавства в діаспорі. Зокрема, історичні та історико-краєзнавчі видання української еміграції до 90-х років, з одного боку, базувалися на оригінальних джерелах, що знаходяться в зарубіжжі, і тривалий час були недоступні для дослідників України, а з іншого, їм бракувало документів і матеріалів державних архівів, музеїв і наукових установ колишнього СРСР і України. Відтепер між науковими колами діаспори та України проходить активний процес обміну першоджерелами і літературою. Накопичена за кордоном величезна українознавча творча спадщина посіла рівноправне місце в нинішній Українській державі. Все це обопільно збагатило науковців і краєзнавців двох світів – діаспори і України, підвищило якість і результативність їх досліджень. Зникнення у 90-х роках з обох сторін образу «ворога», налагодження взаєморозуміння і тісного співробітництва практично зруйнувало стіну між ними й призвело до формування єдиної української історичної науки й краєзнавства. До того ж, на сучасному етапі серед учених і краєзнавців української діаспори спостерігається зменшення наукового інтересу і спад регіональних досліджень під приводом того, що відходять старі покоління спеціалістів, які ще не виховали гідної зміни їй, головне, з-поміж них визріло переконання, що з побудовою незалежної України їх місія в основному виконана і завершена. Наприклад, значно послабили свою активність товариства «Волинь», «Поділля», Інститут дослідів Волині й інші краєзнавчі наукові центри і осередки. Однак це явище тимчасове. Українська діаспора продовжує існувати й вона пристосується до нових умов співжиття і буде далі розвивати свій науковий потенціал та краєзнавчий рух, який забезпечуватиме в еміграції збереження українського менталітету та української історичної свідомості.

У 90-ті роки поряд з традиційно існуючими науковими осередками західної діаспори формуються нові, які продовжують розвивати за рубезем історичну науку і краєзнавство. Зокрема, традиційно в цьому плані працює Українська

Вільна Академія Наук (УВАН), що об'єднала майже всіх істориків еміграції. Все більшого впливу, як наукова і культурно-освітня фундація, набирає Міжнародна асоціація українців (Президент професор Кембріджського університету Г.Грабович), яка згуртує в багатьох країнах світу не тільки українську еліту діаспори, але й українознавців різних народів. Причому свої конгреси та інші наукові форуми дана Асоціація прагне проводити в Україні. У такому ж напрямі на порозі ХХІ століття активно діють Наукова Рада Світового Конгресу Українців та Українське Історичне Товариство ім. М.Грушевського. В цей період у Львові відродилося НТШ, видання якого продовжують бути доступними науковцям діаспори, налагодилася добра співпраця між редакціями головних журналів історичної науки «Український історик» та «Український історичний журнал». Результатом таких новацій стало проведення 16-18 травня 2000 року у м. Чернівцях Першого Міжнародного Наукового Конгресу істориків, який розглянув також проблеми розвою краєзнавства і регіональних досліджень України. Планується також робота краєзнавчої секції під час проведення у листопаді 2001 року в м. Кам'яні-Подільському Міжнародної наукової конференції «Українська історіографія на межі століть», в організації якої активну участь беруть наукові історичні центри і товариства західної діаспори.

На межі ХХІ ст. зацікавлена наукова громадськість нашої держави приступає до масштабної роботи по здійсненню перевидання 26-ти томної «Історії міст і сіл України». Відомо, що при створенні цього унікального видання в 60-ті – на початку 70-х років практично не був використаний досвід регіональних досліджень української західної діаспори. Між тим, її науковими осередками, товариствами і земляцтвами у 50-90-ті роки опубліковано сотні історичних нарисів про міста і села України, які містять досить важливий джерельний, фактичний матеріал і дозволяють заповнити значні «білі плями» радянської й сучасної вітчизняної історичної науки в регіональних і краєзнавчих дослідженнях. Тільки секція «Українського архіву» НТШ у Нью-Йорку, створивши численні видавничі комітети по написанню історико-меморіальних книг населених місць України з числа вихідців-емігрантів з них, спромоглася видати до середини 90-х років понад 60 томів регіональних збірників. 3-поміж них капітальністю підготовки і вагомістю фактичного матеріалу відзначаються історико-мемуарні збірники «Бережанська земля» (1970) [12], в якому подані нариси про 32 містечка і села краю, «Чортківська округа» (1974) [13], де описані Чортків, Количенці, Заліщики, Борщів й інші населені пункти, «Борщівщина: Народне мистецтво, побут та звичаї» (1994) [14], історико-мемуарні книги про смт Скалу-Подільську (1978) [15], про село Конохи (1992) [16] на Тернопільщині тощо, які чекають використання нинішніми дослідниками і авторами при доопрацюванні й створенні нових нарисів про населені місця України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле. – Ч. 1-4. – Львів, 1923 – 1924.
2. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т.1-3 – Варшава, 1932-1934.
3. Приходько В. Під сонцем Поділля. – Львів, 1931. – 250 с.
4. Handbuch der Ukraine. – Berlin, 1942. – Т. 1-2.
5. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 26-40.
6. Січинський В. Вступ до українського краєзнавства. – Прага, 1937. – 128 с.
7. Розшифровка абрєвіатури //Старожитності. – К., 1993. – Ч. 9-10. – С. 30.
8. Гель І. Декілька слів до Львівського видання Енциклопедії Українознавства // Енциклопедія Українознавства. – Т.1.- Львів, 1993.- С.V-VI.
9. Бухало Г.В. Літописець Волинського краю – Максим Бойко // Остріг на порозі 900-річчя: Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій. – Остріг, 1992. – С.36-42; Онуфрійчук М.А. Краєзнавство Волинського зарубіжжя //Минуле і сучасне Волині: Тези наукової конференції. – Луцьк, 1992. – С.24-27.
- 10.Рожко В.Є. Інститут дослідів Волині і товариство «Волинь» та їх наукова видавнича діяльність у Канаді // Архіви України. – К., 1992. – № 1-3; Костиця М., Радчук С. Товариство «Волинь», Інститут дослідів Волині у Вінніпезі та їх внесок у скарбницю волинознавства // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник. – Житомир, 2000. – С. 26-30.
- 11.Бухало Г.В. Літописець Волинського краю – Максим Бойко. – С. 36-42; Аркушин Г. Волиніана Максима Бойка // Шоста Всеукр. наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцька, 1993. – С. 463-464.
- 12.Історико-мемуарний збірник «Бережанська земля». – Нью-Йорк, 1970. – 700 с.
- 13.Історико-мемуарний збірник Чортківської округи: повіти Чортків, Копиченці, Борщів, Заліщики / Ред. Рада: О. Соневицька, Б. Стефанович та ін. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. – 927 с.
- 14.Борщівщина: Народне мистецтво, побут, звичаї /Автор Любов Волинець. – Нью-Йорк, 1994. – 64 с.
- 15.Скала: Меморіальна книга. – Нью-Йорк – Тель-Авів, 1978. – 220 с.
- 16.Село Конюхи: козацьке гніздо (Бережанська земля) / Ред. Я. Івахів; Видання Комітету с. Конюхи. – Нью-Йорк, 1992. – 365 с.

РОЗВИТОК СІЛ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ – ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

Чільне місце в історико-краєзнавчих дослідженнях, присвячених історії сіл посідає проблема вивчення соціально-побутової інфраструктури, під якою слід розуміти заклади та об'єкти невиробничої сфери, які забезпечують життєдіяльність людей, відтворення робочої сили і формування її якісного рівня. Сюди входить: житло, благоустрій населених пунктів (як культурно-побутових осередків сільської місцевості), транспорт, зв'язок, котрий обслуговує особисті потреби людей, охорона здоров'я, торгівля, в частині, яка зачіпає зміну форми власності, громадське харчування, побутове обслуговування, заклади освіти, культури, у тому числі фізичної, які функціонують у конкретному сільському населеному пункті [1].

В історико-краєзнавчих нарисах з історії сіл автори переважно торкаються історії розвитку виробничої сфери, а проблему соціальної інфраструктури населених пунктів висвітлюють побіжно. У зв'язку з цим, соціально-побутовий розвиток того чи іншого населеного пункту розглядається поверхово без глибокого з'ясування причин його занепаду чи піднесення тощо. Причиною цього є не лише недооцінка значення невиробничої сфери, але й необізнаність з політикою тоталітарної держави щодо соціально-побутового розвитку села [2].

Варто зазначити, що соціально-побутова сфера українського радянського села пройшла складний і важкий шлях змін. Радянська влада, успадкувавши відсталу невиробничу інфраструктуру, проголосила курс за якнайшвидше впорядкування сіл, активізацію житлового будівництва, поліпшення медичного; торговельного, побутового обслуговування тощо. У Програмі РКП(б) з цього приводу зазначалося: «З огляду на те, що протилежність між містом і селом є однією з найглибших основ господарської і культурної відсталості села... РКП вбачає у знищенні цієї протилежності одне з корінних завдань комуністичного будівництва...» [3]. Все ж досягти значних успіхів у забезпеченні якості соціально-побутової сфери села у доколгоспний період в силу певних суб'єктивних і об'єктивних причин не вдалося. Більше того, у зв'язку з демонтажем нової економічної політики роботу по розвитку соціальної інфраструктури було згорнуто.

В період колективізації сільського господарства з максимальним навантаженням експлуатувалася ідея, що тільки з переходом до колективних форм господарювання вдасться швидко вирішити соціально-побутові проблеми на селі. «Колгоспне життя це не тільки жирний борщ, довільний кусень хліба, – писала газета «Вісті», – це також культурний соціалістичний побут – добротний одяг, взуття, радіо, ясла, охайна хата, гігієна, чудовий

клуб, лазня, культурна торгівля» [4]. Проте, прагнення селян до перебудови сільської соціально-побутової сфери не отримало значної підтримки з боку правлячої верхівки. Саме у цей період сформувалися технократичні перегини у розвитку сільського господарства, склався залишковий принцип фінансування соціальної сфери села. Ця позиція яскраво простежується у виступі тодішнього наркома землеробства П.А.Яковлева (Епштейна) на XVI з'їзді ВКП(б) у 1930 році: «Коли комуни питають у мене поради, на що витратити гроші – на побудову житлового будинку, чи на будівництво усуспільненого свинарника, – ми їм на це відповідаємо: в першу чергу організуйте усуспільнений тваринницький двір. На цій основі ваші ресурси почнуть зростати з кожним тижнем, а через рік-два ви зможете побудувати будь-який будинок» [5]. За роки першої п'ятирічки соціально-побутова інфраструктура села не тільки не зміцніла й покращилася, а навпаки деградувала порівняно з доколгоспним періодом. Це не могло не сприяти виникненню та поширенню настроїв невдоволення та розчарування колгоспників колективною системою ведення сільського господарства, яка залишила (попри обіцянки) селянина наодинці з різноманітними побутовими проблемами та труднощами. Такі настрої селянства змусили кремлівську владу вдатися до заходів, спрямованих на надання більшої привабливості колгоспно-радгоспній системі. Ці зміни знайшли вияв у т.зв. «колгоспному неонепі» (1934-1936 рр.). Його складовою частиною була активізація роботи щодо перебудови соціально-побутової сфери села. Сигналом послужив виступ Й.В.Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 році, в якому він категорично стверджував: «Старе село з його церквою на самому видному місці, з його кращими будинками урядника, попа, куркуля на передньому плані – починає зникати, на його місце виступає нове село, з його громадсько-господарськими будівлями, його клубами, радіо, кіно, школами, бібліотеками і яслами» [6]. У зв'язку з цим у резолюції XVII з'їзду ВКП(б) відмічалось: «У другій п'ятирічці СРСР здійснює великий крок вперед у справі зживання вікової протилежності людського суспільства-протилежності між містом і селом і створює всі необхідні передумови для усунення цієї протилежності. Зближуються рівні матеріального добробуту і культури міста і села» [7]. В підсумку, у роки передвоєнних п'ятирічок вдалося дещо поліпшити стан соціально-побутової інфраструктури (радіофікація, телефонізація, електрифікація тощо). Проте, у цей період ще більше поглибилось відставання села від міста у соціально-побутовій сфері. Отже, зазнала краху перша спроба тоталітарної держави модернізувати соціальну інфраструктуру колгоспного села.

В роки Великої Вітчизняної війни соціально-побутовій сфері села було завдано величезних збитків та руйнувань, які відкинули її на багато років назад. Перебуваючи під німецько-фашистською окупацією, жителі сіл задовольнялись надзвичайно примітивними соціально-побутовими умовами, а частіше потерпали із-за їх повної відсутності. Після звільнення сіл України від

німецько-фашистських загарбників були здійснені найбільш невідкладні заходи по відновленню соціально-побутової сфери села.

У повоєнний період завдання першочергового відновлення важкої промисловості, а звідси міст, відклали на задній план відбудову соціальної інфраструктури села. До того ж, кошти спрямовувалися, насамперед, на відновлення виробничої технічної сфери сільського господарства. Замість широкомасштабної роботи по відбудові закладів невиробничої сфери наприкінці 40-х років було взято курс на будівництво агро-міст. У 1949 році у селі Рівкому Генічеського району Херсонської області відбулася урочиста закладка агроміста імені Сталіна. Для цього тут планувалося побудувати 39 культурно-побутових споруд. Для будівництва його першої черги необхідно 25945,49 тис. крб. [8]. Несподівано для вищого політичного керівництва ініціатива будівництва агроміст стала всіяляко ініціюватися колгоспниками. Саме у такий спосіб багато з них вбачали єдину можливість отримання коптів для впорядкування своїх сіл, подолання технократичних перегинів у тодішній аграрній політиці. Проте, ЦК ВКП(б) рішуче виступив проти створення агроміст: «Кошти колгоспів, праця колгоспників необхідно направляти в першу чергу на розвиток громадського господарства колгоспів» [9]. У 1950 році розпочалася кампанія укрупнення дрібних колгоспів. Переведення сіл до розряду «бригадних» спричинило різке зменшення у них шкіл, клубів, бібліотек, погіршення їх роботи. Згодом у «бригадних» селах зовсім закрили культурно-освітні заклади, мотивуючи тим, що колгосп єдиний і тому школа і клуб, яслі, повинні бути єдині [10]. Навіть добре впорядковані в соціально-побутовому відношенні центральні села не могли задовольнити потреби мешканців «бригадних» сіл, оскільки відстань між ними складала 3-10 км. На вирішення соціально-побутових проблем мешканці віддалених сіл витрачали значно більше часу, зусиль, ніж жителі центральних колгоспів і радгоспів. Лише у середині 50-х років вдалося відновити, а за деякими показниками перевершити довоєнний стан соціально-побутової сфери села.

У другій половині 50-х років спостерігалось піднесення соціально-побутового будівництва. Бурхливими темпами розвивалося сільське житлове будівництво, електрифікація, радіофікація. Значно зросли темпи введення в дію сільських лікарень, шкіл, клубів, ясель. Ґрунтуючись на цих здобутках, у 1961 році було продекларовано другу спробу радикально модернізувати соціально-побутову сферу сільських населених пунктів. У Програмі КПРС зазначалося, що протягом 1961-1981 рр. «колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими житловими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, культурними і медичними закладами. Кінець кінцем, щодо культурно-побутових умов життя, сільське населення

зрівняється з міським [11]. Життя ці нереальні плани швидко та безкомпромісно спростувало.

Вже у 1965 році замість комплексного впорядкування, облаштування сіл України було взято курс на будівництво окремих експериментально-показових сіл. В першу чергу їх будівництва увійшло 15 населених пунктів. До того ж, у кожній області за рахунок коштів передових колгоспів забудовувалося ще декілька сіл [12]. В 1969 році прийнято постанову Ради Міністрів УРСР «Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ, радгоспів і колгоспів Української РСР». В Програму будови включено 41 село [13]. До початку 80-х років вдалося збудувати 19 селищ. В них був високий рівень комунального та культурно-побутового обслуговування населення [14]. Проте в загалі неупорядкованих та занедбаних українських сіл зразково-експериментальні поселення залишалися пам'ятниками показухи.

В 60-ті роки в Україні сформувався ще один своєрідний підхід у розвитку сільських поселень. Багато в чому він копіював ті підходи, які склалися в Російській Федерації і базувалися на забезпеченні прискореного розвитку лише великих т.зв. «перспективних сіл». За тодішніми розрахунками оптимальними для Полісся і Лісостепу визнавалися населені пункти чисельністю 2 тис. і більше жителів, для Степу – 2-3 тис., а допустимі розміри для Полісся – 0,8 тис., Лісостепу – 1 тис., Степу – 1-2 тис. Решта поселень чисельністю жителів менше 500 осіб мали функціонувати лише на правах технологічних підрозділів колгоспів або радгоспів [15]. У вересні 1968 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про впорядкування будівництва на селі». В ній пропонувалося призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих неперспективних сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру населених пунктів, які мали виробничу та соціальну перспективу розвитку [16].

В Україні реалізація плану розвитку перспективних сіл здійснювалася двома шляхами. Перший полягав у створенні сільських господарських агломерацій. Його суть зводилася до того, що впорядковувалася лише центральна садиба, а дрібні поселення з'єднувалися з нею дорогами, регулярним автобусним сполученням. Показовим у цьому відношенні був експеримент, проведений у Волновахському районі Донецької області. Тут нараховувалося 76 сіл. Відповідно до комплексного плану соціально-економічного розвитку створювалося 38 адміністративно-культурних центрів. В кожен із них входила середня школа, дитсад-ясла, палац культури, адміністративні споруди, торгівельний центр, який включав промтоварний, продовольчий; книжковий магазини, кафе, комбінат побутового обслуговування. Крім того, в 10 центрах діяли дільничі лікарні [17]. Інший шлях – формування єдиних великих колгоспних та радгоспних селищ з високорозвиненою соціальною інфраструктурою. При цьому жителі неперспективних навколишніх сіл переселялися у центральну садибу

колгоспу або радгоспу. За взірць було взято експериментально-показове село Кодаки на Київщині [18].

У 1978 році Держбуд УРСР визначив можливість подальшого розвитку як перспективних 18,8 тис. сіл, або близько 63 % їх загальної кількості. Наприклад, на Полтавщині визнано «перспективними» 881 село, а «неперспективними» – 1073 населені пункти. У Миколаївській області до неперспективних віднесено 1200 сіл [19].

Хвиля неперспективності захопила практично всі області України. Згідно з даними, вміщеними в довіднику адміністративно-територіального устрою, протягом 1972-1986 рр. в Україні зникли 1502 села; лише на Харківщині – 236, Сумщині 154, Кіровоградщині 151, Дніпропетровщині 131 та Полтавщині 115. Найменшою мірою ці негативні процеси торкнулися Західної України [20]. Кращезнавці мають створити історію зниклих міст.

У 80-ті роки розпочинається практика соціально-побутової розбудови сіл силами колгоспів. Особливий резонанс отримав т.зв. «дніпропетровський експеримент». Тут було розроблено комплексну програму соціально-економічного розвитку всіх без винятку сіл області. Характерною особливістю програми був перерозподіл коштів колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій на користь невиробничої сфери, в першу чергу, на спорудження житла, доріг, газифікації, благоустрою сіл тощо [21]. Все ж для більшості колгоспів республіки такі вклади в соціально-побутову інфраструктуру залишалися непосильними. У 1980 році в Україні нараховувалося 40 % нерентабельних колгоспів, а в кінці 80-х років, за даними офіційної статистики, 959 колективних господарств перебували на грані банкрутства [22].

В підсумку соціальна сфера села в середині 80-х років мала жалюгідний занедбаний вигляд. У зв'язку з цим у період перебудови в СРСР довелося відверто визнати, що «...У суспільства є чималий борг перед сільським жителем. У багатьох районах житлові, соціально-культурні умови, медичне обслуговування села знаходяться на низькому рівні. До цього треба додати незадовільне облаштування сільських будинків, труднощі з електропостачанням, використанням побутової техніки, поганий стан доріг» [23]. З метою подолання кризових явищ було розроблено концепцію прискореного соціально-побутового розвитку села. В ході її реалізації передбачалося:

- відмовитися від залишкового принципу в плануванні соціального розвитку, виходити з пріоритетності розвитку невиробничої сфери, включити до складу державного замовлення об'єкти соціальної сфери села;
- подолати істотні диспропорції, які склалися у соціальній інфраструктурі міста і села з метою зробити життя сільських жителів більш привабливим і комфортним;
- покласти в основу формування перспективних планів розвитку села науково обґрунтовані соціальні нормативи забезпеченості об'єктами

невиробничої сфери [24]. Остаточо було визнано помилковим курс поділу сіл на перспективні і неперспективні. Через це особливу увагу вирішено було приділити соціально-побутовому розвитку невеликих сіл. Проте перехід до ринкових відносин, фінансова криза, зубожіння сільських жителів призвели до різкого зменшення капіталовкладень в соціальну інфраструктуру. Питома вага невиробничих основних фондів у загальній вартості всіх основних фондів сільського господарства зменшилася з 15,5 % у 1989 році до 14,3 % у 1990 році і продовжувала виявляти стійку тенденцію до зниження [25]. За розрахунками спеціалістів, вкладення у виробничу сферу у другій половині 80-х років продовжували більш ніж у 3 рази переважати аналогічні показники невиробничої сфери [26]. За узагальненими нормативами Мінекономіки України на кожного жителя республіки у 12 п'ятиріччі мало припадати 9 тис. крб. основних фондів соціальної інфраструктури, а фактично у 1990 році відповідний показник становив лише 33,4 тис. крб., тобто приблизно 1/3 норми [27]. Звідси далеким залишався горизонт задоволення навіть скромних соціальних потреб сільських людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Платон М.С. Социальная инфраструктура села. – М., 1996. – С. 12.
2. Див. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997. – 166 с.; Його ж Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях). – К., 1979. – Т. 2. – С. 53.
4. Вісті. – 1932. – 21 жовтня.
5. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів та матеріалів. – К., 1965. – Т. 2. – С. 73.
6. Сталин І.В. Соч. – Т.14. – С. 154.
7. КПРС в резолюціях... – Т. 5. – С. 145.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 2790. – Арк. 142.
9. Правда. – 1951. – 20 квітня.
10. Сергеев С.С. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов и укрупнение мелких сельскохозяйственных артелей. – М., 1951. – С.114-117.
11. КПРС в резолюціях... – Т. 8. – С. 249.
12. Справочник партийного работника. – М., 1968. – Вип. 9. – С. 148-153.
13. Петренко В.С. Поліпшення побутових умов колгоспного селянства Української РСР у восьмій п'ятиріччі // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 8. – С.87.

14. Гаврилук О.Ю. Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі // Укр. істор. журн. – 1982. – №11. – С.16.
15. Стельмах Григорій Перспективи розвитку сільських поселень на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4. – С. 27-28.
16. Справочник партійного работника. – М., 1968. – Вип. 9. – С. 147.
17. Каминський А.М., Севастьянов А.В. Проектирование и строительство колхозных и совхозных поселков. – М., 1982. – С. 31.
18. Правда. – 1980. – 20 жовтня.
19. Лобода І. Удосконалення способу життя трудівників села. – К., 1984. – С.21-22.
20. Панченко П.П. та ін. Аграрна історія України. – К., 1996. – С. 347.
21. Бойко В. Село смотрит в будуще. – Днепропетровск, 1982. – С. 14.
22. Панченко П.П. Сторінки історії України. ХХ століття. – К., 1995. – С.101.
23. Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1988. – С. 11.
24. Беседін Л. Посилення соціальної спрямованості планів // Економіка Радянської України. – 1988. – № 9. – С. 4.
25. Народне господарство Української РСР у 1989 році. – К., 1990. – С.338.
26. Вітренко Н. Стабілізація економіки як умова розвитку соціальної інфраструктури // Економіка України. – 1992. – № 8. – С. 69.
27. Там само. – С. 70.

*Мороко В.М.
(м. Запоріжжя)*

УМОВИ ЖИТТЯ УЧАСНИКІВ ВІДБУДОВИ ЗАПОРІЗЬКОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ (ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ)

В історію відбудови зруйнованої в роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. промисловості західних республік і областей СРСР хрестоматійним прикладом ввійшло успішне відновлення Запорізького індустріального комплексу. У другій половині 40-х рр. ХХ ст. країна слідкувала за роботами на Дніпробуді і «Запоріжсталі». Радянська пропаганда зробила все, щоб відновлення індустріального Запоріжжя стало доказом ефективності системи. Ефективність сумнівна, але, навіть, якщо вона і мала місце, то давалася занадто дорогою ціною. Доля мешканців післявоєнного Запоріжжя може слугувати не менш хрестоматійним прикладом нехтування тоталітарною державою інтересами тих, руками кого відновлювалась її індустріальна міць. Рівень життя і побут населення промислового краю дають

можливість відтворити документи фонду обкому КП(б)У в Запорізькому державному архіві.

Ті, хто відбудовував господарство, в очікуванні кращих часів жили важко. Робота зосереджувалась на конкретних об'єктах, усе інше довгий час лежало в руїнах. І через три роки після визволення Запоріжжя й інші міста області мали вигляд мертвих. Тож говорити про нормальні житлові умови для їх мешканців не доводилося. Житло зводили і відновлювали, але темпами, які були на порядок нижчими, ніж у промислового будівництва. У 1947 р., коли країна слідкувала за ходом відновлення Дніпрогесу й «Запоріжсталі», герої відбудови жили у вкрай складних умовах. У той рік частина робітників змогла залишити намети, землянки, інші непристосовані для проживання помешкання. Переселялися вони у гуртожитки-бараки, у кращому випадку в комунальні квартири. Квартири були без зручностей, не обладнувалися санітарними вузлами, бо квартали новобудов не мали системи каналізації. Умови ж проживання у бараках нагадували до певної міри умови місць позбавлення волі. У гуртожитках Дніпробуду жінки прославлених бригад мешкали у кімнатах по 40 і більше осіб у кожній. Ліжка розміщувались у 2-3 яруси. З верхніх ярусів прямо в обличчя тим, що відпочивали внизу, дощем сипалися блошиці [1]. Тож не дивно, що комсорг будови з натовпу почув: «Хай хоч сьогодні вода зносить вашу греблю. Ви створили нам умови життя гірші, ніж ми жили при німцях, перебуваючи в Німеччині» [2]. У тих, хто працював на відбудові «Запоріжсталі», було не краще. Там винайшли оригінальний метод боротьби з масовою вошивістю, спричиненою серед іншого й тим, що постільну білизну не міняли по два місяці. У робітників забирали постелі і вони спали вдягненими на голих ліжках [3]. Без житла залишалися й ті, хто його зводив. У 1948 р. у «Запоріжбуді» працювало майже 24 тис. осіб. 8,5 тисячі з них – так званий спецконтингент (особи, позбавлені волі, військовополонені). 10 тисяч інших тулилися в бараках, де на кожну людину припадало 2 кв. м [4]. В таких умовах утримувати робітників на виробництві вдавалося лише завдяки дії відомого указу від 26 червня 1940 р. Минуло ще декілька років. Але й у 1950 р. в житловому фонді місцевих рад області на одного проживаючого припадало 5 кв. м житла (до війни 8 кв. м). Промислові підприємства області не спромоглися на кінець п'ятирічки завершити відновлення спалених «коробок» житлових будинків, дитячих садків, клубів, які їм належали. Вкрай низькою була якість будівництва. «Двері не зачинив, вікна не зачинив, по підлозі ходити не можна», – резюмували на обласній нараді з питань житлового будівництва у 1950 р. [5]. Значна частина житла була представлена так званими «фінськими будиночками» (збірні дерев'яні), які не витримували вологого взимку клімату краю. В останньому році «п'ятирічки відбудови» прийняли рішення у Запоріжжі зосередити житлове будівництво на головній магістралі міста (проспект Леніна), щоб хоч вона прикрашала обласний центр.

Оскільки всі ресурси спрямовувались у важку індустрію, неминучим було відставання виробництва предметів споживання – промислових та продовольчих, які можна було придбати у державній торгівлі до кінця 1947 р. лише по карткам. Особливо гострою тривалий час залишалась продовольча проблема. Карткові норми були маленькими. При цьому вони не лише не зростали, а навіть скорочувались. Обмеження карткового забезпечення особливо зачепило найменш соціально захищені групи запоріжців – пенсіонерів, утриманців, непрацевдатних, студентів, частину службовців. Так, з жовтня 1946 р. норма видачі для непрацевдатних скорочувалась з 300 грамів «пайка» до 250 грамів, дітей – з 400 до 300 [6]. Одночасно суттєво підвищувалась ціна на продукти, що продавались за картками. Взимку 1947 р. близько 20% працівників прославленої «Запоріжсталі» страждали від дистрофії та авітамінозу. Хлібні картки отоварювались з перебоями, ще задовго до нового врожаю в багатьох містах вичерпалися запаси картоплі, овочів. На початку 1947 р. стрімко зростала кількість працюючих на відбудові Запорізького індустріального комплексу. Між тим, у січні 1947 р. ліміт хлібних карток у Запоріжжі було зменшено в розрахунку на 800-грамові на 2300 штук. Особливо це вплинуло на трести «Запоріжбуд», «Запоріжсталь», куди щоденно прибували як висококваліфіковані робітники, так і вчорашні мешканці села. Практика, коли на новоприбулих не видавались картки, була постійною. У травні і червні 1947 р. з цієї причини лише працівники Дніпробуду недоотримали 441 картку [7]. Трагедією для сімей, особливо на початку місяця, ставали випадки, коли картки губилися чи викрадалися. Оскільки вони видавались помісячно, то як було прожити декілька тижнів? У 70-ті роки по Центральному телебаченню виступав старий екскаваторник із «Запоріжсталі», який дякував Генеральному Секретареві ЦК КПРС Л.Брежнєву за гуманність, проявлену в 40-і роки. Тоді дружина цього робітника загубила продовольчі картки. Чотири члена сім'ї майже на місяць залишилися без хліба. Робітник пішов на прийом до першого секретаря обкому, і той допоміг. Зворушливий епізод. Але навіть якщо він мав місце, то «гуманність» обласного партійного керівника стосовно однієї людини аж ніяк не могла замінити відсутність її до мільйонів.

Від голодних людей у 1947 р. вимагали ударної праці. А вони, доведені до відчаю, іноді йшли навіть на злочини. У міліцейській інформації того часу зустрічаємо наступне повідомлення: бригадир електромонтажників (прізвище не називаємо – авт.), повертаючись додому з робітником електроапаратного заводу, з метою заволодіння хлібною карткою попутника завдав тому удару молотком по голові і вбив [8]. Відносно гарний врожай осені 1947 р. дозволив, нарешті, скасувати карткову систему. Але оскільки продуктів харчування все ж не вистачало, то щоб вони у продажу залипалися, були вжиті заходи до регулювання купівельної спроможності населення. Це вдалося зробити у рамках здійсненої одночасно зі скасуванням

ням карток грошової реформи. Реформу провели за схемою, яка дозволила вилучити гроші у тих, хто якусь суму їх заощадив. На поточну ж заробітну плату серйозні закупки зробити було неможливо, бо ліквідація карткової системи розподілення продуктів привела до значного зростання цін на них. Нові ціни більш ніж втричі перевищували довосний рівень, а заробітна плата зросла лише вдвічі. Виробництво товарів широкого споживання, особливо продовольчих, настільки відставало від потреб, що навіть штучні заходи по зниженню купівельної спроможності не врятували ситуацію. Карток не було, але їх змінили жорсткі норми продажу продуктів «в одні руки». Вдосталь, значно вище попиту, було лише горілки. Хліба ж в магазинах вистачало на 2-4 години торгівлі. У чергах за ним у Запоріжжі збиралось по 60-80 осіб, в інших містах області по 100-120. Повідомлення з районів нагадували фронтів звіти. В Якимівці в магазинах не було нічого, крім хліба, парфум і галантереї. У Комишувасі були лише сіль, сірники й махорка, а в Приазов'ї не було й солі [9]. Йшов час, але становище суттєво не виправлялось. І у 1950 р. запорізькі керівники уклінно випрошували в ЦК КП(б)У збільшення постачання продовольчих та промислових товарів. У відповідь надходження різних видів продуктів в торговельну мережу області скоротилися ще на 67-75% [10].

Після скасування карткової системи щорічно дещо знижували ціни на певні групи товарів. Цей захід настільки широко рекламувався (проводилися збори, мітинги – схвалення), що й по сьогодні непорушним залишається міф, згідно з яким після війни при стабільному рівні зарплат постійно знижували ціни. Насправді ціни регулювалися: на одні товари чи послуги їх знижували, на інші піднімали. При цьому загальний індекс цін зростав, що, звичайно, не рекламувалося. Особливо помітним було підвищення цін у 1946 і 1948 рр. Зокрема, у 1948 р. підвищилась вартість проїзду по залізниці і в трамваї, комунальних послуг, зв'язку. Це, в свою чергу, спричинило подорожчання молока, масла та інших продуктів на ринку. Робітники обурювалися: «Чому з введенням до ладу нових турбін Дніпрогесу вартість електроенергії не зменшується, а зростає, чому постанови уряду про зниження цін в газетах публікуються, постанови про їх підвищення – ні» [11]. Це, звичайно, не міняло усталену тенденцію. У 1950 р. загальний індекс цін на промислові товари виріс ще на 20%.

Матеріальне заохочення намагалися підмінити моральним. Замість грошей трудівники отримували звання Героїв Соціалістичної Праці, орден, медалі, почесні грамоти. На нагороди не скупилися. Зливою нагороджень завершувалося введення в дію кожного нового об'єкту. Лише одним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 квітня 1948 р. ордени та медалі отримали 645 будівельників управління «Дніпробуд». 1830 будівельників, металургів і керівних працівників нагородили після пуску першої черги «Запоріжсталі».

Картина післявоєнного життя запоріжців була б неповною без хоча б згадки про поневіряння тих тисяч нещасних, кому судилося потрапити у список «ворогів», «зрадників Батьківщини». У 1946 р. завершилось виселення на схід запорізьких «фольксдойчів». Але карально-репресивна машина не терпіла простоїв і шукала все нові жертви. Знаходили їх легко, достатньо було перебування в окупації чи на примусових роботах у Німеччині. 90% мешканців краю за цією ознакою потрапили у список підозрілих. Час від часу на виконання плану із списку котрогось вилучали. Наведемо лише один характерний приклад. Восени 1945 р. юнаків О.Запорожця, В.Коваля, І.Кота, В.Кисельова покликали до лав армії. Але за «гріх» перебування на примусових роботах в Німеччині відправили до штрафного підрозділу. 4 роки живучи за колючим дротом під наглядом конвою, виконували вони найтяжчі роботи на відбудові Дніпрогесу. Після розформування підрозділу у 1949 р. стали мешканцями Запоріжжя. Але й далі життя складалося нелегко, бо залишалися під підозрою [12].

Звичайно, з плином часу ситуація на Запоріжжі поступово змінювалась на краще. Але це краще отримували виключно за відомим залишковим принципом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Запорізької області. – Фонд 102, опис 2, справа 264. – Аркуш 43зв.
2. Там же. – Арк.38.
3. Там же. – Спр. 303. – Арк.91.
4. Там же. – Спр. 1140. – Арк.87.
5. Там же. – Спр. 1760. – Арк.17.
6. Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття. – Запоріжжя, 1996. – С.55.
7. ДАЗО. – Ф. 102, оп.2, спр.730. – Арк.99.
8. Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття... – С. 97.
9. ДАЗО. – Ф. 102, оп.2, спр.730. – Арк. 110, 113-114, 117.
10. Там же. – Спр. 1768. – Арк.40-44.
11. Там же. – Спр. 1057. – Арк. 95.
12. Сорока В. Узники запоріжського «Гулага» // Наш город [м. Запоріжжя]. – 1991. – 27 лютого.

Мищак І.М.
(м. Київ)

РОЛЬ АРХІВНИХ УСТАНОВ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Одним із пріоритетних завдань архівних установ є науково-інформаційна робота. Адже концентрація і збереження документів здійснюється саме для їх якнайповнішого використання у майбутньому. Головним чином, воно досягається через видання збірників документів, написання монографій, статей і повідомлень за матеріалами архівних фондів. Однією з провідних тем, яка завжди цікавила наукових співробітників архівів, є історія населених пунктів.

Дослідження регіональної історії і історії окремих населених пунктів були започатковані водночас з концентрацією документів до сховищ. Але у різні часи вони проводились з різною інтенсивністю, що було пов'язано як з кваліфікацією і професійною зацікавленістю самих дослідників, так і урядовим спрямуванням науковців на розроблення конкретної теми, що було характерним для діяльності науково-дослідних установ радянського періоду.

Широкий комплекс заходів по розгортанню науково-інформаційної роботи архівів було намічено одразу ж після Другої світової війни. Зокрема, у 1946 році було розроблено перший п'ятирічний план науково-видавничої роботи архівів на 1946-1950 рр., який передбачав підготовку 96 наукових робіт. З них 15 тем припадало на дослідження історії міст [1]. Але здійсненню цього плану перешкоджали як непорядкованість документів, так і спрямування основних зусиль архівістів на виконання замовлень партійних і каральних органів. Тому до середини 1950-х рр. дослідження історії міст і сіл України велося, в основному, водночас з виявленням документів для наукових збірників з суміжної тематики. Так, певні відомості з історії населених пунктів містяться у підготовленому співробітниками філіалу Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові збірнику документів «Руське воеводство напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. (1638-1648)» та 3-томному збірнику «Возз'єднання України з Росією», який підготували архівісти разом із співробітниками Інституту історії АН УРСР. Серед видань, які спеціально присвячені історії населених пунктів, слід відмітити 3-томний збірник з історії м. Львова, який з'явився завдяки зусиллям працівників Львівського облдержархіву та філіалу ЦДА УРСР у м. Львові [2]. Окремі відомості з даної тематики можна почерпнути і з інших збірників документальних джерел, що вийшли у цей період.

Деяке піднесення науково-інформаційної роботи архівів почалося після ХХ з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). Критика культу особи Й. Сталіна, засудження його діяльності сприяли частковій лібералізації суспільства. Розсе-

кречення частини архівних фондів і спрощення доступу дослідників до архівів активізувало залучення до наукового обігу нових документів, що проявилось у підготовці наукових збірників. У цей час вийшли ряд довідкових видань, які містять багату джерельну інформацію про населені пункти України. Зокрема, у 1959 році було видано «Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769. Показчик населених пунктів» та інші. Ці видання дають можливість почерпнути відомості про історію заселення окремих регіонів, заснування міст і сіл та їхнє становище у тогочасний період. Виходили і спеціальні праці з історії окремих регіонів і міст. У тому ж 1959 році з'явився нарис з історії м. Луцька, «Літературно-архівні матеріали про минуле і сучасне Житомирщини» [3], продовжувався пошук документів з історії інших населених пунктів.

Ще одним кроком у висвітленні історії населених пунктів була організація виставок за матеріалами архівів. Вони організовувалися, як правило, до ювілейних дат. Серед таких виставок особливо слід відмітити експозицію, присвячену 700-річчю від дня заснування м. Львова, яке відмічалось у 1956 році. Її організували співробітники Львівських державних архівів. Експонати виставки містили документи і матеріали, що відображали історію міста на протязі кількох століть. Подібні виставки організовували і в інших містах. Також архівісти готували і видавали у періодичній пресі статті з історії окремих населених пунктів та читали лекції на цю тематику.

Початок 1960-х рр. ознаменувався поступовим згорганням хрущовської «відлиги» і посиленням партійно-державного контролю за видавничою діяльністю архівних установ. Проте у справі пошуку документів і підготовки довідкових видань з історії населених пунктів розпочався новий етап, що став найбільшим прикладом використання архівних матеріалів у науковій роботі. Для прискорення процесу пошуку документів було проведено ряд організаційно-методичних заходів, на яких архівістів інформували про те, на що слід звертати увагу при перегляданні фондів і про необхідність створення тематичних карток на виявлені матеріали. Зокрема, у 1960 році Архівне управління УРСР провело купцові наради керівників архівних відділів і державних архівів у Дніпропетровську, Львові, Вінниці, Миколаєві і Харкові, на яких були обговорені питання і план підготовки довідника з історії населених пунктів. З цією ж метою Архівне управління проводило виїзди співробітників в області, під час яких надавалась методична і практична допомога у пошуку документів і організації науково-дослідної роботи. Лише протягом 1960 року така допомога була надана держархівам Дніпропетровська, Луганська, Сталіно (Донецька), Миколаєва, Одеси, Херсона, Вінниці, Львова і Тернополя [4]. У 1961 році для прискорення роботи по пошуку документів архівісти приступили до розробки схеми довідника з історії міст і сіл Української РСР і складання алфавітних списків населених пунктів по областях. Одночасно продовжувалося видання уже раніше підготованих праць. Зокрема, у 1959 році вийшов довідник-

путівник по м. Дніпропетровську, а згодом нарис «Дніпропетровськ сьогодні» (Дніпропетровськ, 1962. – 302 с.) та «Вінниця. Путівник» (Вінниця, 1962. – 132 с.), які містили статті з історії населеного пункту.

Виявлення документів краєзнавчого спрямування з кожним роком набувало більш масового характеру. У цей час з ініціативи теперішнього Героя України, академіка АН України П.Т.Трощака та ряду інших науковців і громадських діячів було започатковано підготовку фундаментальної колективної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Після прийняття постанови ЦК КПУ від 29 травня 1962 року про виявлення документів для багатотомного видання з історії міст і сіл України справа набула загальнореспубліканського масштабу. На виконання цієї директиви було залучено велику кількість наукових співробітників, у тому числі й архівістів. Вперше в історії архівної справи розпочався систематизований перегляд фондів з метою виявлення потрібних документів. У 1963 році для прискорення роботи каталогізацію фондів було замінено тематичним виявленням документів з історії населених пунктів, а всього протягом року переглянуто понад 220 тис. справ і складено понад 270 тис. тематичних карток [5]. Водночас проводилась систематизація складених тематичних карток за географічною ознакою, що полегшувало пошук потрібних матеріалів. Таким чином, вже на середину 1960-х рр. в архівах було започатковано створення географічних каталогів, до яких заносили відомості про всі документи з історії населених пунктів.

Для отримання більш повної інформації з історії окремих населених пунктів і виявлення можливих документів, яких не було в українських архівах, Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР організувало спеціальні пошукові бригади, які переглядали фонди центральних державних архівів Москви і Ленінграда та архівів інших союзних республік. Зокрема, у Центральному державному історичному архіві СРСР, Центральному державному архіві кінофотодокументів СРСР, Центральному державному архіві давніх актів СРСР, Центральному державному архіві Радянської Армії, Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР, Центральному державному архіві народного господарства СРСР, Центральному державному архіві Військово-Морського Флоту СРСР, Центральному партійному архіві Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПРС, а також державних архівах Молдавської, Білоруської, Литовської РСР виявили і одержали за допомогою працівників цих архівів 15 тис. аркушів машинописних копій та понад 500 тис. кадрів мікрофотокопій документів з історії України [6]. Багато архівних копій надійшло із-за кордону, особливо Польщі, Румунії і Чехословаччини, до складу яких тривалий час входили українські землі. Завдяки цьому українські архіви поповнилися новими документами та отримали додаткову інформацію з історії населених пунктів. Ці відомості також заносилися до географічного каталогу, складання

якого велося одночасно з виявленням документів в усіх архівах. Зокрема, за час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» у географічному каталозі ЦДА УРСР у м. Києві було зосереджено понад 300 тис. карток з відомостями про більш як 20 тис. населених пунктів України за XVI-XX ст., у Вінницькому облдержархіві – 97 тис. карток, у Київському, Херсонському і Чернігівському облдержархівах – більш ніж по 50 тис. карток [7]. Основна робота по перегляду фондів в архівах України завершилася до кінця 1960-х рр. На цей час наукові співробітники архівів опрацювали близько 1 млн. справ і на всі виявлені документи склали тематичні картки. Завдяки таким заходам архівісти виявили велику кількість документів, які містили інформацію про окремі населені пункти чи регіони республіки та передали їх до редакції «Історії міст і сіл Української РСР». Але робота по пошуку документів в архівах тривала майже до середини 1970-х рр., хоча і велася в меншому обсязі. Всього для підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» лише працівники державних архівів республіки переглянули близько 1,5 млн. справ, велику кількість книг, довідкових видань, газет і журналів та написали понад 500 статей та історичних довідок з історії окремих населених пунктів. Так, 14 нарисів і 28 довідок підготували полтавські архівісти, 4 нариси і 30 довідок – працівники Львівського облдержархіву, 10 статей – науковці Хмельницького облдержархіву [8]. Також із фондів архівних установ для видання було надано велику кількість ілюстративного матеріалу: малюнків, фотографій, карт, схем тощо та зроблено до них пояснення й анотації.

Співробітники архівів на протязі всього періоду підготовки видання «Історії міст і сіл Української РСР» входили до складу обласних редколегій, проводили редагування підготовлених статей, займалися перекладом документів (більшість джерел, які містили відомості про населені пункти Західної України, були на латинській, польській, німецькій, румунській, угорській мовах) і їх перевіркою, робили анотації та коментарі. Завдяки допомозі архівістів видання історії населених пунктів республіки вдалося підготувати за відносно невеликий проміжок часу.

Таким чином, українські архівісти внесли значний вклад у дослідження регіональної історії, історії населених пунктів і, зокрема, підготовку фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», яка має величезне значення для вивчення нашої історії і культури. Водночас до наукового обігу було введено велику кількість невідомих раніше архівних джерел, які збагатили нашу історичну спадщину і сприяли проведенню подальших досліджень та виданню численних праць з вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доповідь заступника начальника АУ УРСР на засіданні Наукової ради ГАУ МВС СРСР 25 вересня 1948 р. про стан науково-видавничої робо-

- ти в держархівах УРСР // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 14, оп. 2, спр. 391. – Арк. 5.
2. К итогам научно-издательской работы государственных архивов УССР за 1951-1955 гг. // Научно-информационный бюллетень АУ УССР. – 1956. – № 1. – С.4.
  3. Підсумки роботи архівних установ УРСР за 1959 рік // Там само. – 1960. – № 2. – С.4.
  4. Піврічні плани роботи АУ при Раді Міністрів УРСР та річний звіт про роботу архівних установ УРСР за 1960 р. // ЦДАВО України. – Ф. 14, оп. 2, спр. 1442. – Арк. 84.
  5. Звіт про роботу архівних установ Української РСР за 1963 р. // Там само. – Спр. 1688. – Арк. 19.
  6. До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. – 1974. – № 4. – С. 5.
  7. Там само. – С. 6.
  8. Там само. – С. 7.

*Кавун М.
(м. Дніпропетровськ)*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЛІТОЧИСЛЕННЯ МІСТ ПІВДНЯ ТА СХОДУ УКРАЇНИ

Сьогодні ціла низка дискусійних питань стосується виникнення та початкового етапу розвитку міст на великих територіях Півдня та Сходу України. В дореволюційній російській історіографії панувала точка зору, що всі без виключення міста Півдня повинні вести відлік свого існування щонайбільше з другої половини XVIII ст. У сучасних дослідженнях піднімається питання про «подовження» віку міст. Дослідники пропонують виводити їх початок від литовських, турецько-татарських або козацьких поселень, котрі існували раніше на місці або біля майбутніх міст. Мета цієї розвідки – розкрити основні дискусійні питання стосовно літочислення міст та накреслити можливі шляхи наукового розв'язання цієї проблеми.

Внаслідок панування багатовікової військової загрози та міського розвитку економіки міська традиція в регіоні не була сталою. Відомо, що перші міста у Північному Причорномор'ї виникли завдяки грецькій античній колонізації цих земель. Поява тут античних міст датується VI ст. до нашої ери. Найбільші з них (Пантикапей, Херсонес, Ольвія, Тіра) проіснували до IV ст. нашої ери [1]. Після руйнівних набігів гетів, іотів, гуннів та інших кочових племен міська традиція перервалася на кілька століть на всій території Північного Причорномор'я, за винятком Кримського півострова. За

часів Київської Русі засновуються декілька потужних укріплених пунктів на узбережжі – Білгород, Олешія та ін. Значні міські центри зосередилися також у Боспорі Кіммерійському (Корчев, Тьмутаракань), на південному узбережжі Криму (Сурож, Корсунь). Середня частина течії Дніпра та сучасний Схід України не мали відчутних ознак урбанізації. За часів панування кочовиків (XII–XIII ст.) теж не доводиться говорити про розвинену міську культуру. Лише на півдні Кримського півострову та гирлах найбільших річок (Дніпро, Дністер) протягом XIII–XIV ст. заснуються італійські (генуезькі) торговельні факторії (Кафа, Монкастро, Чембало, Сугдея та ін.) [2]. З входженням частини причорноморських територій до складу Великого Князівства Литовського утворюється система потужних стратегічних пунктів-фортець на кордонах держави, зокрема у нижній течії Дніпра та Дністра. Саме тоді були засновані Коцобіїв (Хаджибей, тепер на цьому місці м. Одеса), Чорне місто (напроти Білгорода), Тавань (пізніший Кизикермен), Дашів (пізніший Очаків) [3]. Згодом ці населені пункти стали опорними пунктами турецько-татарської експансії. Внаслідок переселення сюди татар та утворення Кримського Ханства (1449 р.) сформувалася система міст на півострові, до якої ввійшли і більш давні, і новостворені міста – Гьозлеве (суч. Євпаторія), Ак-Мечеть (зараз у складі м. Сімферополя), Карасубазар (Білогірськ), Бахчисарай, Солхат (Старий Крим), Керч, Перекоп та ін. [4]. До середини XVIII ст. з'явилася ще низка турецько-татарських укріплених пунктів у гирлі Дніпра та вище нього. Особливості господарства Запорозької Січі (кінець XVI – середина XVIII ст.) не стимулювали розвиток великих міст, хоча центри паланок (наприклад Новий Кодак) вже досягли значного рівня економічного розвитку та відзначалися досить значною кількістю населення.

Швидке заселення та освоєння Північного Причорномор'я відбувається протягом XVII–XVIII ст., значно посилюючись упродовж другої половини XVIII- початку XIX ст. На Північному Сході (Слобожанщина) колонізація, а відповідно, і поява міст, проходить у XVII-першій половині XVIII ст. У другій половині XVIII ст. при активній підтримці з боку російського уряду починається інтенсивне будівництво міст – спочатку як потужних фортець, а згодом вже як економічних та культурних центрів. Заснуються Херсон, Маріуполь, Катеринослав, Миколаїв, Одеса. На території колишнього Кримського ханства, приєднаного до Росії в 1783 р., поряд із старими виникають нові міста – Севастополь, Сімферополь та ін.

Стосовно яких саме міст Південної України точаться суперечки з приводу дати їх заснування? Це, насамперед:

– Одеса, бо на її місці знаходився укріплений пункт Коцобіїв, заснований, імовірно, наприкінці XIV ст.; пізніше перетворений турками на фортецю Хаджибей [5];

– Катеринослав-Дніпропетровськ, бо на його місці знаходилася з 1743 р. козацька слобода Половиця, а біля неї ще раніше засновані фортеця Кодак та селище Новий Кодак [6];

– Нікополь, бо у цій місцевості знаходилася одна з восьми Запорозьких Січей – Микитинська (офіційно місто засноване наприкінці XVIII ст.) [7];

– Очаків – місто, засноване 1791 р. на руїнах укріпленого турецького поселення Ачі-Кале (вперше засновано литовцями під назвою Дашів на рубежі XIV-XV ст.) [8];

– Сімферополь – закладений 1784 р. неподалік Ак-Мечеті (Ак-Месджіда), другого за значенням міста Кримського Ханства територія Ак-Мечеті ввійшла до складу Сімферополя ще на початку XIX ст. [9];

– Донецьк, роком заснування якого вважається 1869 р. – на його місці з 1779 р. знаходилася слобода Олександрівка [10];

– Харків – точна дата заснування не встановлена, різні дослідники називають дати від 1651 р. до 1656 р. [11].

Дискусії з приводу датування цих та інших міст краю тривають. Шляхи наукового розв'язання цієї проблеми липаються невизначеними. Можна погодитися з В.К.Ягунським, який стверджував, що «не існує у істориків єдиного критерію для визначення дати заснування міста...» [12]. На нашу думку, проблема літочислення міських населених пунктів, якщо брати її у широкому контексті, складається з декількох важливих складових:

1. Визначення поняття «літочислення» як встановлення дати утворення чи заснування міських поселень. Слід погодитися з думкою М.П. Жуковського про те, що заснування – це одномоментний акт, в той час як утворення – процес, який може передувати юридичному заснуванню, може синхронізуватися з ним, або проходити вже після нього [13].

2. Визначення ознак, що характеризують поселення як місто (наявність укріплень, кількість мешканців, економічна розвиненість, зв'язки з міською округою та ін.)

3. Треба обов'язково враховувати хронологічну безперервність та географічно-територіальну спадковість розвитку поселення щодо його попередників (особливо якщо цю спадковість можна прослідувати за даними історичних джерел).

4. Навіть коли декілька міст знаходилися в різні часи на близьких територіях (не на одному місці), належали різним культурам та передчасно руйнувалися, то навряд чи можна визнати їх за єдине місто. Це стосується, перш за все, співвідношення міст Кримського ханства і турецьких фортець Чорноморського узбережжя та пізніших міст, збудованих за часів Російської імперії.

На Півдні та Сході України в силу дії багатьох чинників не склалася єдина міська традиція. Скоріше треба визнати існування кількох традицій міського розвитку (турецько-татарської, козацької, «імперської» та ін.).

Кожна з цих традицій не була логічним продовженням іншої, а навпаки, перекреслювала попередній досвід. Так і міста, продукти цих різних культур, сильно відрізняються за головними показниками свого розвитку (розмірами, плануванням, кількістю та соціальним складом населенням, функціями). Деякі міста краю дійсно беруть початок від козацьких або татарських поселень (Г'юзлеве – Євпаторія, Самара – Новомосковськ, Микитин Ріг – Нікополь). Але велика частина міст виникла тільки наприкінці XVIII ст. (Маріуполь, Херсон, Катеринослав, Миколаїв, Сімферополь, Севастополь, Одеса).

З вищеперелічених складових найважливішим є питання про критерії визначення поняття «місто». Показовими є особливості підходу різних дослідників до розвитку міст на теренах Південної України. Поняття «місто» у Криму та на Чорноморському узбережжі вживається для означення центрів, які мали і торговельно-економічні, і військові функції (наприклад, італійські факторії). Окремі фортеці, замки, споруджені для потреб оборони, іноді вважаються істориками за міста, а іноді ні. Якщо увага надається степовій частині, тут у категорію міст прийнято зараховувати і об'єкти військового призначення, побудовані переважно як фортеці, економічні функції яких були мінімальними. Це яскраво свідчить про те, що система критеріїв визначення ознак міста не вироблена повністю, і що різні дослідники вживають термін «місто» у власному тлумаченні.

Особливості урбанізації Півдня та Сходу України обумовили ще одну важливу ознаку міст на цій території. Велика кількість міст, котрі ведуть свій початок від якогось одного поселення, насправді являють собою складну урбаністичну структуру, тобто утворилися не з одного, а на базі кількох населених пунктів. Причому ці складові мають різний хронологічний вік, і відрізняються за статусом (село, слобода, містечко, місто). Така ситуація стала можливою завдяки тому, що спочатку на стратегічно вигідних місцях виникали фортеці чи містечки, які належали різним господарям-литовцям, туркам, запорожцям, а потім на цих же місцях або біля них, утворювалися міські центри, котрі поглинали згодом старі населені пункти.

Часто переважає думка, що відлік літочислення міст треба вести від дати заснування найстарішого поселення, яке входить зараз у межі міста, незалежно від часу його інтеграції у міську структуру. Показовою є ситуація з визначенням дати заснування нинішнього Дніпропетровська. Набула широкого розголосу версія Ю.Мищика, що витоки міста слід виводити з фортеці Кодак, побудованої 1635 р. [14]. Залишки фортеці зараз знаходяться у приміському селі Старі Кодаки. При цьому ігнорується той факт, що це село досі залишається за межами міста, а Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ) почав будуватися лише наприкінці XVIII ст. на базі козацької слободи Половиці на місці, віддаленому від фортеці Кодак на 12 км. Також намагаються виводити початки Дніпропетровська від містечка Нові Кодаки, яке виникло близько 1650 р. й згодом стало центром запорозької Кода-

цької паланки. За даними історичних джерел, цей населений пункт був найбільшим в краї і за кількістю населення, і за рівнем економічного розвитку. Катерина II, видавши 22 січня 1784 р. указ про заснування м. Катеринослава «на правому боці Дніпра біля Кайдаку», мала на увазі саме Нові Кодаци. Але заснування нового міста відбулося на відстані 8 км від Нового Кодаку. Цей населений пункт офіційно ввійшов до складу Катеринослава лише 1795 р., фактично – набагато пізніше – на початку ХХ ст.

Хочемо наголосити, що якщо дослідник має справу з містами, котрі утворилися на основі кількох історичних поселень, літочислення потрібно вести від дати утворення (заснування) поселення, яке стало «ядром» подальшого міського розвитку. Таке поселення обов'язково повинно мати безпосередній хронологічний і географічний зв'язок із своїм історичним наступником.

Тобто, у випадку Катеринослава таким першопоселенням може вважатися запорозька слобода Половиця, яка виникла в 1743 р., і на місці якої у 1780-х рр. почалося будівництво губернського міста. Катеринослав, не змінюючи місця розташування, розвинувся протягом двох століть у сучасний Дніпропетровськ. За ці два століття до його складу ввійшли й деякі інші поселення, серед яких і засновані протягом XVII-XVIII ст. Нові Кодаци та Лопманська Кам'янка. Але розвиток цих населених пунктів спочатку йшов шляхом, відмінним від розвитку губернського міста, лише пізніше історичні долі цих поселень об'єдналися у складі Катеринослава-Дніпропетровська.

Зазначимо, що крім сучасного Дніпропетровська, подібна ситуація склалася в Одесі, Сімферополі та інших містах Південної та Східної України. Отже, підкреслимо, що проблема літочислення міст в широкому історичному контексті – це проблема історичної спадковості (континуїтету) у розвитку окремих населених пунктів, особливо тих, які існували до XVIII ст. та заснованими протягом XVIII-XIX ст. Встановлення першопочатків так званих «недатованих» населених пунктів, а особливо міст, повинно здійснюватися лише шляхом наукового дослідження, уникаючи надмірної політизації цієї проблеми. Безперечно, в рамках однієї статті неможливо дати відповідь на всі спірні питання, тому, на нашу думку, потрібні спільні зусилля істориків і краєзнавців, спрямовані на вироблення критеріїв літочислення південно-українських міст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Украинской ССР. В 10-ти тт. – Киев, 1981. – Т. 1. – С. 202-240.
2. История Украинской ССР. В 10-ти тт. – Киев, 1982. – Т.2. – С.73-75.
3. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч.1. – С.12-17.
4. История Украинской ССР. В 10-ти тт. – Киев, 1982. – Т.2. – С.77-79, 260-261.

5. Болдирев О. Початки Одеси – туга за Катериною II? // Старожитності. – 1991. – Ч.6 (10). – С.15; Герлігі П. Одеса. Історія міста. 1794-1914. – К., 1999. – С. 15-16, 19.
6. Мищик Ю.А. Скільки років нашому місту? // Січеславщина. Красзнавчий альманах. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. I. – С.19-30; Кавун М.Е. До історії формування м. Катеринослава у другій половині XVIII ст. (слобода Половиця та її населення) // Історія України: маловідомі імена, події, дати, факти. – Київ, 2000. – Вип. 11.- С. 50-61.
7. Жуковський М.П. Про генезу та історико-правове забезпечення літочислення міст Дніпропетровської області // З минувшини Подніпров'я. - Дніпропетровськ, 1995. – С. 97; Тимофеєнко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – С.32.
8. Тимофеєнко В.И. Назв. праця. – С.148-149.
9. Там само. – С.167-169.
10. Пірко В.О. З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 434-435.
11. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 30-31, 238.
12. Яцунский В.К. Некоторые вопросы методики изучения феодального города в России // Города феодальной России. – М., 1966. – С. 89.
13. Жуковський М.П. Про генезу та історико-правове забезпечення літочислення міст Дніпропетровської області // З минувшини Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 98.
14. Мищик Ю.А. Скільки років нашому місту? // Січеславщина. Красзнавчий альманах. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. I. – С.19-30.

*Жуковський М.
(м. Нікополь)*

ПРО ЛІТОЧИСЛЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ, ЗАСНОВАНИХ ЗАПОРОЗЬКИМ КОЗАЦТВОМ

Одним з питань національно-державного відродження українського народу є визначення його ролі в освоєнні території своєї держави. З цим пов'язано і усунення перекручень у дослідженнях виникнення і розвитку існуючої системи розселення в Україні, результати яких широко використовуються і державними органами вищого рівня.

Значна частина Південної та Південно-Східної України була освоєна у важкій праці та боротьбі з іноземними поневолювачами запорозьким козацтвом. Під час національно-визвольної війни українського народу у середині XVII ст. постало Військо Запорозьке Низове, територія якого була затверджена Універсалом Гетьмана Б.Хмельницького 15.01.1655 р. [1].

За часів Чортомлицької, Олешківської Кам'янської Січей (1652-1733) запорозькі козаки створили і зберегли власний адміністративно-територіальний устрій, який опирався на економічну базу – широку мережу запорозьких містечок, слобід, зимівників, де застосовувалася вільнонаймана і власна праця козаків.

За часів Нової Січі (1734-1775 рр.) землі запорожців поділялись на 8 паланок – Бугогардівську, Інгульську, Орільську, Самарську, Протовчанську, Кальміуську, Прогноїнську. В середині 70-тих років XVIII ст. тут знаходились паланкові містечка, слободи, до 7560 зимівників. В останніх проживало у кожному від кількох до кількох десятків козаків і селян [2].

Після знищення Російською імперією у 1775 році Війська Запорозького Низового більша частина запорозьких зимівників була ліквідована. Проте, з метою опанування окупованими землями Запорожжя царські органи влади використали Січ, частину містечок, слобід і зимівників для створення і розвитку власної адміністративно-територіальної системи.

На основі даних «Історії міст і сіл УРСР» відомі такі населені пункти міського і сільського типу, походження або початок існування яких пов'язано у тій чи іншій мірі із запорозьким козацтвом:

Дніпропетровська область [3]:

м. Дніпропетровськ (1650 р. Новий Кодак-центр Кодацької паланки), м. Дніпродзержинськ (1750 р.), м. Жовті Води (1680 р.), м. Кривий Ріг (1775 р.), м. Марганець (1551 р. Томаківська Січ), м. Нікополь (1639 р. Микитинська Січ), м. Новомосковськ (поч. XVIII ст., центр Самарської паланки), м. Павлоград (1770 р.); *Апостолівський район*: с. Мар'янське (сер. XVIII ст.), *Васильківський район*: смт Васильківка (поч. XVIII ст.), с. Великоолександрівка (поч. XVIII ст.); *Верхньодніпровський район*: м. Верхньодніпровськ (1680-1690 рр.), с. Мишури Ріг (сер. XVII ст.), с. Бородаївка (1707 р.); *Дніпропетровський р-н*: м. Підгородне (поч. XVIII ст.); *Криничанський р-н*: смт Аули (70 р. XVIII ст.); *Магдалинівський р-н*: с. Котовка (1770 р.), с. Личкове (1706 – центр Личкоської паланки), с. Бузівка (XVII ст.), с. Гупалівка (поч. XVII ст.), с. Дмухалівка (1749 р.); *Межевський р-н*: с. Слов'янка (1707 р.); *Нікопольський р-н*: с. Капулівка (1594 – Базавлуцька Січ, 1652р. – Чортомлицька Січ), с. Покровське (1734 р. – Нова Січ), с. Шолохове (1740 р.), смт Червоногригорівка (1775 р.); *Новомосковський р-н*: смт Перещепине (1764 р.), с. Голубівка (1745 р.), смт Губиниха (1764 р.); *Павлоградський р-н*: с. Юр'івка (1700 р.), с. Булахівка (XVIII ст.), с. Вербки (поч. XVIII ст.), с. Межиріч (1689 р.); *Петропавлівський р-н*: с. Петрівка (70 р. XVIII ст.), с. Хороше (1750 р.); *Покровський район*: смт Покровське (1760 р.), с. Гаврилівка (1775 р.); *П'ятихатський р-н*: смт Лихівка (1740 р.), с. Жовте (1680 р.), с. Саксагань (1738 р.); *Синельниківський р-н*: с. Рудево-Миколаївка (I пол. XVIII ст.); *Софіївський р-н*: с. Ордо-Василівка (поч. XVIII ст.) *Томаківський р-н*: смт Томаківка (1740 р.), с. Вищетарасівка (1740 р.), с. Тошила (I пол. XVIII ст.),

с. Чумаки (I пол. XVIII ст.); *Царичанський р-н*: смт Петриківка (1772 р.), смт Курилівка (сер. XVIII ст.), с. Могилів (1773 р.); *Широківський р-н*: смт Широке (сер. XVIII ст.).

Донецька область [4]:

м. Донецьк (к. XVII ст.), м. Горлівка (поч. XVIII ст.), м. Маріуполь (к. XVI ст. центр Кальміуської паланки); *Великоновосельківський р-н*: с. Андріївка (1660 р.); *Горлівська міськрада*: с. Зайцево (поч. XVIII ст.), *Краснолиманський р-н*: м. Красний Лиман (1765 р.).

Запорізька область [5]:

м. Запоріжжя (1556 р. – Хортицька Січ); *Василівський р-н*: м. Василівка (40 р. XVIII ст.), с. Балки (поч. 1740 р.), с. Кам'янське (поч. 1739 р.), с. Приморське (поч. 1750 р.), *Запорізький р-н*: с. Біленьке (1770 р.), с. Балабіно (поч. XVIII ст.); *Оріхівський р-н*: с. Кірово (1745 р.).

Кіровоградська область [6]:

Бобринецький р-н: м. Бобринець (1767 р.), с. Олексіївна (XVII ст.), *Гайворонський р-н*: м. Гайворон (I пол. XVIII ст.) *Кіровоградський р-н*: с. Аджамки (поч. XVIII ст.), с. Бережина (сер. XVIII ст.); *Новгородський р-н*: смт Новгородка (1770 р.), Верблюжка (30-40 рр. XVIII ст.); *Новомиргородський р-н*: м. Новомиргород (1740 р.), с. Коробчине (I пол. XVIII ст.); *Новоукраїнський р-н*: с. Рівне (поч. XVIII ст.); *Олександрівський р-н*: м. Олександрія (50 рр. XVII ст.) смт Нова Прага (I чв. XVIII ст.), с. Протопопівка (40 р. XVIII ст.); *Онуфріївський р-н*: смт Онуфріївка (поч. XVIII ст.) смт Павлиш (поч. XVII ст.), *Петровський р-н*: смт Петрове (к. XVII ст.).

Луганська область [7]:

м. Луганськ (XVII ст.); *Краснодонський р-н*: с. Пархоменко (1738 р.); *Кремінний р-н*: смт Кабанне (1701 р.); *Слав'яносербський р-н*: смт Слав'яносербськ (1740 р.), с. Зимогор'я (1645-1647 рр.).

Миколаївська область [8]:

Арбузинський р-н: смт Костянтинівка (поч. XVIII ст.), с. Воєводське (сер. XVIII ст.); *Баштанський р-н*: с. Кашпера-Миколаєвка (сер. XVIII ст.), с. Привільне (сер. XVIII ст.); *Братський р-н*: смт Братське (60-70 рр. XVIII ст.), с. Костовате (сер. XVIII ст.), с. Ановка (сер. XVIII ст.); *Вознесенський р-н*: м. Вознесенськ (поч. XVIII ст.), с. Олександрівка (40 р. XVIII ст.), с. Щербані (1734 р.); *Доманевський р-н*: с. Богданівка (XVI ст. Гард-центр Бугогардівської паланки) *Жовтневий р-н*: с. Калинівка (70 р. XVIII ст.), *Кривоозерський р-н*: смт Кодима (1764 р.); Ново-Бузький р-н: м. Новий Буг (сер. XVIII ст.) *Новоодеський р-н*: м. Нова Одеса (к. XVII – поч. XVIII ст.), *Первомайський р-н*: м. Первомайськ (1676 р.), Лиса Гора (к. XVII ст.), с. Мігія (поч. XVIII ст.).

Херсонська область [9]:

Білозерський р-н: с. Станіслав (1774 р.); *Бериславський р-н*: с. Качкаровка (70 р. XVIII ст.), с. Львово (I пол. XVIII ст.);

Голопристанський р-н: с. Геройське (1735 р., кол. Прогної-Центр Прогноївської паланки), *Нововоронцовський р-н:* смт Нововоронцовка (70 р. XVIII ст.), с. Дудчани (к. XVII ст.); *Цюрупінський р-н:* м. Цюрупінск (1711 р. Олешківська Січ).

Харківська область [10]:

Барвенківський р-н: м. Барвенкове (1657 р.), с. Велика Комишеваха (1760 р.).

Безперечно цей перелік із 114 населених пунктів далеко не повний. На сьогодні дані про виникнення, або утворення всіх міст республіканського, обласного і районного підпорядкування та селищ міського типу узагальнені в довіднику «Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій». Сільські ж поселення не мають дати заснування [11].

Наведемо дати віднесення до категорії міст Дніпропетровської області: Дніпропетровськ – 1783 р., Дніпродзержинськ – 1926 р., Жовті Води – 1957 р., Кривий Ріг – 1926 р., Марганець – 1938 р., Нікополь – 1782 р., Новомосковськ – 1784 р., Павлоград – 1797 р. [12].

Ці відомості офіційно подавалися виконавчим комітетом Дніпропетровської обласної ради народних депутатів до Президії Верховної Ради УРСР. Після їх затвердження та публікації вони носять характер складової частини підзаконного акту.

Проте, звертають на себе увагу факти урочистого відзначення ювілейних дат заснування деяких міст Дніпропетровської області. Наприклад, 200 років Кривого Рогу святкували у 1975 році, Дніпропетровська – 1976 році, Нікополя – у 1980 році, Павлограду – у 1984 році, що не узгоджується з відповідними датами у вищезгаданому довіднику. Як бачимо, час виникнення населених пунктів і офіційного надання їм категорії міських поселень у багатьох випадках не співпадають. Більше того відзначались ювілейні заснування міст, як правило від моменту їх інкорпорації в Російську імперську систему.

Це сталося тому, що ці питання вирішувалися органами влади в 70-80 роках 20 століття у першу чергу на засадах ідеологічних настанов компартії. Воно приводило до певної тенденційності у систематизації фактів з історії кожного міста та їх інтерпретації у проросійській спрямованості. Це суперечить принципу історизму, оскільки не простежує повністю еволюції поселення. І будь який аспект генези вищезгаданих населених пунктів – економічний, військовий, національний, політичний, юридичний свідчить про необхідність враховувати адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького Низового, як національно-державної системи українського народу. І це повинно належним чином бути відображено в офіційних виданнях.

Опрацювання матеріалів про генезу поселень вимагає більш чітко визначити поняття «утворення міста» і «заснування міста», що відображає

різні етапи генези і розвитку поселень. У першому випадку місто утворюється на певній соціально-економічній базі кількох або одного поселень та правовій основі. Заснування міста означає початок його будівництва, визначеного правовим актом. Розбудова міста в подальшому та його статус також підтверджується відповідним нормативним положенням. Спільним у цих двох поняттях є те, що обидва процеси не мають характеру одnorазової дії.

Існує різниця між поняттями «місто», як історичної та юридичної категорії, які не є тотожними. Зміст історичної категорії міста формується школами істориків різного напрямку. Правова категорія формується правовими документами.

У зв'язку з цим і виникає необхідність визначення терміну «літочислення населених пунктів». Це тривалість їх існування на природній підоснові у соціально-економічних і національно-державних системах суспільства у календарних роках, відповідно існуючим системам історичної хронології.

Воно базується на певних засадах:

– перша має загальноісторичний характер, тобто – враховує природне географічне середовище, вплив соціально-економічної діяльності суспільства, воєнних дій як обставин (факторів) що сприяють або гальмують виникнення та розвиток поселень;

– друга – комплексне вивчення археологічних історичних, картографічних, фольклорних, топонімічних джерел для дослідження генези і розвитку поселення, на відміну від абсолютизації дати першої офіційної згадки його назви в певних державних системах;

– третя – безперервний розвиток поселення з моменту виникнення та наявність в ньому постійного населення або такого, що відновлюється після воєнних дій, стихійного лиха, небезпечних епідемій, незалежно від його етнічних і соціальних змін. При цьому необхідно враховувати підпорядкованість поселення тим чи іншим державним структурам;

– четверта – необхідність розрізнення історичних перехідних або кінцевих форм правового статусу поселень і сучасних, визначених чинним законодавством даної держави в складі якої перебуває поселення.

Історію кожного міста можна умовно поділити на два періоди з погляду історії тієї держави і права у складі якої воно знаходиться – історичний і сучасний. Умовною рисою поділу буде рішення органів державної влади по наданню поселенню останнього правового статусу;

– п'ята – надання правового статусу поселенню з боку державних структур означає лише початок нового, невідокремленого від попереднього етапу його розвитку та літочислення.

Вивчення питань, пов'язаних із заснуванням, або утворенням міського поселення неможливо без чіткого з'ясування змісту поняття (місто) щодо конкретного історичного періоду (часу), розташування у просторі.

По різному характеризує це поняття козацьке право, законодавство Російської імперії та УРСР – СРСР. Проте між Російською імперією та Радянським Союзом офіційного правонаступництва немає, у той час коли між УРСР та незалежною Україною є;

– шоста – пошук територіальної першопояви поселення з наступним її взаємопов'язанням (або припиненням такого) з територією існуючого нині поселення, що уособлює генетичний зв'язок його історичних форм розвитку у просторі і часі.

Оскільки площа населеного пункту протягом всього періоду його існування не є сталою, необхідно вивчати формування його території. Тому необхідно: перше – знайти «історичний центр» поселення, або центри в межах сучасної території, друге – вивчати напрями розвитку території поселення (зменшення, розширення, приєднання, об'єднання) до існуючої на сьогодні межі поселення.

Літочислення населених пунктів опирається на весь період розвитку поселення, або тих населених пунктів, які увійшли до його складу;

– сьоме – визначення взаємозв'язку топоніміки поселень з його генезою, етапами розвитку та його історичної області, в складі якої воно перебуває.

Проблема літочислення населених пунктів, або екохронографія є актуальною. Її вирішення дозволяє: перше – визначити критерії літочислення поселень; друге – виробити рекомендації по їх історико-правовому забезпеченню, що передбачає офіційну публікацію початку літочислення в державних довідниках, відзначення роковин існування поселень.

Екохронографія базується на досягненнях історії та краєзнавства, джерелознавства і археології, історії держави і права України, історичної географії та картографії, історії будівництва поселень, топоніміки.

Вона має практичне застосування, оскільки матеріали екохронографічних досліджень можуть бути використані під час підготовки національного історичного атласу України, українських енциклопедичних довідників, нового видання історії міст і сіл України на початку XXI століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або Останнього Коша Запорізького. Дніпропетровська Січ. – 1994 р. – С.614-616.
2. История Украинской ССР. – Т.3. – К., 1983. – С. 445. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя РВП, 1957. – С.11-12: Голубуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994. – С.498-502.
3. Історія міст і сіл УРСР: Дніпропетровська область. – К., 1969. – С. 132, 142, 153, 172, 207, 222-223, 248, 269, 285-286, 347, 376, 387, 346, 425,

- 435-436, 458, 467, 479, 486, 481, 500, 571, 601, 607, 616, 652, 653, 654, 673, 687, 696, 711, 775, 821, 837, 847, 849, 863, 878, 879, 881.
4. История городов и сел УССР: Донецкая область. – К., 1976. – С.82-205, 249-250, 274, 465, 470.
  5. История городов и сел УССР: Запорожская область. – К., 1981. – С.15, 203, 214, 227, 237, 314, 329, 331, 524.
  6. Історія міст і сіл УРСР: Кіровоградська область. – К., 1972. – С.126, 146, 175-176, 330, 341, 425, 435, 487-488, 524, 549, 600, 620, 630, 6-46, 658, 680-681.
  7. Історія міст і сіл УРСР: Луганська область. – К., 1968. – С.66, 371, 430, 790-801.
  8. История городов и сел УССР: Николаевская область. – К., 1981. – С.137, 152, 175, 181, 240-249, 264, 289, 304, 313, 350, 401, 516, 576, 601, 609.
  9. История городов и сел УССР: Херсонская область. – К., 1983. – С.177, 209, 216, 364, 472, 482, 541-542.
  10. История городов и сел УССР: Харьковская область. – К., 1939. – С.169, 130.
  11. Див.: Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій – К., 1987.
  12. Там же. – С.50-52.

*Матвійчук С.Ю., Опалинська М.В.
(м. Малин)*

ТОПОНІМІКА МАЛИНЩИНИ

Будь-який географічний об'єкт – населені пункти, форми рельєфу, окремі ландшафти мають свою назву, яку їм дали люди в різні часи. Їх сотні і тисячі. І кожна назва – загадка. На перший погляд деякі з них, здається, і пояснити неможливо. Але топоніміка з успіхом їх досліджує, читає і пояснює. Тому топоніміка – це ніби мова землі, яка розповідає допитливому і небайдужому про свої багатства, історію, таємниці, щастя і горе народу, що тут жив колись чи живе зараз. Беззмістовних назв немає. Тому в минулому назви ніколи не давалися випадково. Вони влучно відтворювали особливості природи тієї чи іншої місцевості, її природні багатства, а також економічні, історичні, культурні та побутові умови життя людей. Кожна географічна назва річки, озера, джерела чи струмка, міста чи села, лісу, урочища, яру чи гори може дати багато цікавої інформації. Топоніми мають велике значення як специфічні пам'ятки мови, історії народу, його культури, зберігають архаїчні риси, втрачені мовою і потребують державної охорони. Топоніміка є складовою частиною пізнання рідного краю. Адже мала Батьківщина – це наш рідний край – те місце, той куточок землі, де ми народилися, де жили наші діди і прадіди. Тільки та людина заслу-

говує на повагу, котра любить рідний край. А любити Батьківщину можна тільки, якщо добре пізнати її.

Топоніміка Малинщини буде своєрідною Червоною книгою нашої історичної пам'яті.

Нова Рутвянка, Нові Вороб'ї, Ялцівка, Ярочище, Зибен... Ви вже зрозуміли, що це все села нашого району. Ці населені пункти Малинського району єдині в нашій державі за своїми назвами. Не повторюються в жодному районі України і Візня, Вороб'ївщина, Ворсівка, Будницьке, Крушники, Лумля, Гута–Логанівська, Стримівщина. До речі, Недашки теж одні в Україні. Єдині наші Лісна Колона, Мар'ятин, Клітня, Гуска, Горинь...

Малин – районний центр на р. Ірпі (притока Тетерева), за 4 км. від одноіменної залізничної станції, за 103 км. на північний схід від Житомира. Засноване місто в X сторіччі. Походження назви пов'язують з іменем древлянського князя Мала. Адже в корені назви міста чітко просліджується ім'я древлянського князя – легендарної особи часів Київської Русі.

Таку версію ще в 60-х рр. XIX ст. висунув український красзнавець Л.Похилевич. Цієї ж думки дотримуються й сучасні історики. Зокрема, академік Б.О.Рибаків зазначає, що археологам відоме його домінальне місто в древлянській землі, яке донині носить його ім'я – Малин.

Ім'я іскоростенського князя Мала дійшло до нас в «Повісті минулих літ». Особливо часто воно згадується в літописній розповіді про повстання древлян проти київського князя Ігоря в 945 р. Проте з'явилися і нові гіпотези щодо походження його назви. Так, А.М.Членов, вважає, що назва міста походить від імені дочки Мала Древлянського – Малупі (або Мали). Ця гіпотеза існує на основі припущення А.А.Шахматова, що Малупа, дочка князя Мала, була обернена в рабство княгиною Ольгою і завдяки своїй знатності отримала при київському дворі важливу посаду ключниці. В Малупу, древлянську княжну, закохався син Ольги – Святослав. Як повідомляє Никонівський літопис, Ольга розгнівалась на Малупу і відправила її в село Будутине, де у тої народився син, в майбутньому князь київський Володимир.

Археологічні дослідження, проведені на території Малинського городища, підтверджують існування тут древлянського поселення в VIII-X століттях. Природа нашого краю різноманітна, розкішна і приваблива. Природні умови і ресурси Малинщини завжди помітно впливали на розселення і життєдіяльність місцевого населення. Наш край багатий рослинним та тваринним світом. Третина території району зайнята лісами. Основними лісоутворюючими породами в районі є сосна, дуб, береза, осика, вільха та граб. Підлісок характеризується горобиною, ліщиною, калиною, крушиною. І цілком зрозуміло, що найбільш поширеними є й зв'язані з цим топоніми. На карті району знаходимо Лісове, Діброву, Зелений Гай, Заліски. Широко представлені назви, які розкривають видовий склад рослинності. Серед них – Березине, Соснівка, Липляни, Яблунівка, Крушники, П'ятидуб. Дуже мальовничим є той край, в якому виникли такі назви: Квітневе, Барвінки,

Вишнянка, Малинівка, Любовичі. Назви розповідають і про різноманітних птахів і рибу, які є мешканцями району: Сичівка, Гуска, Вороб'ївщина, Нові Вороб'ї, Старі Вороб'ї, В'юнище. Поширеними в районі є гідроніми, тобто назви, які походять від назв річок, озер, боліт – Кам'янка, Візня, Тростяниця, Стримівщина, Білий Берег. На березі річки Ірші знаходяться ще до цього часу поклади білої глини. Коли у весняну повінь вода розмивала береги, вони ставали білими. Багато назв населених пунктів пов'язано з їх географічним розташуванням щодо всіляких природних об'єктів: Загребля, Ярчище, Луки, Кутище, а також пов'язані з природними процесами: шаленіла буря, вітер троцив все на своєму шляху. Від цього пішла назва села Ломля (від слова «ламати»), а потім Лумля.

З давніх часів наші предки займались полюванням і рибальством, скотарством і землеробством. Їх праця, зв'язки з природою, боротьба проти соціального гніту знайшли своє відображення в географічних назвах природних об'єктів і населених пунктів. За часів Київської Русі жителі лісових районів з метою розширення орних земель розчищали, тобто вирубували і випалювали, ліси. Боротьба протягом століть за розширення земельних угідь відобразилася у багатьох топонімах нашої місцевості. Так виникла назва села Рубанка. Депо пізніше став відомим і промисел по виробництву поташу – лужної речовини (вуглекислий калій), що використовувався для виробництва скла, мила, барвників у фармацевтичній, кондитерській справі тощо. Поташ виготовляли з попелу. Про велике поширення на території Малинського району у минулому поташних заводів – буд – свідчать численні топонімічні назви: Будо-Вороб'ї, Будницьке, Кам'янецька Буда – стара назва Владівки.

Важливе місце серед промислів і ремесел займало виробництво скла і виробів з нього, відоме ще з часів Київської Русі. Найбільшого поширення виробництво скла набуло на Поліссі, де для цього були необхідні передумови, а саме: запаси води і вихідні матеріали – кварцовий пісок, вапно і крейда та деревина з якої виготовляли поташ і яка служила паливом. Починаючи з XVI ст., виробництво скла розвивалось на невеликих гутах. Багато населених пунктів Малинського району походять від назви цього давнього промислу: Гута – Логанівська, Гутянське, Нова Гута, Стара Гута.

Вичинка (обробка) шкур тварин, одержання шкури й хутра і виготовлення з них побутових виробів – одне з давніх занять наших предків. Саме Скурати несуть свою назву від слова «скорити», що свідчить про те, що жителі села в давні часи, найвірогідніше, займались обробіткою шкур. У ранньому залізному віці населення краю вже було знайоме майже з усіма зерновими, бобовими і технічними культурами, що вирощуються і тепер (пшениця, ячмінь, просо, жито, гречка, овес, боби, горох, льон, конопля тощо). Приміщення, де зберігали збіжжя, мали назву клітень або житень. Ці давньоруські терміни зустрічаємо в основі назви села Клітня.

Багато назв вказують на вигідне географічне положення тієї чи іншої місцевості, перетин важливих шляхів і транспортних магістралей. Поселення Зибен у нашому районі заснували німецькі колоністи. Це видозмінена назва від Sieben, що по-німецьки означає сім. Тобто поселення було засноване в зручному місці, за 7 км. від Малина. Переселяючись на вільні землі, люди заснували слободи. Так виникли села Слобідка, Новоселиця. Поширеною формою творення нових назв є перенесення термінів, які вначають зміст виробництва на назву населених пунктів: Гранітне, Пристанційне.

Географічні назви (топоніми), створені в процесі трудової діяльності людини, – велике народне багатство, яке має стати культурним надбанням нашої молоді. Назви деяких населених пунктів пов'язані з татарськими нападами на наш край. Побуває в народі чимало переказів про походження назв сіл. Горинь, приміром, вважають краєзнавці, назвали так на честь язичеського бога. Інша версія: поселенці цього куточка поліської землі мужньо оборонялися від монголо-татар, за що ті жорстоко помстились їм, спаливши поселення. Отож, назва села походить від слова «горіти». Також із цим історичним періодом пов'язують назву села Різні, коли відбулася велика січ місцевих жителів із ворогами.

У XV ст. на ймовірних шляхах вторгнення турецько-татарських орд будуються засіки, службу на яку несли «пеняжні люди», тобто ті, хто отримував грошову винагороду з королівської казни – пеньонзи. Їхнім завданням було попередження населення про наближення ворогів та організація опору. Однією з таких засік було місце, де пізніше засноване село Пенязевичі – тепер Українка. Криваве Болото біля села Забрале тривалий час називалася бісовою місциною: на ньому нічого не росло. Затоптана вона, понівечена. А ще «землею, политою кров'ю» інколи називали її. Історичні назви ніколи не виникають випадково. Криваве Болото – місце кривавої січі поліщуків з ординцями. Тут за кілометр від Забраного, в сосновому лісі, був рубіж воїнів, що захищали землю від татаро-монгольських завойовників. Ще й досі живуть спогади про ту криваву січ. Про трагедію Кривавого Болота розповідав В.П.Тарасюк. розташування древніх урочищ – Селища, Церковища, Старих Могилок – знає М.М.Антонюк. Н.П.Гурін стверджує про існування насипів – курганів на східній стороні Болота Кривавого. І назва села – Забрале – закономірна. Коли ворог забирав фортецю, то її називали «забраною». Певне від забрання фортеці на Кривавому Болоті із навколишніми землями і бере початок назва села Забрале.

Українські імена, прізвища і прізвиська знайшли своє відображення на карті нашого району. Багато назв сіл в ньому пов'язаних з чоловічими іменами: Омелянівка, Йосипівка – до 46 року Юзефівка, Іванівка (Янівка), Стасева, Свиридівка, Устинівка, Тарасівка, Федорівка, Юрівка, Владівка, з жіночими: – Лідівка, Мар'ятин, Мар'їн Підварок (з 1961 року Морозівка). З прізвищами і прізвиськами пов'язані назви населених пунктів: Баранівка,

Головки, Шевченкове, Репише. Спадкоємець Федора Ельця Ігнатій заснував поселення на річці Кам'янка, назвавши його Ксаверів на честь мученика святої католицької церкви Ксаверія, одного з місіонерів єзуїтського ордену на східних землях. Ялцівка (Сльцівка) названа на честь боярина – шляхтича Федора Ельця, тут знаходилась центральна садиба феодалів. Елівка насить ім'я засновника – господаря єврейського походження Елі. Фортунатівку придбав пан Фортов, пізніше люди його почали називати Фортуном, неначе посміхнулася йому фортуна. Спокусився він на розкішні ліси – сторічні дуби не могли люди втрюх охопити! Поставив пан лісозавод. Село тоді зазнало розквіту! Щербатівкою володіла Щербатова, за іншою версією пан Щербаков викупив корабельний ліс на цій території. В Пиріжках любили відпочивати феодалі. Спочатку поселення називалося «Пирушки» від слова «пирувати», а потім видозмінилось в Пиріжки. Писарівка названа в честь писаря, якому було подаровано володіння паном Владом за сумлінну працю. В VI-VII ст. древляни були одним з наймогутніших родоплемінних об'єднань східних слов'ян. Родові села древлян гніздами оточували городи-гради Іскоростень. Вручій, Малин, засновувалися на входах і виходах землі Дерев, на важливих військових шляхах водою і сухоходом. Одним з них було родове поселення Недаша-воїна, якому судилась довга історія. Існує кілька легенд про Недаша. «Молодша» легенда пов'язує його ім'я з російською царицею Катериною II, яка, ніби-то, дала ці землі дворянам Недашам (Недашківським) за військову службу. Але є й більш давній матеріал усної історії, за яким Недаш отримав землю за військову службу древлянським князям і, обійшовши лісову «пустиню», тобто незаселену територію, осів на ній (твердження Миколи Степановича Дідківського, 1905 року народження).

Поселення Недаша, яке отримало наймення Недашки, заснувалося біля урочища Закружжя на двох ручаях, на межиріччі річок Ірші та Уші, у витоці р. Звіздаць. «Добра земля ця, крім північної сторони,» – твердив старожил Григорій Антонович Недашківський, 1886 року народження. Через Недашки проходив древній шлях Іскоростень-Київ, поселення в давнину було сторожовим пунктом древлян. Недаш, судячи з джерел народної історії, мав численне потомство, що за старих часів було нормою-звичасем, спадком попередніх звичаїв-законів. Велике родове гніздо Недаша росло, згасало, знову відроджувалося. Після входження древлянських земель в єдину державу східних слов'ян – Київську Русь воїни-недашківці брали участь в численних військових походах київських князів. Недашківці сміливо виступали супротив ворога, однак в нерівній борні майже всі загинули, а їх поселення було спалене. Та вже за кілька десятиріч, завдяки праці місцевих жителів, Недашки знову повстали з руїн.

На території району є й ще один досить великий населений пункт, минавши якого може бути не менш захоплюючою – селище Чоповичі. Народна історія приписує заснування Чопович князю Чопу. В даному випадку

ку поняття «князь» не варто розуміти в пізнішому значенні слова – «великий можновладець, крупний феодал». Князем у древності називали кращого з воїнів, представника родової знаті, що народився серед місцевих жителів, є родовичем племені. Так от, назва населення Чоповичі, найвірогідніше, вказує на існування роду Чопа, нащадки якого іменували себе Чоповичами. Чоп – це воїн, що несе сторожову охорону на водній артерії, на цьому основному в древності шляху сполучення, ймовірно, що засновник Чопович був саме з таких Чопів. По території району тече річечка древності – ручай Чоповка. Саме на березі Чоповки могли проживати предки Чопа, звідси почався його рід. Чоп, напевно, був воїном, охоронцем рідного краю від ворогів. Якщо укріплення Мала було скоріше заставою для перекриття сухопутних шляхів у Древланщину, то воїнство Чопа могло охороняти водні артерії цієї землі, нести сторожову службу на Ірпі та її притоках. Так, мабуть, і з'явилося на берегах ріки поселення, назву якого нащадки князя пронесли через віки.

Звичайно топоніміка відбиває не тільки далеке минуле, а й ближчі до нас часи. Звідси Новобратське, Привітне, Трудолюбівка, Червоний Плугатар, Жовтневе, Червоний Лан, Дружне, Нове Життя, Крупське, Першотравневе, Українка. Чимало сіл змінило свої назви. Часом нові назви не завжди вдало замінюють старі, втрачається неповторний колорит, село ніби губить своє обличчя. Узяти Морозівку. На сьогодні в Україні налічується 15 таких назв. А до 1961 року наша Морозівка була Мар'їним Підварком. Старожилі навколишніх сіл ще і донині вживають у спілкуванні цю назву. Та як би не називались наші села, вони для нас найрідніші – Любовичі, Рубанка, Ободівка, Новоселиця, Білий Берг...

Таким чином, знаючи топоніміку рідного краю, ми ще раз прочитали мову землі, торкнулись історії, природи Малинщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васянович М. Фортунатівка – Від слова «фортуна»? // Малинські новини. – 1992. – 26 серпня.
2. Вознюк І. Зона добровільного відселення, або побачення з П'ятидубом // Малинські новини. – 1993. – 3 липня.
3. Географічна енциклопедія України в 3-х томах. – Т3. (О-Я). – К., 1990. – 479 с.
4. Гришун М. Що могло б розповісти Криваве болото // Малинські новини. – 1999. – 12 вересня.
5. Демешок Н. Від села до села // Кур'єр. – 2000. – 17 червня.
6. Житомирська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – К., 1999. – 20 с.
7. Костриця М.Ю. Географія Житомирської області. – Житомир, 1993. – 198 с.

8. Костриця М.Ю. Рідний край. – Житомир, 1994. – 192 с.
9. Костриця М.Ю. Костриця Н.С. Природа і матеріальна культура Житомирщини: Посібник з етнографічного краєзнавства. – Житомир, 1999. – 240 с.
10. Костриця М.Ю., Музика Н.О., Опалинська М.В., Малинський район. Географічний нарис для учнів. Житомир – Малин, 2000. – 91 с.
11. Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. – С. 69.
12. Кулаківська С. Берег надії // Малинські новини. – 1992. – 5 травня.
13. Кулаківський В. Звідки ж ти, містечко Ворсівка? // Малинські новини. – 1999. – 25 грудня.
14. Кулаківський В. Малинські церкви // Малинські новини. – 2001. – 3 лютого.
15. Лісовський В. Сон-трава. – Малин, 1995. – 71 с.
16. Опалинська М.В. Людина і навколишнє середовище: Посібник з основ екології. – Малин, 1993. – 186 с.
17. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 187.
18. Повість минулих літ. – К., 1989. – С. 38.
19. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 328.
20. Студінський В., Тимошенко В. Історія Малина. – Малин, 1993. – 112 с.
21. Студінський В. Топоніми Малина // Малинські новини. – 1997. – 19 листопада.
22. Тимошенко В.І., Грищенко Є.І., Кондратюк Р.Ю. Історія Недашок. – Малин, 1997. – 44 с.
23. Тимошенко В.І., Кондратюк Р.Ю., Омельчак М.В. Історія Ксаверова. – Малин, 1994. – 36 с.
24. Членов А. По следам Добрыни. – М., 1986. – С. 132-133.
25. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб, 1908. – С. 340-378.

*Синиця М.
(м. Хмельницький)*

КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ

До Подільського краю завжди була прикута увага дослідників. Перші спроби узагальнення наслідків краєзнавчих пошуків були зроблені у XIX ст. У першому випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» було вміщено огляди роботи краєзнавців. Пізніше там друкувались бібліографічні огляди, фундаментальна праця «Указатель Подольских епархиальных ведомостей» (1862-1905 рр.) Ю.Сіцін-

ського та С.Боднарівського, яка і зараз має велике значення і продовжує слугувати історикам, краєзнавцям, бібліотечним працівникам у вивченні минувшини краю.

У Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. М.Островського давно склалась певна система підготовки і видання бібліографічних посібників про край (свою видавничу роботу бібліотека розпочала ще у 1954 році).

В період підготовки до написання 26-томного видання «Історії міст і сіл УРСР» в бібліотеці було створено унікальний науково-допоміжний апарат до документальних матеріалів і друкованих публікацій з історії міст і сіл області. Було зібрано 12,5 тисяч назв літератури, публікацій і джерел про Поділля, які і сьогодні складають цінний фонд поділлязнавства [1].

Видання 26-томної історії дало могутній поштовх до розширення краєзнавчої діяльності, більш повного вивчення і розкриття невідомих сторінок історії населених пунктів. У 1970-80-ті роки в області вийшло більше 20-ти окремих видань з історії населених пунктів.

Для того, щоб допомогти широкому загалу краєзнавців і дослідників, надати їм інформацію про джерельну базу, Хмельницька ОУНБ спільно з обласною організацією українського товариства охорони пам'ятників історії та культури у 1988 році підготували і видали тиражем 1500 примірників двотомний ретроспективний бібліографічний покажчик «Історія міст і сіл Хмельниччини» [2]. В першому томі було зібрано загальну бібліографію про область, історію області від найдавніших часів до 1984 року. В другому – окремо виділено літературу про обласний центр і міста обласного підпорядкування. Матеріали про інші населені пункти згруповані по районах. В топографічній частині використана система посилань до першої частини посібника. У покажчику було представлено 5237 бібліографічних описів документів.

В цьому ж році було видано бібліографічний покажчик «Хмельницькому-500». Укладачем цих посібників був відомий бібліограф-краєзнавець С.К.Гуменюк.

В бібліотеці зберігається і рукописний варіант «Бібліографічного покажчика літератури і публікацій з історії Подільського краю (з найдавніших часів до 1964 року)», в якому вперше у бібліографії Поділля систематизовано літературу, що охоплює не тільки Хмельницьку, а й Вінницьку, Житомирську, Тернопільську і Чернівецьку області, а також видання про край польською, німецькою, французькою і англійською мовами. В ньому міститься 3400 описів джерел.

Після проголошення незалежності України почався новий етап у розвитку краєзнавства. До краєзнавства потягнулися сотні ентузіастів, які хочуть прилучитися до власної історії, адже в основі минулого лежить сьогоденне буття.

Щорічно в області проводяться науково-практичні конференції, присвячені різним напрямкам краєзнавчої діяльності, активним учасником і організатором яких є і обласна наукова бібліотека. Збірники матеріалів, тез доповідей і повідомлень стали справжньою енциклопедією Поділля. Серед основних – матеріали ІХ та Х Подільських історико-краєзнавчих конференцій, «Культура України і слов'янський світ», «Хмельницькому-500», «Духовні витoki Поділля: Творці історії краю», «Велика Волинь», «Полонному – 1000 років».

В кожному з цих видань представлено нові сторінки історії краю, населених пунктів.

Новий поштовх до вивчення сіл і міст області дало рішення виконкому Хмельницької обласної Ради у 1994 році про підготовку видання Історії сіл Хмельниччини, яке планувалось завершити до 60-річчя утворення області. Відомим краєзнавцем Іваном Стасюком спільно з редакційним колективом було розроблено методичні матеріали на допомогу редакціям і авторам, розроблено структуру видання, плани нарису з історії населеного пункту, дано хронологію основних історичних подій в області [3]. Планувалось видати від кожного району по окремому тому. На жаль, на сьогодні вийшло тільки кілька томів історій районів, але надруковано велику кількість історій окремих населених пунктів.

Велику допомогу авторам у підготовці матеріалів надавали обласні, районні та сільські бібліотеки.

Основним джерелом інформації про бібліографічні ресурси є бібліографія бібліографії.

Для забезпечення максимальної повноти інформації про бібліографічні матеріали по Хмельницькій області, що були підготовлені і видані в області за період з 1937 по 1997 роки Хмельницькою ОУНБ ім. М.Островського, було підготовлено і видано ретроспективний покажчик бібліографічних посібників «Бібліографія Хмельниччини» [4]. Матеріали у ньому згруповані у трьох основних розділах:

1. Універсальні і комплексні посібники
2. Галузеві і тематичні посібники
3. Бібліографія краєзнавчої бібліографії.

Розташування матеріалів у підрозділах залежить від їх змісту: універсальні і комплексні посібники розташовані по хронології та за алфавітом; тематичні покажчики – в логічній послідовності; біобібліографічні – за алфавітом персоналій.

Даний посібник є навігатором по всій джерельній базі Хмельниччини і слугує краєзнавцям дослідникам у вивченні історії краю.

Суттєво змінює збереження і розкриття інформаційного потенціалу бібліотек запровадження нових технологій. Створюються електронні бази даних, до яких входять бібліографічні та фактографічні бази даних, електронні версії самих документів. Створюються нетрадиційні сервісні форми

бібліотечно-бібліографічного обслуговування, регіональні корпоративні інформаційні портали.

Це дасть змогу вільного доступу користувачам до інформації незалежно від місця її знаходження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 447 с.
2. Історія міст і сіл Хмельницької області: Ретроспект. бібліогр. покажч. / Хмельницька ОУНБ ім. Островського. Уклад. С.К.Гуменюк. – Хмельницький. – Ч.1. Загальна. – 1987. – 176 с.; ч.2 Топографічна. – 1987. – 454 с.
3. Стасюк І.А. Напишемо історію сіл Хмельниччини: Методичні рекомендації. – Хмельницький, 1994. – 46 с.
4. Бібліографія Хмельниччини: Ретроспект. Покажч. бібліогр. посібн. про Хмельн. обл. – Хмельницький, 1997. – 35 с.

*Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.
(м. Житомир)*

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ЖИТОМИРЩИНИ: ДОСВІД СТВОРЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ

За радянських часів вітчизняна історія вивчалася крізь призму короткого курсу ВКП(б) або праць Л.І.Брежнєва. Не наша провина, а біда, що тривалий час у державі визнавалася лише одна галузь історичної науки – історія партії. Внаслідок цього виростило покоління людей із збоченою психологією і свідомістю, «Іванів без родоводу», для яких стало байдужим минуле, сучасне і майбутнє рідного краю, держави. Це про нас із щемом у серці писав видатний мислитель О.П.Довженко: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим і контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема».

Тепер, хоча і з великим запізненням, ми повертаємося до здорового глузду. Настав час «збирати каміння». Загальновідомо, щоб любити рідний край, його треба добре знати. Знати історію свого родоводу, села, міста, району, області, держави, видатних людей краю. Щоб заповнити «білі плями» нашої історії, народився задум написання цієї праці, що визрівав протягом багатьох років і тепер виноситься на суд читачів. Для написання історико-географічного словника ми максимально використали наявну віт-

чизняну і зарубіжну джерельну базу, зокрема, загальні і галузеві енциклопедії, словники, статті та розвідки з історії краю, як краєзнавців ХІХ – початку ХХ століття, так і наших сучасників, численні фонди архівів та власних краєзнавчих картотек, значна частина яких вводиться в науковий обіг вперше. При написанні «Історико-географічного словника» нами широко використані такі класичні джерела, як «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» Л.І.Похилевича та «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» М.І.Теодоровича.

Цінність праці Л.І.Похилевича полягає в тому, що в ній містяться відомості про історичний розвиток населених пунктів східної частини Житомирщини, які протягом тривалого історичного періоду входили до складу Київської губернії і дані про них відсутні в працях волинських істориків і краєзнавців.

М.І.Теодорович у своїй праці не обмежується характеристикою суто релігійних питань. Він характеризує кліматичні умови, географічне положення, дає відомості про власників, кількість дворів і населення, археологічні пам'ятки, побут і заняття місцевих жителів, їх традиції тощо. Обидва автори використали величезний масив документів і матеріалів, які вже переважно втрачені і недоступні сучасним дослідникам.

Для характеристики населених пунктів краю нами вперше вводяться в науковий обіг архівні матеріали ревських переписів та Генеральної Візити (опису) церков Овруцького, Барашівського, Житомирського та Чуднівського деканатів, що охоплюють територію сучасної Житомирщини. Матеріали ревських переписів містять інформацію про окремі соціальні групи населення: селян, міщан, купців, шляхти, духовенства тощо. Особливий інтерес викликають «Ревизские сказки» мешканців рудень, буд і гут, які дають можливість встановити кількість цих промислів, їх місцезнаходження та число зайнятих на кожному з них. Найбільш цінними є «Ревизские сказки» 1795 року, і не лише тому, що це перший за часом масовий перепис населення Волині. Крім основної частини, вони мають спеціальні додатки – «Перечневые ведомости» по кожному населеному пункту. У цих документах зустрічаються узагальнені дані про кількість населення, його соціальний стан, національний склад, характер занять та число людей, що займаються тими чи іншими видами діяльності. Генеральна Візита, проведена у 1783-1784 роках під керівництвом останнього уніатського митрополита Ясона Смогоржевського, містить унікальні історико-статистичні та географічні дані про населені пункти краю в останній чверті ХVІІІ ст.

В процесі підготовки словника нами опрацьовано матеріали Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851-1864 роки), заснування і діяльність якої припали на період активного суспільного інтересу до накопичення знань про місцеві природно-економічні ресурси та історію.

У 1853 р. Комісія розробила і видрукувала формуляри документів для збору статистичних відомостей про міста, містечка і села Київської області,

які наприкінці 1853 та на початку 1854 р. були розіслані у всі парафії. Майже всі заповнені форми надходили при «репортах», в яких священники стверджували, що заповнення проводилося «самыми точными ответами», «по возможности полно» і «со всевозможною точностью», вказуючи дату отримання і заповнення, що дозволяє стверджувати вірогідність наведених даних.

Важливим джерелом для висвітлення історії населених пунктів краю є церковні літописи та описи Волині кінця XIX – початку XX ст., здійснені під орудою Волинського Церковно-Археологічного товариства, що діяло в Житомирі протягом 1894-1915 рр. На початку 90-х років XIX ст. Товариство розробило спеціальну програму-анкету для ведення церковного літопису і здійснення священниками Волині опису парафій в географічному, топографічному, історичному, релігійно-обрядовому, фольклорно-етнографічному аспектах. До нашого часу дійшло 427 церковно-парафіяльних літописів. Частина з них охоплює і територію сучасної Житомирщини, зокрема 50 населених пунктів Новоград-Волинського і 9 – Житомирського повітів.

Цікаві аналітичні статистичні матеріали у розрізі волості і повітів Волині містяться у праці видатного вченого П. А. Тутковського «Антропогеографические этюды по Вольни», видрукувані у 13 томі «Трудов Общества исследователей Вольни».

Нами використано також матеріали визначної пам'ятки польської краєзнавчої літератури «Словник географічни Крулевства Польського і інших країв слов'янських» (т. 1-15, Варшава, 1880-1904). Створена з ініціативи редактора варшавського популярного географічного тижневика «Вендровец» магістра фізико-математичних наук Філіпа Сулімерського, редактована ним спільно з магістром філологічно-історичних наук Броніславом Хлебовським і землевласником, кандидатом дипломатичних наук Владиславом Валевським (головним меценатом видання), багатотомна колективна праця є невичерпною скарбницею цінних відомостей в галузі як фізичної, економічної та історичної географії, топографії. Ця капітальна праця була створена завдяки широкому залученню місцевих краєзнавців – педагогів, лікарів, священників, землевласників.

Серед сучасних видань ми використали фундаментальну працю професора О.Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року». Вчений з діаспори, історик, археолог і краєзнавець волинянин Олександр Цинкаловський понад тридцять років свого життя присвятив створенню словника. Побачило світ це видання у Вінніпезі (Канада) у 1984 році під егідою Інституту дослідів Волині. Останній люб'язно презентував це унікальне видання своїм житомирським колегам.

Не залишилася поза нашою увагою і багатотомна фундаментальна праця сучасного польського дослідника, магістра архітектури Романа Афтаназі «Матеріали до історії резиденції», в якій простежується історія давніх мастків, палаців, садиб, костьолів, парків, генеалогія шляхетських ро-

дин за часів шляхетської Польщі на терені України. Цінність праці Р.Афганазі в тому, що автор, крім опрацювання літературних і архівних джерел, широко використав епістолярні спогади спадкоємців садиб і маєтків, нащадки яких після 1917 року мешкають у США, Канаді, Австралії, Латинській Америці. В окремому томі представлені унікальні фотоілюстрації, частиною яких ми скористалися.

При підготовці матеріалів ми ретельно переглянули і критично використали первісні матеріали до тому «Житомирська область» із серії «Історія міст і сіл України», що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області, які свого часу з ідеологічних міркувань не увійшли до цього тому.

Окремо слід сказати про ілюстративний матеріал. У словнику ми використали ілюстрації з власної збірки, а також фондові матеріали Державного архіву Житомирської області, Житомирського обласного краєзнавчого музею, обласного управління у справах національностей і міграції тощо.

Виходячи з вищесказаного, автори задумали створити своєрідну «Червону книгу» населених пунктів та топонімічних об'єктів Житомирщини, тим самим закласти базу для написання майбутньої об'єктивної історії міст і сіл краю. Майже три роки матеріали словника проходили апробацію на сторінках «Житомирського вісника». Ці публікації схвально зустрінуті вчителями, студентами, учнями, краєзнавцями, науковцями, державними і громадськими організаціями. Їх практична доцільність для широкого кола читачів спонукали нас підготувати до видання першу частину словника окремою книжкою, яка включає приблизно третину від усього наявного матеріалу. Паралельно триває робота над підготовкою наступних розділів словника. В силу об'єктивних обставин хронологічно словник доведений авторами до 1941 р. Краєзнавцям і дослідникам на місцях належить продовжити цю роботу, яка потребує залучення значної кількості фахівців та матеріальних затрат. Це питання можливо вирішити лише із залученням державних коштів та спонсорів.

Підготовка «Історико-географічного словника Житомирщини» дасть можливість закласти підґрунтя для перевидання на наукових засадах тому «Житомирська область» з багатотомної «Історії міст і сіл України».

Мельничук Л.
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПО ВИВЧЕННЮ ГОНЧАРНИХ ПРОМИСЛІВ ПОДІЛЛЯ (20-І Р. ХХ СТ.)

В історії українського народознавства 20-і роки ХХ ст. посідають особливо помітне місце. Вони характеризуються піднесенням національної свідомості, зростанням інтересу до власної історії та культури, розгортанням масового краєзнавчого руху та активності національної наукової еліти у дослідженні й збереженні для майбутніх поколінь культурно-історичної спадщини українського народу.

Організаторами та координаторами цього піднесення стали установи Української Академії Наук: Етнографічна комісія (1921), Музей-кабінет антропології та етнології ім. Ф.Вовка (1921), Секція етнографії Комісії краєзнавства (1922), Культурно-історична комісія (1924) [1], Кабінет примітивної культури (1925) при Відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України, яку очолював М.С.Грушевський [2], та інші.

Незважаючи на значне зменшення кількості наукових працівників, з яких частіша загинула у вирі війни та визвольних змагань або перебувала в еміграції, на голод і скрутне матеріальне становище, українські вчені, об'єднані навколо УАН, за короткий час розгорнули багатогранну дослідницьку діяльність, провели титанічну роботу по налагодженню цієї справи в усіх регіонах України.

Значний внесок у розгортання краєзнавчого руху зробила Етнографічна комісія УАН, що виникла 20 квітня 1920 р. як відповідна секція Українського наукового товариства. В її складі працювали 4 підсекції: загальної етнографії, фольклору, вивчення народного права та народної музики. Головою секції став професор В.Клінгер, секретарем – А.Онищук. У листопаді 1920 р. було обрано Президію, до якої увійшли відомі вчені А.Лобода (голова), К.Квітка (заступник), А.Онищук (секретар), Д.Шербаківський (скарбник). У червні 1921 р. Етнографічна секція об'єдналася з Українською Академією Наук, отримавши статус Комісії. На 1 липня 1925 р. вона нараховувала у своєму складі 24 співробітники. Крім того, у її роботі брали участь ще понад 50 відомих вчених-українознавців, а також численні кореспонденти з усіх регіонів України [3].

У програмних документах своїми найважливішими завданнями Комісія проголосила «...об'єднувати наукових діячів у галузі етнографії на Україні; провадити планомірну й систематичну науково-дослідну працю як силами членів Комісії, так і залучаючи до цієї праці дослідників на місцях,

допомагати розвиткові нових осередків для дослідження українського селянського, а. так само й міського народного побуту й усної творчості; збирати й вивчати етнографічно-фольклорний матеріал» [4].

Науково-дослідницька діяльність Комісії здійснювалася в різноманітних напрямках і формах роботи: засіданнях, на яких відбувались «зачитування й обміркування доповідей» та обговорення актуальних поточних проблем, складанні бібліографічних покажчиків, інструктивних листів, збирацьких програм, влаштуванні спеціальних екскурсій, експедицій як з організаційною, так і пошуковою метою, етнографічних гуртків та семінарів з методології збирання, вивчення досвіду етнологічних досліджень у Західній Європі та Америці, налагодженні міжнародних зв'язків [5], виданні часописів та активній публікації напрацьованих матеріалів тощо.

Так, з 1920 по 1928 рр. відбулось 188 засідань Етнографічної комісії, на яких обговорювались 222 доповіді [6]. Тільки за перші 5 років роботи було розроблено й розповсюджено понад 6 тисяч різноманітних відозв, програм та інструкцій щодо організації краєзнавчо-етнографічної роботи та збирання пам'яток народної культури [7].

Комісія видавала «Етнографічний вісник» (1925-1932 рр., 10 книг, 150 наукових статей) та «Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН» (1926-1930 рр., 16 номерів). Крім того, її співробітники систематично публікували матеріали у «Записках...» та «Збірнику історично-філологічного відділу УАН», часописі «Україна», збірнику «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», що видавав Кабінет примітивної культури, друкували монографії, брали участь у нарадах, конференціях, які проводились як на міжнародному, всесоюзному та республіканському рівнях, так і на місцях, активно виступали на сторінках преси.

Примітною рисою діяльності установ УАН цього періоду є залучення широких верств населення до краєзнавчого пошуку, створення силами культурно-освітніх працівників, учителів, студентів, селян розгалуженої кореспондентської мережі на всій території України. Вже в першій половині 1925 р. тільки з Етнографічною комісією співпрацювали 145 [8], а станом на 1 січня 1928 р. – понад 380 дописувачів з усіх регіонів республіки, 46 з них займалися дослідницькою роботою на Поділлі [9].

Етнографічна комісія, Кабінет антропології та етнології, Відділ примітивної культури і народної творчості, Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності та інші інституції УАН активно займалися й екскурсійно-експедиційною роботою. Тільки за 1929 р. установи Академії Наук здійснили 19 експедицій (Індивідуальних і колективних), під час яких було зібрано значний фактичний матеріал [10]. Прагнучи надати цій діяльності організованого, планомірного характеру на пропозицію академіка М.С.Грушевського Кабінет примітивної культури при Відділі примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенно-

сті УАН 10 жовтня 1928 р. започаткував комплексне порайонне етнографічне вивчення України [11]. Саме тоді було прийнято рішення про негайну організацію лабораторного курсу методології збирання, наукового семінару комплексного обстеження України, «вироблення основних ліній програм комплексного обслідування» [12].

Значну увагу приділяли установи Академії Наук і дослідженню традиційно-побутової культури Поділля. Тільки протягом 20-х років у цьому регіоні України працювали, за підрахунками автора, близько 30 різноманітних експедицій науковців, які зібрали значний фактичний матеріал з фольклору та етнографії краю. Об'єктом цих польових досліджень стали культурно-побутові особливості населення, звичаї та обряди, народне мистецтво. Чи не найбільше уваги приділялось вивченню кустарних промислів та ремесел. Всебічне їх обстеження відбувалось у річипі дослідження продуктивних сил Поділля для більш раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності.

3-поміж усіх побутовуючих в регіоні ремесел і видів народного мистецтва найбільший інтерес у науковців викликало гончарство. Це обумовлювалось багатьма факторами: 1) глибокими історичними традиціями промислу; 2) своєрідністю художньо-стильових особливостей кераміки Поділля як основного гончарного центру Правобережної України; 3) значною кількістю гончарних осередків і талановитих майстрів, що зуміли зберегти свою самобутність і мистецькі традиції краю; 4) потребою обстеження запасів сировини, стану керамічного промислу, його перспектив та питомої ваги в економіці регіону.

Особливий внесок у вивчення подільського гончарства досліджуваного періоду зробив відомий науковець, етнограф, краєзнавець, уродженець с.Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії Юрій Семенович Александрович. З двадцятилітнього віку він, юрист за фахом, брав активну участь у краєзнавчому русі на Поділлі, вивченні народної культури, за дорученням земства обстежував кустарні промисли, організовував виставки, збирав і поповнював цінними пам'ятками колекції Музею Подільської губернії, де обіймав посаду хранителя культурно-історичного відділу [13]. Міцна дружба єднала Ю.Александровича з подолянцем, відомим етнографом К.Широцьким. У фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі НБУ) зберігаються кілька листів краєзнавця до К.Широцького, в яких він описував свої пошуки на терені культури Поділля, цікавився науковими інтересами земляка-однодумця, міркував про спільні збирацькі плани, втілюючи дослідницькою роботою «велику любов до краю і до ідеї його відродження» [14].

У 1921 р. Ю.Александрович отримав призначення завідувачем Подільського губернського архівного управління. До 1924 р. з його ініціативи було зареєстровано і взято під охорону 1231 архів губернії [15]. Він – засновник Державного архіву Вінницької області, один з фундаторів Вінни-

цького округового історико-побутового музею [16]. У 20-х роках тісно співробітничав з Кабінетом вивчення Поділля при Вінницькій філії бібліотеки ВУАН, Етнографічною комісією та іншими установами Академії наук [17].

Найбільшого піднесення набула збирацька праця Ю.Александровича з 1925 р., коли він був запрошений на посаду спочатку співробітника, а потім і завідувача кустарного відділу Київського сільськогосподарського музею, а з 1929 р. й співробітника Української комісії по вивченню продуктивних сил (УКОПС) при УАН [18]. Саме Ю.С.Александрович і був у 20-х роках основним організатором і координатором експедиційного дослідження гончарних промислів Поділля, поповнивши колекції Сільськогосподарського та інших музеїв багатьма зразками подільської кераміки. Дослідником було здійснено кілька індивідуальних та колективних екскурсій на Поділля, підготовлено доповіді на засідання Етнографічної комісії [19] та інших інституцій УАН, зроблено понад 10 публікацій [20] тощо. І хоч етнографічні експедиції Ю.Александровича не завершилися створенням узагальнюючих праць, вони, безумовно, відіграли велику роль у нагромадженні фактичного матеріалу про походження та традиції подільської кераміки, її найвідоміших митців та окремі осередки.

Вже у 20-х роках польові матеріали, зібрані науковцем, стали предметом поглибленого вивчення. Так, працівник Центрального музею народознавства (м.Москва) Ю.Самарін у передмові до своєї праці «Подольские гончары» (1929) зазначав, що фактичним матеріалом у значній мірі завдячує колекціям подільського гончарства у Сільськогосподарському музеї та Державному музеї ім.Т.Шевченка, цінним консультаціям та повідомленням вчених Ю.Александровича та Є.Спаської [21]. За експонатами, що зібрав Ю.Александрович, була підготовлена і розвідка Н.Геппенер «Жерденівські гончарі Лавренюки-Полив'яні» (1928), яка обговорювалась у семінарі професора Д.Щербаківського при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства у Києві [22]. Можна назвати чимало наукових публікацій, які посилаються на ту значну колекцію пам'яток подільського гончарства, що подвигницьки зібрав і зберіг для майбутніх поколінь Ю.С.Александрович. Безумовно, його матеріали чекають свого подальшого вивчення.

У фондах Інституту рукописів НБУ зберігається ряд документів щодо географії, учасників, фінансування подільських експедицій дослідника [23]. Вони свідчать про те, що маршрути вченого пролягали до найбільш відомих гончарних осередків краю: сс. Бубнівки, Жерденівки, Крищенець, Антонівки, Адамівки, м.Смотрича та інших. Ю.Александрович активно співробітничав з місцевим красназничий активом, залучав до обстежень працівників музеїв. Наприклад, вивчення смотрицького гончарства відбувалось спільно з директором Вінницького Історико-побутового музею Г.В.Брілінгом. Як зазначав згодом у своєму звіті Ю.Александрович, вони

працювали «в повному ідейному контакті із завданнями УКОПСу в питаннях даної дослідницької роботи з гончарства» [24].

Авансові звіти за витрату коштів свідчать про мізерне фінансування експедицій. Доходило, навіть, до натурального обміну. Так Ю.Александрович як представник УКОПСу отримав для обміну на зразки гончарних виробів 4 діжки фаянсового посуду тогочасного заводського виробництва, яким він розраховувався також і за допомогу місцевого населення в організації обстеження та придбання цінних пам'яток кераміки [25]. Іншим разом йдеться про обмін фаянсового посуду (вартістю 24 карбованці) на значну колекцію зразків смотрицьких гончарних виробів, яку зібрав Вінницький Історико-побутовий музей. Оскільки ці матеріали музей не мав змоги самостійно опрацювати і опублікувати, то він на умовах обміну надав їх у розпорядження Кустарного відділу УКОПСу, «...щоб вивчати посуд в подальшому і використовувати таким чином отриманий матеріал для видавничих цілей» [26].

Особливий науковий інтерес Ю.С.Александровича був пов'язаний з бубнівською керамікою. Саме він першим з українських вчених зробив спробу всебічно вивчити один з найвідоміших гончарних центрів південно-східного Поділля. Бубнівка привертала дослідника не тільки глибокими історичними традиціями, а й неповторною красою та своєрідним характером глиняних виробів. Діапазон бубнівських майстрів завжди був дуже широким. Тут, на протигагу багатьом іншим подільським осередкам, де гончарі спеціалізувалися у виготовленні, в основному, окремих видів посуду, вироблялись речі різноманітної форми, розміру та якості, їхні стійкі, яскраво виражені художньо-стильові особливості передавалися з покоління в покоління.

Протягом 20-х років Ю.Александрович кілька разів виїздив до Бубнівки. Зібрана ним колосальна (понад 600 пам'яток) колекція старовинних та тогочасних виробів місцевих гончарів у кустарному відділі Сільськогосподарського музею у Києві не мала собі рівних щодо кількості та різноманітності варіантів, а також багатства форм бубнівського посуду [27]. За матеріалами бубнівських екскурсій Ю.Александрович підготував і виголосив на засіданні Етнографічної комісії восени 1925 р. доповідь, яка була опублікована згодом у журналі «Побут» [28].

У кількох експедиціях до Бубнівки брала участь і відомий вчений, співробітник Етнографічної комісії Л.Шульгіна. Її розвідка «Гончарство в с.Бубнівці на Поділлі» (1929) [29] є вагомим внеском у дослідження не тільки подільського, а й українського гончарства.

За матеріалами експедицій Ю.Александровича та Л.Шульгіної, що зберігалися у київських Сільськогосподарському музеї (понад 600 зразків), Музеї антропології та етнології ім. Хв.Вовка ВУАН (понад 60), Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка (1 миска, альбом з 48 малюнків), придбаний установою у відомого подільського історика, етнографа

С. Венгрженовського ще на початку ХХ ст.), а також колекції Українського відділу Російського музею у Ленінграді, яку було сформовано ще до I світової війни зусиллями К. Широцького, а у 20-х роках ХХ ст. співробітниця Етнографічного відділу музею М. Фріде (69 зразків), було підготовлено ґрунтовне дослідження «Орнамент бубнівського посуду» (1929) [30]. Воно логічно завершило та значно доповнило аналіз бубнівської кераміки 20-х рр. ХХ ст. з мистецтвознавчих позицій. Його авторку Євгенію Спаську – працівника Сільськогосподарського музею, співробітницю Етнографічної комісії УАН справедливо вважали одним з найкваліфікованіших спеціалістів у царині народних ремесел. Ця тема була центральною в її наукових інтересах, які охоплювали етнографію, археологію і мистецтвознавство.

Великий вплив на становлення Є. Спаської справили її вчитель, подвижник українського національного відродження Данило Щербаківський. На його семінари Є. Спаська готувала доповіді, збирала та експонувала зразки вишивок, ткацтва, кераміки, замальовувала орнамент. В її доробку – є й глибокі дослідження з проблем гончарства, з-поміж яких помітне місце посідає згадана розвідка про орнамент бубнівського посуду. Як зазначала дослідниця, для написання статті нею було простудійовано понад 700 бубнівських гончарних виробів, виготовлених більш як 20 окремими гончарями протягом приблизно 70 років [31]. Здійснюючи аналіз бубнівської кераміки, авторка поділила пам'ятки на 3 групи, давши їм детальну характеристику: неполив'яна, частково полив'яна («ряба», «крапчаста»), полив'яна. У розвідці Є. Спаська дослідила і описала традиційний орнамент бубнівських виробів, принципи і способи його нанесення, традиційну кольорову гаму, поливу, технологію розпису та його інструментарій.

Розвідка Є. Спаської зробила помітний внесок у дослідження українського гончарства. Її результати мають не тільки наукове, пізнавальне, а й значне практичне, прикладне значення. Для кількох поколінь дослідників, гончарів-практиків ця праця стала справжнім посібником для вивчення і збереження самотнього мистецтва подільської кераміки.

Завдячуючи багатоплановій діяльності установ УАН, піднесенню масового народознавчого руху, творчій активності науковців, 20-і рр. ХХ ст. були одним з найбільш плідних періодів у дослідженні кераміки краю. І хоч вони й не увінчалися написанням комплексних, узагальнюючих праць про подільське гончарство, ця науково-дослідницька та збиральницька робота створила можливість нагромадити й зафіксувати, ввести в науковий обіг значний фактичний матеріал, створити безцінні колекції гончарних виробів, опублікувати ґрунтовні розвідки. Тодішній вагомий внесок у становлення етнографії як подільського, так і українського гончарства не втратив своєї вартості й актуальності у сьогоденні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник Г.А. Роль Української Академії Наук в краєзнавчо-етнографічному дослідженні Поділля (20-і рр. ХХ ст.) // V Респ. наук. конф. з істор. краєзнавства: Тези доп. і повід. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.355.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф, X, № 15230-15232; Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – С.135.
3. Коротеньке звідомлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук // Етногр. вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С.90-94.
4. Музиченко С.М. Біля витоків української радянської етнографії // Народна творчість та етнографія. – 1986. – №4. – С.21.
5. ІР НБУ. – Ф, X, №15230, арк.35; № 17019, арк. 2-5; № 17152, арк 1-7.
6. Звідомлення Етнографічної Комісії Української Академії Наук за рік 1927-ий // Етногр. вісник. – К., 1928. – Кн.6. – С.139.
7. Музиченко С.М. Вказ. праця. – С.22.
8. Коротеньке звідомлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук // Етногр. вісник. – К., 1925. – Кн.1. – С.92.
9. Звідомлення Етнографічної Комісії Української Академії Наук за рік 1927-ий // Етногр. вісник. – К., 1928. – Кн 6. – С.141-144.
- 10.ІР НБУ. – Ф, X, № 17013-17015; № 17019, арк. 2-4.
- 11.Там само. – Ф, X, № 15230, арк. 4; №17019, арк.5.
- 12.Там само. – Ф, X, № 15230, арк. 4-5; №17019, арк.5.
- 13.Там само. – Ф. 1, № 12628.
- 14.Там само. – Ф. 1, № 16231, арк. 1-5.
- 15.Нестуля О.О. Ю.С.Александрович про стан охорони культових і пам'яток Поділля на початку 20-х років ХХ ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С.156-157.
- 16.ІР НБУ. – Ф. I, № 45508, арк. I; Історія музею в документах і спогадах. – Вінниця, 1998. – С.11.
- 17.Звідомлення про діяльність Етнографічної Комісії Української Академії Наук за другу половину 1925 // Етногр. вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С.156.
- 18.ІР НБУ. – Ф, X, № 13049, арк. 1.
- 19.Александрович Ю. Повідомлення про гончарство в с. Бубнівці та Жерденівці Тульчинської округи // Етногр. вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С.156.
- 20.Александрович Ю. Бубнівське ганчарство // Побут. – К., 1929. – Ч. 4-5. – С.1-5; Він же. Экспорт украинских кустарных изделий и исследования этого вопроса в гончарстве // ІР НБУ. Ф, X, № 12961 та ін.
- 21.Самарин Ю. Подольские гончары. – М., 1929. – С.5.
- 22.Гепшенер Н. Жерденівські ганчари Лавренюки-Полив'яні. – К., 1928. – 28 с.
- 23.ІР НБУ. – Ф, X, № 12961, 13044-13069.

24. Там само. – Ф. X, № 13045, арк. 3.
25. Там само. – Ф. X, № 13044, арк. 2.
26. Там само. – Ф. X, № 13045, арк. 3.
27. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 201.
28. Александрович Ю. Бубнівське ганчарство // Побут. – К., 1929. – Ч. 4-5. – С. 1-5.
29. Шульгіна Л. Ганчарство в селі Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 111-201.
30. Спаська Є. Вказ. праця. – С. 201-223.
31. Борисенко В. Вчені-жінки на тернистому полі українського народознавства // Наше життя. – 1994. – № 6. – С. 10.

*Михайлова Р.Д.
(м. Київ)*

МІСТА ГАЛИЧИНИ ЯК ЦЕНТРИ ХУДОЖНІХ РЕМЕСЕЛ (X – I пол. XIV ст.)

Основні досягнення художньої культури Галицько-Волинської Русі X – першої половини XIV ст. були безпосередньо пов'язані з міськими центрами, які являли собою живильне середовище для накопичення мистецьких та ремісничих надбань, формування смаків, уподобань, в цілому моди на ті чи інші речі і, в кінцевому підсумку, для вироблення ідеалів краси свого часу. Формування центрів художньої культури у південно-західних землях Русі мало, у свою чергу, співвідношення з розвитком місцевих ремесел та промислів, які становили основу розвитку різних форм художньої діяльності [21].

Розвинутими ремеслами та промислами виділявся Галич – столиця Галицького князівства, місто, відоме на Русі та у європейських країнах. Археологічними дослідженнями на терені Галича (Крилоса) та його околиць виявлено багато залишків місцевого ремісництва: в декількох місцях знайдені знаряддя виробництва та уламки продукції [24, с.158]. Про художній доробок місцевих майстрів свідчать залишки камінних споруд, монументальної декоративної різьби, фрагменти фресок, вироби дрібної пластики, кераміка, ювелірні прикраси, зброя, печатки та плумби. Судячи, з матеріалів археологічних розкопок, у XII-XIII ст. в галузі металообробки існував розподіл на окремі види діяльності та спеціалізація майстрів [7, 27, 3, 4]. Особливо розвинутим було, як очевидно, ювелірне ремесло: в Галичі знайдені штампи для відтиску металевих прикрас та дрібних культових виробів, камінні формочки для їх лиття, різноманітний інструментарій, заготовки, сама продукція, виробничий брак. У садибі Шевчуків в Галичі відкрито ювелірну майстерню, дві візантійські іконки з якої використовувалися як матриці для виготовлення аналогічних виробів місцевим майстром [4, с.131-133]. В садибі галицького боярина Юрія Прокоповича в урочищі «Юріївське» відкрито ремісничі майстерні XI-XIII ст. різних спеціалізацій: ювелірна, мідеплавильна, ковальська [24, с. 155; 4, с.13-14; 3, С.12-13]. У схованці майстра-ювеліра XII-XIII ст. знайдено 150 тигельків, у тому числі з залишками бронзи та бронзових сплавів, 8 матриць для виготовлення порожнистих прикрас з коштовних металів, велика кількість уламків бронзових хрестиків-натільників та хрестів-енколпіїв, а також прикрас, бронзові обклашки та застібки для книг, камінні формочки для відливки образків [24, с.159].

У Галичі знайдені золоті вироби з емаллями – колти, медальйони, деталі головних уборів [4, с.254]. Незважаючи на стале судження про початок та розквіт емалевого виробництва Давньої Русі у Києві, галицькі знахідки

вказують на певні традиції виготовлення деяких виробів з емалями у галицьких землях нарізно від Києва [4, с.299; 17, с.17]. Літописи свідчать про численність майстрів, підмайстрів та учнів, що жили у місті: вони були активною силою у житті Галича [30, с.334-336]. Перша конкретна розповідь про Галич у літописах пов'язана з виступом прошарку ремісників та їх підмайстрів серед інших городян проти Володимира Володаревича [15, с.409]. Один з галицьких майстрів XIII ст. – Авдій – за особливу майстерність в обробці каменю дістав назвисько «хитреца» [15, с.441]. Незважаючи на те, що залишки кам'яної монументальної пластики збереглися лише у фрагментах, їх якість робить зрозумілою широку популярність галицьких камнерізів у давньоруський час. У зазначеній вище садибі Юрія Прокоповича була знайдена гончарна майстерня, а на Юріївському урочищі знайдено гончарні горни напівкруглої форми з черінем вимощеним глиною. Споруда була сильно випалена, а кілька шарів глиняної вимостки черінею свідчать про їх тривале використання [24, с.155-160; 27, с.50]. На дитинці Галича було відкрито гончарну наземну піч та горн, поблизу яких знайдені керамічні плитки з рельєфним декором. У зв'язку з даною знахідкою можливо припустити існування місцевого виробництва галицьких керамічних декоративних плиток, хоча ця думка поки що не має свого «матеріального» підтвердження [3, с.2]. З якимось виробництвом було пов'язане існування восьми печей, відкритих в урочищі «Вінниця», де знаходилося продовження валу, що захищав дитинець [2, с.379-380].

Значного розвитку досягли у Галичі будівництво та обробка каменю. Центральний храм галицької єпархії – Успенський собор, що був викладений з тесаних вапнякових блоків, прикрашали маскарони у вигляді людських та тваринних голів, портали та вікна – рельєфний фриз у вигляді «валікового» орнаменту, характерного для європейської романської архітектури XIII ст. [7, с.204]. Від кам'яного декору храму Пантелеймона у Галичі збереглися деталі колонок, пілястрів, капітелів з південного portalу, уламки декору у вигляді хвилястих ліній з широким листям посередині ромбічного за обрисами орнаменту, що має аналоги в романських будівлях Заходу [7, с.200]. В цілому, оборонна, світська та культова архітектура Галича XII-XIII ст. демонструє загальні якості, що дозволяють прослідкувати цілісну систему – їх стилістики, вона уявляється достатньо розробленою: будівлі оздоблювалися різбленим, стріманим у формах та кількості деталей декором, в інтер'єрах використовувалися рельєфні керамічні плитки, долівки викладалися полив'яними плитками з зеленою, світло-жовтою та коричневою глазур'ю у вигляді орнаментів, що імітували килими, вікна прикрашалися вітражним склом, стіни вкривалися фресками. Для будівництва церков та світських споруд використовувався, переважно, світлий місцевий вапняк. Одночасно продовжували будуватися дерев'яні споруди, про що свідчить, наприклад згадка про галицький княжий двір [15, с.319], який представляв собою комплекс дерев'яних будівель. У зв'язку з цим можна,

говорити про місцевих будівників-дереворобів та існування у Галичі деревообробного ремесла [10, мал.21].

Дослідниками відзначалися стилістичні паралелі у монументальній пластиці Галича XII-XIII ст. з орнаментациєю рукописів того ж часу – «Галицького євангелія» XIII – першої третини XIV ст. та «Добрилова євангелія» 1160 р. [23, с.14]. З іншого боку стилістичним аналогом скульптурному оздобленню галицьких храмів є рельєфний декор керамічних плиток з зображенням тварин, птахів, рослин, що використовувалися для прикрашання інтер'єрів галицьких храмів [19, с.91]. Ці факти свідчать про складання галицької художньої школи з характерними для неї особливостями стилю та декору. До архітектурного декору відноситься також вітражне віконне скло, знайдене у Юріївському урочищі серед залишків наземного дому, що свідчить про використання подібного оздоблення і у світських спорудах [1, с.141]. Їх виготовлення могло бути місцевим, тому що залишки скляного виробництва відкриті на тому ж Юріївському урочищі [24, с.150; 3]. Про скляне виробництво свідчать також знахідки великої кількості цілих та фрагментів гладких та кручених браслетів темносинього, рідше – блакитного, білуватого та жовтого кольорів, різнокольорових: намистин, перстенів, уламків посуду [27, с.374; 4; 10].

Таким чином Галич був не тільки містом, де розвивалися майже всі традиційні види давньоруського ремесла, він одночасно представляв собою осередок, де складався єдиний стилістичний напрям, що мав розвиток в архітектурі, різбленні, кераміці, книжковій мініятурі; він став певним надбанням галицької художньої школи.

Культурно-економічним центром, що вищереджав у своєму розвитку інші галицькі столиці, був Звенигород [8; 26; 27; 6; 33; 28]. Матеріали розкопок свідчать про інтенсивний розвиток у цьому центрі ремесел: князівських гончарних майстерень, косторізних майстерень [28, с.16-17; 27, с.89-93], обробки каменю [27, с.89], будівництва [12, с.281; 16, с.39-41]. Білий місцевий камінь пристосовувався для будівництва стін, а також для виготовлення деталей архітектурного декору, напр., скульптурного, що прикрашав вхід до палацу [27]. На посаді в Загородищі знайдені залишки майстерні шевця з речами, деякі з котрих виконувалися з застосуванням художніх технік [27, с.89; 28, с.82]. У Звенигороді знайдені тигельки для плавки кольорових металів, циліндричне кувadlo, молоток, залізні шлаки, криця [27, с.89]. У XII ст. в Звенигороді функціонувала майстерня та склад ювеліра, де зберігалися вироби з білону, бурштину, скла [28, с.8]. До місцевого виготовлення віднесено дещо з речей військового спорядження [27, с.92], культу та службового використання (крести-енколпіони та печатки світських та духовних ієрархів) [33, с.143]. Завдяки унікальному органічному середовищу – шару торфу – у Звенигороді збереглися вироби з дерева – начиння та посуд XII ст. [28, с.49], що свідчить про розвиток деревообробного ремесла у цьому місті. Характерним є розташування майстерень різ-

них ремесел по районах Звенигорода у – ковальства за західним оборонним валом, де розміщувалася князівська дружина, косторізних та ювелірних майстерень – у східній частині міста, поблизу архітектурного комплексу [27; 28]. В цьому плані певну схожість за ремісничим розподілом міста на райони становить Василев [29; 20, рис.83].

Основними ремеслами, що представлені у Василеві, були кам'яне будівництво (Василевський камінний храм), різблення по каменю (різблені камінні дрібні та монументальні вироби – капітелі та 17 саркофагів), деревообробка та дерев'яне будівництво (храм в урочищі Замчище), керамічне виробництво (плитки «галицького» типу з рельєфним декором) [29; 20]. Пам'ятки Василева демонструють одночасове з Галичем формування галицьких місцевих рис культури [12, т.2, с.268, 272, 300, 307; 16, с.37-60]. Аналогічно до храмів Галича, декор Василевського храму склали колонки та капітелі, а підлогу прикрашали різнокольорові полив'яні плитки з глазурями жовтого та зеленого кольорів, що гармонійно поєднувалися з білими стінами храму. В той же час Василевський храм мав свої особливості – довгу прямокутну форму з вузькими бічними нефами (внутрішні лопатки сильно виступають з площини стіни – на 0,8 м – та являються насправді внутрішніми контрфорсами) [16, с.40]. Типовою будівлею галицького дерев'яного зодчества є храм XII-XIII ст. в урочищі Замчище у Василеві. Він має прямі аналогії з будівлею в с. Зимно Заставнівського району в урочищі «Мартинівка» за 15 км від Василева [29, с.138]. У обох храмах зрубна конструкція, трапецієподібні апсиди, підлога, вкладена керамічними плитками з жовтою, коричневою та зеленою поливою. Крім того, у Василеві були знайдені керамічні плитки з контурним рельєфом [29, с.138]. Вони мають певні аналогії до відомих керамічних плиток з рельєфним декором з Галича. В той же час у плитках з Василева та Галича є відмінності: у василевських плитках переважають такі сюжети декору, як орлеподібний птах, грифон, олень; їх малюнок простіший та виконаний менш професійно, ніж на галицьких, композиції лаконічніші та позбавлені кутових орнаментів, що присутні у плитках з Галича [32]. У Василеві збереглися давньоруські камінні саркофаги – 5 з кістяками з камінного храму та 12 камінних саркофагів з кладовищ [29, с.154-161]. На верхній плиті саркофагу, що знайдений біля північної сторони василевського кам'яного храму, вирізблені геометричні фігури: «завілон» – символ зодчої мудрості, чотири знаки Рюриковичів у формі двозубів з паростками знизу декількох модифікацій – у першого паросток мав форму ціпка, у другого – подвоєний, у третього – складний, роздвоєний з перехрестям Знаки Рюриковичів, що вирізьблені на плиті саркофагу з Василева, могли відноситися до теребовлянського князя Василька, якому в першій половині XII ст. належали землі Нижнього Подністров'я [29, с.161].

Одним із центрів розвитку ремесел у галицькому князівстві був Пліснеськ, розташований на кордоні галицької землі з Волинню. Це місто ви-

росло з кількох поселень сільського типу, що були започатковані у VII ст., спочатку як феодальний замок, а потім як середньовічне місто, розвиток якого був перерваний татаро-монгольською навалою [14, с.132-140]. За рівнем матеріальної культури у XII-XIII ст. Пліснеськ був феодальним містом, близьким за економічним розвитком до передових центрів Русі, а за системою оборонних споруд, розміром території та числом населення, перевершував деякі з них, у Пліснеську розвивалося гончарство, технологія якого протягом XII-XIII ст. вдосконалювалася та розширювалася [14, с.143], про що свідчать прості та декоративні плити для підлоги та оздоблення стін, знайдені на дитинці та в «Олениному» парку. Значний розвиток у Пліснеську мала ковальська справа. Ковальські майстерні знаходилися на дитинці, та на посаді в найбільш безпечних місцях з огляду на можливість пожежі. У Пліснеську простежено кілька етапів розвитку ювелірного виробництва – XI-XII ст. та XII-XIII ст. [14, с.132]. Археологічні матеріали свідчать про розвиток у Пліснеську косторізного та деревообробного ремесла [14, с.142-144].

Важливу роль у розвитку художньої культури Галицько-Волинської Русі відіграв Львів [5; 22, с.16-17]. Результати архітектурно-археологічних досліджень 60-70-х рр. XX ст., частково оприлюднених у 80-ті роки, багато у чому змінили уявлення про цей економічний, політичний, культурний давньоруський центр XIII – першої половини XIV ст. Досліджені на південно-західних терасах Замкової гори залишки культових споруд XIII – XIV ст. – Церкви Миколая, Онуфрія, Параскеви – П'ятниці, Анни, монастир святого Юра разом із згаданими у документах церквами Іоанна Хрестителя, Воскресіння, Федора, Варвари, Преображення, Введення, Іоанна Богослова Марії Сніжної та трьома вірменськими церквами свідчать про велике будівництво з каменю та дерева. Стилiстичні особливості будівництва Львова XIII ст. були переважно зорієнтовані на традиції балканської та вірменської архітектури [18, с.353-355]. В той же час зберігались і традиції давньоруської місцевої школи. Так, поєднання волинської техніки кладки брускової цегли та білокам'яного галицького декору притаманні будові храму-костюлу Іоанна Хрестителя середини XIII ст., свідчать про своєрідне використання набутків попереднього етапу розвитку художньої культури та його подальше втілення у новому центрі Галичини [5, с.212]. В давньоруські часи були розписані львівські храми Високого та Низького замків, золоті ворота [11, с.40], що вказує на розвиток тут традицій монументального живопису та синтез різних видів мистецтва на основі архітектури. Серед давньоруських ремесел у Львові зафіксовано виготовлення предметів культу. Значний інтерес представляв такий напрямок художнього виробництва, як монументальне лиття, що у подальшому, тобто вже у XV-XVI ст., набуло значних масштабів, зарекомендувавши Львів як провідний центр цієї галузі на Україні [31, с.27]. У 1341 р. у Львові був відлитий дзвін, що донині знаходиться на дзвіниці собору святого Юра. Він мав,

дещо видовжену по вертикалі конічну форму, з елементами, що плавно переходять один в один, досконалі пропорції та стриманий декор (профільовані валики, що підкреслюють членування його частин). На верхній частині між подвійними валиками та під ними знаходиться дворядний кириличний напис про час виготовлення та замовника дзвона – князя Любарта-Гедиміна, сина великого князя литовського Гедиміна. Автором дзвону, згодом, був майстер Яків Скора [Тищенко, 1992. – С. 27]. Серед виробів дрібної пластики до місцевого виробництва відносять бронзові енколпіони з характерним зображенням на лицевій стороні розп'яття, а на зворотній – Богоматері з немовлям та характерними слабкими відбитками контурів слов'янських та грецьких літер. У Львові мала розвиток, також, шкіряна справа, про що свідчить існування спеціального приміщення, що знаходилося неподалік від міського арсеналу [5, с.212].

Формування художньої культури у галицьких центрах в давньоруський час забезпечувалося становленням самих міст, етапи розвитку яких відповідали основним етапам якісних змін у ремеслах. У містах був, зосереджений основний творчий потенціал ремісників та споживачів їх продукції. В містах Галичини розвивалися наступні види художніх ремесел: різьблення по каменю (Галич, Звенигород, Василев, Перемишль, Пліснеськ, Львів), живопис (Галич, Львів), керамічне виробництво (Галич, Пліснеськ, Звенигород, Василев), ювелірне виробництво (Галич, Звенигород, – Львів, Пліснеськ Перемишль), обробка кістки та шкіряне виробництво (Звенигород, Пліснеськ, Львів), обробка бурштину (Звенигород, Львів), можливо скловиробництво (Галич).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аулік В. В. Галич // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3.
2. Аулік В.В. Археологические исследования древнего Галича // АО 1971. – М., 1972.
3. Аулік В.В. Дослідження Галича і Дорогобужа // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – 1972. – Вип.IV.
4. Аулік В.В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею // НА ІА НАНУ. – 1969/ 77, 1970/ 87. 1971/ 83, 1972/ 108, 1973/ 94, 1980/ 40, 1981/134, 1983/101.
5. Багрий Р.С. Исследования во Львове. Храм Иоанна Крестителя на площади Старый Рынок во Львове начала XII ст. // АО 1984. – М., 1985.
6. Власова Г.М. Мастерские косторезов в Звенигороде //Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1967. – Т.II /35/.
7. Гончаров В. К. Отчет Галичской археологической экспедиции за 1951 год // НА ІА НАНУ. – 1951/14.
8. Грушевський М.С. Звенигород Галицький-історично-археологічна роз-

- відка // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXXI-XXXII.
9. Довженко В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Гадича // КСИА АН УССР. – Вып.4. – 1955.
  10. Иоаннисия О.М. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции Гос. Эрмитажа в районе Галича Ивано-Франковской обл. // НА ІА НАНУ. – 1999/59. 1989/117.
  11. Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // ВИ. – 1973. – № 1.
  12. История культуры Древней Руси. – М., Л., 1951. – Т. 2.
  13. Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. –Т.12. – 1961.
  14. Кучера М. П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // МДАПВ – 1959. – Вып.2.
  15. Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб., 1871.
  16. Логвин Г.Н., Тимошук В.А. Белокаменный храм XII в. в с. Василеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – М., 1961. – Вып. 3.
  17. Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. – М., 1986.
  18. Малевская М.В., Рапопорт П.А. Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenska archeologia. – 1978. – XVI. – 1.
  19. Малевская М.В., Иоаннисия О.М., Могитыч И.Р., Бучко Р.В. Исследование памятников архитектуры во Львове и Львовской области // АО 1976. – М., 1977.
  20. Малеев Ю.Н. Основные этапы развития летописного Василева // Древнерусский город. – К., 1984.
  21. Михайлова Р.Д. Давньоруські міста Волині як центри художньої культури // Здано до друку.
  22. Могитыч И.Р. Древнерусский город Львов в свете археологических и архитектурных исследований (1955-1956, 1975-1981) // Древнерусский город. – К., 1984.
  23. Некрасов А.И. Очерки декоративно-прикладного искусства древней Руси. – М., 1924.
  24. Пастернак Я. Старий Галич. – Краків, Львів, 1944.
  25. Пекарская Л.В., Пуцко В.Г. Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине. Южная Русь и Византия: Сб. науч. трудов. – К., 1991.
  26. Полянський Ю. Подільські етюди. – Львів, 1928.
  27. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.
  28. Свешников Г.К. Звенигород. Краснзнавичий нарис. – Львів, 1987.
  29. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1984.
  30. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956.
  31. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). – К., 1992.

32. Томенчук Б. П. Звіт про розкопки древноруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької обл. // НА ІА НАНУ. – 1977/52, 1973/68.
33. Шеломенцев-Терский В. Некоторые итоги археологического изучения Звенигорода // Древнерусский город. – К., 1984.

Гудченко З.
(м. Київ)

НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ У СІЛЬСЬКІЙ ЗАБУДОВІ ПІВДЕННОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЇ)

Влітку 1998 р. співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України та Слов'янського педагогічного університету Донецької обл. була проведена комплексна етнографічна експедиція для вивчення сучасного стану матеріальної і духовної культури сіл Південної Слобожанщини. Організаційне, транспортне і частково фінансове забезпечення експедиції взяли на себе господарі.

Як відомо з історичних джерел, землі Слобожанщини, спустошені татаро-монгольською навалою, з кінця XVI ст. опинилися під владою Московської держави, яка для зміцнення своїх південних кордонів всілякими засобами заохочувала до переселення людей з Правобережжя та Лівобережжя України, в меншій мірі з Росії.

Засновуючи слободи, переселенці на певний час звільнялися від податків в обмін на спокій через постійні наскоки кримських татар і ногаїв [1].

Переселення відбувалося кількома хвилями [2]: 1651 р. – перше (після Берестецької січі); 1659 р. – друге (в часи Руїни в гетьманство Брюховецького, Многогрішного, Самойловича); 1663-1687 рр. – при Дорошенку і далі.

Про заселення Південної Слобожанщини маємо такі відомості. На кінець XVII ст. Святогорський монастир на Донці, вперше згадуваний в 1624 р. в царській грамоті на земельні володіння і спустошений кримськими татарами в 1679 р., послуговував передовим укріпленим постом і перепорою на шляху просування татар, а також притулком для втікачів з татарського полону [3]. «По рр. Красної та Жеребцу на хуторах були заведені пасіки у лісах по ярах. Деякі ще з початку II пол. XVII ст. Тоді або пізніше там появилися соловарні» [4]. Мешканці Бахмутської провінції (при Солоних заводах) «почали займати та рубати у слобожан ліси... На козацьких землях російські новопоселенці почали осаджувати слобідки та хутори. Запорожці у 70-х роках XVIII ст. завели собі хутори біля самого Тора (Слов'янська)» [5].

Звідки б не прибували переселенці у пошуках кращої долі, вони несли в собі усталені традиції своєї батьківщини і життя на новому місці починали за наукою дідів-прадідів. З часом природні умови Слобожанщини, а також позитивний досвід сусідів певним чином вплинули на первісні традиції переселенців. Таким чином виникли специфічні риси в культурних проявах цього краю.

Серед різноманітних напрямів духовної і матеріальної культури слобожан зосередимо увагу на традиційному народному будівництві і близьких до нього темах.

На початку ХХ ст. Сумцов М.Ф. [6] відзначав деякі регіональні риси селянської хати на Слобожанщині. Будували хати майже виключно з дерева і тільки за рідким винятком – кам'яні (на півдні під впливом німців) і хворостяні, обмазані глиною. Дерев'яні стіни клинцювали, тобто забивали клинки, на які потім краще чіплялася глиняна обмазка. Зверху стіни білили, а присьбу, що обперізувала хату з двох боків, обмазували рудою глиною. Покриття дахів робили з соломки, гладенькими «без виступів і гребня» [7]. «В старовину хата складалася з одної кімнати та сіней; потім через сіни будували другу хату, чистішу, святкову, а поруч з сіньми комору» [8]. Елементи хати – піч, сволок, покуть, поріг – мали в хаті не тільки функціональне, але й обрядове, магічне значення.

Членам експедиції кінця ХХ ст., що обстежили низку сіл Південної Слобожанщини в Слов'янському, Краснолиманському, Олександрівському районах Донецької та Боровинського районі Харківської областей, пощастило зафіксувати як окремі пам'ятки традиційного житла, так і згадки щодо різних аспектів народної культури, зокрема архітектури.

С.Шандриголове Краснолиманського р-ну Донецької обл. було засноване сотником козацького полку Шандриголовою в 1688 р. Населення – 1443 ч.

Село розташоване на березі р.Нетриусу. Воно характерне розкиданого забудовою і нерегулярним плануванням. Відчувається, що воно формувалося шляхом займанщини, окремими кутками. Головною планувальною віссю є вулиця – дорога на Красний Лиман. Там, де дорога вигнулася петлею, склався центр села. Тут було велике ярмаркове поле, на якому двічі на рік відбувалися торги. Поблизу стояли цегляна церква, корчма, дві школи – парафіяльна і земська. Церкву зруйнували в 30-ті рр. ХХ ст., а в 1998 р. відтворили на основі світлин, збережених лодьми, – на комп'ютері визначили усі параметри зруйнованого храму і повернули його з небуття у наступне тисячоліття.

В селі збереглося декілька традиційних слобожанських хат з піддашками на стовпчиках. Одна з хат має такі піддашки з трьох боків. На її чолі прибудовано рундук, через який потрапляють у хату. Це – теж елемент, характерний для Слобожанщини. Хата – двокамерна, рублена, обмазана ззовні і зсередини, побілена.

За спогадами селянки Щербини Г.І. 1904 р.нар. у дворі її батька, окрім хати, були: повітка; конюшня, де під одним дахом кінь і корова утримувались; невеличкий дерев'яний саж для відгодівлі свиней з відкидною лядою; клуня з плетеними і обмазаними стінами. Місце для хати вибирали на молодик. Батьківська хата була рублена, ззовні оббита шпичачами (кілочками), обмазана й побілена. Навколо хати широка дощана призьба. Піддашок на стовпчиках – тільки з одного, чільного боку. Хата поділялась на сіни і 2 кімнати, між якими – піч. На чоло виходило 2 вікна, на причілок одне. Глиняну долівку змащували кожної суботи і підводили тим самим, що мазали, після чого притрупували піском. «А к Тройці, було, полином ізсиплють і щебречем. Коло печі припічок заводили красною глиною і на печі красною глиною. Вішали рупнички» [9].

Колодязі у кожного були на вулиці – копали разом хазяї – сусіди. Огорожі робили дощані.

Коли будували хату, то наймали майстрів, а вже як мазали, то кликали людей за могорич, готували для них обід.

С.Зелена Долина Краснолиманського р-ну Донецької обл.

Колись село називалось Злюдівка. За місцевою легендою злюдій вбив свого хазяїна – багатого чоловіка, втік у це село та й залишився в ньому жити. Тут на Валуйки проходив чумацький шлях, то він оббирав подорожніх разом з двома такими ж злодіями. Звідти й виникла назва села Злюдівка [10].

Одна частина села звалася Гора, а друга (старіша) – Низ. Сперше забудована була лише одна сторона вулиці, пізніше – і друга. Раніше у селі було 120 дворів, у кожному по 10-12, а то й більше людей. А в одному дворі, ще до революції жило 39 душ сім'ї: дід, баба, батько, мати, сестри, діти, всі жонаті. Потім дід усіх поділив, побудував. Так зростало село. Тепер навпаки – кількість населення зменшується.

З виробничих будівель люди пам'ятають кузню, що стояла у дворі одного селянина і мала дерев'яні, обмазані з усіх боків стіни.

На батьківському подвір'ї Коваленка І.Г.(1912 р. нар.) забудова складалася з хати, оточеної зокола піддашками на стовпчиках; клуні з плетеними, обмазаними лиш зовні стінами; рубленої, критої залізом комори; повітки, де зимували коні, воли, вівці, корови – повітка з одного боку не мала стіни, а тільки стовпчики. У людей ще були рублені сажі, комори з піддашками на 2-3 боки для складування під ними дров. Хата Коваленків була зроблена на замовлення лісником за пару волів просто в лісі, потім перевезена, складена на подвір'ї і побудована.

Деякі селяни займалися пасічництвом. Вулики-дуплянки стояли в їхніх дворах на землі, а літом вивозились у поле. Одна родина займалася цим з дідів-прадідів. Ще до революції чоловік з цієї родини пішов у монастир зі своїми вуликами. Там і помер, займаючись улюбленою справою.

С.Крива Лука Краснолиманського р-ну Донецької обл., засноване в II пол. XVIII ст., розташоване на скелястому правому березі р. Сіверський

Донець. Серед селян існує повір'я, що в давнину тут жили турки, татари. Їхнє кладовище збереглося до наших часів. Колись в цій місцевості відбулося велике побоїще, багато людей загинуло, тому виникла назва Криваві Луки, а пізніше – Крива Лука. В «Історії міст і сіл Української РСР: Донецька область» згадується бій 13 липня 1708 р. в ур. Криві Луки, «в якому загін булавінського отамана С.Драного був розбитий урядовими військами» [11].

В кінці XIX – поч. XX ст. в селі будували рублені хати з митими стінами. «Хата милася всередині, а зовні мазалася» [12]. В плані була тридільна: хата – сіни – хата. У заможного селянина у дворі, крім хати, стояли клуня, стайня, рублена «в замоку» комора, саж. Господар мав (до спілки з сусідом) олійню, косарку.

В селі був звичай при входинах у нову хату спочатку заносити кіпку, щоб вона першою переночувала. А входили з іконою Божої Матері.

С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. розташоване, як і Крива Лука, на правому скелястому березі р. Сіверський Донець.

Це район дуже давнього заселення людиною. На Археологічній карті Харківської губернії, складеній Д.І.Багалієм і опублікованій в 1918 р. [13], поблизу Піскунівки ближче до с. Крива Лука зазначено кам'яні баби, курган бронзової доби, стоянку людини залізної доби, а по той бік річки біля с. Діброва – селища бронзової та залізної доби. За переказами старожилів це була турецька земля, обкидана валом, вал по степу йшов у бік Райгородка. Високу Могилу теж турки насипали. «Це тут Малий Байрак по цю сторону яра. Після війни розкопували городи, дак находили там такі дуби потужніші. Воск закопанний був, великий ком. Видно, там колись були пасіки у людей. Дінець, кажуть, ішов вище до Діброви» [14]. (Інф. У.П.Діброва).

Піскунівка – досить велике село, населення якого з діда-прадіда спеціалізувалося на гончарстві. Майже кожний двір мав горно для випалювання найрізноманітнішого за призначенням і розмірами посуду, іграшок тощо. Крім того, селяни займалися хліборобством, рибальством, пасічництвом. На Донці вони тримали на плаву дощани млини-байдаки, які на зиму прибиралися, щоб повінь не зруйнувала. А на пагорбах стояло троє вітряків каркасної конструкції. Човни раніше робили довбаними з цілісного дерева за тим же принципом, що й вулики-дуплянки. Дуплянки вшпалі на дуби; користувалися і бортями, тобто деревами з дуплами, де оселилися бджоли. Рамочні вулики завели відносно недавно, близько сер. XX ст. Згадують селяни і про кузні.

В селі була дерев'яна церква Івана Богослова (під час війни згоріла) і парафіяльна школа.

Хати раніше робили «у зруб». Але пісня 1910 р., коли село повністю згоріло, почали будувати «землянкою, крейдяне, пиляне».

При закладанні хати в куток клали гроші і зерно – на щастя, на добробут. А коли ставили крокви, то бантину об'язували хусткою. Хату планували так: «Навпіл перебивали – це хата велика. А це знову навпіл – сіни і передня. Із сіней двері в ту хату і в цю» [15]. Піддашшя підтримувалося стовпчиками з одного або з двох боків, як і в інших описаних вище селах. Хату обперизувала така широка призьба, що на ній можна було спати. В сінях інколи вигороджували комору для продуктів.

У дворі проти хати стояли так звані «амбарі» з засіками для зерна і борошна. В інших регіонах України їм відповідають комори. Вони були рублені, на кам'яних стояках, з галереюкою. Для худоби робили стайні, а для складування снопів – клуні. Усі перелічені будівлі мав практично кожний господар. Але у багатшого «хата більша і два сволока лежить, – хліб напечуть да на сволок положать» [16].

На околицях Піскунівки – біля колодязів, на роздоріжжях колись стояли придорожні хрести.

С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. отримало свою назву через те, що тут багато ставків. З одного боку ставка здавна утворилась вулиця, заселена українцями, з протилежного – росіянами.

Як згадують старожили, половину населення села склали вихідці з Великого Токмака Запорізької обл. Дехто переселився сюди до революції, купивши землю у пана Романька (скажімо, батько Кременчуцького П.М. 1911 р.нар. придбав 11 га землі в с.Очеретяному за 3 км від Золотих Прудів). Переселялися і в 1921 р. під час голодовки, як, наприклад, Філонова Г.М. 1902 р.н.

В селі була велика цегляна церква, дві школи (при церкві і земська). З промислових споруд люди згадують чотири вітряки (каркасні, стовпові, в яких повертався весь корпус), також чотири кузні з саманними стінами, криті черепицею або соломною, однокамерні близько 3 м х 4 м в плані.

Переселенці з В.Токмаку на новому місці будувалися за регіональними традиціями Півдня України. Місце для хати обирали таким способом: «гріли сковороду, становили – де під сковородою мокріє, там не стріть, кажуть, буде мокро в хаті» [17]. Коли збиралися копати колодязь, примічали – «як лопухи здорові ростуть, там повинна вода хороша бути» [18].

Хати будували під спільним дахом з господарськими приміщеннями: «Клуня була направо, сарай, а наліво – хата. В сараї стояли четверо коней, корова» [19]. Комора з саманними стінами під соломною ставилась окремо від хати. Крили будівлі черепицею або очеретом.

Заможніші селяни, беручи за приклад «німецькі колонії», будували собі цегляні будинки. Огорожі були «штахети, дошками в довжину, з проміжками» [20].

С.Никонорівка Слов'янського р-ну Донецької обл. зберігає й дотепер низку народних традицій щодо будівництва.

В понеділок не можна було починати будівництво.

Коли закладали хату, гроші кляли у фундамент, «обов'язково могорича ставили тим, які стягають. Як звели стіни, лізе один на горипце, бере з кожуха вовни, гроші туди і вмазує у святий угол, – щоб хата була щаслива і тепла» [21].

Перед входинами в нову хату «багаті батюшку привозили, щоб освятити подвір'я і хату, а бідні свяченою водичкою кропили усю хату і входили. Заносили стіл, обов'язково накритий скатертиною, хліб і сіль» [22].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Новгородов В. Історико-архітектурна спадщина Слобідської України // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997. – № 7.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1918. – С. 23.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 2. – С. 138.
4. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1918.
5. Там само. – С. 49.
6. Сумцов М.Ф. Слобожане. Исторично-этнографічна розвідка. – Х., 1918.
7. Там само. – С. 119-120.
8. Там само. – С. 120.
9. Аудіозапис автора. Матеріали Українського етнологічного центру. Кас. Гуд-2-98. С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф. Діброва Уляна Петрівна, 1904 р.нар.; с. Зелена Долина того ж р-ну. Інф. Коваленко І.Г., 1912 р.н.
10. Кас. Гуд-2-98. С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф. Діброва Уляна Петрівна, 1909 р.нар.; с. Зелена Долина того ж р-ну. Інф. Коваленко І.Г., 1912 р.н.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька обл. – С. 525.
12. Кас. Гуд-3-98. С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф.: Діброва У.П., 1909 р.нар., Спигальська Н.І., 1940 р.нар.; Анна Іванівна, 1920 р.нар. С.Крива Лука Краснолиманського р-ну Донецької обл. Інф.: Єфімова Євдокія Дмитрівна, 1920 р.нар. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Ганна Михайлівна, 1902 р.нар.
13. Труды XII археологического съезда в Харькове. – М., 1902-1905. – Т. 2. – С. 1-6.
14. Кас. Гуд-3-98. С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф.: Діброва У.П., 1909 р.нар., Спигальська Н.І., 1940 р.нар.; Анна Іванівна, 1920 р.нар. С.Крива Лука Краснолиманського р-ну Донецької обл. Інф.: Єфімова Євдокія Дмитрівна, 1920 р.нар. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Ганна Михайлівна, 1902 р. нар.
15. Кас. Гуд-3-98. С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф.: Діброва У.П., 1909 р.нар., Спигальська Н.І., 1940 р.нар.; Анна Іванівна,

- 1920 р.нар. С.Крива Лука Краснолиманського р-ну Донецької обл. Інф.: Єфімова Євдокія Дмитрівна, 1920 р.нар. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Ганна Михайлівна, 1902 р.нар.
- 16.С.Піскунівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф.: Діброва Уляна Петрівна, 1909 р.нар. і її дочка Спигальська Ніна Іванівна, 1940 р.н.
- 17.Кас. Гуд-4-98. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Г.М., 1902 р.нар.; Марія Петрівна, 1926 р.нар.; Кременчуцький Павло Максимович, 1911 р.нар.
- 18.Кас. Гуд-4-98. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Г.М., 1902 р.нар.; Марія Петрівна, 1926 р.нар.; Кременчуцький Павло Максимович, 1911 р.нар.
- 19.Кас. Гуд-4-98. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Г.М., 1902 р.нар.; Марія Петрівна, 1926 р.нар.; Кременчуцький Павло Максимович, 1911 р.нар.
- 20.Кас. Гуд-4-98. С.Золоті Пруди Олександрівського р-ну Донецької обл. Інф.: Філонова Г.М., 1902 р.нар.; Марія Петрівна, 1926 р.нар.; Кременчуцький Павло Максимович, 1911 р.нар.
- 21.Кас. Гуд-5-98. С.Никонорівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф.: Ліжунова Т.М., 1921 р.нар.
- 22.Кас. Гуд-5-98. С.Никонорівка Слов'янського р-ну Донецької обл. Інф.: Ліжунова Т.М., 1921 р.нар.

*Байраківський А.І., Уваров Р.В.
(м. Київ)*

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОШТИ

Поштовий зв'язок на українській землі бере свій початок з 885 року [1], коли князь Олег офіційно запровадив у Київській державі гінцевий зв'язок і встановив повинність, за якою населення у визначені дні року безкоштовно виставляло коней з повозами для княжих гінців і посланців, які доставляли важливу інформацію.

У великій Київській державі, крім гінцевого «повозу», існували й інші види інформаційного зв'язку, що виникли ще в сиву давнину. Практикувалась, наприклад, передача повідомлень тренованим людським голосом, ударами в бубни, багаттям, факелами, звуками рожків, труб. Коли 968 р. печеніги напали на Київ, зазначається в одному історичному документі, і городові йшла підмога з Лівобережжя – Дніпра на човнах, військо «затрубіло сильно», міщани крикнули з радощів, і на печенігів спав страх. Труби та бубни давали гасло до походу й до бою [2]. А ось як пише літописець у

1115 р.: «Ізяслав ударив у труби, скликав киян і пішов з Києва в похід з полками своїми» [3].

Деяку роль в поштовому зв'язку у Київській Русі відігравали купці. Адже розвиток торгівлі вимагав широкого обміну інформацією про ту чи іншу державу.

Починаючи з XIII ст., поштовий зв'язок для передачі наказів і повідомлень на українських землях здійснювався за допомогою «ямської гоньби», організації стоянок (поштових дворів) з кінями і ямщиками [4].

Помітну роль відіграв поштовий зв'язок в період Литовсько – Польської доби на українських землях, що тривав від 40-х років XIV ст. до 40-х років XVII ст. Активно розвивається кур'єрська пошта. В 15-16 ст. часто роль кур'єрів для провозу листів і важливих повідомлень виконували путні бояри (путники, військовослужилі люди) [5]. Поштова повинність була передбачена Магдебурзьким правом. Воно регламентувало її певні норми і порядок їх застосування. «Стацією піднимати и подводы под них давати, коней и скарбов пословых стеречи, и в орду с нашими послы ходити и коней своих под них давати и под воеводины гонцы подводы давати» [6]. В цьому документі йдеться про поштову повинність киян.

Великого значення набуває інформація взагалі і поштовий зв'язок, зокрема, в період козацької доби. За Богдана Хмельницького його розвиток значно активізується, використовуються різні види і форми зв'язку для забезпечення розвитку Української Козацької Республіки, реалізації її внутрішньої і зовнішньої політики. Гетьман постійно дбав про розвиток різних видів інформації і зобов'язував усіх полковників оперативно реагувати на різні повідомлення, вказівки, листи, накази, звітувати про їх виконання, «...милость свою товаришескую показуючи, якоже і повинность наша войсковая, до того всигда приводит, чтоб есмя один другому о вістях объявляли» і прямо вимагав від них «... вдені і вночі повідомляйте, що у вас робиться» [7].

В роки визвольної війни українського народу поштовий зв'язок для доставки повідомлень, листів і наказів, інших документів використовувався в основному для військових потреб. Зв'язкову службу виконували козаки – підпомічники при генеральній і полкових канцеляріях, а також гінці, кур'єри, посланці. Завжди напоготові був кінний транспорт [8].

Слід зазначити, що чимало засобів зв'язку, у т.ч. і поштового, що застосовувались в Українській козацькій державі були запозичені у Київській Русі. Так, під час походу Війська Запорозького 1651 р., зазначає відомий історик Іван Крип'якевич: «Гетьман ударив у бубни на чернечу раду»... Популярними були ріжки, труби, літаври, тощо [9]. Інколи поштові пакети, листи передавали подорожніми, купцями, торгівцями, «заїжджими» лодьми. Відомо, що отаман Іван Сірко, написавши листа від імені

всього запорізького товариства на ім'я гетьмана Петра Дорошенка, відправив його для передачі адресату чумаками, що зупинилися на Січі [10].

Дорадником Гетьмана у поштових справах Козацької держави був Остафій Астаматенко, який займався організацією державного скарбу [11].

В період гетьманування Дем'яна Многогрішного у 1669 р. рішенням Глухівської ради була введена поштова повинність і установлений постійний поштовий зв'язок між Києвом, Ніжином, Батурином та Москвою [12]. До цих пір пошта відправлялась гірцями до Путивля, де знаходився воєвода [13].

Дійову систему зв'язку мав адміністративний центр Запорозької Січі на острові Хортиця. Поштові комунікації були налагоджені з паланками, куренями, селами, редутами (сигнальними вежами) [14]. В різні періоди з центру Війська Запорозького, а також столиць козацької держави поштовий зв'язок розповсюджувався на всю Україну та за її межі. З 1769 по 1775 рік в Запорозькій січі було побудовано 8 поштових гонів, що зв'язували її з містами України. На їх шляхах стояли поштові пункти і станції з кіньми і підводами, козаками і кур'єрами. За поштовою повинністю будівництво і обслуговування станцій покладалось в основному на паланочних сімейних козаків під керівництвом полковників. В залежності від кількості хат і жителів кожній паланці доводився план побудови певної кількості поштових станцій та виділення поштарів і коней. Наприклад, Кодацька паланка, що нараховувала 184 хати, виділяла 13 поштарів; Самарська і Простовчанська паланки відповідно – 60 і 33 поштарів. Загалом всі паланки повинні були виділити 128 поштарів і 256 коней [15].

На поштових пунктах і станціях було заведено зразковий порядок. Наказувалось: пошту і кур'єрів доставляти від місця до місця швидко, коней поштових утримувати справно. На всіх станціях були поставлені із військових канцеляристів особливі доглядачі, які вели облік всіх пакетів, що надходили сюди, а також подорожніх, що були у кур'єрів, посланців і поштарів.

За всякий проїзд через гони і станції потрібно було знімати прогонну плату як з спеціальних кур'єрів, так і з звичайних проїжджих. Прогонна плата на станціях першого гону знімалась по 3 деньги з версти за 1 коня.

За недоліки в роботі козаків суворо наказували. В квітні 1770 р. був наказаний козак Герасим Сова за потертий напис на конверті пакета на ім'я головнокомандуючого графа П.І.Паніна [16].

Безкоштовний проїзд допускався в рідких випадках. Це видно на прикладі козака Івана Полонського, який їхав з Коша в Полтаву до головнокомандуючого, князя В.М.Долгорукого в справах Війська Запорозького. При цьому він мав «посвідчення» на вільний проїзд в обидві сторони через запорозькі поштові станції [17].

Отже, в XVII ст. поштовий зв'язок все ширше розвивається і відчутно впливає на всі сфери суспільного життя. В 1629 р. виникає добре організована пошта у Львові. Її заснував італієць Монтелуні. Донині тут зберігся

будинок Бандинеллі, де розміщувалася пошта. Він був збудований понад 350 років тому [17].

У XVIII-XIX ст. на Україні виникають внутрішні, міська, сільська, вільна, польова, земська пошти. Все активніше розвивається мережа поштових станцій.

На належному рівні була організована робота поштових станцій, що були підпорядковані малоросійським козацьким полкам. Приміром, до Переяславського полку відносились поштові станції, що знаходилась в Переяславі, містечках Яготин і Боришполі та в селах Капустинці, Княжичі і Люберці. При цих станціях несли службу 2 поштмейстери¹, 13 поштарів, було 26 коней з підводами [19].

Цікавою є історія поштової станції у Переяславі-Хмельницькому. Вона була третьою по дорозі від Києва. Тут подорожуючі міняли коней. Для швидкої доставки державної пошти з фельд'єгерями, нарочними та кур'єрами станція мала у своєму розпорядженні п'ять швидких поштових трійок. Важливим фактом для нашої історії є будинок з повним інтер'єром та обладнанням поштової станції півтора – двовікової давності, який знаходиться на території державного історико-культурного заповідника. Нині в Переяславі-Хмельницькому діє унікальний і єдиний в Україні музей поштового зв'язку [20].

В підпорядкуванні Ніжинського полку поштові станції були в містах Ніжині, Глухові, Кролівці, Конотопі та містечках: Алишівці, Батурині, Борзні, Вроніжі, Марині і селах: Райгородок, Комарівці, Ярославці, Мутині, Тулинові. Їх обслуговували 4 поштмейстери, 38 поштарів, 76 коней з підводами [21].

Чітко були визначені поштові тракти, їх напрямки і відстані станцій одна від одної, що були розташовані на них [22]. Так, поштовий тракт від Глухова до Києва складав 302 версти, на ньому було 13 поштових станцій. На поштовому тракті від Статодуба до Києва довжиною 313 верст було 12 поштових станцій [23].

Всього ж в період XVIII ст. в Україні діяло 9 головних поштових трактів загальною довжиною 2358 верст. На них було 72 поштові станції, в тому числі 15 з поштмейстерами, 165 поштарями, 300 кіньми [24].

Мережа поштових станцій в XIX ст. значно розширилась. У Волинській губернії діяло 63 поштові станції; у Київській – 48 поштових станцій; у Подільській – 46 [25]. При поштових станціях введено каретні і дилжансові перевезення поштової кореспонденції. В 11 окремих поштових станціях України було запроваджено і перевезення пасажирів за визначеними маршрутами [26].

В 50-х р. XIX ст. у Києві було споруджено нову поштову станцію на розі нинішньої поштової площі. До поштового комплексу входили: голо-

¹ Поштарі підпорядковувались поштмейстерам, а останні пошт – директору.

вний поштовий будинок, готель, каретні ряди і стайні, ямська та телеграфний флігель. Біля станції містилася церква Різдва, споруджена в стилі ампір архітектором А.І.Меленським. В ніч на 22 травня 1861 р. тут на шляху до Канева, було поставлено труну з тілом Т.Г.Шевченка. Споруду церкви знищено в 1930 році в умовах сталінського режиму. Тут же знаходився будинок великого українського композитора А.Л.Веделя [27].

Велику роботу в цей період проводили Київський поштамт, відкритий у 1875 році і поштові відділення на Деміївці, Подолі, Лук'янівці та інші [28].

В першій половині ХІХ ст. на Україні з'являється поштова скринька, яку винайшов француз Ренуа де Вілайс в ХVІІ ст. [29].

У 1848 р. введено штемпельований конверт, була відкрита передплата на друковану продукцію [30].

У 1857 р. в Україні запроваджується поштова марка, винайдена англійцем Р.Хілом у 1840 р. [31]. Запровадження марки стало великою подією. Адже тепер поштарям не потрібно було розшукувати адресата особисто, щоб взяти з нього плату за пересилку. Отож листів стали писати і посилати більше, а плата за пересилку зменшилась.

В 1890 р. в Києві зародилося спортивно-поштове голубівництво, що вважалось одним із видів поштового зв'язку [32]. Принагідно зазначимо, що виникнувши понад 100 років тому, спортивно-поштове голубівництво продовжує розвиватись у нашій країні й сьогодні. Правда, воно не відіграє тієї ролі в поштових справах, як у ХІХ ст., проте, заслуговує уваги і держави, і громадськості в сучасний період. Бо живе воно, розвивається нині завдяки великим ентузіастам Є.Палію, який очолює Федерацію спортивного голубівництва України, є її президентом, та В.Лаврентьєву – віцепрезиденту Федерації. В 1997 р. Україну прийнято до міжнародної Федерації із спортивно-поштового голубівництва F.C.I. [33]. А це велика честь і відповідальність.

Історія Української пошти, про яку ми коротко розповіли, від Київської Русі до ХХ століття, справді цікава і повчальна і становить інтерес для краєзнавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див. Уваров Р.В., Байраківський А.І. Деякі аспекти історії поштового зв'язку України: проблеми дослідження та вивчення // Матеріали науково-методичної конференції 19-20 червня 1997 р. – К., 1998. – С.12-14.
2. Історія українського війська. Видання Івана Тиктора. – Львів, 1936. – С.48.
3. Там само. – С. 43.
4. Енциклопедія українознавства. Головний редактор В.Кубійович. – Т.6. – Львів, 1991. – С. 2291.
5. Енциклопедія українознавства. – Т.6. – С.2291.

6. Історія Києва. – Т.1. – Гол. ред. Кондуфор Ю.Ю. – К., 1986. – С. 215.
7. Політика і час. – 1994. – №3. – с. 80; Максимович Г.А. Деятельность Румянцева – Задунайскаго по управленію Малороссіей. – Т.1. – Нежин, 1913. – С.67.
8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. В 3-х томах. – Т.1. – К., 1990. – С.450; Енциклопедія українознавства. – Т.6. – С.2291; Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.21, 22; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1997. – С.77, 81, 111, 208.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.350; Максимович М.О. Київ явився градом великим: Вибрані українознавчі твори. Упорядник В.О. Замлинський. – К., 1994. – С. 238.
10. Байраківський А.І., Міргалібов А.Я. Види і способи зв'язку в Козацькій державі // Тези доповідей науково-методичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Гетьмана України Богдана Хмельницького 3-4 листопада 1995 р. – К., 1995. – С.8; Урядовий кур'єр. – 1997. – №87. – 20 травня.
11. Історія Української культури. – К., 1994. – С.119; Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України. – Т.1. – К., 1993. – С.39.
12. Енциклопедія українознавства. – Т.6. – С.2292; Історія України. Нове бачення. – Т.1. – К., 1995. – С.208.
13. Бангиш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С.325, 330.
14. Апанович О.М. Названа праця. – С.137; Винокур І.С., Телегін А.Я. Археологія України. – К., 1994. – С.304.
15. Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків. – Т.1. – С.458-459.
16. Там само. – С.460.
17. Там само. – С.461
18. Діловий кур'єр – зв'язок. – 30 грудня 2000 – 5 січня 2001. – №50.
19. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей. – Т.1. – С.72.
20. Діловий кур'єр зв'язок. – 1998. – 24-30 грудня. – №48.
21. Максимович Г.А. Вказ. праця. – С. 71, 72.
22. Українознавство. Посібник. – К., 1994. – С.183.
23. Максимович Г.А. Вказ. праця. – С. 74, 75.
24. Там само. – С. 76.
25. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. – Л., 1966. – С.198.
26. Там само. – С. 199.
27. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 278; Київ: Енциклопедичний довідник. – К., 1981. – С.493, 494.
28. Поштовий вісник. – 2000. – 31 серпня. – №32.
29. Там само.
30. Журнал «Нива». – 1896. – №5. – С.49-50.

31. Історія української культури. За загальною ред. І. Крип'якевича. – С. 167.
32. Час. – 1997. – 6. – 12 березня.
33. Там само.

Крилов М.
(м. Мелітополь)

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ м. МЕЛІТОПОЛЯ

Приєднання до Російської імперії у 1783 році Кримського ханства, обумовило початок формування в регіоні сталої сітки розселення. Однак, не дивлячись на не значний проміжок часу, багато у цьому процесі ще не з'ясовано. До суперечливих питань належить і час заснування постійного поселення на місці сучасного Мелітополя.

Офіційною датою заснування Мелітополя, обґрунтованою Б.Д. Михайловим, є 1784 рік [1]. За його твердженням підстав для цього декілька.

Перша – реляція Потьомкіна від 7 лютого 1784 року, де вказувалося на необхідність для Мелітопольської округи «... побудувати місто, назвавши його Мелітополь» [2]. Тобто намір побудувати місто прийнято за дату його заснування. Слід зауважити, сам Б.Д. Михайлов у наступному абзаці фактично спростовує факт заснування Мелітополя у 1784 році: «Виконуючи наказ Потьомкіна від 9 (20) липня 1785 р., таврійський намісник Каховський оглянув землі в районі озера Молочного, де мав бути побудований (підкреслено мною – М.К.) адміністративний центр Мелітопольського повіту» [3].

Оскільки Б.Д. Михайлов не коментує таке співвідношення подій, спробуємо припустити, що Каховський для повітового центру знайшов вже існуючий з 1784 р. населений пункт, який і дав початок Мелітополю. Це припущення спростовує рапорт правителя Таврійської області, який було відправлено до столиці 14 грудня 1797 р. У ньому він повідомляв: «Виконуючи доручення вашої ясновельможності, підношу опис міст, котрі під час утворення області Таврійської з простих поселень перейменовані ... Окрім того, маю честь донести: в описах міст, що містяться у Місяцесловах, які видаються Імператорською академією наук щорічно, хоча і зазначені в області Таврійській міста знов закладені: ... і Мелітополь, але вони не існують» [4]. Пізніше, у передмові до списку поселень Таврійської губернії, також відмічалось, що для Мелітопольського повіту «містом призначено було бути Мелітополлю на Молочному озері, но тут не виникло поселення» [5].

Друга підстава – згадки про місто Мелітополь у географічних словниках кінця XVIII – початку XIX ст. [6]. У словнику А.М. Щекатова навіть наводяться координати Мелітополя – 46°13' півн. ш. та 56°12' сх. д. Не то-

рхаючись питання довготи, початок відліку якої неодноразово змінювався, слід зазначити, що відповідні розрахунки свідчать, що Мелітополь А.М.Щекатова розташовувався на 68,55 км південніше від сучасного.

Появу статей про повітове місто Мелітополь у згаданих словниках ми пояснюємо таким чином. Упорядники словників, знаючи про існування Мелітопольського повіту, природно, вважали, що існує і повітове місто, яке має відповідну назву. Інакше важко пояснити наявність у словнику А.М.Щекатова, виданому у 1805 році, статті про повітове місто Мелітополь, оскільки з 4 жовтня 1796 р. центром повіту було с. Токмак [7], а з 1801 – м. Оріхів [8].

У той час, як столичні видання твердили про існування міста Мелітополя, місцеві джерела, навпаки, затверджували його відсутність. Про повідомлення правителя Таврійської області ми вже писали. Наведемо інші свідчення відсутності будь-якого поселення на місці сучасного міста.

У 1798 році було складено «Атлас Новоросійської губернії» і зроблено «Опис» до нього. В описі усі дачі на правому березі р. Молочної, від її гирла до Токмака, зазначені як землі «що безплідні, казенні» [9].

У вересні 1805 року міністр фінансів Васильєв одержав рапорт віце-губернаторів Новоросійських губерній. До рапорту було додано «Відомості про безплідні казенні землі, що призначені для поселення казенних поселенців у Таврійській губернії», у якій серед незаселених ділянок було зазначено і сорокову [10], на якій пізніше розташовувався Мелітополь.

І остання підстава – карта Мелітопольського повіту з «Атласу області Таврійської» 1793 р., яка, за твердженням Б.Д. Михайлова, свідчить про існування поселення на місці Мелітополя наприкінці XVIII ст.: «Проте на карту Мелітопольського повіту, складену в 1793 р., місто Мелітополь не нанесено, натомість вказано лише село Кизильяр на ділянці № 40» [11].

Знайомство з картою свідчить, що село Кизильяр розташовувалося у межах ділянки № 42, а саме на лівому березі Молочної [12]. Тобто ми маємо справу з перекручуванням Б.Д. Михайловим першоджерела.

Існують і непрямі докази відсутності міста на місці Мелітополя наприкінці XVIII – початку XIX ст. Наведемо два з них. Так, не зрозуміло, чому при наявності повітового міста вже у 1784 році, установи по управлінню повітом відкриваються лише у 1796 році, і до того ж у селі Токмак [13].

У 1793 – 1796 рр. під час мандрівки по Північному Приазов'ю академік Палас писав: «Від Берди і до самого Перекопу ... окрім аулів киргизів ... не видно ніяких інших постійних людських домівок» [14].

Так коли ж був заснований Мелітополь? Це до святкування ювілею Мелітополя автором цієї статті було повідомлено Б.Д. Михайлова, що у звіті Таврійського губернатора за 1814 рік відмічалось, що «у Мелітопольському повіті утворено з переселенців одне нове село, яке дістало назву

Новоолександрівка» [15]. Однак цей факт залишився поза увагою Б.Д. Михайлова.

У результаті подальших досліджень було знайдено документи, які підтверджують повідомлення губернатора.

26 червня 1813 р. губернський землемір Мухін одержав з Таврійського губернського правління указ, у якому відзначалося, що до правління звернулися 334 душі чоловічої статі селян з села Тимошівки з проханням щодо переселення (у зв'язку з нестачею води у селі) – «на землю, що залишилася у Мелітопольському повіті безлюдною в урочищі Кизильярі, де мешкали буджакські татари, які переселилися за кордон» (16). Цим же указом Мухіну було наказано подати до казенної експедиції «негайно відомості про те, в якому саме номері на повітовому Мелітопольського повіту плані зазначене урочище, що має назву Кизильяр, чи не надані ці землі у чийось власність; або вважаються безплідними та чи можна там утворити нове казенне селище» (17).

Вже через два дні, а саме 28 червня, Мухін подав відповідь на запит, у якій писав: «За довідкою з повітовим планом Мелітопольського повіту урочище Кизильяр на плані № 39, де був аул» [18] (у 1806 році нумерацію ділянок у Мелітопольському повіті було змінено [19] і ділянка № 40 одержала № 39).

Щоб з'ясувати, що це був за аул, коли він виник і скільки років існував, звернемося до К. Вернера та С. Харизоменова, які писали: «У 1807 році на правий бік Молочного лиману було переселено з південної частини Бесарабії біля 4000 душ обох статей Буджакської орди. У 1808-1809 рр. вони утворили 33 аули... Після Бухарестського миру... значна частина Буджакських ногайців, що оселилися біля Молочної, побажала скористуватися правом переселення до Турції... У листопаді 1812 року кількістю понад 3000 душ обох статей вони залишили Мелітопольський повіт» [20]. Проте вже у «Відомості про казенних поселенців та землі, якими вони володіють, та інші угіддя по Таврійській губернії», складеній за результатами постої ревізії (1811 рік), аул під назвою «Кизильяр» у Мелітопольському повіті не згадується [21].

Однак повернемося до тимошівських селян. Наступний документ з даного питання, знайдений нами, відноситься до 1814 року. 11 серпня 1814 р. землемір Мухін одержав указ казенної експедиції № 3943 від 10 серпня, у якому було зазначено: «казенна експедиція, заслухавши рапорт Мелітопольського нижнього земського суду... засідателя цього суду Ковтуновського, що в урочищі Кизияр призначив він місце, де церкві та хатам бути, і дав дозвіл оселитися там 95 душам тимошівським мешканцям, які для поселення за указом експедиції вже прибули» і далі відзначалося що «зараз тимошівські мешканці почали будуватися» [22].

Того ж дня, 11 серпня 1814 р., в журналі вхідних паперів губернського землеміра Мухіна під № 127 було зроблено запис: «за № 3943 наказано по-

вітому землеміру... землі видати під поселення слободи з найменуванням Кизильяр тимопівським мешканцям» [23].

У журналі вихідних паперів губернського землеміра 25 серпня 1814р. під №186 було зроблено такий запис: «Разумову. Надсилаючи одержаний указ Таврійського Губернського Уряду казенної експедиції від 10 августа за № 3943, пропоную його для виконання, після чого, склавши план ділянки, повернути» [24].

27 жовтня 1814 р. запис за № 162 у журналі вхідних паперів зафіксував «рапорт землеміра Разумова, яким він повідомляє, що почав відведення під поселення у Мелітопольському повіті в урочищі Кизиярі ділянок 36, 39 та 40» [25]. У листопаді землеміром Разумовим було закінчено «План Таврійської губернії ділянок у Мелітопольському повіті, що на повітовому плані під № 36 та 39, які відведені за указом Губернського Уряду Казенної Експедиції під нове поселення (підкреслено мною – М.К.) на урочищі Кизиярі Новоалександрівку» [26]. Як бачимо, протягом декількох місяців назву «Кизильяр» було замінено на «Новоалександрівку», що більше відповідала етнічному складу населення.

Таким чином аналіз усього комплексу джерел дає підставу стверджувати:

1. За дату заснування міста Мелітополь офіційно прийнято вказівку Потьомкіна на необхідність побудувати місто.
2. У XVIII ст. ніякого поселення на місці Мелітополя не існувало.
3. В урочищі Кизильяр, у межах ділянки № 39 з 1808 по 1811 рр. міг існувати ногайський аул, проте його назва і конкретне місцезнаходження невідомі.
4. Місто Мелітополь (до 7 січня 1842 р. Новоалександрівка [27]) було засновано у 1814 році селянами з села Тимопівки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлов Б.Д. До 200-річчя міста Мелітополя // Український історичний журнал. – 1984. – №2. – С. 97-100.
2. Иванов П.А. Из дел Московского отделения архива Главного штаба // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1893. – № 19. – С.72.
3. Михайлов Б.Д. Зазнач. – С. 97.
4. РДА. – Ф. 1374, оп. 1, спр. 1886. – Арк. 99-99зв.
5. Список населенных мест Российской империи. Вып. 41. Таврическая губерния. – СПб., 1865. – с. XXXVIII.
6. Максимович Л.М. Новый и полный географический словарь Российского государства. Часть 3. – М., 1788. – С. 173; Плещеев С.И. Обзорение Российской империи. – СПб., 1793. – С.1655; Щекатов А.М. Словарь географический Российского Государства. – Ч. 4. – М., 1805. – Столб 231.

7. ПЗЗ 1. – Т. XXIII – № 17514.
8. ПЗЗ 1. – Т. XXVI. – № 19757.
9. РДА. – Ф. 1350, оп. 312, спр. 23. – Арк. 46-47.
10. РДА. – Ф. 379, оп. 1, спр. 3. – Арк. 60зв-61.
11. Михайлов Б.Д. Зазнач. – С. 98.
12. РДВІА. – Ф. ВОА, спр. 20986. – Арк. 19-20.
13. ПЗЗ 1. – Т. XXIII. – № 17514.
14. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. 12. – С. 62-63.
15. РДА. – Ф. 1281, оп. 11, спр. 132. – Арк. 140зв.
16. ДААРК. – Ф. 377, оп. 1, спр. 771. – Арк. 1зв.
17. Там само. – Арк. 3зв.
18. Там само. – Арк. 2.
19. РДА. – Ф. 379, оп. 1, спр. 147. – Арк. 86зв.
20. Сборник статистических сведений по Таврической губернии (Составили К. Вернер и С. Харизоменов). – Том 1, вып. 2. – М., 1887. – С. 1-2.
21. РДА. – Ф. 379, оп. 1, спр. 625. – Арк. 15зв.-27зв.
22. ДААРК. – Ф. 377, оп. 1, спр. 811. – Арк. 1,2зв.
23. ДААРК. – Ф. 377, оп. 1, спр. 788. – Арк. 14зв.
24. ДААРК. – Ф. 377, оп. 1, спр. 789. – Арк. 64зв.
25. ДААРК. – Ф. 377, оп. 1, спр. 788. – Арк. 17зв.
26. ДААРК. – Ф. 377, оп. 1, спр. 811. – Арк. 7.
27. ПЗЗ II. – Т. XVII. – № 15193.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДААРК – Державний архів Автономної республіки Крим
ПЗЗ – Повне зібрання законів Російської імперії
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів
РДА – Російський державний історичний архів

*Крилова А.
(м. Мелітополь)*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МЕНОНТІВ І НІМЦІВ НА ЗАПОРІЖЖІ У «ІСТОРІЇ МІСТ І СІА УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Територія Запорізької області відрізняється унікальною історією заселення та господарського освоєння. Особливості переселенської політики царського уряду обумовили формування на території області районів компактного розселення представників різних національних груп. Різноманітність етнічного складу переселенців визначила своєрідність культурного та

господарського розвитку регіону. Ця своєрідність, проявлялася у побутових традиціях, сільському господарстві, архітектурному вигляді населених пунктів та інших аспектах.

Серед переселенців, які чітко відрізнялися самобутністю звичаїв та архітектури були етнічні німці (різного віросповідання), та голандці-меноніти (представники конфесійної спільності). Останніх, за звичай, називали німцями-менонітами або просто німцями, через німецьку мову, на якій вони спілкувалися.

Переселення на територію області, як німців так і менонітів, було пов'язано з політикою царського уряду у XVIII-XIX ст. стосовно заселення територій, які після завоювання Кримського ханства, відійшли до Російської Імперії.

Уряд вважав переселення на цю територію західноєвропейських колоністів найкращою можливістю успішного економічного та соціального розвитку регіону.

Першими західноєвропейськими переселенцями на території області були меноніти. Вони переселялися різними за кількістю групами у період з 1789 року до середини XIX ст. З часом сформувалися два компактних райони їх розселення – Хортицький та Молочанський менонітські округи, а також багато хуторів (економії) приватних власників [8, арк. 3; 13].

Переселення етнічних німців відбулося на початку XIX ст. Це були вихідці з Вюртембергу, Бадена, Баварії та інших прирейнських держав Німеччини. Результатом переселення німців було утворення Молочанського (німецького), Бердянського та Маріупольського колоністських округів, а також існування багатьох приватних володінь [3; 5; 9].

Маючи великий досвід у веденні господарства і користуючись привілеями, які були надані при переселенні (наприклад, звільнення від податків), етнічні німці та меноніти значно вплинули на економіку та культурний розвиток регіону.

У сільському господарстві колоністи ввели парову систему землеробства, для якої була характерна глибока оранка, що забезпечувала зберігання вологи у ґрунті. Для кращої оранки у 50-х роках XIX ст. менонітом Б.Вакенгіном був сконструйований трилопасний плуг, який протягом наступних років був удосконалений та широко розповсюджений на півдні України. Завдяки колоністам на Запоріжжі з'явилися вівці-мериноси [12]. Переселенці сприяли широкому розвитку у регіоні виноградарства, лісівництва, садівництва, шовківництва та інших галузей сільського господарства.

У промисловому розвитку колоністи також були лідерами. На початку другої половини XIX ст. менонітам та німцям належало 44 фабрики і заводи, що діяли на території Бердянського і Мелітопольського повітів [11]. Таке становище зберігалось і в наступні роки. Першочерговий розвиток набули галузі з переробки сільськогосподарської продукції та виробництва будівельних матеріалів, а згодом машинобудування.

Не дивлячись на самобутність культури та замкнутість, переселенці приймали участь у культурному, та соціальному житті країни, що проявлялося, наприклад у грошовій допомозі під час війн, службі у санітарних та лісових командах [4; 6].

Не беручи до уваги значний вклад у розвиток краю німців та менонітів, царський уряд неодноразово обмежував їх права та привілеї. Про це свідчать наприклад обмежувальні закони 1915-1916 років, [7, арк. 15зв, 16зв; 10] коли переселенців просто зобов'язували продавати свою власність. Політику царського уряду у цьому напрямку продовжила радянська влада. Але репресії менонітів та німців у радянський період були значно жорсткіші і страшніші за розмірами. Наслідком такої політики була еміграція частини німців та менонітів за кордон. Інша частина була репресована або депортована у східні райони СРСР.

Після депортації та еміграції про менонітів та німців практично забули. У багатотомному виданні «Історія міст і сіл», що найбільш повно висвітлює вклад різних народів у розвиток конкретних місцевостей, посилення на них досить обмежені [2].

Для з'ясування питання про відображення ролі менонітів та німців у соціально-економічному розвитку поселень Запорізької області було проаналізовано зміст статей по Токмацькому, Чернігівському, Веселівському, Мелітопольському та Михайлівському районам – місцям колишнього компактного розселення колоністів. У статтях по згаданих районах меноніти та німці згадуються близько 20 разів (з них всього два про менонітів).

Згадки про менонітів та німців можна, умовно, поділити на декілька видів:

- погроми заможних менонітських та німецьких економік мешканцями сусідніх сіл;
- наявність у менонітів та німців промислових підприємств, їх перейменування та націоналізація;
- згадки про заснування населених пунктів німцями або «німцями-менонітами»;
- вклад менонітів та німців у економіку краю (заснування сільськогосподарських підприємств).

Що стосується погромів економік, та взагалі стосунків менонітів та німців з місцевим населенням, то порівняно докладно описується руйнування у Веселівському районі маєтку Шредера у 1905 році (стор. 241), та проблеми з орендою землі Фальц-Фейном у межах сучасного Михайлівського району. У 1849 році в Михайлівці відокремили 5853 дес. землі для передачі її Фальц-Фейну та колонії Кронсфельд. Селяни Михайлівки вважали цю землю своєю власністю та продовжували її обробку. Виникли суперечки, які призвели до виклику з Симферополя карального підрозділу (стор. 456).

У книзі згадується усього 6 німецьких та менонітських заводів. П'ять з них у Токмацькому районі: 2 чавунно-ливарних заводу німців Фукса та

Клейнера у Токмаку, 1 завод у Вальдгеймі (нині Владовка) та тільки 2 заводи у Гальбштадті (Молочанськ), хоча у цьому місті промислових підприємств було набагато більше і практично всі вони були менонітські. Ще один менонітський завод, як «бывший завод Классена, переименованный в 1-й советский завод» (стор. 421) згадується у статті про Мелітополь.

Про заснування колоністами населених пунктів відомості є в усіх вище згаданих районах, окрім Веселівського. Разом з тим, порівняння списків згаданих поселень з списками заснованих менонітами та німцями свідчить, що у виданні згадана незначна їх кількість.

Так, в описах населених пунктів Токмацького району згадується чотири поселення заснованих менонітами та німцями, в той час як їх нараховувалось біля 50-ти. У статтях по Михайлівському району згадано також чотири колонії з 14-ти, що існували ще у 40-і роки ХХ сторіччя. У межах Мелітопольського району з шістнадцяти колоній згадано лише одну – Ліхтенау (Світлодолинске).

Одна єдина згадка про внесок колоністів у економіку краю відноситься до сучасного Михайлівського району. У 1908 році німці – колоністи біля ст. Пришиб побудували паровий млин, відкрили кушчеві підприємства, які спеціалізувалися на виготовленні та ремонті возів та сільськогосподарської техніки (стор. 468).

Як свідчить вище згадане, у радянський час внесок німців та менонітів у життя суспільства замовчувався. Більш того, пам'ятки їх досягнень у економіці та культурі, систематично руйнувалися. Численні документи що зберігаються у фондах Мелітопольського повітового земельного відділу свідчать про руйнування будівель на хуторах менонітів та німців у Веселівській, Кізіярській та інших волостях. Прикладом зруйнування може бути з державний акт № 6 від 4 червня 1921 року про знищення «не придатного» для ведення господарства колишнього маєтку І.І.Мартенсона Веселівської волості. Згідно документу усі будівлі цього маєтку підлягали зносу [1, арк. 388].

Польові дослідження проведені у місцях розселення колоністів засвідчили, що не дивлячись на депортацію німців та менонітів до нашого часу збереглася велика кількість їх будівель. Найбільша кількість будівель збереглася у колишньому адміністративному центрі менонітських колоній – Молочанську. Ці будівлі мали різне призначення: житлове, адміністративне, господарське і в наш час відрізняються своїм архітектурним плануванням та гарною будовою. Ці споруди знаходяться у різному стані збереження. Найкраще збереглися будинки заможних власників заводів та підприємств (наприклад, дім Девіда Вілмса), менш гарним станом відрізняються адміністративні та господарські споруди. Самий незадовільний вигляд мають житлові будинки (хоча за кількістю їх збереглося найбільше), які у радянський час іноді перебудовували.

Однак, аналіз стану будівель у менонітських та німецьких колоніях свідчить, що більшість будівель колоністів до нашого часу не збереглася, або знаходиться на межі існування.

Поряд з будівлями колоністів слід відзначити зберігання до нашого часу лісових масивів та парків закладених німцями та менонітами. Серед них слід відзначити Старобердянське лісництво, залишки паркових ансамблів у мастьках Зудермана, Фальц-Фейна та інших.

В цілому слід зазначити не достатнє висвітлення історії менонітів та німців та їх внеску у соціально-економічний розвиток краю, а також незадовільний стан об'єктів, які створюють своєрідність архітектурного вигляду міст та сіл Запорізької області. Це потребує розробки та реалізації комплексу заходів, що до збереження об'єктів менонітської та німецької спадщини на території нашого краю. Для цього необхідно:

- більш повне висвітлення історії німців та менонітів у підручниках з історії краю, та на уроках краєзнавства у школах;
- проведення польових досліджень у районах колишнього розселення колоністів стосовно розташування населених пунктів, заснованих німцями та менонітами, та аналіз їх сучасного стану;
- виявлення архітектурних споруд, які представляють історичну цінність, визначення точної дати їх побудови та значення у історичному вигляді міст та сіл області
- необхідність виявлення об'єктів, які насамперед потребують реставрації і представляють цінність, та їх охорони.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-4175, оп. 1, спр. 150. Акты комиссий по обследованию и ликвидации нетрудовых хозяйств.
2. История городов и сёл Украинской ССР. Запорожская область. – К.: 1981. – 726 с.
3. Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – 456 с.
4. О пожертвованиях, сделанных в пользу войск колонистами и государственными крестьянами // ЖМГИ. – 1854. – Ч. 53, № 11. – С.73-80.
5. Памятная книжка Таврической губернии. Том 9. – Симферополь, 1889. – 107 с.
6. Пожертвования, сделанные в пользу войск государственными крестьянами и колонистами // ЖМГИ. – 1855. – Ч.54. – С. 31-34, 99-102, 165-172.
7. Російський державний історичний архів. – Ф. 23, оп. 28, спр. 3090. Списки законов об ограничении прав германских, австро-венгерских и др. подданных, воюющих с Россией государств.
8. Російський державний історичний архів. – Ф. 1374, оп. 1, спр. 95. Переписка Екатеринославского военного губернатора Н.Бердяева с князем А.Б.Куракиным по поводу поселения меннонитов (меннонистов) в Новороссийской губернии.

9. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. – Т.1. – Вып. II. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составили К.Вернер и С.Харизоменов. – М., 1887. – VIII, 128, 45, 131, 51 с.
10. Собрание узаконений и распоряжений правительства. Отдел 1. – 1915, статьи 349-351, с.559-564.
11. Списки населённых мест Российской империи. Вып. 41. Таврическая губерния. – СПб.: 1865. – 138 с.
12. Goerz H. The Molotchna settlement. – Winnipeg: 1996. – 252 p.
13. Urry J. None but sains. The transformation of Mennonite Life in Russia 1789-1889. – Hyperion press limited: 1989. – 322 p.

ПІДСЕКЦІЯ 5. З ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ

Струкевич О.К.
(м. Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕВИХ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ЕЛІТ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Сучасне українське історичне краєзнавство, як і вся історична наука, активно працюють у царині феноменологічної (подієвої) реконструкції канви національної історії. І якщо дослідники XIX-XX ст. все активніше вдаються до методик, випрацьованих сучасними суспільними науками, що, звичайно, сприяє інтенсифікації історичних досліджень, то вивчення середніх віків, раннього нового часу обмежуються, як правило, застосуванням методологічного інструментарію, запозиченого насамперед у історії держави і права. Стосовно сфери політичного життя такі засоби пізнання дозволяють досліджувати зонайбільше закономірності функціонування політичної системи суспільства. Вони позбавляють можливості вивчати сферу політичних орієнтацій історії щодо політичної системи суспільства загалом та її окремих, у тому числі й місцевих, інституцій зокрема

У контексті досліджень політичної культури еліти ми масмо також визначитися стосовно проблеми верифікації декларованого представниками української політичної еліти чи контреліти. Скажемо, настільки щирими були П.Суховієнко, І.Брюховецький, Ю.Хмельницький за третього гетьманування, полковник Р.Дмитрашко-Райчі та інші у своїх політичних оцінках, заявах, зумовлених тими чи іншими обставинами, чи у закличках до вияву тих чи інших суспільно значущих чеснот, якостей, і чи можна, не з'ясувавши цього, залучати їх до аналізу політичної культури.

Можливо, це прозвучить як виклик історикам, що займаються подієвою історією, біографіями видатних осіб, але для нас не є принциповим питання ширості висловлюваного. Зосередження уваги на ньому лише віддалятиме нас від предмета дослідження. Вчені-соціологи твердо визначилися у даному питанні: «Позиції не піддаються безпосередньому спостереженню. Те, що ми можемо спостерігати, – це лише певні зовнішні маніфестації, представлені або словесними (вербальними), або іншими (невербальними) проявами позицій. Інакше кажучи, ми робимо висновок про наявність позицій опираючись на те, що люди кажуть (вербальні прояви), або на те, як вони діють (невербальні прояви)».

Таким чином, досліджуючи політичну культуру не окремої особистості, а широкого соціального суб'єкта, ми з усією чіткістю маємо усвідомити, що висловлювання людей про їх ставлення до політичних подій, явищ, процесів, інституцій можуть бути спотвореними свідомим прагненням зобразити свою позицію відмінною від реальної чи позірно продемонструвати співпадання власних оцінок з прийнятими у суспільстві.

Тому не вдаючись до сізифових зусиль у справі верифікації нерідко конформістських чи нонконформістських заяв, закликів, оцінок, запевнень, фальсифікацій, здійснених сучасниками, ми, насамперед, звертатимемо свою увагу на те, до яких цінностей, норм апелювали політичні діячі, виявляючи таким чином сутнісні риси політичної культури своєї верстви, хоча й не свої особистісні. У даному розрізі нам дуже імпонує думка одного із засновників школи «Аналів», історика-методолога М.Блока, стосовно творів найманих памфлетистів раннього нового часу, більше зацікавлених у високих заробітках, ніж у розвитку використовуваних ідей. «Тим краще для нас, — переконує дослідник, — адже ми вивчаємо почуття, що володіли суспільством, а ці професіонали пропаганди, звичайно, з особливим завзяттям вдавалися саме до тих аргументів, на які найбільш жваво реагували читацькі маси».

Досліджуючи політичну культуру як центральної, так і місцевої еліти Української козацької держави, ми мусимо мати на увазі, її неспівпадання з самою собою у різних способах функціонування: буття та інобуття (існування у якості ідеального). За умови постійного інкорпоративного тиску з боку російської потуги (у її зовнішньополітичному спрямуванні, вона українцям була потрібна для захисту від південно-західних сусідів, з якими, як уявлялося більшості старшин, ніякого окремішнього політичного, духовно-релігійного, а то й фізичного співіснування бути не могло) представники української політичної верхівки, уникали конфліктів, протистояння. Доки тиск російської влади не зачіпав соціальних основ їх існування, забезпечення провідної ролі у суспільстві. Така поведінка після Національної революції часи, очевидно, зумовлювалася усвідомленням неможливості протистояти військовій машині Росії. До того ж, українській старшині доводилося враховувати дію чинника російської еліти не лише на себе, але й на свого внутрішньополітичного опонента – підпорядковані стани.

Наслідком такого ускладненого внутрішньо- та зовнішньополітичного становища і стало раціоналізоване («не вихоплюючись поперед свати гаряче, політично і обдумане» – як наказував поводитися своїм представникам П.Полуботок у стосунках з управителями почепського маєтку О.Меньшикова. Старшинам доводилося миритися з присутністю в українських містах російських залог та воевод, наданням окремим російським урядовцям маєтків, – і все це, незважаючи на орієнтацію до монопольного становища в усіх сферах суспільного життя.

В цілому буття та інобуття політичної культури старшини Гетьманщини існувало у співвіднесенні з тактикою та стратегією функціонування політичного організму Гетьманщини. Заради кінцевої мети, визначуваної політико-культурними орієнтаціями, старшини готові були вдаватися до політичного маневрування, свідомо обмежуючи прояви цих орієнтацій. Останні реалізовувалися, як правило, у кризових ситуаціях, тоді коли пристосовуватися, йти на компроміс не було ніякої змоги або, за умов відвертої боротьби, коли саме політико-культурними цінностями та нормами представники еліти легітимізували свої політичні акції.

Таким чином, дослідження діяльності місцевих та центральних еліт дасть можливість розкрити виникнення чи зникнення з карти України окремих міст і сіл, їх розвиток чи занепад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998.
2. Вятр Е. Социология политических отношений. – М., 1979.
3. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII на Украине: Исторические сборники. – К., 1983.
4. Софронова Л.А. Человек и картина мира в эпохе барокко и романтизма // Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995.
5. Стороженки. Фамильный архив. – Т.6. – СПб., 1908.
6. Вятр Е. Социология политических отношений.
7. Блок М. Короли-чудотворцы. – М., 1998.
8. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы (под ред. Ал. Лазаревского). – К., 1897.

*Прокопчук В.С.
(м. Кам'янець-Подільський)*

З ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПОДІЛЛЯ

У наші дні в Україні, у т.ч. на Поділлі, йде процес перегляду написаної в 60-70 роках «Історії міст і сіл Української РСР». У газетах та журналах, а то й просто окремими виданнями з'являються нариси історії населених пунктів [1]. Думка про створення багатотомника, за формою чимось схожого на свого попередника, настирливо запульсувала з початку 90-х років. Ще на першому Всеукраїнському з'їзді краєзнавців у березні 1990 року потребу переглянути раніш написане з урахуванням нових концептуальних підходів та можливостей висловив академік Національної академії

наук України Петро Тимофійович Тронько. І робота практично почалася. З'явився ряд програм збору матеріалів та підготовки історії населених пунктів [2].

Дунаєвецькі дослідники на Хмельниччині, об'єднані районною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців, накопичуючи джерельний матеріал, провели науково-краєзнавчі конференції «Поділля в роки Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького», «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля», видали збірки науково-краєзнавчих матеріалів «Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій», 22 книги та брошури краєзнавчої тематики [3]. Звичайно, в умовах масового руху за перевидання історії населених пунктів варто врахувати досвід написання в 60-70-і роки двадцятишеститомника.

Урок перший. Треба використати можливості, скористатися обставинами, що складаються, спрямувати ентузіазм дослідників у конкретне русло. Чи легко було починати подільським дослідникам у повоєнні роки? Ні, не просто.

Важких втрат Поділля завдала німецька окупація, що тривала з липня 1941 р. до весни 1944 р. Вінниччина і Хмельниччина зазнали руйнації, яка обраховується відповідно 24.1 млрд. крб. і 18.5 млрд. крб. [4]. На фронтах Великої Вітчизняної війни, у партизанських загонах і підпільних групах загинули десятки тисяч учителів, викладачів вузів, працівників архівних, музейних, культосвітніх установ. Все це згубно відбилося на історико-краєзнавчому дослідництві. Важко було зняти шок, якого завдали сталінські репресії. Дослідники займались в основному дозволеними справами, дозволеними темами-збором і систематизацією фольклору, різних матеріалів про звірства окупантів, героїчну боротьбу населення в тилу і на фронті. Але вже 1947 року цінну добірку листів з фашистської неволі видав подолянин, виходець із м. Дунаївці Хмельницької області, нині покійний – Федір Павлович Шевченко, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України [5].

Пожвавилась краєзнавча діяльність на Поділлі в період підготовки і відзначення 300-річчя воз'єднання України з Росією. Досліджувались події козацьких часів, був встановлений обеліск на місці битви під Батогом біля с. Четвертинівки Тросянецького району, виділено 6000 карбованців на спорудження пам'ятника Данилу Нечаю на його могилі, відкрито обеліск на честь битви козаків Івана Богуна з польськими військами під Вінницею [6]. Після смерті Сталіна несміливо в діяльність вузів поверталось краєзнавство. Студенти Кам'янець-Подільського педінституту розробляли теми «Революційний рух на Поділлі в 1905 р.», «Народна мова села Виселок – Вільний Хмельницької області» [7]. У вересні 1954 року Вінницький педінститут провів наукову конференцію, присвячену 50-річчю М.Острівського [8]. Активізувалося археологічне вивчення краю. У 40-50-х роках на терені фольклористики Вінниччини активно працював учитель Танцюра Гнат Трохимович (1901-1962). У 1950 році він передав Інституту

мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР 2435 пісень, 1536 прислів'їв, приказок, 615 загадок і байок, 200 творів дитячого фольклору, 55 дитячих ігор та інше, вони склали окремий фонд Г.Т.Танцори, понад 10 тисяч архівних аркушів [9] 1959 року силами учителів було зроблено опис 746 сіл, колгоспів і шкіл Хмельницької області. Окремі із них – про смт.Гриців, с.Росоша Хмельницького, с.Голосків Кам'янець-Подільського районів – друкувались в районних та обласній газетах [10].

На сьогоднішній день маємо більше сприятливих факторів для краєзнавчої діяльності. Зріс освітній рівень кадрів. їх досвід. За даними учено-краєзнавця Л.В.Баженова більше 200 істориків написали дисертації на матеріалі з історії Подільського краю [11], викрито застійні явища в соціально-економічному житті. Після проголошення незалежності в Україні, відбувається національно-культурне відродження. Досвід бібліографічної роботи краєзнавства, набули Вінницька наукова бібліотека імені К.А.Тімірязєва та Хмельницька наукова бібліотека імені М.Островського, районні та сільські книгозбірні, музеї та архіви, Вінницький та Кам'янець-Подільський педуніверситети, відкриті архівні фонди СБУ, є і розпорядження Президента України про перевидання історії населених пунктів. А головне, – ентузіазм, бажання сотень дослідників докласти своїх зусиль до відродження історичної пам'яті. І цей порив треба підтримати, цілеспрямувати.

Урок другий. Досвід попередників, а також творців «Зводу пам'ятників», «Книги пам'яті», редколегій «Реабілітованих історією», закликає надати праці пошуковців організаційної стрункости. Роль координаторів підготовки і написання історії населених пунктів Поділля мали б узяти органи виконавчої влади і місцевого самоврядування. Без цього підняти таку глобальну наукову справу неможливо. На початок 60-х років серед краєзнавців, особливо після постанови ЦК КПРС «Про книги по історії фабрик і заводів» (1958), визріла думка про необхідність створення історії міст і сіл України. Узагальнюючи багаточисельні побажання, Інститут історії АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України, Архівне управління при Раді Міністрів УРСР звернулись до Центрального Комітету Компартії України з пропозицією підготувати і видати історію міст і сіл України. У відповідь ЦК КПУ схвалив ініціативу і постановою «Про видання історії міст і сіл Української РСР» від 29 травня 1962 року намітив до 50-річчя Жовтневої революції здійснити видання. Була затверджена Головна редакційна колегія на чолі з Петром Тимофійовичем Троньком. Відповідні завдання поставлені цілому ряду міністерств, відомств, обласним комітетам партії, на які і було покладено керівництво написанням окремих томів. Процес підготовки історії міст і сіл став могутнім стимулом подальшого розвитку краєзнавчого руху, частково зняв табу за краєзнавства, втягнув у науково-пошукову роботу нове покоління науковців, педагогів, любителів історії.

Робота по підготовці нарисів про міста і села Поділля зайняла 10 років і пройшла кілька етапів. У червні 1962 року Вінницький та Хмельницький обкоми партії розглянули завдання, що витікали з відповідної постанови ЦК КПУ. Постановою бюро Вінницького обкому партії «Про підготовку окремого тому «Історія міст і сіл Української РСР» по Вінницькій області» було затверджено редакційну колегію, яку очолив секретар обкому Олійник А.Ф [12]. Хмельницький обком утворив обласну комісію по організації підготовки історії області та обласну редакційну колегію. Комісія виявилася зайвою ланкою і фактично припинила роботу. Головну роль відіграла редколегія, яку очолили М.І.Мехеда, голова, секретар обкому партії, О.С.Ігнатів, заступник, Д.М.Галай, відповідальний секретар [13]. У містах і районах діяли комісії по підготовці нарисів і довідок, авторські групи.

Отже, для успішного здійснення поставленої мети необхідно створити під керівництвом обласних, районних держадміністрацій, їх відділів, за участю сільських, селищних, міських Рад відповідні органи по керівництву і написанню історії населених пунктів краю.

Урок третій. Успіх справи залежатиме від того, яку концепцію, методологію, методіку буде вироблено, яку джерельну базу буде підведено під нову історію сіл, селищ, міст краю. Наші попередники майже 40 років тому починали з розробки методичних засад, навчання кадрів, формування джерельної бази. Діяльність стала більш предметною, коли із Києва надійшли «Методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР».

І хоч справі заважали адміністративно-територіальні зміни, що почалися 1963 року, поділ обкомів на промислові та сільськогосподарські, відповідні реорганізації в районах, все ж таки архівісти Хмельниччини збирали спогади ветеранів, на картковий облік взяли 59,5 тисячі документів [14], здійснили 9 поїздок в архівні установи Києва, Харкова, Львова, Житомира, скопіювали і просистематизували більше 600 документів і матеріалів [15]. Архівісти Вінниччини створили картотеку з 127 тисяч карток, допомогли авторам нарисів і довідок використати 304 фонди із 20 архівів [16].

Хмельницька обласна бібліотека імені Островського до послуг дослідників відкрила краєзнавчу кімнату, в якій збрала 1400 примірників краєзнавчої літератури. Працівники обласної книгозбірні здійснили 14 виїздів у бібліотеки Ленінграда, Києва, Одеси, Львова, Житомира, створили систематизовану і географічну картотеку на 13 тисяч карток, переглянули й описали 900 книг. З 1960 року почали видаватись бібліографічні покажчики «Література про Хмельницьку область», ретроспективні покажчики «Історія міст і сіл Хмельницької області» (вийшло в три томи) та «Радянська Хмельниччина. Бібліографічний покажчик літератури» [17]. Краєзнавчий каталог обласної бібліотеки склав 33 тисячі карток [18]. Вінницька обласна наукова бібліотека імені К.А.Тімірязєва відібрала 5 тисяч примірників книг та журналів, у тому числі – 1200 дореволюційних видань, виготовила тема-

тичну картотеку, тематичний покажчик «Література до написання історії міст і сіл Вінницької області» [19].

Авторським групам був направлений список меморіальних дощок, встановлених у населених пунктах області (описано 28 дощок) [20], список видатних осіб, які жили і працювали на Вінниччині [21]. На жаль, у цьому документі на 22 сторінки не знайшлося місця для інформації про видатних краєзнавців-вінничан В.Д.Отамановського, Г.В.Брілінга, котрі зробили дуже багато для збереження історичної спадщини Поділля. У новому виданні історії населених пунктів слід відобразити багатолітню працю краєзнавців попередньої доби, вернути славні імена літописців України. Велику допомогу авторським колективам подавала Головна редколегія, відділ історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР. На їхню адресу 30 квітня 1966 року було надіслано 6 нарисів і 29 довідок Кам'янець-Подільського району, 5 нарисів і 19 довідок – Чемеровецького району. Рецензії допомогли зорієнтуватися в написанні наступних нарисів [22]. За завданням обласної редколегії для зразка доктором історичних наук, професором Кам'янець-Подільського педінституту Коваленком Л.А. був підготовлений нарис про м.Ізяслав, заступником директора облархіву І.В.Гарнагою – про с.Нігин і видруковані окремими брошурами [23].

Урок четвертий. Необхідно залучити до роботи широкі наукові сили. Цьому особливу увагу приділяли наші попередники, у т.ч. – редколегії історії міст і сіл Вінницької та Хмельницької областей.

На початку 1967 року, коли був виданий пробний том по Харківській області, закінчився другий і розпочався третій, завершальний період роботи над історією міст і сіл. 18 жовтня 1967 року ЦК КПУ прийняв постанову «Про стан підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР». На її виконання Головна редколегія розгорнула програму дій. Відділ історії міст і сіл Інституту історії АН направив до Вінницької та Хмельницької області кандидата історичних наук Л.В.Олійника, котрий у червні 1968 року приїхавши на Хмельниччину, 8 днів подававпрвів інструктаж членів облредколегії, нараду авторського активу, виїжджав на місця, подавав практичну допомогу [24]. При Хмельницькій редколегії у вересні 1968 року було утворено робочу науково-редакційну групу з 9 чоловік на чолі з професором Л.А.Коваленком [25]. Доценту педінституту І.С.Винокуру доручено написати археологічну частину всіх нарисів, відредагувати археологічну частину нарису про область. Співавторами нарисів були закріплені науковці. Головна редколегія вивчила заслухала на своєму засіданні питання про стан підготовки тома про Вінницьку область. Інформація голови облредколегії А.Ф.Олійника і, особливо, співробітників відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР М.Ф.Котляра та І.М.Шекери засвідчила, що робота над томом здійснюється повільно і недостає організовано [26].

16 квітня 1969 року Хмельницька обласна редколегія затвердила рукопис тома і направила до Інституту історії АН УРСР 58 нарисів, 20 довідок по районах, 441 – про села – центри сільських Рад [27]. Матеріали були прорецензовані, обговорені на засіданні відділу історії міст і сіл, але з серйозними зауваженнями, в першу чергу, завідуючого І. Слабесва та відповідального за том наукового працівника Л.Олійника, повернуті назад для доопрацювання. Пам'ятною датою для Хмельницької редакційної колегії стало 5 травня 1971 року. Вона постановила: «Ознайомившись із змістом нарисів і довідок та розглянувши ілюстративний матеріал до тома «Хмельницька область», всі матеріали, що підготовлені до видання, затвердити і рекомендувати до набору» [28]. 18 травня 1971 року том був підписаний до друку, а наступного 1972 року – побачив світ. У ньому вміщено 50 нарисів про міста, районні центри і села, 459 довідок про центри селищних і сільських Рад, 276 фотоілюстрацій, 222 карти, 12 кольорових вклейок. Обсяг тома склав 76 умовних друкарських аркушів, тираж – 15 тисяч примірників [29].

Вінницькому авторському активу на заключному етапі надавала допомогу редакційна група УРЕ – В.Х. Косян, О.П. Вержбицька, І.Р. Дурнев, Н.П. Кот, М.Д.Семенчук. Редагування зайняло 11 місяців. 20 серпня 1971 року том був схвалений, 11 січня 1972 року підписаний до друку. Цього ж року п'ятнадцятитисячний тираж обсягом 84.42 умовних друкарських аркушів дійшов до своїх читачів. Том умістив 55 нарисів, 601 довідку, 296 фотоілюстрацій, 32 карти, 12 кольорових вклейок [30].

Урок п'ятий. Всю роботу по підготовці і виданню історії населених пунктів слід спрямувати на виховання нової армії дослідників-краєзнавців, зміцнення існуючих і створення нових центрів краєзнавства на Поділлі, виховання у сучасного покоління краян національної самосвідомості, національної гордості.

Все більше цінителів історії ставали в ряд літописців рідного краю. Тільки в Хмельницькій області до підготовки тома було залучено близько 5 тисяч чоловік, з яких 71 процент були учителі, близько 10 процентів – учені, архівісти, працівники музеїв, бібліотек [31]. Більше 2 тисяч науковців та краєзнавців працювали над підготовкою тому про Вінницьку область. А загалом написання багатотомника згуртувало 100-тисячний актив, який і надалі став рушійною силою розгортання краєзнавчого руху в Україні.

У ході написання історії міст і сіл України почали з'являтися нові краєзнавчі формування. 1963 року на базі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту засновано Кам'янець-Подільський відділ Географічного товариства, який очолив доцент М.М.Бабанський [32]. 22 лютого 1964 року за ініціативою Кам'янець-Подільського педінституту, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, обласного державного архіву створено обласне історико-краєзнавче товариство, яке очолили С.К.Гуменюк, І.С.Винокур [33].

1965 року на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту були започатковані подільські історико-краєзнавчі конференції. Ще в час роботи над томом «Хмельницька область» проведено три конференції, у різних секціях зроблено 183 доповіді і повідомлення, видано 8500 примірників тез обсягом 34 друкарські аркуші [34]. 8-9 червня 1972 року відбулася перша Вінницька історико-краєзнавча конференція. Її скликали педагогічний інститут, краєзнавчий музей, обласні організації товариства «Знання» та охорони пам'ятників історії і культури. На пленарному і секційних засіданнях було заслухано 102 доповіді та повідомлення з історії, археології, економіки, етнографії та фольклору, літературознавства [35].

Матеріали з історії Поділля обрали темами докторських дисертацій І.С.Винокур, О.М.Приходнюк, В.А.Смолій, В.І.Тищенко, П.Ф.Щербина, кандидатських – О.І.Андрушко, Л.В.Баженов, В.П.Воловик, С.К.Гуменюк, П.С.Григорчук, А.Л.Зінченко, О.М.Завальнюк, А.Ф.Суrowий, А.М.Тростогон, О.Т.Шур, всього – більше 200 дисертантів [36].

На Хмельниччині були відкриті музей Дунаєвської суконної фабрики (1968 р.), музей історії с.Маків Дунаєвського району (1970 р.), на Вінниччині – музей Степана Руданського в с.Хомутинцях Калинівського району (1969 р.). За десятиріччя активної роботи над історією міст і сіл Кількість громадських музеїв на Хмельниччині зростає вдвоє і склала 1975 року – 117, у Вінницькій області – 500. Методичну допомогу їм подавали 3 державних музеї в Хмельницькій області і 7 – у Вінницькій [37]. Підготовка багатотомної праці відіграла певну роль у збільшенні кількості пам'ятників і пам'ятних знаків, удосконаленні форм охорони пам'яток історії і культури, їх пропаганди, створенні обласних і районних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

І, нарешті, – урок останній. Слід врахувати, що багатотомник не побавлений недоліків. На зміст та ідейну спрямованість наклав відбиток принцип партійності, класового підходу, високий рівень заідеологізованості суспільно-політичного життя. Ряд сторінок минулого не розкрито. Історичне полотно томів доведено лише до початку 70-х років. Все це вимагає на перший план серед інших монументальних історичних досліджень поставити доопрацювання і перевидання «Історії міст і сіл України», що сприяло б глибині і об'єктивності літопису. Досвід теофіпольських краєзнавців Хмельниччини, що вже видали книгу нарисів і довідок про всі населенні пункти свого району, кличе спільними матеріально-фінансовими зусиллями центру та регіонів видати по кожному району окремий том з нарисом про район, райцентр та населені пункти. Окремий том присвятити області, обласному центру та містам обласного підпорядкування.

Цього чекають сучасники. Це потрібно державі, яка вбачає в об'єктивній історії ідеологічне підґрунтя нових перемін. Тому з Указом Президента України від 23 січня 2001 року намічено ряд заходів, спрямо-

ваних на підтримку краєзнавчого руху, реалізацію масштабного наукового проекту – перевидання історії міст і сіл України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гжимайло Ю.Л. Місто над Случем. – Красилів, 1992. – 98 с.; Стасюк І.А. Теофіпольщина: Сторінки історії сіл району. – Львів: Каменяр, 1993. – 368 с; Прокопчук В., Телячий Ю. Лисець – К.: Рідний край, 1998. – 96 с.
2. Віктор Прокопчук. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С.188-201; Стасюк І.А. Напишемо історію сіл Хмельниччини. – Хм., 1994; Логвінова В.Л. До питання про створення книги «Кам'яниччина: історія міст і сіл» // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Том 2. – К.-Под., 1998. – С.61-63.
3. Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 роки». – Дунаївці, 1992. – 30 с.; Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – 147 с.; Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997. – 248 с.; Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. Випуск II – К.- Дунаївці – К.-Под., 2000. – 250 с.: Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю. –К., 1999. – 95 с. та інші.
4. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С.56; Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.52.
5. Листи з фашистської каторги. Збірник листів. – К., 1947.
6. Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы кводу памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Выход 8. – К., 1990. – С.27.
7. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.15, спр.313. – Арк.47-48.
8. Там же. – Спр.1659. – Арк.73.
9. ДАВО. – Ф.Р. – 5317. оп.1, спр.49. – Арк.3.
- 10.Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства. – К., 1981. – С.15.
- 11.Баженов Л.В.Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам.-Под., 1993. – С.77.
- 12.ДАВО. – Ф.Р-5047, оп.2, спр.15. – Арк. 1-2.
- 13.ДАХО. – Ф.Р – 3906, оп.1. спр.9. – Арк.2.
- 14.ДАХО. – Ф.Р – 3906, оп.1, спр.9. – Арк.25.
- 15.Там же. – Арк.26.
- 16.Історичне краєзнавство в Українській РСР. – С.67.
- 17.Там же. – Спр.9. – Арк.31.
- 18.ЦДАВО України. – Ф.4633, оп.1, спр.89. – Арк.39.
- 19.ДАВО. – Там же. – Арк. 6-7.

20. Там же. – Спр. 357. – Арк. 15-18.
21. Там же. – Спр. 356. – Арк. 22.
22. ДАХО. – Ф.Р – 3906, оп. 1, спр. 9. – Арк. 13-14.
23. Там же. – Спр. 9. – Арк. 15.
24. Там же. – Арк. 16.
25. Там же. – Арк. 18.
26. ДАВО. – Ф.Р – 5047, оп. 2, спр. 1. – Арк. 120.
27. ДАХО. – Спр. 6. – Арк. 27, 31.
28. ДАХО. – Спр. 6. – Арк. 37.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 6.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 6.
31. Тронько П.Т., Данилюк Ю., Савчук В. Шляхами народного подвигу (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР). – К., 1987. – С. 78.
32. Баженов Л.В. – У названій книзі. – С. 72.
33. Гуменюк С.К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам.-Под., 1991. – С. 34.
34. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (Жовтень, 1965 р.). – Хмельницький, 1965.
35. Засць І.І. Перша Вінницька історико-краєзнавча конференція // Архіви України. – 1972. – № 9. – С. 150-152.
36. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Поділля на сучасному етапі // Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989. – С. 9.
37. Ткачук А.В. Музейні заклади – важливі центри комуністичного виховання трудящих Поділля (1964-1975) // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 108.

*Ярошик В.О., Полянська Н.І.
(м. Харків)*

УЧАСТЬ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В НАПИСАННІ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» (НА ПРИКЛАДІ ХДНБ ім.В.Г.КОРОЛЕНКА)

Серед багатого розмаїття творів є видання, які можна вважати національним надбанням нашої країни. До таких належить 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», що була видана за рішенням ЦК КП України (1962 р.) до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її підготовка здійснювалася на громадських засадах. Це була перша фундаментальна історична праця, кожний том якої висвітлював історію населених

пунктів окремих областей України, а їх на той час налічувалося майже 40 тисяч.

Важливе місце у збиранні матеріалів для написання нарисів про міста і села належить обласним державним архівам, музеям, краєзнавчим науково-дослідним установам. Неабияку роль в цьому зіграли і наукові бібліотеки, де найбільш повно зосереджено краєзнавчу літературу. Очоловила цю роботу Державна Історична бібліотека України, яка спільно з Інститутом історії АН України розробила методичні рекомендації щодо організації роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл...». У рекомендаціях було запропоновано у стислий строк організувати пошук матеріалів, взяти на облік всю літературу, в якій можна знайти відомості про окремі населені пункти певної області України, підготувати бібліографічні посібники. Бібліографічні описи літератури, крім відображення в краєзнавчих каталогах та картотеках, надсилалися до Історичної бібліотеки у Київ, де під час підготовки 26-томної «Історії міст і сіл...» було створено каталог населених пунктів України.

1967 року вийшов перший том видання – «Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область». У його підготовці брали участь історики і економісти, географи і етнографи, філологи і мистецтвознавці, вчителі, краєзнавці, робітники і колгоспники. Значну допомогу авторам тому надала і ХДНБ ім. В.Г.Короленка, яка разом із обласною бібліотекою очолила роботу як методичний центр серед бібліотек області та Лівобережної України. Через десять років його було перевидано російською мовою з внесенням багатьох доповнень.

ХДНБ ім. В.Г.Короленка – одна з найбільших книгозбірень нашої держави, має понад 50 тисяч документів, присвячених Слобожанщині. Багату краєзнавчу інформацію міститься на сторінках періодичних видань XIX – XX ст. Тому бібліотека завжди надавала великого значення бібліографуванню цих джерел. І на час підготовки «Історії міст і сіл...» вона вже мала краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат. Проте спостерігалась і відсутність з різних причин деяких джерел. Це могло негативно позначитися на забезпеченні авторами «харківського тому» повноти бібліографічної інформації.

Тому як методичний центр з цього питання, ХДНБ насамперед провела велику роботу з виявлення у своїх фондах відсутніх краєзнавчих матеріалів. З цією метою були обстежені фонди найбільших бібліотек міста – ЦНБ ХДУ, ОУНБ, ХДНМБ та обласного архіву. Було розроблено план роботи з розкриття змісту місцевої періодичної преси. До роботи було залучено центральні районні та міські бібліотеки, що збирали літературу з краєзнавства, бібліотеки окремих підприємств, сільські книгозбірні. ХДНБ ім. В.Г.Короленка склала картотеку старих та нових назв населених пунктів області, збираючи відомості про них. Було розкрито зміст довідкової літератури історичного, біографічного, топонімічного напрямків. Для роз-

криття змісту місцевої преси широко залучилися районні бібліотеки, які передплачували районні газети. Одночасно фахівці ХДНБ приступили до обслуговування авторів «харківського тому». Було створено допоміжну робочу картотеку авторів тому з адресами, телефонами та тематикою роботи і взято на повне інформаційне обслуговування. Авторам, крім бібліографії, надавалися тематичні добірки літератури. Вся робота з підготовки тому зосереджувалася у довідково-бібліографічному відділі, в структурі якого був сектор краєзнавчої бібліографії.

Уже 1964 року ХДНБ ім. В.Г.Короленка разом з ХОУНБ підготувала бібліографічний покажчик «Харківщина: Історія міст і сіл» на допомогу авторам «Історії міст і сіл...». Покажчик мав гриф «Для службового користування». У передмові до нього сказано: «Історикам слід критично підійти до пропонованого матеріалу і, враховуючи всі недоліки літератури періоду культу особи, відібрати цінні фактичні дані». До покажчика було включено дореволюційні видання, літературу 1917-1943 рр., вибірково 1943-1959 рр. та 1960-1964 рр. Це було пов'язане з тим, що багато документів на той час були закриті навіть для істориків-авторів «Історії міст і сіл...» і знаходились у «спецхрані». Тому покажчик був дуже ополітизований, здебільшого висвітлював керівну роль КПРС у соціально-економічному розвитку населених пунктів. Із п'яти розділів посібника лише три безпосередньо були присвячені темі. Для зручності користування посібником бібліографи робили позначку про місцезнаходження документів. Допоміжний апарат складався з географічного та іменного покажчиків, переліку бібліографічних покажчиків про Харківщину. Видання мало і список газет Харківщини, наявних у фондах ХДНБ. Згаданий бібліографічний посібник користувався великим попитом істориків-авторів «Історії міст і сіл...». Під час роботи над створенням «харківського тому» кількісно і якісно поповнились краєзнавчі каталоги та картотеки не тільки великих, але й районних, міських, сільських бібліотек. Тут з'явилися фотоальбоми, присвячені окремим періодам життя краю та відомим людям, тематичні папки газетних матеріалів про край, літописи окремих населених пунктів. Кожна районна бібліотека вела картотеку своїх населених пунктів. Значно активізувалася довідкова робота. Спостерігався тісний взаємозв'язок в роботі бібліотек. Замовлення на конкретні тематичні довідки районні бібліотеки надсилали до ХДНБ. І таких довідок фахівці ХДНБ виконували майже 6 тисяч на рік.

Здійснювалися службові відрядження до Державної бібліотеки ім. В.І.Леніна у Москві та Державної публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна у Ленінграді з метою виявлення матеріалів про наш край та забезпечення відповідною інформацією авторів. Видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» стало значною подією у розвитку краєзнавства. Читачі одержали інформацію про рідний край, значно поліпшилося довідкове обслуговування користувачів.

З часу виходу «харківського тому» у суспільстві відбулися значні політичні зміни – Україна стала незалежною державою. Тому перевидання «Історії міст і сіл...», на думку працівників відділу україніки ХДНБ ім. В.Г.Короленка, є конче необхідною справою. Останнім часом істориками і краєзнавцями Харківщини було здійснено дослідження, результатом яких стало видання багатьох книжок, присвячених історії окремих населених пунктів області. Отже, ці матеріали стануть у нагоді при підготовці нового «харківського тому».

*Бондаренко Г.В.
(м. Луцьк)*

КРАЄЗНАВЧІ ПУБЛІКАЦІЇ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 1991-2001 РР.

Після 26-томної історії міст і сіл Української РСР, видання, яке було унікальним в радянські часи, подібна робота проводилась епізодично. В основному друкувались видання з історії регіонів України, окремих міст і сіл.

З історії міст і сіл Волині й Полісся за останні десять років вийшло багато публікацій, зокрема, книг, брошур, статей, а також було опубліковано значну кількість документів і матеріалів. Основу цієї літератури складають краєзнавчі розвідки волинських дослідників. Серед них варто відмітити ті, які вийшли у видавництвах Волинської області: «Надстир'ї», «Ініціалі», «Медіа», «Вежа». Частина публікацій було вміщено у збірниках наукових конференцій з історичного краєзнавства, які вимагають окремого аналізу. Звичайно, що основна увага була приділена найбільшим містам обласного підпорядкування Луцьку, Володимир-Волинському, Ковелю, Нововолинську та населеним пунктам з давньою історією і історико-культурними традиціями. Втім, ряд публікацій стосувалась історії міст і селищ міського типу, а також частини сільських населених пунктів, які, як правило, відмічали свої пам'ятні дати.

Інтерес до історії Волині й активізацію краєзнавчої роботи викликала Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства, яка проводилась у Луцьку в 1992 р. і у збірнику тез якої був розділ присвячений волинезнавству [52]. Конкретною увагою до історії населених пунктів області була публікація матеріалів і тез краєзнавчих конференцій у 1991 – 1998 рр. [32-36] Зокрема, Восьма історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура», була присвячена 910-й річниці першої літописної згадки про Луцьк. Більшість публікацій збірника матеріалів цієї конференції охоплювали давні часи з історії не лише Луцька, а й інших поселень, що склало більше 20 публікацій цього збірника. Вони торкались археологічних досліджень давньоруських міст

(Г.Панишко) [35,49-51], історії літописних Садова, Торчина і Шешоля (Г.Гуртовий) [35, 58-63], Каменя і Угровська (С.Панишко) [35, 63-66]. Зокрема, про літописний Угровськ була опублікована у 1997 р. стаття цього ж автора *До проблеми локалізації давньоруського Угровська* у журналі Київська старовина (№ 5. – С. 168-167).

Авторами праць у збірнику стали відомі дослідники, науковці і краєзнавці Волині, зокрема, з історії давньоруських міст М.Кучинко [35, 12-15], середньовічних, а саме: Горохова – Л.Гайдай [35, 74-76], Жидичина – І.Майданець [35, 79], Любомля – О.Остапюк [35, 66-67], Романова (Колок) – В.Рожко [35, 57-58], Любешова – О.Бренчук [35, 70-71], Олики – О.Карліна [35, 54-57], повітових центрів Волинської губернії – В.Кудь [35, 79-82], з геральдики – Г.Бондаренко [35, 86-88], про правовий статус міст Волині у XVI ст. – Є.Франчук [35, 47-49].

З історії обласного центру було перевидано у 1996 р. історичний нарис Анатолія Дублянського *Луцьк* (Львів, 1934). Львівський часопис «Дзвін» у 1999 р. опублікував краєзнавчу статтю *Село Самари через 100 років*, автор якої А.Данилюк (№ 3-4. – С. 51-55).

Наступна дев'ята міжнародна історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край», яка відбулась у 1998 р., присвячувалась відомому українському історику, досліднику Волині й Полісся Олександровському і 1010-й річниці першої літописної згадки про Володимир-Волинський, де народився вчений. В розділах, присвячених О.Цинкаловському і Володимир-Волинському представлено різнобічну інформацію і дослідницькі публікації з історії міста і Володимир-Волинського району. Ця конференція зібрала значну кількість дослідників з різних регіонів України, Польщі, Білорусі.

У її матеріалах виділено окремий розділ «Населення, економіка, природа», який також стосується історії населених пунктів краю. У цьому розділі представлено два краєзнавчих нариси про 800 років Каменя-Каширського (В. Денисюк і П.Ткачук) [36, 247-248, 282-283] і дослідження про Камінь-Каширський район в часи Другої світової війни (П.Савчук) [36, 275-276] та нарис про Ратне (П.Ткачук) [36, 283-284], село Залізницю Любешівського району в XVII – XIX ст. (О.Бренчук) [36, 245], розповідається про промисли жителів села Світязь Пцацького району (А.Дмитренко) [36, 248-250], торгівлю у середньовічному Ковелі (М.Жгун) [36, 250-251].

Пізніше було проведено краєзнавчі конференції знову у Володимир-Волинському, у Нововолинську, якому виповнилось 50 років, у Маневичах і Старому Чорторійську. Окремі публікації з'явилися у зв'язку з відзначенням ювілейних дат Каменя-Каширського, Турійська, Ковеля та інших. До 800-річчя заснування селища Колки, яке колись мало назву Романів, було проведено наукову конференцію «Містечко Колки – важливий духовний осередок Волинського Полісся» і видано збірник тез доповідей і повідомлень (Луцьк, 1997).

У Волинському державному університеті підготовлено дві кандидатські дисертації О.Жук і В.Петрович під керівництвом професора М.Кучинка з давньої історії Луцька і Володимира-Волинського, що охоплюють питання археологічних досліджень, історичної топографії, топоніміки тощо. З відкриттям аспірантури при Волинському університеті, організацією видавництва «Вежа» та можливістю випускати збірники наукових і науково-методичних праць за окремими спеціальностями, збільшилось кількість опублікованих краєзнавчих досліджень. В основному вони розміщені у випусках гуманітарного спрямування «Вісника Волинського державного університету імені Лесі Українки», у номерах «Збірника наукових і методичних праць історичного факультету». Тривалий час у лабораторії історії Волині Волинського університету ведуться дослідження з історичної топоніміки міст і сіл. Зібрано викладачами і студентами значну кількість матеріалів, у яких закладено інформацію про виникнення, формування, версії походження назв і переіменування населених пунктів. Картотека з топоніміки складає біля 400 карток. Зібрані вони упродовж 15 років в основному студентами під час історико-краєзнавчої, музейної та архівної практик. Викладачами історичного факультету університету спільно з Волинським краєзнавчим музеєм розроблено топонімічну анкету, яку заповнюють студенти під час практики.

З історії міст і сіл області було захищено кілька дипломних робіт на кафедрах історичного факультету, зокрема, Ковеля, Любомля, Любешова, Сенкевичівки, з окремих періодів і на різні теми з історії були підготовлені наукові роботи по Луцьку і Володимиру-Волинському тощо. Ці дипломні роботи є початком серйозних досліджень і можуть бути основою майбутніх ґрунтовних публікацій з історії населених пунктів області. Частина публікацій стосувались установ і підприємств, а деякі висвітлювали життя і діяльність людей, тих, хто творив і сам був історією краю, міста, села. Основну кількість публікацій на визначену тематику складають історико-краєзнавчі нариси у вигляді книг і брошур, за вказаний у назві статті час. Зокрема це література про Любешівський [29], Ратнівський [15], Турійський райони і Турійськ [53], про Луцьк [14; 48], Ковель [45], Камінь-Каширський [13], Берстечко [51], Колки [9; 37], Маневичі [31], Купичів [20], Жидичин [30], Переміль [40], Бережанку [2], Бобли [49] та інші. Окремі публікації охоплюють питання давньої історії населених пунктів і значною мірою стосуються археологічних досліджень, які проводили як місцеві, так й запрошені на Волинь археологи. [21; 23]

Загального характеру публікації, які охоплюють різні сторони сучасного життя, становлять також інтерес для дослідників, краєзнавців, а також туристів. Це інформаційний довідник *Все про Луцьк* (1995) [7] та ілюстрований літопис політичних подій *Волинь: 90-і роки ХХ століття* (1999) [5], насичений фактами, подіями і фотографіями у хронологічній послідовності тих змін, які відбувались в селах і містах Волинської області. Исто-

рико-краєзнавчого характеру довідник *Волинь. Події, факти, цифри* (1997) розрахований на краєзнавців, екскурсоводів, туристів, було видано В.Денисюком [10]. Про місця життя і творчості Лесі Українки на Волині розповідає туристично-краєзнавчий путівник *Все та ж благословена Волинь* (1995) [8]. Разом з тим виходять довідкові матеріали для практичного користування, які з часом стануть важливим історико-краєзнавчим джерелом, зокрема, *Знайомтесь – Волинь*, яких у 1997 р. було здійснено видавництвом РІА «Волиньінформ» два видання різні за обсягом, які вміщують, в першу чергу, значну інформацію економічного характеру [16, 17]. Як завжди дослідників приваблюють питання культури. Основна увага приділяється вивченню історії виникнення і функціонування навчальних закладів, установ культури тощо. Окремими виданнями виходять нариси і буклети про Луцьку українську гімназію міжвоєнного часу [26], Луцький педінститут [27], Волинський державний імені Лесі Українки [4] і Луцький державний технічний університети [26], про педагогічні училища у Луцьку і Володимирі-Волинському [6].

У 1997 р. В.Денисюк видав два історико-краєзнавчих нариси. Один з них *Зачаровані мистецтвом* присвячений 40-річчю Луцького міського Будинку культури – народного Дому «Просвіта» [11], а другий – *Золотанива «Колоса»* розповідає про високе мистецтво і людей народного колективу пісні і танцю з Торчина [12].

Духовність і культура Волині багато віків розвивалась в умовах функціонування релігії і церкви, причому різних конфесій. Тому не випадково багато уваги дослідники і краєзнавці приділяють вивченню історії церкви, храмів і монастирів, які були і частково залишилися у різних населених пунктах. Серед документальних краєзнавчих публікацій варто відмітити *Пом'яник* (2000) Луцького Хрестовоздвиженського братства від 1618 р., який був виданий коштом теперішнього Волинського крайового Братства святого апостола Андрія Первозванного і де можна знайти імена багатьох братчиків, відомих людей свого часу по 1913 рік. Інтерес до історії функціонування монастирів на Волині й Поліссі викликають книги *Православні монастирі Полісся* (1996) [42], і В.Рожка *Древні святині Полісся* (1995) [43], *Православні монастирі Волині і Полісся* (2000) [44].

Історія кожного населеного пункту, кожного району і краю взагалі завжди тісно пов'язана з людьми. Адже всі надбання, в тому числі заснування і будівництво міст і сіл, їх розбудова, здійснюється людьми, і можливо, багатьох поколінь. Вулиці, проспекти і площі, храми, палаци та житлові будинки, фабрики і заводи тощо є наслідком їхньої праці. Міста і села Волині дали вітчизняній і світовій культурі велику плеяду відомих, талановитих і геніальних людей. Від простих жителів і до відомих історичних постатей про яких не завжди відомо було сучасникам, пишеться історія краю, яка представлена в таких публікаціях як: *Роде наш красний... Волинь у долях края і людських документах*, тритомне видання, яке було

підготовлене великим авторським колективом впродовж 1996-1999 рр. Доля людини стала історичним джерелом, яке відтворює не тільки факти і події, а передає ще й дух епохи, прагнення і намагання людей. До такого виду краєзнавчої літератури належать і спогади. Зокрема, багато про Луцьк міжвоєнного і радянського часу згадує І.Левчанівська як краєзнавець і громадський діяч у своїй книзі нарисів і статей *Далеке і близьке* [25].

Іншого плану є спогади про відомих людей. Такими спогадами про людину відому і талановиту, організатора освіти на Волині, організатора і учасника багатьох краєзнавчих заходів є книга спогадів про ректора Луцького педінституту Нестора Бурчака *«Чуєш брате мій...»* [50]. Авторами стали ті, хто добре знав Н.Бурчака, працював з ним і часто спілкувався. Економічний розвиток кожного населеного пункту теж є складовою частиною його історії. Тому проблеми економіки добре вивчати по публікаціях, що розповідають про історію підприємств народного господарства краю, починаючи від комунальних та побутово-обслуговуючих і завершуючи важкою промисловістю і транспортом. Прикладом такої літератури є ілюстрований нарис до 50-річчя шахтарського міста *Нововолинськ. Територія пріоритетного розвитку Волинської області зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності* (2000) [39]. В ньому простежується зв'язок міської економіки із сільським господарством, добувною і обробною промисловістю, транспортом, освітою, культурою і охороною здоров'я та іншими галузями народного господарства.

З історії окремого підприємства може слугувати прикладом історико-публіцистичний нарис О.Бермана *Епоха на прохідній* [1]. Ця книга написана ветераном праці, одним з керівників Луцького приладобудівного заводу, одного з найстаріших промислових підприємств міста.

Окремі теми краєзнавчих досліджень стосуються подій невеликих проміжків часу, але таких, що суттєво впливали на життя населеного пункту і долю його мешканців. До таких тем належить тема війни. В історії Володимира-Волинського війна залишила не лише рани, вона залишила по собі страшну пам'ять про жорстокі знущання і знищення людей, які були військовополоненими, у концтаборі. На його місці збудовано Меморіальний комплекс жертвам фашизму. Місцевий краєзнавець А.Кондратюк написав історико-документальну повість *«Норд 365 офлаг» бореться* (1995), яка торкається долі багатьох людей як військовополонених, так і мешканців Володимира-Волинського і округи [18].

Часто буває, що окрема людина або установа тощо відіграє значну роль у розвитку населеного пункту, його культурному житті. Прикладом є життя і діяльність видатного композитора І.Стравінського, музей якому створено в невеликому місті Устилузі, де постійно бувають відвідувачі з різних країн. Про композитора і його долю розповідає буклет *Музей І. Стравінського в Устилузі*. (1994), підготовлений О.Огневою. Але якщо про І.Стравінського в Устилузі розповідає буклет, то про народний музей

історії сільського господарства Волині, розташований у селі Рокині, розповідає в об'ємному історико-краєзнавчому нарисі *Скарбниця історії Волині* (1998) [46] його директор О.Середюк. Це є один з музеїв під відкритим небом де можна побачити будівлі, знаряддя праці сільського господарства і допоміжних занять, речі селянського побуту.

Найбільша кількість публікацій з історії міст і сіл Волинської області краєзнавчого характеру представлена в обласній, районній і міській пресі. Місцева преса завжди відгукувались на ювілейні і пам'ятні дати у своєму регіоні, про що свідчать у газетах статті С.Гупало про ювілей Олики [59], А. Криштальського про 450 років Іваничів [64], П.Мохнюка про 710 років Любомля [66], Н.Пась до 800-річчя Каменя-Каширського [68], про районний центр Рожище написав Г.Белов [56]. 100-річчю Маневич були присвячені публікації В.Борбича і С.Філона [57; 72], Б.Берекети – 300-річчю села Хмельницьке [55]. Частина публікацій стосуються історії населених пунктів з найдавніших часів. Інтерес становлять краєзнавчі розвідки Г.Гуртового про Садів Луцького [73], С.Шинкаря про село Киселин Локачинського району, топонімічна публікація К.Зубчук про населені пункти з ліричними назвами Любохини, Люблінець, Любомль, Любче [62], О.Бренчука про перші топонімічні згадки сіл Бірки і Березичі Любешівського району [58].

Окремі статті розкривали конкретні події з історії населених пунктів. Такі публікації представили у місцевій пресі: Л.Михальчук про січових стрільців [65] і А.Пісоцький про 1918 рік у Володимирі-Волинському [69], В.Тинчук про 1938 рік у топоніміці Любешова [70], а газета Любомльського району «Радянське життя» представила факти з історії трьох сіл – Ладинь, Пустинка, Мосир Ладинської сільради [72]. Археологічні розкопки у 1993 р. давньоруського городища у Камені-Каширському і знахідки археологів описав З.Жижара [72]. З історії Любомля варті уваги публікації краєзнавців М.Дзея про спогади євреїв – колишніх жителів міста [63] та О.Остапока і В.Микитюка характеристика унікальних марок про Любомль [67].

Згадаю, таким чином, лише невелику частину краєзнавчих публікацій у місцевій пресі, які постійно поповнюються завдяки дослідникам рідного краю вченим, краєзнавцям, вчителям, працівникам архівів, музеїв, бібліотек. Однак накопичена інформація і краєзнавчі дослідження з різних періодів історії Волино-Поліського краю дають можливість зробити висновок про те, що є достатньо підстав для написання нової історії міст і сіл Волинської області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берман О. Епоха на прохідній: історико-публіцистичний нарис. – Луцьк: МЕДА, 2000. – 156 с.

2. Богуш М. Бережанка. – Луцьк: Надстир'я, 1991. – 28 с.
3. Борисюк С. Млини над Бугом: Історико-краєзн. нарис. Поезії. – Луцьк, 1998.
4. Волинський державний університет імені Лесі Українки. – Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 1998. – 15 с.
5. Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій. – Луцьк: Ред.- вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 162 с., 300 іл.
6. Володимир-Волинське педагогічне училище ім. А.Ю Кримського. – Луцьк, 1999. – 22 с.
7. Все про Луцьк: Інформаційний довідник. – Луцьк, 1995. – 192 с.
8. Все та ж благословена Волинь. Туристично-краєзнавчий путівник по місцях життя і творчості Лесі Українки. – Луцьк: Ініціал, 1996. – 10 с.
9. Гелетій Я. Мої Колки: Фотоілюстрований публіцистичний істор.-краєзн. Нарис. – Дубно: Джерело – Просвіта, 1997. – 72 с.
10. Денисюк В. Волинь. Події, факти, цифри. – Луцьк, 1997. – 144 с.
11. Денисюк В. Зачаровані мистецтвом. До 40-річчя Луцького міського Будинку культури – народного Дому «Просвіта». – Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 160 с.
12. Денисюк В. Золота нива «Колоса». Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 104 с.
13. Денисюк В. Камінь-Каширський. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1996. – 176 с.
14. Денисюк В. Луцьку 910 років. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1995. – 64 с.
15. Денисюк В., Денисюк І. Ратнівщина. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1999.
16. Знайомтесь – Волинь. – Луцьк: Вид-во РІА «Волиньінформ», 1997. – 90 с., іл.
17. Знайомтесь – Волинь: Економічний огляд. Перспективи розвитку. – Луцьк: Вид-во РІА «Волиньінформ», 1997. – 51 с.
18. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бореться. Докумен. повість. – Луцьк, 1995. – 67 с.
19. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 53 с.
20. Купчинський М. Купичів. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2000. – 30 с.
21. Кучінко М. Давньоруське городище Вал у Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 206 с.
22. Кучінко М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в ІХ – ХІV століттях. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 159 с.
23. Кучінко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 206 с.
24. Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995.
25. Левчанівська І. Далеке і близьке. Нариси, статті. – Луцьк: Надстир'я,

2000. – 216 с.
26. Луцька українська гімназія. 1918 – 1939. Спогади гімназистів. – Луцьк: Медіа, 1998. – 220 с.
27. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки. – Львів, 1992. – С. 36-44.
28. Луцький державний державний технічний університет. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 31 с.
29. Любешівщина (Історико-краєзнавчий нарис). – Луцьк, 1996. – 151 с.
30. Майданець І. Жидичин. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1998. – 88 с.
31. Маневичам – 100 років. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1992. – 36 с.
32. Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. Тези доповідей і повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1991. – 193 с.
33. Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей і повідомлень II регіональної «Велика Волинь» та VI обласної історико-краєзнавчих конференцій. – Луцьк, 1992. – 167 с.
34. Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Тези доповідей і повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1994. – 163 с.
35. Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1998. – 134 с.
36. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 397 с.
37. Містечко Колки – важливий духовний осередок Волинського Полісся: (До 800-річчя заснування): Зб. тез доп. та повід. наук. конференції. – Луцьк, 1997. – 78 с.
38. Музей І. Стравінського в Устилузі. – Луцьк, 1994. – 8 с., іл.
39. Нововолинськ. Територія пріоритетного розвитку Волинської області зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності. – Луцьк: Ініціал, 2000. – 60 с.
40. Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром. Перемило 900. – Луцьк, 1997. – 80 с.
41. Пом'яник. Волинське крайове Братство святого апостола Андрія Первозванного (Луцьке хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618 і далі. – Луцьк, 2000. – 70 с., іл.
42. Православні монастирі Полісся. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 211 с.
43. Рожко В. Древні святині Полісся. – Луцьк, Надстир'я, 1995. – 152 с.
44. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк: Медіа, 2000.
45. Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 314 с.: іл.

46. Середюк О. Скарбниця історії Волині: Істор.-краєзнавчий нарис про Народний музей історії сільського господарства Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 124 с.
47. Скоклюк С. Нечімле: Повість. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 144 с.
48. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 1998. – С.173.
49. Ткачук П. Моє рідне село... Нарис історії села Бобли Турійського району. – Луцьк, 1997. – 86 с.
50. «Чуєш брате мій...» Спогади про Н.В.Бурчака. – Луцьк: Вежа, 1999. – 60 с.
51. Чучман Л. Берестечко. – Луцьк, 1997. – 72 с.
52. Шоста Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». Тези доповідей і повідомлень. – Луцьк, 1993. – 312 с.
53. Ярмолюк З. Про Турійськ і Турійський район. – Луцьк, 2000. – 28 с.
54. Берекета Б. Селу Хмельницьке – 300 літ // Волинь. – 1994. – 27 жовтня.
55. Белов Г. Місто над Стиром // Наш край. – 1997. – 12 грудня (про Рожище).
56. Борбич М. Історію слід знати й шанувати: До 100-річчя Маневич // Нова доба. – 1991. – 12 грудня.
57. Бренчук О. Позаду – чотири століття // Нове життя. – 1998. – 4 лютого (про першу згадку сіл Бірки і Березичі Любешівського р-ну).
58. Гупало С. Містечко невідоме: До ювілею Олики // Вільним шляхом. – 1999. – 10, 17, 24 квітня; 1, 15 травня.
59. Гуртовий Г. Легенда села Садів (Луцького р-ну) // Слава праці. – 1998. – 17 січня.
60. Жижара З. Відкриття археологів Волині (під час розкопок давньоруського городища в Камінь-Каширському) // Волинський вісник. – 1993. – 2 квітня
61. Зубчук К. Любі серцю місця // Рад. Волинь. – 1989. – 1 травня (про населені пункти з ліричними назвами Любохини, Люблінєць, Любомль, Любче).
62. Дзей М. Згадуючи Лібівне: Так по-єврейськи називали місто Любомль // Наше життя. – 1996. – 6 січня.
63. Криштальський А. Селищу Іваничі – 450 років // Нар. трибуна. – 1995. – 24 березня.
64. Михальчук Л. Гей ви, стрільці січовії: До 80-річчя заснування комісаріату українських січових стрільців у Володимирі-Волинському // Нар. справа. – 1996. – 4 жовтня.
65. Мохнюк П. Любомлю 710 років від першої писемної згадки // Наше життя. – 1997. – 31 травня.
66. Осташок О., Микитюк В. На марках Любомль. З історії пошти райцентру і Волинського регіону // Нове життя. – 1993. – 22 вересня.
67. Пась Н. З історії нашої минувшини: До 800-річчя Каменя-Каширського // Полісся. – 1995. – 22 лютого.

68. Пісоцький А. 1918 рік у Володимирі // Слово правди. - 1996. - 6, 9, 17, 20, 23 квітня.
69. Гинчук В. 1938 рік у топоніміці Любешова // Нове життя. - 1997. - 10 грудня.
70. Факти з історії населених пунктів Ладинської сільради (Ладинь, Пустинка, Мосир Любомльського району) // Рад. життя. - 1991. - 4 червня.
71. Філон С. Сторінки історії: До 100-річчя Маневич // Нова доба. - 1992. - 8, 12, 15, 19, 22, 26, 29 лютого.
72. Шинкар С. Киселин: штрихи з минувшини... // Досвітня зоря. - 1997. - 6, 13, 20 лютого.

Гавриш І.В.
(м. Київ)

З ІСТОРІЇ СІЛ АНДРІЇВКИ І КРАСНОГІРКИ МАКАРІВСЬКОГО Р-НУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛ.

Чи замислювались Ви над тим, скільки на Україні сіл, які забуті, загублені, доживають свої останні дні? В той же час історія їх пов'язана з славетними синами України, з подіями, які мали не абиякий вплив на подальшу долю нашого народу. Скіне душа народна в таких селах, тихенько вмирає пам'ять, доживаючи свої останні дні. Важко спостерігати за цим.

Макарівський район – це Полісся. З півдня він межує з Бишпівським, який нині входить до його складу, а з півночі до нього прилягають землі Бородянського району. Таємний статський радник Іван Фундуклей писав: «Полесья Киевской губернии... заключает в себе две трети Радомысльского и треть Киевского уездов. Все пространство, со стороны смежных частей губернии, южной и западной – несколько возвышенное, постепенно и значительно понижается к северу, и по всем направлениям наполнено болотами, озерами, прудами, ручьями, трясинами». Серед найбільш відомих називають такі озера і болота: Петропавлівське, Коротише, Ірпінь, Вулишко, Макарівське, Вабля, Гать. Через ліси протікає річка Здвиг – притока ріки Тетерів. Тепер Здвиг маленька річка завширш до 2 – 3 метрів і глибиною не відзначається. В багатьох місцях можна перебрести і колін не замочити, особливо влітку. Це тепер. А в сиву давнину Здвиг була глибокою і широкою рікою, яка бурхливо і гордовито несла свої води на північ. По обидва береги цієї дивовижної річки одне проти одного лежать села Андріївка і Красногірка.

Перша літописна згадка про село Андріївка відноситься до часів Київської Русі. В літописах згадується давньоруське городище – місто Воздвиженськ, за народними приказами Андрієво. Найдавніші археологічні знахідки відносяться до доби бронзи (2 тис. до н.е.). На правому березі Здвига, серед соснового бору і могутніх дубів – височенна гора. Західною сторо-

ною вона стрімко спускалась до річки. Води Здвижа розмивали підніжжя гори, забирали пісок. Річка там повертала на північ. На повороті утворилася затока, протилежний берег якої був високий і мав форму рогу. Затока була зручним місцем для причалу човнів, барж, лоддів. Цей берег дістав назву «Пристань». До протилежного берега затоки добратися човном чи на плоті було неможливо. Затока була мілководна. Діставалися лише вброд. Так і називається протилежний берег затоки «Брідський Ріг». Далеко було видно гору. І коли сходило сонце, осипаючи її першими своїми промінчиками, і коли воно ховалося за неї, розливаючи по схилах останні спалахи, милувала очі краса гори. Подорожні, що пливли по Здвижу на лоддях та барках, захоплено говорили: «Що то за гора? Яка вона красива!». Так і почали називати ту місцевість Красна (гарна, красива) гірка.

Там, попід лісом, над річкою Здвиж, на горі загубилося невеличке село Красногірка. Дві вулички з напівмертвими будинками, пробігають горбочками і ховаються за могутніми соснами. Лише один день на тиждень сюди ходить автобус. В решту, якщо Вам закортить мандрувати, мандруйте пішки.

Спочатку ці землі належали князю Костянтину Острозському, який побудував тут православний монастир (кінець 15 ст.). З 17 ст. землі Красногірки-Андріївки належали Києво-Кирилівському монастирю, монахи якого заснували тут особливий скит. Гетьман Іван Скоропадський побудував у скиті церкву, дав землю і ктиторій. Кріпаки, які належали монастиреві, корчували ліс, курили смолу і дьоготь, ловили для монастиря рибу. Вони посадили фруктовий сад, викопали глибоку криницю, яка за свою глибочінь отримала назву «Безодня криниця», або просто «Безодня». В першій половині 17 ст. в Андріївці почалось повстання проти польських панів, під час якого монастир був зруйнований. Пізніше його було відновлено в урочищі Красногірка. Разом з монахами переселили туди кілька сімей кріпаків з Андріївки. Так виникла вулиця Монастирська в Красногірці. Монастир залежав від Беньковського, був закритий приблизно в 1760 році. Але в більш пізніх списках ще значиться Красногірський монастир. Після 1866 року ця територія відійшла до Польщі. Скит та церква були відписані разом із селом Красногірка базилеанському монастирю. До цього монастиря направлялись на епітимію духовні особи, які звинувачувались у певних злочинах. В останні роки існування монастиря були дві дерев'яні церкви, пізніше на цьому місці були побудовані поміщицький дім і службові приміщення. Після скасування монастиря церкви ці продані у Васильківський повіт м. Фастів та с. Королівку.

Землі Андріївки були приписані до Макарівського маєтку, що належав Київському кафедральному декану Кастану Ростішевському. В цей час через річку Здвиж був побудований міст, який з'єднав Андріївку і Красногірку (десь поблизу урочища діда Сидора Решетніка). Міст був довжиною біля кілометра. Побудували його на масивних дубових палях, настіл зроб-

лено із дощок. Досліджуючи руїни, можна дійти висновку, що в монастирі були цегляні будівлі. Монастирський сад із столітніми липами і фруктовими деревами, криниця у глибокому урочищі, водяний млин біля Брідського рогу перейшли до власника маєтку польського пана Сигизмунда Шимановського, а в 1835 р. він продає їх єврею Яцковському (за іншими даними Шимановський змушений був у 1840 р. поділити маєток за борги між Яцковським, Мухановим, Катнером, Глоговським, Рогальським і Буржинською. Францу Яцковському відійшов Копилів і село Красногірка, приблизно 3668 десятин). На території монастирського дворища розташувався панський маєток. В селі була школа («школа грамоти»), хлібний магазин.

Село Андріївка належало барону Максиміліану Еренбургу. В «Киевских губернских ведомостях» за 1851 р. значилось, що село має 82 селянських двори, 1600 чол. населення. В 1768 р. було побудовано церкву на честь Вознесіння. В Андріївці також була церковно-прихідська школа, сім вітряних і один водяний млини.

В Андріївці і Красногірці оселились такі сім'ї або «нумери»: Біди, Сумлені, Шені, Сидори, Філипи, Боруші, Соломенки, Малороди, Семиморози, Савчуки, Уласенки. ХХ ст. принесло на землі України нові випробування. Страшним лихоліттям прокотилися по них революції 1905-1907 рр., 1917 р., громадянська війна, колективізація... Війна, яка залишила по собі страшні спомини і незарубцьовані рани. На території Макарівського району оборону утримувала 171 срілкова дивізія. Запеклі бої відбувалися з 15 по 30 липня 1941 р. в районі сіл Дружня, Вабля, Козинці, Андріївка, Микуличі, Плахтянка, Загальці, Неброди, Липівка, Королівка, Майдановка. Бої були надзвичайно запеклими. В одному з таких боїв загинув кулеметник з далекого осетинського села Дігори Харитон Тимофійович Хадонов. Поховано його було в селі Андріївка. Тривалий час Хадонов Х.Т. вважався без вісті пропалим, що підтверджували архівні дані. Внаслідок пошукової роботи школярів Андріївської школи родина довідалась, де поховано героя. За даними місцевих краєзнавців на полях війни загинули 61 житель села Красногірка. На території сіл Красногірка та Андріївка діяли підпільні групи. Підпільники збирали інформацію, постачали в партизанські загони медикаменти, продукти. Чимало клопоту німецьким загарбникам завдали красногірські підпільники Багачук Павло, Гнатович, Смахов Микола Володимирович, Руденко Михайло Данилович, Соломенко Михайло Артемович, Харина Тетяна Петрівна.

Після війни довелося починати все спочатку: будувати житло, відроджувати господарство, вчитися жити із страшними споминами. І село відродилося. Защебетали на вулицях діти, залунали надвечірком пісні... Та промайнули роки і жити у віддаленому селі стало неprestижно. На сьогодні із 97 хат мають господарів лише 61. Вітер гуляє приміщенням клубу, зриваючи із стін залишки вицвівших афіш. Бабусі з надією вдивляються у далечинь, очікуючи на приїзд дітей та онуків. І лише на недовгих три місяця, влітку, життя повер-

тається до села з різноманіттям голосів малечі, яка із задоволенням досліджує всі закапелочки малознайомої для них місцевості.

Чи доводилось Вам коли-небудь спостерігати, як за високу круту гору сідає сонце? Чи бачили Ви, як навертаються сльози на очі літньої людини, коли вона йде по вулиці напівмертвого села? Як розправляє плечі сивий дід, з гордістю розповідаючи про місце, де він виріс, де пройшло його життя? Якщо ні – ми радимо Вам відвідати найглухіші села України. Не обов'язково, щоб вони були за сотні кілометрів від Києва. Станьте обабіч дороги, подивіться на золото, яким вкриті дерева, на сонячне сяйво, яке стрімко розбігається по схилам гори, поспілкуйтесь з людьми, які живуть в таких селах. І Ви помітите, що у Вас виростають крила, що Вапа душа сповнюється піснею і перед очима повстає сама історія. І раптом закортить поділитися, розповісти про все, що сповнює Вашу душу, що милує Ваші очі. І не важливо, що в селі, яке так Вас вразило, половина будинків стоять мертвими, важливо лише те, що в тій половині, що лишилася, живе пам'ять, душа, любов і пісня українського народу...

*Братчук Г.Й., Іонов О.Н.
(м. Київ)*

ВОРЗЕЛЬ – В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (ДО СТОРІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ)

В Україні є багато цікавих та значимих духовних куточків землі. Для нас – це Ворзель – курортне селище, яке знаходиться на одній із мальовничих північно-західних околиць Києва «30 км від центру», на 50° 33' північної широти і 30° 10' східної долготи за грінвічем і входить до зони Полісся. Рельєф місцевості тут слабо-горбистий, а саме селище розташоване на висоті 155 над рівнем моря і займає територію площею 760 га. І в тому числі майже 500 га лісопаркових насаджень, серед яких переважають сосна, дуб, береза [1].

Приріпіння – земля дивовижна, своєрідна і прекрасна. У вересні 2000-го року жителі селища святкували сторіччя заснування. Хоча ця територія була заселена ще в далеку давнину.

Уже давно точиться дискусія щодо походження назви селища Ворзель (точніше його значення), адже відомо, що своє ім'я воно отримало від однойменної назви урочища, в якому воно розташоване. Проте, що означає саме слово Ворзель?

Народно-побутове пояснення зводиться до легенди, що ніби в цих місцях колись жив «Зель» (німець), що був злодієм. Звідси і назва – Ворзель. Це пояснення не має ніякого наукового обґрунтування. Ворзель – українська мова схожих слів не має. Сучасні західні вчені вважають, що техноло-

гія виплавки заліза в Європу прийшла зі Сходу, головним чином з Ассирії. Так у книзі багатство земних надр німецький гірничий інженер Карл Бакс розповідає про переселенців зі Сходу які в пошуках заліза пересувалися в Європу. Місцеві краєзнавці А.Сборовський та сходознавець В.Лихотворик вважають, що можливо, в давнину, гірники Ніневії та Вавилону вудобували залізо і в наших місцях. Археологічні дослідження та аналіз топоніміки дають підставу вважати саме так. У давні часи залізо виплавляли головним чином з «болотіних».

Ассирійською залізо звучить як «варзілу», у близький до неї сучасній єврейській залізо зветься «барзель». Цікаво, що піч до плавки зветься в ассирійців, як і у нас, а також у німців «гута». Якщо подивитися на топографічні карти Приірпіння Ворзель знаходиться в болотяній низовині, а на покритих лісом оточуючих його висотах розташована не одне селище «гута», кома, «стара гута». «Барзель» – Ворзель, так краєзнавці розкривають значення назви Ворзель. Учені не одноразово знаходили в районі сучасного Ворзеля болотяну руду, і виплавлені з неї стародавні вироби, які експонуються в місцевому краєзнавчому музею. На стендах якого поруч зі скіфським залізом лежать кам'яні сокири, кістки мамонта та багато інших цікавих експонатів [2].

В часи Київської Русі територія в північно-західному напрямку від Києва була заселенню цих місць. Через ці землі в XI ст. проходили торгові шляхи на Користень і далі на захід. Близькість цих місць до столиці Київської Русі – знову накладали свій історичний відбиток на його долю. Набіги монголо-татарських полчищ в XIII-XIV ст. Опустошили ці землі і надовго залишили їх незаселеними. В наступні тисячоліття, аж до кінця XVIII століття, ця територія також була місцем вічних розбіжностей, так як тут проходив кордон двох ворогуючих держав: Польщі і Росії. Тільки після чергового розподілу Речі Посполитої в 1783 році, коли кордон Русі просувався далеко на захід, прийшов мир, ця частина правобережжя України стала активно заселятись [3].

Землі, на яких виникло селище Ворзель в кінці XIX століття належало поміщикам Пиховському, Кичесвій.

В 1998 році розпочалось будівництво Кисво-Ковальської залізниці, а в 1900 році Київською повітовою управою прийняті рішення про відчуження земельних угідь у місцевій поміщиків под будівлю Кисво-Ковемської залізниці першими жителями були робітники, які працювали на будівництві залізниці. «При управлінні залізниці існувала каса взаємодопомоги. Правління каси купило у поміщика Пиховського ділянку землі для своїх службовців».

Як тільки розпочалось будівництво залізниці, поміщик Пиховський та його сусіди поділили свої земельні масиви на 229 прямокутних ділянок з визначеннями майбутніх вулиць. В цьому ж плані передбачено відповідні ділянки під парк, базар, та церкву. Кожна ділянка була розміром приблизно 1500 сажнів, 1 сажень коштував 30 коп. Також треба було сплатити

відповідну суму за землю для громадського користування (вулиці, парк, базар, церква) (плани Ворзеля та Кичеево зберігаються у старожилів). Більшість ділянок купували у поміщиків під забудову дая генерали і оіцери царської армії. Тому селище називали «генеральським» або просто «дачі», хоча вже в цей час в топографії значилось урочище Ворзель.

Київські видавці газет та книг, власники підприємств та чиновники різних рангів заселяли Ворзель. Коли залізниця була побудована ціни на землю вирости і її продавали в розстрочку, як особистим забудовникам, так і організаціям. Отже історія селища тісно пов'язана з будівництвом Залізничі Київ – Ковель. Залізниця була тоді однолінійною, вантажообіг був незначним швидкість руху похздів дорівнювала 20-15 км за годину. Пасажи́рські потяги в Ворзелі не зупинялись, а приміський потяг курсував з Києва до Тетерева один раз на добу.

Справжнього вокзалу не було, тільки у 1908 році, після закриття Всеросійської промислової виставки, один з 11 павільйонів було перевезено до Ворзеля і пристосовано під приміщення вокзалу. Це була красиво оздоблена різанням по дереву, в стилі російського орнаменту будова. Прибуття потягу була приємною подією. Черговий по вокзалу биттям вокзального дзвону сповіщав про прибуття потягу [4].

В 1907 році в Ворзелі створено «Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості в урочищі Ворзель»; головою товариства був обраний дворянин М.С.Шелкновець, секретарем-казначеем була дружина, поштового чиновника А.П.Коломійченко. Товариство збудувало майданчик для літніх ігор дітей, танцювальну площадку на парковій території. На прохання «Товариства благоустрою» перед губернськими чиновниками в 1913 році була відкрита, церковно-приходська школа на вулиці Базарній. В школі було 2 класи та один вчитель. Ця школа не могла давати достойну освіту. І тому «Товариство благоустрою» звернулось з проханням перед губернською владою відкрити прогімназію, котру відкрили у 1917 році. В ній було 6 класів, де навчалось 150 дітей, працювало 10 вчителів [5].

Орієнтовно у 1900 році граф Уваров побудував будинок під дачу і подарував своїй дружині, дочці цукрозаводчика Терещенка. Вона майже весь час жила за кордоном, а у і в 1917 році передала приміщення тимчасово під Ворзельську гімназію. В 1919 році будинок був націоналізованим під Ворзельську залізничну школу №14. Одна з найбільших дач Ворзеля розташована в парковій зоні, яка була розбита і засаджена приблизно в 1900-1905 роках рідкісними деревами; ясенами, грабами різних порід, кленами, дубами, липами, широколисними березами плакучими, рожевими акаціями та каштанами, різними видами бузку, вербами білими, таволгою. Під час другої світової війни багато рідкісних дерев німці вивезли до Германії разом з землею для посадки. Перед війною графиня Уварова, що проживала в Фінляндії приїхала до України, щоб повернути свою власність, але їй відмовили. Цей будинок і нині належить школі [6].

В Ворзелі жив один із перших льотчиків російської авіації Г.Г.Горліков. У 1910 році він був учасником першого російського авіаційного, літаючи на літаку типу «Блеріо», літав разом з Нестеровим [7].

В 1920 році в Ворзелі деякий час перебував згодом відомий артист Борис Щукін.

З ініціативи молоді тут було створено літературно-артистичне товариство («Літарт»). Любителі сцени ставили п'єси українських та російських авторів. Артист Жданов (батько композитора Жданова) передав свою дачу під аматорський театр, надавав велику допомогу по здійсненню художнього керівництва в драмгуртку. В цей час до Ворзеля приїхав Валерьян Підмогильний – видатний український письменник, викладав українську мову та політосвіту в трудовій школі, займався письменництвом. Жив спочатку у Горшкових, де познайомився з Катериною Червінською, актрисою, з якою потім одружився. Як стверджує літературознавець В.О.Мельник, це згодом стане компроматом для слідчих. Будинок, де мешкало молоде подружжя, зберігся до наших днів.

Ім'я і твори Валерьяна Підмогильного Галицький, а, особливо, в іммігрантській пресі, мали чимало популярність. З ворзельського доробку маємо два оповідання: «Іван Босий» та «Проблема хліба». Творче життя В. Підмогильного тривало 15 років. В 1934 році він був силоміць вирваний з літературного процесу, репресований владою. Він залишив нащадкам кілька збірок оповідань, повістей, два романи, чимало перекладів з французької класики (Вольтер, Дібро, Гюго, Бальзак, Мопачан. Франц) [8]. Зараз в школі, де працював репресований письменник, створено музей, в якому експонуються статті, нариси, твори письменника, фотоматеріали, документи. Музей є осередком освіти і виховання, сприяє формуванню нового обдарованого покоління українців.

В 20-х роках дачі були націоналізовані дач, в них розмістилися: лікарня на 10 ліжок, амбулаторія, дитячий садок, початкова школа, кооперативні магазини, а пізніше будинки відпочинку та санаторії.

В 30-х роках завдяки добрим природнокліматичним умовам у Ворзелі створюються перші санаторно-оздоровчі заклади, цьому значною мірою сприяли спостереження за позитивними результатами лікування осіб із захворюваннями серця і нервової системи, проведені академіками – М.Д.Строжеском та Б.М.Мальковським (дача якого знаходиться в Ворзелі), професором Ф.Г.Яновським. Перший санаторій на 60 ліжок з водолікарнею було відкрито у 1932 році, а в 1938 році постановою Ради Народних Комісарів УРСР, Ворзель був оголошений курортом республіканського значення. Зараз в Ворзелі 8 кардіологічних санаторіїв для дорослих та дітей, 5 будинків відпочинку, до 1986 року працювало 15 дитячих таборів, найкращий в Україні Будинок дитини. Зусиллями та завдяки організаторським здібностям лікаря-педіатра М.М.Городецького, про велику чуйність, сміливість та людяність ходили цілі легенди. Перший набір вихованців ря-

тівного будинку стовідсотково складали діти голодомору 1932-1933 років. Немовлят, подружжя Городецьких знаходили на веранді власного будинку. Батьки вмирали з голоду, але вірили, що їх дітям лікар не дозволить загинути. У 1937 році дитячий будинок поповнився новим великим контингентом сиріт і дітьми репресованих батьків. Дітей привозили, як правило, вночі, машинами НКВС. Минали роки, будинок дитини розширювався, було збудовано 11 осель. Але і зараз вдячні Ворзеляни та пам'ятають людину з великої літери – М.М. Городецького [9].

В 1999 році встановлено на його честь мармурової меморіальну дошку.

Судилося Ворзелько стати місцем натхнення для багатьох видатних людей. Тут проживав Б.М.Лятошинський – класик доби ХХ століття, художник європейського масштабу, Прометей українського музичного мистецтва. Проживала відома українська актриса, народна артистка УРСР Борисоглібська Г.І., яка виступала на професійній сцені з 1888 року у трупах М.Кропивницького, П.Саксаганського і Карпенка-Карого. До найкращих сценічних здобутків талановитої артистки належать ролі Терпелихи («Наталка-Полтавка»), Шкандибихи («Лімерівна»), Рандички («По ревізії»), Хіврі («Сорочинський ярмарок»), Ганни («Безталанна»). Вірність реалістичним традиціям українського театру, висока акторська майстерність забезпечили Г.Борисоглібській помітне місце в історії вітчизняного мистецтва [10].

Постановою №1723 Ради Народних Комісарів УРСР від 27.XII.1940 року дачні будинки і садибу артистки Борисоглібської Г.У. в селищі Ворзель (Подольська вулиця), було передано у власність Стілки радянських композиторів України для використання під творчий будинок відпочинку композиторів. З цього часу Будинок Творчості стає центром музики та науки, джерелом розвитку музичної творчості та музикознавства.

Як згадує Віталій Кирейко, композитор, Лауреат премії ім. М.В.Лисенка, професор, член правління музичного фонду України, що на території Будинку творчості, серед розкішного дубового та соснового лісу і фруктовому саду стояв двоповерховий будинок, де мешкали композитори. Неподалік знаходилась літня кухня. Там дружини композиторів готували їжу, а самі композитори рубали дрова, підкидаючи їх у піч. Був в господарстві ще кінь з возом – гарбою. Серед перших поселенців були музикознавці В.Довженко та А.Довженко, композитори Г.Жуковський, Р.Верещагін, С.Жуков, П.Поляков, П.Глушков, О.Левич, В.Рибальченко, А.Лазаренко.

З будинком творчості «ВОРЗЕЛЬ» була пов'язана діяльність класиків української музики – Льва Ревуцького, Бориса Лятошинського, творчість видатних українських митців: Андрія Штогаренка, Костянтина Данькевича, Григорія Майбороди, Євгена Станковича, написані твори видатних українських піснярів – Платона Майбороди, Олександра Білаша, Ігоря Шамо. Тут творили М.Дремлюга, А.Коломієць, Г.Цицалюк, М.Скорик,

Л.Грабовський, В.Сельвестров, Ю.Рожавська, М.Завалішина, В.Шаповаленко, Є.Зубцов, І.Карабіца, М.Сук [11].

Діяльність композиторів сприяє культурному розвитку селища Ворзель, адже композитори та музичні виконавці часто виступають з концертами перед ворзелянами. Діяльність будинку творчості «Ворзель» сприяє розвитку не лише музичного мистецтва, а також науки – в ньому працювали видатні вчені, академіки, фізики, медики, проводились міжнародні симпозиуми, наукові конференції.

Сьогодні Ворзель є одним із значних осередків культурної України. Вже стало традицією проводити у Ворзелі Міжнародний конкурс юних піаністів пам'яті Володимира Горовця та «Школу виконавчої майстерності». «Школа виконавчої майстерності» – це постійно діюча система майстеркласів видатних музикантів – майстрів виконавчого мистецтва, яка функціонує в період між конкурсами. Для викладання в ній, крім українських педагогів запрошують професорів з США, Великобританії, Франції, Ізраїлю, Росії.

Сьогоднішній Ворзель – це велика десятитисячна сім'я працюючих прекрасних людей, які вносять свою лепту в розбудову селища, а від так і держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко І.М., Коломієць О.Ф. Курорт Ворзель. – К., 1976. – С.5.
2. Лихотворник В. Ворзель: сліди сивої давнини / Ірпінський вісник. – 15 липня 2000 р. – С.13.
3. Історія міст і сіл України. Київська область. – К., 1976.
4. Особистий архів Н.П.Потехи – дослідника Ворзеля. – С.4.
5. Спогади місцевого жителя Найдьонова (записано автором).
6. Фонди архіву Ірпінської школи №5.
7. Особистий архів Н.П.Потехи – дослідника Ворзеля. – С.12.
8. Мельник В. Наша розстріляна пам'ять // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – 1992. – С.133.
9. Кіяшко Г.І. Життя заради щастя // Ірпінський вісник. – 1999. – 14 серпня. – С.3.
10. Митці України. Енциклопедичний довідник (за ред. Н.В.Кудрицького). – К., 1992. – С.84.
11. Архів Будинку творчості композиторів.
12. Ворзель – на міжнародній орбіте / Сьогодні. – 1998. – 14 березня.

Бренчук О.І.
(с. Рудка-Козинська, Волинська обл.)

З ІСТОРІЇ СЕЛА ЗАЛІЗНИЦЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Село Залізниця розташоване на схід від районного центру Любешова на відстані десяти кілометрів. З обох боків через село проходить шосейна дорога в села сусіднього Зарічненського району Рівненської області. За переказом старожилів назва села виникла не випадково. До наших днів майже біля центру населеного пункту близько від дороги збереглися залишки залізодобувного промислу. Рельєф навколишньої місцевості серед лісів та боліт у давні часи сприяв виникненню поселення.

Перша писемна згадка про Залізницю належить до 1650 року. В ній вказано, що було тоді 24 садиби і рудня. В навколишніх болотах була певна кількість болотяної залізної руди, яку в посушливі пори року давнім жителям вдавалося добувати і підводами (возами) привозити до рудні, де виплавлялось залізо. Ще й нині в окремих місцях на осушених болотах близько від Залізниці виявляються різних розмірів брили болотяної залізної руди, які використовуються жителями села для фундаментів при будівництві житла.

Кількість жителів села поступово зростала. Через незначні запаси сировини залізодобувний промисел поступово припинився. Місцеві жителі займалися землеробством, скотарством та ремеслом. В 1745 році в селі Залізниці було споруджено Покровську православну церкву, яка після певних ремонтних та реставраційних робіт збереглась до наших днів і нині є діючою. В 1847 році поблизу церкви в невеличкому однокімнатному приміщенні вперше в Залізниці було відкрито однокласне народне училище, яке започаткував учитель та керівник Володимир Піжевич. В 1894-95 навчальному році відвідувало школу 32 учні, серед яких була одна дівчинка.

Земельні володіння Залізниці з XVII-XVIII століть належали землевласникам Дольським та Вишневецьким. В 1752 і 1787 роках, як зазначається в Любешівській хроніці Антонія Мошинського в Залізниці спалахнули великі пожежі, внаслідок яких згоріло багато селянських садіб з їхнім майном. В 1842 році Залізницький маєток перейшов до казни. В XIX – першій половині XX століття с. Залізниця належало до Кухотсько-Вольської волості Пінського повіту Мінської губернії. Як відомо із судових справ пінського повітового суду, після скасування кріпосного права влітку 1861 року в Залізниці було селянське заворушення проти володарів земельних угідь, які не дозволяли селянам користуватись землею.

Внаслідок столипінської аграрної реформи більшість жителів села переселились на хутори Марчиха, Скоморохи, Лобна, Жакчі, Грядя, Медведичі та багато інших.

Великого лиха завдала Перша світова війна. Переважна більшість людей вимушені були залишити свої домівки і переселятися в східні губернії Колишньої Росії. Не всі повернулися додому. А хто повернувся, то на місці садиб були лише згарища. Землі заросли бур'янами, не було худоби. Доводилось багатьом землю перекопувати лопатами. За кілька років з великими труднощами важкою працею більшість жителів відбудували.

Не було добра і за часів польської влади. В орендованому приміщенні існувала початкова школа. Чимало людей шукали кращої долі в далеких краях. Колишні жителі села Залізниця стали приживатися за межами свого краю. Деякі з них мешкають нині на Київщині, в Криму, в Харківській, сумській, Кіровоградській та інших областях.

Минулого року пройшло 350 років першої писемної згадки про село Залізниця. В ньому сьогодні налічується 679 садиб з населенням 2475 чоловік. Звичайне поліське село.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національний Історичний Архів Республіки Білорусь в Мінську. – Ф.1733, оп. 1, спр. 167. – Арк.45
2. Moszyriski A. Kronika Kollegium Lubieszowskiego XX. Piarów. Krakow, 1876.
3. Державний архів Брестської області Республіки Білорусь. – Ф.59, оп.1, спр.326. – Арк.5; спр.342. – Арк.6.
4. Теодорович Н. ольнь в описании городов, местечек и сел Вольнской епархии. Еовальский уезд. – Почаев, 1903. – С.184-1686.

Буланов Ю.І.

(с. Зачепилівка, Харківської обл.)

С. ЗАЧЕПИЛІВКА – СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Таких населених пунктів, як наше селище Зачепилівка в Харківській області по всій Україні тисячі; історія його розвитку є типовою для нашої Батьківщини, де довгий час переважаючою галуззю економіки було сільське господарство. На жаль, таким воно залишається й по цей день – тиха сільська глибинка, правда до праці в своєму господарстві додалося ще одне, знову ж таки притаманне українцям з давніх часів, – торгівля. Тільки чумакування теперішнє набуло дещо іншого забарвлення – волів поміняли на автомобілі, автобуси, «Газелі».

Населений пункт виник на рубежі XVII-XVIII століть у період масового переселення українців на «дике поле», ймовірно, в часи Руїни. Точної дати заснування поселення на цьому місці не встановлено. Дослідник ми-

нулого Полтавської губернії Л.Падалка відносить Зачепилівку до сіл, заснованих запорізькими козаками, хоча існує версія про заснування цього поселення переселенцями з інших регіонів України.

Археологічні знахідки стверджують про життя людей в даній місцевості у прадавній час – кілька курганів періоду бронзи, розташованих поблизу Зачепилівки, свідчать про заселення цих місць ще в III-II тисячоліттях до н.е. Але з нез'ясованих причин люди залишили ці краї. Основним господарським заняттям населення з перших років заснування поселення було землеробство і скотарство, багато хто чумакував. Займалися мешканці села також полюванням, а близькість до річки Берестової, на лівому березі якої й розташований населений пункт, визначила ще один допоміжний засіб для існування – рибальство.

Динаміка росту чисельності населення така:

1764 рік – 734 чол.;

1784 рік – 759 чол.;

1859 рік – 1800 чол.;

1889 рік – 3290 чол.;

1912 рік – 4444 чол.

В 1783 році в Зачепилівці збудовано православний храм (Архистратига Михаїла).

З кінця XVIII століття проводилося 4 ярмарки, на яких торгували в основному великою рогатою худобою, кіньми, вівцями, хлібом і різними сільськогосподарськими продуктами. Зачепилівка належала до Полтавської губернії Костянтиноградського повіту.

В 1859 році в селі було відкрито приймальний покій на два ліжка, де працював один фельдшер. пізніше з'явився перший навчальний заклад – у 1865 році відкрили парафіяльну школу. У 1905 році при сприянні повітового земства в селі було засноване сільськогосподарське товариство, метою якого було підвищення рівня господарювання та створення культурно-показових ділянок на землях, що належали членам товариства; на 1 січня 1912 року товариство об'єднувало 94 чол.

Тихий патріархальний уклад сільського життя майже нічим не порушувався, події, які інколи сколихували Російську імперію, оминали цю степову глушину. Навіть російська революція 1905-1907 рр. не залишила тут помітного сліду. Життя почало змінюватися після 1917 року, і не завжди на краще.

У січні 1918 року в селі встановилася більшовицька влада. та в 1918-1920 роках в Україні ніде ні одна сила при владі довго не затримувалася. тут побували і німці, і петлорівці, і білогвардійці, і червоногвардійці. останні прийшли надовго, встановивши радянську владу. У 1923 році Зачепилівка вперше стає районним центром. Потім вона ще декілька разів буде втрачати статус райцентру і отримувати його знову. Зачепилівку спіткнувала доля усіх українських сіл часів радянської модернізації – колективі-

зація, розкуркулення, голодомор. Потім Велика Вітчизняна війна, два роки окупації – з 7 жовтня 1941 року по 19 вересня 1943 року. 369 зачепилян полягли на фронтах Другої світової війни, багато збитків було нанесено господарствам села та його мешканцям. Не дивлячись на те, що в радянські часи на дослідження періоду історії Великої Вітчизняної війни зверталось багато уваги, залишаються ще «білі плями», і краєзнавцям є над чим працювати. Після визволення села від німецько-фашистських загарбників розпочалася відбудова народного господарства. А далі – важкі післявоєнні голодні роки. Та селяни вистояли, зуміли вижити самі й допомогти піднятися всій країні. Знову реформи, реорганізації, укрупнення господарств.

У березні 1968 року Зачепилівка набуває статусу селища міського типу. Вона все більше набуває рис районного центру: збільшилась кількість вулиць з твердим покриттям, споруджуються – новий районний будинок культури, дитяча музична школа, автостанція, пошта, телеграф, торговий центр тощо.

4 січня 1990 року розпочалася газифікація селища, що стало початком нового періоду в історії Зачепилівки. На жаль, в зв'язку із загальною економічною скрутою в державі, наше селище переживає не найкращі часи, та зачепиляни сподіваються на те, що ці труднощі тимчасові, а попереду – доба добробуту і процвітання. Зараз в селищі немає ніяких промислових об'єктів, тільки підприємства по переробці сільськогосподарської продукції (олійниця, молокоцех Красноградського маслозаводу); великого розмаху останнім часом набула приватна торгівля.

У Зачепилівці народилися українські письменники Федір Євтихійович Злидень та Антон Федорович Хижняк, Герой Радянського Союзу Іван Минович Сипало, Герой Соціалістичної Праці Іван Опанасович Сулима.

Дослідження історії розвитку селища не припиняються зачепилянами, цим зайняті члени історико-краєзнавчого загону «Пошук» Зачепилівської загальноосвітньої школи, яким я керую, а також краєзнавці-аматори, невомні дослідники рідного краю.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Підсекція 1. До витоків історії населених пунктів України

<i>Шляховий К.В.</i> Історія адміністративно-територіального формування Ульяновського району Кіровоградської області.....	3
<i>Рубаник В.Є.</i> Деякі особливості розвитку інституту права власності у Слобідській Україні в XVII-XIX ст.	8
<i>Ігнат'єва Т.В.</i> Ярмарки Подільської губернії XVIII – I пол. XIX ст.	15
<i>Шугальова І.М., Ігнатуша О.М.</i> Зміни організаційного устрою Російської православної церкви на Лівобережній і Південній Україні протягом XVIII – поч. XIX ст.	21
<i>Соловійова Т., Ткаченко О.</i> Соціально-економічний та культурний розвиток міст Київської губернії у XIX столітті.....	28

Підсекція 2. Міста і села України в 60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.

<i>Жалоба І.В.</i> З історії будівництва залізниці Львів – Броди і Тернопіль (к. 60-х – поч. 70-х рр. XIX ст.).....	35
<i>Романюк М.В.</i> Розвиток промисловості Хортицького Менонітського округу (кінець XIX ст. – 1917 р.).....	41
<i>Кравченко О.В.</i> Благодійні заклади і товариства православної церкви в Харківській єпархії (XIX – поч. XX ст.).....	47
<i>Шкварець В.П.</i> Про передісторію виникнення товариства «Просвіта» у Миколаєві.....	52
<i>Господаренко О.В.</i> Земське самоврядування в Новобузькій волості Херсонського повіту (1917-1919 рр.).....	56
<i>Шевченко Л.В.</i> Університети Києва доби Української революції (1917-1920 рр.).....	60
<i>Котляр Ю.В.</i> Тилігуло-Березанський повстанський загін в історії Миколаївщини: новий погляд на проблему.....	68
<i>Грінченко В.</i> Колективізація на Єлисаветградщині в перші роки непу.....	70
<i>Стремецька В.О.</i> Українізація на Одещині (20-30 рр.)	75
<i>Олійник З.В.</i> Ставлення більшовиків до українських партій в контексті національної політики 1920 р.	81
<i>Соболь П.І.</i> Українізація на промислових підприємствах Миколаївщини (1920-30-ті роки).....	85
<i>Самойленко Н.І.</i> Комуна ім. Благоева в публікаціях вітчизняних дослідників.....	89
<i>Піддубний І.А.</i> Стан промисловості Буковини в період перебування у складі Румунії (20-30-ті роки XX ст.).....	93

<i>Мусієнко В.Є.</i> Соціально-економічний стан колгоспів Дніпропетровщини (в сер. 30-х років).....	101
<i>Кравченко П.М.</i> Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. ХХ ст.).....	106
<i>Журба М.А.</i> Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (к. 20-х – поч. 30-х років ХХ ст.).....	114
<i>Ігнатуша О., Бобко Т.</i> Стан парафій Російської православної церкви на Катеринославщині (20-і р. ХХ ст.).....	120
<i>Гридіна І.М.</i> До питання про релігійне життя в Україні під час нацистської окупації.....	126

Підсекція 3. Історія міст і сіл України в 30-х – 90-х рр. ХХ ст.

<i>Добров П.В., Шевченко А.Є.</i> Внесок співробітників органів внутрішніх справ України в охорону тилу діючої Червоної армії (1941-1942 рр.).....	133
<i>Зінько Ю.А., Гінда В.В.</i> Аграрні відносини на Вінниччині в період німецької окупації (1941-1944 рр.).....	136
<i>Олійник Ю.В.</i> Німецький окупаційний режим на Хмельниччині (1941-1944 рр.).....	140
<i>Шитюк М.М.</i> Організація «Миколаївський підпільний центр» (1941-1943).....	146
<i>Нагорна Т.В., Руденко В.І.</i> Партизанський рух на Гадяччині (1941-1943 рр.).....	152
<i>Романюк І.М.</i> Перебудова системи управління сільського господарства України (1959 р.).....	156
<i>Панченко П.П., Падалка С.С., Кубальський О.Н., Кравченко В.І.</i> Проблеми духовності українського села в контексті політики тоталітарної держави: регіональний аспект.....	160
<i>Зінич В.Т.</i> Соціально-економічний розвиток Волинського Полісся....	168
<i>Бабак О.</i> Кіровоградщина у міжрегіональних зв'язках України та Республіки Польща.....	175
<i>Кривдіна І.Б.</i> Активні діячі правозахисного руху в Одесі (II пол. 70-х – 80-ті. ХХ ст.).....	179

Підсекція 4. Проблеми методології, джерелознавства та історіографії історії міст і сіл України

<i>Грон В.В.</i> Український націотворчий процес: деякі аспекти історіографії проблеми.....	183
<i>Ковальський А.В.</i> Торгівля Південної України першої половини ХІХ ст.: історіографічний аспект.....	188
<i>Бойко А.В.</i> Місто в державній колонізації Південної України (ост. чв. ХVІІІ ст.).....	195
<i>Тригуб О.П.</i> Історія Миколаївщини на сторінках записок Одеського товариства історії та старожитностей.....	198

<i>Григор'єва Т.Ф.</i> Маловідомі джерела з історії міст і сіл України.....	203
<i>Петров О.О.</i> Праці Катеринославського губернського статистичного комітету (друга половина XIX – початок XX ст.) як джерело до історії міст і сіл.....	210
<i>Бондаренко І.В.</i> Соціально-економічний розвиток Подільської губернії к. XVIII – поч. XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів).....	215
<i>Капустян Г.Т.</i> Джерела до історії суспільно-політичного життя українських сіл 1920-х років у фондах ЦА ФСБ РФ.....	221
<i>Филимонов С.Б.</i> Судебно-слідственні дела архива Главного управления службы безопасности Украины в Крыму как источник по истории красного террора в 1920-1921 гг.	227
<i>Подкур Р.Ю.</i> Інформаційно-аналітичні документи ВУЧК-ДПУ як джерело з історії міст і сіл України.(20-30-х р. XX ст.).....	230
<i>Баженов Л.В.</i> Регіональні дослідження України істориками Західної української діаспори (1921-2001 рр.).....	237
<i>Рибак І.В.</i> Розвиток сіл України радянської доби – історико-теоретичні аспекти вивчення.....	244
<i>Мороко В.М.</i> Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами).....	250
<i>Мищак І.М.</i> Роль архівних установ у дослідженні історії міст і сіл України.....	255
<i>Кавун М.</i> Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України.....	259
<i>Жуковський М.</i> Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорізькими козаками.....	264
<i>Матвійчук С.Ю., Опалінська М.В.</i> Топоніміка Малинщини.....	270
<i>Синиця Н.</i> Кразнавча бібліографія – важлива складова вивчення історії краю.....	276
<i>Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.</i> Історико-географічний словник Житомирщини: досвід створення і проблеми видання.....	279
<i>Мельничук Л.</i> Діяльність установ Української Академії наук по вивченню гончарних промислів Поділля (20-і р. XX ст.).....	283
<i>Михайлова Р.Д.</i> Міста Галичини як центри художніх ремесел (X – I пол. XIV ст.).....	291
<i>Гудченко З.</i> Народні традиції у сільській забудові Південної Слобожанщини (за матеріалами експедиції).....	298
<i>Байраківський А.І., Уваров Р.В.</i> З історії української пошти.....	304
<i>Крилов М.</i> Про час заснування м. Мелітополя.....	310
<i>Крилова А.</i> До питання про відображення культурної спадщини меконітів і німців на Запоріжжі в «Історії міст і сіл Української РСР».....	314

Підсекція 5. З досвіду підготовки історії населених пунктів України

<i>Струкевич О.К.</i> Дослідження місцевих та центральних еліт в контексті вивчення історії міст і сіл України.....	320
<i>Прокопчук В.С.</i> З досвіду підготовки історії населених пунктів Поділля.....	322
<i>Ярошик В.О., Полянська Н.І.</i> Участь бібліотек України в написанні «Історії міст і сіл Української РСР» (на прикладі ХДНБ ім.В.Г.Короленка).....	330
<i>Бондаренко Г.В.</i> Краєзнавчі публікації з історії міст і сіл Волинської області за 1991-2001 рр.	333
<i>Гавриш І.В.</i> З історії сіл Андріївки і Красногірки Макарівського району Київської обл.....	342
<i>Братчук Г.Й., Іонов О.Н.</i> Ворзель – в культурному житті України (до сторіччя заснування).....	345
<i>Бренчук О.І.</i> З історії села Залізниця Волинської області.....	351
<i>Буланов Ю.І.</i> С. Зачепилівка – сторінки історії.....	352

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Збірник статей

Випуск 16

Відповідальні за випуск:
П.В.Добров, Р.В.Маньковська

Оригінал-макет підготовлений *Т.О.Алимовою та В.Г.Медведевою*

Підписано до друку 11.09.2001 р. Формат 60х90/16. Папір типографський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 22,38. Тираж №№15-19. 1000 прим. Замовлення № 294

Видавництво Донецького національного університету,
83055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24

Надруковано: Лабораторія комп'ютерних технологій Донецького національного університету,
83055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24

947
7-90